

Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ

**ČIFČIJSKI ODNOSI I
PROMJENA VLASNIŠTVA NAD ZEMLJOM
U BOSNI I HERCEGOVINI
(1878-1918)**

Tuzla, 2019.

**ČIFČIJSKI ODNOSI I PROMJENA VLASNIŠTVA NAD
ZEMLJOM U BOSNI I HERCEGOVINI
(1878-1918)**

Autor:

Prof. dr. Izet Šabotić

Izdavač:

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla

Za izdavača:

Prof. dr. Sead Selimović

Recenzenti:

Prof. dr. Senaid Hadžić

Prof. dr. Adnan Velagić

Urednik:

Prof. dr. Izet Šabotić

Lektor:

Hatidža Fetahagić, prof.

Korektura i registri:

Mr. Jasmin Jajčević

Prevod na engleski jezik:

Adnan Tinjić, prof.

Prevod sa njemačkog jezika:

Edi Bokum, prof.

Dizajn korica:

Adnan Tinjić, prof.

Štampa:

„OFF-SET“ d.o.o. Tuzla

Za štampariju:

Mirela Aljić

Tiraž:

300 primjeraka

ISBN 978-9926-8226-2-0

SADRŽAJ

PREDGOVOR	5
FOREWORD.....	9
VELIKA ISTOČNA KRIZA I OKUPACIJA BOSNE I HERCEGOVINE...	13
AGRARNE PRILIKE OD OKUPACIJE DO USTANKA U BOSNI I HERCEGOVINI 1882. GODINE	27
Agrarne prilike neposredno nakon okupacije	27
Odnos čifčije i zemljoposjednika u svijetlu rješavanja agrarnog pitanja ...	33
Odnos vlasti prema agrarnom pitanju i novi propisi u oblasti agrara.....	41
Ustanak iz 1882. godine i njegov uticaj na agrarne odnose	62
PRILIKE U OBLASTI AGRARA OD 1883. DO 1910. GODINE.....	67
Čifčijski odnosi u vrijeme Benjamina Kalaja.....	67
Pokreti za vjersku i prosvjetnu autonomiju pravoslavaca i muslimana i njihov uticaj na agrarne prilike	83
Čifčijski odnosi u Bosni i Hercegovini nakon smrti Benjamina Kalaja i uvođenje desetinskog paušala.....	110
Aneksija i njen uticaj na agrarne prilike u Bosni i Hercegovini.....	124
Problematika šumskih posjeda i pašnjaka	127
Struktura vlasništva nad zemljom i kriza čifčijsko-zemljoposjedničkih odnosa	140
Otkup čifčija od 1879. do 1910. godine	166
ČIFČIJSKI ODNOSI OD 1910. DO 1918. GODINE	181
Bosanskohercegovački sabor i agrarno pitanje.....	181
Zakon o fakultativnom otkupu kmetova.....	205
Rezultati otkupa čifčijskih selišta po osnovu <i>Zakona o fakultativnom otkupu kmetova</i>	223
Balkanski ratovi i agrarno pitanje.....	238
Kreditna politika u otkupu čifčija u Bosni i Hercegovini.....	256
ZAKLJUČAK	271
SUMMARY	277
IZVORI I LITERATURA	283

INDEKS IMENA.....	293
INDEKS GEOGRAFSKIH POJMOVA	303
RECENZIJE.....	313
BILJEŠKE O AUTORU.....	319

PREDGOVOR

Agrarno pitanje je bilo jedno od najvažnijih i najsloženijih društveno-ekonomskih i političkih pitanja u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave (1878-1918). Agrarni odnosi su posebno bili zaoštreni i kompleksni pred kraj osmanske vladavine, što je dovelo do Bosanskog ustanaka (1875-1878), koji je pored socijalno-ekonomskog imao i nacionalni karakter. Bosanski ustanak je u političkom i ekonomskom smislu završio neuspjehom, čime je pokazao sve socijalne, konfesionalno-vjerske i nacionalne suprotnosti sa kojima se susretalo bosanskohercegovačko društvo. Bosanskim ustankom srpski nacionalni ciljevi nisu ostvareni, jer nije došlo do stvaranja južnoslavenske države na jugu Monarhije, a agrarni odnosi, a time i međukonfesionalni su postali još zaoštreniji i kompleksniji. Upravo, Bosanski ustanak i seljački nemiri su od strane Austro-Ugarske monarhije iskorišteni na Berlinskom kongresu (1878) da ona dobije mandat da okupira Bosnu i Hercegovinu.

Po uspostavi austrougarske uprave u provincijama Bosni i Hercegovini, zauzet je stav o zadržavanju zatečenih odnosa u oblasti agrara. U tom smislu, austrougarska uprava je preuzela ulogu posrednika u rješavanju složenih odnosa između aga i begova zemljoposjednika i čifčija zemljoobrađivača. Kao osnova rješavanja brojnih agrarnih sporova uzeto je zatečeno agrarno zakonodavstvo, sadržano u: *Ramazanskom zakonu* (1858), *Saferskoj naredbi* (1859) i *Ševalskom zakonu* (1869). U složenim agrarnim odnosima austrougarska vlast je balansirala između nezadovoljnog seljaka i zemljoposjednika, težeći da što prije uspostavi nove kapitalističke odnose, kako u svim oblastima privrede, pa tako i u oblasti agrara. U tom pogledu, procesi uspostave novih kapitalističkih odnosa najsporije su se mijenjali u oblasti agrara, iako je postojala potreba unapređenja poljoprivrede, uspostavom novih agrotehničkih mjera. Jedan od osnovnih uslova za "agrarnu reformu" bila je promjena vlasništva nad zemljom i formiranje "slobodnog seljačkog posjeda", što je podrazumijevalo zadiranje u socijalno-ekonomske, ali i u nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini. To je imalo uticaja na austrougarsku okupacionu vlast da sa puno opreza pristupi rješavanju agrarnih odnosa, jer od istih, zavisili su i politički odnosi u Bosni i Hercegovini. Posebno, zbog činjenice što je od početka okupacije, austrougarska vlast tražila oslonaca u zemljoposjedničkoj klasi (begovima), koju su uglavnom činili Bošnjaci. S druge strane, Srbi pravoslavci su činili u najvećem broju čifčije-seljake, koji su po svaku cijenu željeli otkupom čifčijskih selišta doći do slobodnog seljačkog posjeda. Za provedbu navedenog procesa neophodna su bila finansijska sredstva, koja Monarhija nije imala i nije bila spremna obezbijediti, a čifčija nije finansijski bio likvidan, kako bi mogao ići u proces otkupa čifčijskog selišta.

Iz tih razloga prilike u oblasti agrara postale su sve složenije i komplikovanije. Pritisak čifčije seljaka je bio sve izraženiji, s ciljem promjene

vlasništva nad čiflučkim selištima, čemu se suprotstavljao aga zemljoposjednik, koji je sve više isticao svoju ugroženost. U takvim okolnostima austrougarske vlasti su težile uspostavljanju ravnoteže između čifčije i age zemljoposjednika. Složenost prilika u agraru je tjerala austrougarsku vlast da pristupi bar djelimičnom rješavanju odnosa u oblasti agrara. U tom pogledu, austrougarske vlasti su održale nekoliko agrarnih konferencija, od kojih je ona koja je ona iz decembra 1879. godine u Sarajevu imala najveći odjek. Konferenciji nisu prisustvovali predstavnici zemljoposjednika i čifčija, već samo predstavnici austrougarske vlasti, koji su bili podijeljeni po pitanju rješavanja agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini. Većina učesnika agrarne konferencije, kao i neki visoki predstavnici vlasti, bili su za obligatorni otkup čifčijskog selišta. Smatralo se da je odnos age zemljoposjednika i čifčije javno-pravnog karaktera i da je država dužna obezbijediti neophodna finansijska sredstva za obligatorni način otkupa čifčijskih selišta. Manjina učesnika u agrarnim konferencijama je bila za otkup čifčijskih selišta fakultativnim putem. Isti su smatrali da su agrarni odnosi u Bosni i Hercegovini, privatno-pravnog karaktera i da se u njegovo rješavanje trebaju uključiti obje strane i aga zemljoposjednik i čifčija. U ljeto 1880. godine u Beču je organizirana nova konferencija, koja je imala obavezu utvrditi rezultate Sarajevske konferencije i otvorenije pristupiti rješavanju agrarnih odnosa. U tom pogledu jedna od prvih mjera bila je uvođenje katastra i utvrđivanje vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini. Agrarni sporovi između aga zemljoposjednika i čifčija su bivali sve češći, pa je vlast kako bi suzbila iste posegla za donošenjem novih propisa, kojima bi se adekvatnije riješilo agrarno pitanje.

Problem agrarnih odnosa, posebno onih vezanih za odnos age zemljoposjednika i čifčije postali su sve složeniji. Kratko, zbog *Vojnog zakona* i Bosanskohercegovačkog ustanka 1882. godine ti odnosi su bili u drugom planu. Dolaskom Benjamina Kalaja na čelo Zajedničkog ministarstva finansija, pokušalo se efikasnije rješavati agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini. U ovom periodu i pored složenih ukupnih odnosa, otkup čifčijskih selišta odvijao se po obligatornom (obaveznom) otkupu. No, rezultatima otkupa čifčijskih selišta nisu bili zadovoljni, ni čifčije, ni zemljoposjednici. Dodatni problemi za austrougarsku vlast bili su iseljavanje bošnjačkog stanovništva, koje je bilo sve izraženije. Jedan od uzroka iseljavanja bio je loš odnos vlasti prema agrarnom pitanju, čime age zemljoposjednici nisu bili zadovoljni, pa su se odlučivali na iseljavanje u Osmansko carstvo. Ni čifčije nisu bile zadovoljne odnosom vlasti prema agrarnom pitanju, posebno zbog činjenice da Monarhija nije bila spremna finansijski podržati otkup čifčijskih selišta.

Jedno od najaktualnijih pitanja u vrijeme “Kalajeve ere”, bila je borba za vjersku i prosvjetnu autonomiju Srba i vakufsko-mearifsku autonomiju Bošnjaka. Ta borba pored vjerskih i obrazovnih pitanja obuhvatala je i agrarnu problematiku. Mada, posebno u periodu zajedničke borbe Srba i Bošnjaka, tzv. čifčijsko pitanje je bilo stavljeno u drugi plan. No, i pored toga, otkup čifčijskih selišta se odvijao,

a pri tome su otvarana i druga složena pitanja iz oblasti agrara, što je uticalo na zategnutost odnosa između čifčija i zemljoposjednika.

Nakon smrti Benjamina Kalaja, 1903. godine, doći će do značajnijih zaokreta austrougarske politike u Bosni i Hercegovini, pa tako i u oblasti agrara. Naj snažnija mjera novog zajedničkog ministra finansija, barona Burijana, odnosila se na uvođenje tzv. desetinskog paušala. Tom mjerom se pokušala urediti porezna politika u oblasti agrara vezana za utvrđivanje desetine, a s tim u vezi i trećine. Međutim, iako je ova mjera ukazivala na liberalizaciju odnosa u oblasti privrede i agrara, istom nisu bili zadovoljni posebno age zemljoposjednici, ali ni čifčije.

Svo vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini bilo je aktualno i pitanje šumskih posjeda. Ovo pitanje je bilo uređeno Ševalskim *zakonom* iz 1869. godine, u smislu da su šumski posjedi po pitanju vlasništva bili podijeljeni u četiri zasebne kategorije. No, i pored toga, dolazilo je do uzurpacije šumskih posjeda, kako onih koji su pripadali državi, tako i zemljoposjedničkih. Monarhija je u šumama vidjela važan privredni resurs, pa je raznim mjerama pokušavala što više šumskih posjeda staviti pod svoju kontrolu i zaštitu. Zemljoposjednici su bili nezadovoljni stalnom uzurpacijom šumskih posjeda od strane čifčija, koji su šumske posjede, procesom krčenja pretvarali u sopstvene zemljišne posjede.

No, i pored brojnih ograničenja, čifčije su u vremenu od 1879. do 1910. godine provodile proces otkupa čifčijskih selišta. Prema dostupnim pokazateljima, u navedenom periodu otkupljeno je više od 28.000 čifčijskih selišta, čime je došlo do promjene vlasništva nad zemljom u korist čifčija, koje je činila srpska populacija, a na štetu aga zemljoposjednika, koju su uglavnom bili Bošnjaci. Na taj način, agrarno pitanje je iz sfere social-ekonomske prešlo u nacionalnu i tako postalo "pitanje svih pitanja" za Srbe, ali i pitanje opstanka Bošnjaka u Bosni i Hercegovini.

Vlasti su bile svjesne složenosti i osjetljivosti čifčijskog pitanja, te su težile iznalaženju konačnog rješenja, kojim će biti zadovoljni i age zemljoposjednici i čifčije. U rješavanju ovog složenog pitanja se uključio i sam car Franjo Josif, koji je u martu 1910. godine u svojeručnom pismu ministru Burijanu, dao prijedlog zakonske osnove za rješenje ovog pitanja fakultativnim otkupom čifčijskih selišta u Bosni i Hercegovini. Ovaj prijedlog nije prihvaćen od čifčija i srpskog političkog kruga, dok su ga bošnjački politički predstavnici i zemljoposjednici prihvatili. Nakon žestokih saborskih rasprava prijedlog zakona o fakultativnom otkupu kmetova prihvaćen je u Bosanskohercegovačkom saboru 5. aprila 1911. godine, da bi isti u junu 1911. godine bio sankcionisan od strane cara. Ovako stvorena zakonska osnova, davala je mogućnost otkupa čifčijskih selišta putem zajma, kojeg je obezbjeđivala država. Na taj način, čifčija je dolazio do čifčijskog selišta, a aga zemljoposjednik do novca. U vremenu od 1911. godine do početka Prvog svjetskog rata, po osnovu odredaba *Zakona o fakultativnom otkupu kmetova* u Bosni i Hercegovini otkupljeno je više od 13.000 čifčijskih selišta, ili nešto više od 120.000 ha zemlje. Usljed početka Prvog svjetskog rata navedeni proces je

zaustavljen, ali je kasnije nastavljen, stvaranjem nove države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (K SHS) 1918. godine.

Otkupom čifčijskih selišta, izmijenjena je vlasnička struktura zemljišnih posjeda u korist čifčija, koji su pretežno bili Srbi, a na štetu aga zemljoposjednika, koji su bili Bošnjaci. Zemljoposjednici, koji su dobili novac za otkup čifčijskih selišta, isti nisu usmjerili na unapređenje poljoprivredne proizvodnje na sopstvenom posjedu, niti su ga uložili u obrt u oblasti industrije i trgovine, koje su u tom periodu bile u zamahu u Bosni i Hercegovini. Tako je aga-zemljoposjednik ostao bez zemlje i bez novca, što je dovelo do njegovog ekonomskog slabljenja, a time i slabljenja njegove političke uloge u društvu.

FOREWORD

One of the most important and most complex socio-economic and political issues in Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian administration (1878-1918) was the agrarian issue. Agrarian relations were particularly acute and complex towards the end of Ottoman rule, which led to the Bosnian uprising (1875-1878), which beside socio-economic also had a national character. The Bosnian uprising ended in a political and economic sense with failure, thus showing all the social, religious, religious and national oppositions that the Bosnian-Herzegovinian society met. By the Bosnian uprising Serbian national goals were not realized because there was no creation of the South Slavic state in the south of the Monarchy, and the agrarian status, and thus the interconfessional ones, became even more intense and complex. In fact, it was used by the Austro-Hungarian Monarchy at the Berlin Congress (1878) to get a mandate to occupy Bosnia and Herzegovina.

Following the establishment of Austro-Hungarian administration in the provinces of Bosnia and Herzegovina, there is a strong stand on the retention of established relations in the field of agriculture. In this regard, the Austro-Hungarian government assumed the role of mediators in solving the complex relations between landowners and serfs. As a basis for resolving numerous agrarian disputes, the Agrarian Legislation was included, contained in: Ramadan Law (1858), Safer Order (1859) and Shevval Law (1869). In complex agrarian relations, the Austro-Hungarian Empire balanced between dissatisfied peasants and landowners, striving to establish new capitalist relations as soon as possible, in all areas of the economy, including in the field of agriculture. In this respect, the processes of establishing new capitalist relations were the slowest in the field of agriculture, although there was a need for improvement of agriculture by the establishment of new agrotechnical improvements. One of the basic conditions for "agrarian reform" was the change of ownership of land and the formation of a "free peasant estate", which implied the change of social-economic but also of national relations in Bosnia and Herzegovina. This had an impact on the Austro-Hungarian occupation regime with a great deal of caution in approaching the settlement of agrarian relations, because of the agrarian dependence of the political relations in Bosnia and Herzegovina. Especially since the fact that since the beginning of occupation, the Austro-Hungarian government sought to rely on the landowners' class (agas and beys), mostly Bosniaks. On the other hand, Orthodox Christians were the largest number of peasantry-villagers who, at all costs, wanted to get a free peasant estate through the purchase of their serfdoms. For the implementation of this process, financial resources were necessary, which Monarchy did not have and was not prepared to provide, and serfs were not financially liquid, so they could not go into the process of buying the land.

For these reasons, the opportunities in the field of agriculture have become increasingly complex and complicated. The peasantry's pressures were more pronounced, with the aim of changing ownership of the land, which was opposed by landowners, who increasingly felt under threat. In such circumstances, the Austro-Hungarian authorities sought to establish a balance between the peasantry and the landowners. The complexity of agrarian issue has led the Austro-Hungarian government to approach the bar at a partial resolution of agricultural relations. In this respect, the Austro-Hungarian authorities held several agrarian conferences, of which the one held in December 1879 in Sarajevo had the greatest echo. The conference was not attended by representatives of serfs and landlords, but only representatives of the Austro-Hungarian government, who were divided on the issue of resolving agrarian relations in Bosnia and Herzegovina. Most agrarian conference participants, as well as some senior representatives of the government, were in favor of obligatory buyout of serfdoms. It was considered that the relationship between the agas-landowner and the co-legislator is of a public-legal nature, and that the state is obliged to provide the necessary financial means for the obligatory manner of purchase of serf lands. The minority of participants in the agrarian conference was in favor of optional buyout of serfdoms. They considered that agrarian relations in Bosnia and Herzegovina were of a private legal nature and that both parties, serfs and landowners had to be involved in its settlement. In the summer of 1880, a new conference was organized in Vienna, which was obliged to determine the results of the Sarajevo Conference and to openly approach settling of the agrarian issue. In this respect one of the first measures was the introduction of cadastre and identification of land ownership in Bosnia and Herzegovina. Agrarian disputes between landowners and serfs were more and more common, so the power to suppress them had to come from new regulations to better address the agrarian question.

The problem of agrarian situation, especially those related to the relationship between peasants and landowners, has become more complex. For a moment, because of the Military Law and the Bosnian-Herzegovinian uprising in 1882, these relations were in the second plan. However, with the arrival of Benjamin Kalay at the helm of the Joint Ministries of Finances, he tried to work more efficiently with the settlement of agrarian relations in Bosnia and Herzegovina. During this period, in addition to complex overall relationships, the purchase of the serf-used land took place at obligatory (obligatory) level. However, the result of optional purchase of the serf lands did not satisfy neither serfs nor landlords. Additional problems for the Austro-Hungarian government were related to the emigration of the Bosniak population, which was more pronounced. One of the causes of emigration was a bad government relation to the agrarian issue, making the landowners unhappy, so they decided to emigrate to the Ottoman Empire. Nor were the peasants satisfied with the government's

relationship to the agrarian issue, especially because Monarchy was not ready to financially support the repurchase of the land.

One of the most pressing questions during this era was the struggle for the religious and educational autonomy of Serbs and Bosniaks. This struggle, in addition to religious and educational issues, also included the agrarian problem. Although, especially during the period of the common struggle between Serbs and Bosniaks, the issue was put in another plan. But, in spite of this, the buyout of serfdoms took place, and other complex issues in the field of agriculture were opened, affecting the status of the relations between serfs and landowners.

After the departure of Kalay in 1903, there was a significant turnaround of Austro-Hungarian politics in Bosnia and Herzegovina, including the field of agriculture. The most powerful measure of the new joint minister of finance, baron Burian was the one that involved the introduction of the so-called “tenth package“. This measure attempted to regulate tax policy in the field of tenside-related agriculture tax. However, although this measure pointed to the liberalization of relations in the field of agriculture, they were not particularly satisfactory to the landowners, but neither for serfs themselves.

All the time of the Austro-Hungarian administration in Bosnia and Herzegovina the issue of forest land had also quite significant importance. This issue was regulated by the Law of 1869, in the sense that property owned forests were divided into four distinct categories. But in spite of this, usurpation of forest lands occurred, both those belonging to the serfs and other landowners. The Monarchy saw important economic resources in the forests, and by various measures tried to put as much as possible forest property under its control and protection. The landowners were dissatisfied with the constant usurping of forest land by the state, which nationalized forest lands, by turning the process into its own landholdings.

But in spite of numerous limitations, in the period from 1879 to 1910, the serfs carried out the process of buying out the land. According to available indicators, more than 28,000 serfdoms were redeemed during that period, resulting in a change of ownership of the land in favor of the serfs, which was a Serb population, at the expense of the agas-landowners, who were mostly Bosniaks. In this way, the agrarian issue has shifted from the socio-economic sphere to the national one, and thus became “the most important issue” for the Serbs, but also the question of the survival of Bosniaks in Bosnia and Herzegovina.

The authorities were aware of the complexity and sensitivity of the issue, and sought to find a final solution that will satisfy both the landowners and peasantry. In solving this complex issue, even the Emperor Franz Joseph, who in his letter to Minister Burian in March 1910, made a proposal for a legal basis for solving this issue by means of an optional purchase of the serf land in Bosnia and Herzegovina. This proposal was not accepted by the serfs and the Serbian political circle, while Bosniak political representatives and landowners accepted

it. After a fierce parliamentary debate, the Bill of Optional Purchase of Serfdoms was accepted in the Bosnian Parliament on April 5, 1911, to be sanctioned by the Emperor in June 1911. The legitimate basis thus created afforded the possibility of buying out serf land through a loan secured by the state. In this way, serfs came to the point of the ownership of the land, and the co-owner to the capital. In the period from 1911 to the beginning of the First World War, more than 13,000 serf properties, or more than 120,000 ha of land, were purchased from Bosnia and Herzegovina under the provisions of the Law on Optional Purchase of Serfdoms. As a result of the beginning of the First World War, this process was halted and continued, after the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (K SHS) in 1918.

With the buyout of serf property, the ownership structure of the land was changed in favor of the serfs, predominantly Serbs, at the expense of the landowners, who were Bosniaks. The landowners, who received the money for the purchase of the land, did not focus on the improvement of agricultural production on their own, nor they invested new capital in crafts and trade industry, which was growing in that period in Bosnia and Herzegovina. So agas - landowners remained without land and without finances, which led to economic weakening, and thus the weakening of political role in the society.

VELIKA ISTOČNA KRIZA I OKUPACIJA BOSNE I HERCEGOVINE

Osmansko carstvo je u XIX stoljeću pod spoljnim pritiskom europskih sila, te unutrašnjim slabostima bilo dovedeno u veoma nezavidnu situaciju. Istočno pitanje¹ je dobijalo na intenzitetu. Iznutra su Osmansko carstvo kontinuirano destruirali razni hrišćanski narodi, a spolja velike sile.² U XIX stoljeću Porta je nastojala da sprovede reforme i modernizira državu. Međutim, neke velike sile nisu željele da osmanska država ponovo postane moćna i dobro organizirana, pa su osujećivale takve napore, uvlačeći Osmansko carstvo u konflikte i vojne sukobe, izazivajući pobune Srba, Bugara, Jermena, Libanaca, osvajajući njene teritorije ili podržavajuću secesiju. Skoro sve ratove u XIX stoljeću Osmansko carstvo je izgubilo, a time i značajne teritorije. To je dovelo do slabljenja carstva i dovođenja istog u ovisan položaj od velikih europskih sila. *Hatišerifom od Gilhane* iz 1839. godine, označen je veliki preokret u Osmanskom carstvu. To je bila polazna tačka za širok program reformi koji će u periodu od nekoliko decenija preokrenuti institucionalni, ekonomski i socijalni izgled zemlje. Kulminacija ovog pokreta je *Osmanski ustav* iz 1876. godine, kao pokušaj da se država sačuva. Ustav je predviđao: administrativnu centralizaciju, modernizaciju državnog aparata, promjenu društva u skladu sa zapadnim idejama i sekularizaciju sa dosta ograničenja prava i obrazovanja. Period Tanzimata se nije manifestirao kao period obnove, već kao doba velikih razdora, jer Tanzimat nije uspio da zaustavi raspad Osmanskog carstva, gdje je uloga balkanskih hrišćanskih naroda bila važna, a bila je podsticana od strane Rusije. Etno teritorijalni ratovi Srbije i Crne Gore u Velikoj istočnoj krizi 1875-1878, vođeni su uz podršku Rusije, mahom u okviru rusko-osmanskih ratova. U julu 1875. godine izbila je srpska pobuna u Hercegovini, a mjesec dana kasnije u sjevernoj, a potom i istočnoj Bosni. Nemiri su započeli sporadičnim otporom hrišćanskih čifčija prilikom naplaćivanja desetine i drugih poreza, čemu je u određenoj mjeri doprinijela samovolja zakupaca.³ Tokom ove

¹ Pod Istočnim pitanjem podrazumijevaju se diplomatski i politički problemi koji se odnose na slabljenje Osmanskog carstva. To slabljenje je dovelo do pojave nacionalnih tenzija, posebno na Balkanu, pri čemu su došle do izražaja težnje Rusije i Austrije da uspostave svoju dominaciju na ovom dijelu Osmanskog carstva. Istočno pitanje se ne odnosi na jedan poseban problem, već na širi spektar različitih pitanja koja se javljaju tokom XVIII, XIX i XX stoljeća, koja su posebno vezana za nestabilnost Osmanskog carstva na europskom dijelu. Kao početak Istočnog pitanja uzima se Kučuk-Kajnadžirski mir iz 1774. godine, potpisan nakon Rusko-osmanskog rata 1868-1874. godine u kojem je Osmansko carstvo doživjelo poraz. Nakon toga, europske sile su vjerovale da je raspad Osmanskog carstva neminovan, te su stupile u borbu za europski dio ovoga Carstva, koja će trajati sve do 1923. godine.

² Safet Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, Sarajevo 2013, str. 83. (dalje: S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*).

³ Izet Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu (1839-1878)*, Tuzla 2013, str. 203. (dalje:

pobune u Bosni 1875. godine, neke srpske vođe pozivale su Bošnjake da im se pridruže, a kada bi privolili nekog agu da im dođe na skupštinu, pobunjenici hrišćani bi ga odmah ubili.⁴

Ustanak u Hercegovini brzo je prerastao u opšti ustanak, čiji su učesnici podsticani od strane velikih sila, panslavenskim agitatorima iz Rusije koji su željeli ovaj ustanak iskoristiti za širenje ruskih uticaja na Balkanu.⁵ Ustanak je praćen živom propagandom od strane austrijskih špijuna i agenata, kao i od konzularnih predstavnika drugih europskih država.⁶ Ustanak pravoslavaca u Bosni i Hercegovini je pomognut od strane Srbije, te Srba koji su živjeli izvan Srbije i Bosne i Hercegovine.⁷ I Austro-Ugarska je tolerirala vojnu i humanitarnu pomoć koja je ustanicima dolazila iz Dalmacije. Iako je ustanak u Hercegovini započeo kao socijalni protest hrišćanskih seljaka, a zbog zloupotreba osmanskih zemljoposjednika, pojedine njegove vođe su veoma brzo iskazale želju za ujedinjenje sa Srbijom, što je značilo širenje srpskih nacionalnih ideja i ideala na prostoru Bosne i Hercegovine.⁸ I pravoslavno građanstvo u Bosni i Hercegovini željelo je isto što i seljaštvo sjedinjenje sa Srbijom.⁹ Taktika pobunjenika bila je da se napadaju osmanske posade u tvrđavama. Tako je bilo u Zubcima i Grabu u kazi Trebinje.¹⁰ Ustanak hrišćana u Hercegovini izbio je bez znanja i učešća zvanične Srbije, zbog nepovoljnog raspoloženja velikih sila, prema bilo kakvoj izmjeni statusa i teritorija Osmanskog carstva. Međutim, iz Srbije sa znanjem srbijanske vlasti ubacivane su čete. Jedna četa je prešla Drinu nadomak Zvornika pod vodstvom Jovana Panića, koja je bila snadbijevana sa 500 pušaka. Znalo se da je to odlučio knez Milan. I nije to bio jedini slučaj, već je 13. augusta 1875. godine bila napadnuta karaula između Zvornika i Srebrenice.¹¹ Da je Zvornik bio važno mjesto odbrane i za osmanske snage, pokazuje prisustvo nekoliko buljuka regruta iz okolnih nahija, s ciljem da se Zvornik odbrani. Jedan od stacioniranih buljuka bio je i Gornjotuzlanski buljuk.¹² Jedna četa od 300 odmetnika, pod komandom Jovana Panića je iz Srbije upućena na Majevicu, gdje je u sukobima

I. Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu*); Milorad Ekmečić, Početak Bosanskog ustanka 1875, *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, IV, Sarajevo 1954, str. 276.

⁴ S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, str. 84-85; Milorad Ekmečić, *Ogledi iz istorije*, Beograd 2002, str. 152.

⁵ Robert Donia, *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo 2006, str. 59.

⁶ Muhamed Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanje Muslimana*, Sarajevo 1991, str. 23.

⁷ Milorad Ekmečić, Nacionalna politika Srbije prema Bosni i Hercegovini i agrarno pitanje (1844-1875), *Godišnjak Društva historičara Bosne i Hercegovine*, X, Sarajevo 1959, str. 201.

⁸ Robert Donia, J. Fine, *Bosna i Hercegovina - iznevjerena tradicija*, Sarajevo 2011, str. 83.

⁹ Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, Sarajevo 1976, str. 81. (dalje: M. Imamović, *Pravni položaj*).

¹⁰ *Zastava*, br. 125, 18. oktobra 1875.

¹¹ Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875-1878*, Sarajevo 1973, str. 105. (dalje: M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni*).

¹² *Protokol (defter) Gornjotuzlanske nahije (1873-1876)*, preveo Omer Nakičević, Sarajevo 2015, str. 215.

sa osmanskim snagama izgubila oko 50 pobunjenika. Karakteristika ove, kao i drugih jedinice bile su pljačke i paljenje imovine.¹³ Za razliku od početka pobune, kasnije su srbijanske vlasti sve očiglednije pomagale dobrovoljce iz Srbije, s ciljem da se izazovu širi nemiri. Tako se u augustu 1875. godine u Šapcu okupilo oko 2.000 dobrovoljaca. Stoga je osmanska vojska na granici duž Save i prema Srbiji zaposjela mnoga stražarska mjesta.¹⁴

Trojcarski savez Njemačke, Rusije i Austro-Ugarske, garantirao je status quo i svako otvaranje "Istočnog pitanja" je išlo protiv interesa ovih velikih sila. Ustanici, i oni koji su stajali iza njih, smatrali su da ustanak treba pokrenuti, i da će Srbija morati ući u rat, kao i da će njenim ulaskom u rat morati ući i Rusija, te da će se sve to okončati srpskom pobjedom i ujedinjenjem srpskog naroda.¹⁵

Izbijanje ustanka hrišćana u Bosni i Hercegovini početkom jula 1875. godine imalo je odjeka i u Novopazarskom sandžaku. Dio hrišćanskog stanovništva je donijelo odluku o dizanju ustanka i na tom prostoru, pa je došlo do pobune i na ovom dijelu Osmanskog carstva, kao i u nekim mjestima, poput Priboja, gdje je došlo do paljenja bošnjačkih kuća. Ustanike je podržavao ahrimandrit Nićifor Dučić. No ubrzo su osmanske vojne snage porazile ustanike na ovom području i protjerale ih preko Uvca i Tare. Od sredine 1875. godine iz centralnih dijelova Osmanskog carstva su upućene snage, kako bi ugušile ustanak u Bosni i Hercegovini. U aprilu 1876. godine na osnovu naredbe velikog vezira, četiri bataljona vojske iz Novog Pazara upućena su prema Travniku. Angažirane su i vojne jedinice, pod komandom Rešad Husni-paše, dovedene iz Egipta.¹⁶ I područje Dalmacije je bilo opterećeno bjeguncima iz Bosanskog vilajeta. Tome je doprinio blagonaklon stav austrougarske vojske koja je odobrila prelazak i prihvati izbjeglica u Dalmaciji. U septembru 1875. godine u Dalmaciji je bilo oko 30.000 izbjeglica.¹⁷ Različiti su stavovi velikih sila bili prema ustanku u Hercegovini i inicijativi o autonomiji Bosne i Hercegovine. Austrougarski ministar Andrašić je na početku ustanka 1875. godine odbacivao ustaničke zahtjeve vezane za autonomiju Bosne i Hercegovine, smatrajući to samo pripremom za ujedinjenje ovih provincija sa Srbijom i Crnom Gorom. Rusija je u ovom periodu uvažavala interese Austro-Ugarske prema Bosni i Hercegovini, dok je Velika Britanija u početku ustanka bila protiv autonomije Bosne i Hercegovine. Jovan Ristić,

¹³ S.S.H. Muvekit, *Povjest Bosne*, Sarajevo 1999, str. 1184-1185.

¹⁴ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869-1878*, Tešanj 2012, str. 462. (dalje: G. Šljivo, *BiH 1869-1878*); I. Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu*, str. 205.

¹⁵ S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, str. 87; L. Vrkatić, *Pojam i biće srpske nacije*, Novi Sad 2009, str. 157.

¹⁶ S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, str. 88; Ejub Mušović, Egipćani u ugušivanju bosansko-hercegovačkog ustanka, *Istorijski zapisi*, br. 4, Titograd 1987, str. 168-169.

¹⁷ Božo Madžar, Pokušaj pacifikacije Hercegovačkog ustanka 1875. godine posredovanjem predstavnika europskih država, *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama u istočnoj krizi 1875-1878. godine*, Tom I, Sarajevo 1977, str. 232.

srpski ministar spoljnih poslova, projektirao je u jesen 1875. godine autonomiju za Bosnu i Hercegovinu, a krajiški ustanici su polovinom decembra 1875. godine održali skupštinu u Jamnici na kojoj su pozvali Bošnjake da se založe za formiranje privremene bosanske vlade. Porta je odbila zahtjeve ustanika vezane za "ograničenu autonomiju", koju su joj dostavili predstavnici velikih sila u decembru 1875. godine. Porta je tada izdala ferman o poboljšanju statusa hrišćana u Bosni i Hercegovini. Među ustanicima bio je jedan nedovoljno politički izdvojen krug, koji je zastupao ideju otkupa begovskih zemalja.¹⁸ Sredinom maja 1876. godine, na berlinskom sastanku ministara spoljnih poslova Rusije, Austro-Ugarske i Njemačke u pogledu smirivanja ustanka, od strane ruskog predstavnika Gorčakova istaknuta je ideja o nekoj vrsti autonomije Bosne i Hercegovine. Međutim, tom prijedlogu se suprotstavio Bizmark. Na tom sastanku je donesen Memorandum, kojem se suprotstavila Velika Britanija.¹⁹

Sredinom XIX stoljeća, nastao je veliki državni projekat Srbije poznat pod imenom "Načertanije",²⁰ gdje je Bosna i Hercegovina imala najistaknutije mjesto u srpskim teritorijalnim pretenzijama. Na Bosnu se, kaže Čedomir Popov, gledalo jednostavno kao na "srpsku zemlju".²¹ Politički odnosi između Osmanskog carstva i kneževine Srbije bili su u toku ustanka stalno zategnuti i ranije tajno vršene ratne pripreme postale su u martu 1876. godine posve javne prirode. Bila je oformljena vojska narodne odbrane, a izlaz iz Srbije je bio zabranjen.²² Da su Srbija i Crna Gora imali takve aspiracije prema Bosni i Hercegovini pokazaće aktivnosti Srbije i Crne Gore koje su uslijedile početkom ustanka u Bosni. U junu 1876. godine predstavnici Srbije i Crne Gore su potpisali u Veneciji tajni

¹⁸ Hamdija Kapidžić, *Zastava o Bosni i Hercegovini*, III, str. 96; M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, str. 143.

¹⁹ Đorđe Mikić, Pitanje autonomije Bosne i Hercegovine, kao srpska samoodbrana, *Politeia*, br. 4, Banja Luka 2012, str. 91-92. (dalje: Đ. Mikić, *Pitanje autonomije BiH*); S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, str. 89.

²⁰ „Načertanijem“ iz 1844. godine su udareni temelji svim budućim velikosrpskim namjerama. U njemu je na vrlo konkretan način razrađena velikosrpska misao, od idejnih postavki do načina realizacije. U drugom dijelu dokumenta „Načertanija“, Garašanin, smatrajući Hrvate i Bošnjake slavenskog porijekla kao Srbe katoličke i islamske vjeroispovijesti, opisuje razne strategije za pokoravanje stanovnika susjednih zemalja bez prolijevanja krvi. Senaid Hadžić, *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko) nacionalnih ideja*, Tuzla 2016, str. 134-135. O „Načertaniju“ vidjeti više u: Ljubomir Antić, *Velikosrpski nacionalni program. Ishodišta i posljedice*, Zagreb 2007; Slobodan Jovanović, *Ustavobranitelji i njihova vlada (1838-1858)*, Beograd 1933; Radoš Ljušić, *Knjiga o Načertaniju. Nacionalni i državni program Kneževine Srbije (1844)*, Beograd 1993; Petar Šimunić, „Načertanije“. *Tajni spisi srpske nacionalne i vanjske politike*, Zagreb 1940; Nikša Stančić, Problem „Načertanija“ Ilije Garašanina u našoj historiografiji, *Historijski zbornik*, god. XXI-XXII, 1968-69, Zagreb 1971, str. 179-196; Mihailo Vojvodić, „Velika Srbija“ u shvatanjima Stojana Novakovića, *Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa održanog u Srpskoj akademiji nauka i umjetnosti*, 24-26. oktobra 2002, Srpska književna zadruga, posebna izdanja, Beograd 2003; Šarkinović Hamdija, *Bošnjaci od Načertanija do Memoranduma*, Podgorica 1997.

²¹ S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, str. 92.

²² Hasan Škapur, *Odnos osmanskih vlasti prema Bosanskom ustanku (1875-1878)*, Sarajevo 2017, str. 191. (dalje: H. Škapur, *Odnos osmanskih vlasti*).

ugovor i vojnu konvenciju. To je značilo objavljivanje rata Osmanskom carstvu od strane Srbije i Crne Gore, iako su bile vazalne kneževine. Užice je od 1875. do 1878. godine bilo središte srpske nacionalne propagande. U njemu su se okupljali dobrovoljački odredi, koji su ulazili na područje Novopazarskog sandžaka i dalje prema Bosni i Hercegovini. Krajem aprila 1876. godine, po direktivi srpske vlade, u Užice je došao Nićifor Dučić, s naređenjem da stvori dobrovoljačke odrede, čije su jezgro sačinjavale hrišćanske izbjeglice iz Bosne i Hercegovine. Do početka juna 1876. godine okupilo se oko 2.000 dobrovoljaca. U pripremi za rat protiv Osmanskog carstva primijenjena je ogromna propaganda zasnovana na kosovskom, mišarskom i takovskom mitu.²³ Koliko su snage Bosanskog vilajeta bile angažovane na obezbjeđenju mira unutar svog područja, toliko su morale čuvati granicu od napada bosanskih emigranata i drugih koji su njima naklonjeni. Javno mnijenje Srbije bilo je za pomaganje ustanka i pod tim uticajem knez Milan Obrenović objavio je 18/30. juna 1876. godine Osmanskoj državi rat koga je ona očekivala i zato istočnu granicu Bosne osiguravala.²⁴

Srbija je ušla u rat bez zvanične podrške i jedne velike sile. Hrišćanski ustanici su na osvojenim djelovima Bosne i Hercegovine proglasili ujedinjenje Bosne sa Srbijom, a Hercegovine sa Crnom Gorom. Neki srpski historičari, poput Milorada Ekmečića, ovaj čin smatraju kao preteču jugoslovenskog ujedinjenja.²⁵ U Bosni su se zaošttravale ratne prilike. Tamo je došao pukovnik Mileta Despotović, oficir ruske carske garde, kao namjesnik srpskog kneza. Ustanici su ga prihvatili kao komandanta, vjerujući da će on uticati na učvršćivanje veze ustanika sa Srbijom. Despotović je zaveo vojni red i disciplinu, te je uspio da politički pregovara sa muslimanima. Radilo se o pregovorima sa predstavnicima manjih grupa. Jedan od zahtjeva ustanika bila je i podjela zemlje, begovske i aginske. Većina bošnjačkog stanovništva je prebjegla sa ustaničkog prostora u unutrašnjost Bosne, a pravoslavno stanovništvo je prebjeglo preko granice u Dalmaciju, Srbiju i Crnu Goru. Osmanske vlasti su pozivale ustanike na mir, te izbjeglice na povratak. Upućena je i proklamacija od strane hercegovačkog valije, pozivajući ustanike da mirnim i redovnim putem upute svoje zahtjeve osmanskoj vlasti za rješavanje njihovih problema. Velike sile su različito gledale na rat Srbije i Crne Gore protiv Osmanskog carstva. Britanska vlada je oštro osudila ulazak Srbije u rat, smatrajući da je ona odgovorna za brojne probleme sa kojima se suočava Porta. Pod uticajem tzv. hrišćanske solidarnosti Rusija je podržala Srbiju i Crnu Goru u ratu protiv Osmanskog carstva. Značajan broj ruskih dobrovoljaca je pokrenut prema Srbiji uz znanje ruske vlade. Pored dobrovoljaca, iz Rusije su upućeni i ljekari i časne sestre, koji su činili dobrovoljni sanitetski odred.²⁶ Cilj je bio ratom

²³ S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, str. 92.

²⁴ H. Škapur, *Odnos osmanskih vlasti*, str. 193.

²⁵ M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, str. 144.

²⁶ S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, str. 97.

pripojiti Bosnu Srbiji, a Hercegovinu Crnoj Gori. Međutim, među srbijanskim političarima je bilo i onih koji su zagovarali drugačiji način pripajanja. Među njima je bio ministar vanjskih poslova Ristić, koji je zastupao ideju da se Bosna dobije diplomatskim putem.²⁷ Nakon objave rata srpski dobrovoljci su iz Užica pošli na front, pokušavajući da osvoje gradove u Novopazarskom sandžaku²⁸, posebno su se žestoke borbe vodile oko Nove Varoši i na tzv. Ibarskom frontu, gdje su obje strane imale velikih gubitaka.²⁹

Srpska vojska je u ovom ratu doživjela težak poraz. Osmanske snage pod komandom Osman-paše, početkom jula 1876. godine odnose značajnu pobjedu na Velikom Izvoru. Osmanske snage su napredovale i na drugim linijama fronta. Na prijedlog ruskih oficira koji su se borili na strani Srbije, knez Milan je tražio od ruskog cara da posreduje kod Osmanskog carstva o prekidu ratnih dejstava, što je on i učinio. Porta je bila prisiljena da prihvati ruske zahtjeve i obustavi dalje ratne operacije. Primirje koje su velike sile izdejstvovala spasilo je Srbiju. Rezultati primirja su, po Srbiju bili znatno bolji od stanja na frontu. Crnogorske snage su, s druge strane, u augustu 1876. godine ostvarile dvije značajne pobjede na Fundini i kod Vučjeg dola. Međutim, i pored toga i Crna Gora je bila obuhvaćena primirjem, ali su kasnije pregovori vođeni odvojeno za svaku zaraćenu stranu. Srbija je februara 1877. godine sklopila mir, dok su pregovori s Crnom Gorom nastavljeni i prekinuti u aprilu te godine, prije ruskog ulaska u rat, te je Crna Gora nastavila sa izvođenjem vojnih operacija.³⁰ Ona će se, međutim, ubrzo naći u velikoj opasnosti od osmanskih snaga, koje su, napredujući iz dva pravca, uspjele da se spoje kod Podgorice, ugrožavajući i samo Cetinje. Zbog ruskog ulaska u rat i prodora njihovih snaga na prostor današnje Bugarske, sa crnogorskog ratišta povučene su u julu mjesecu brojne osmanske jedinice i upućene na front prema Rusima. Crnogorcima se tada ukazala prilika da osvoje Nikšić, Bar i Ulcinj.³¹

U pripremi rata protiv Osmanskog carstva, Rusija je 4/16. april 1877. godine sa Rumunijom potpisala konvenciju o prelasku ruske armije preko njene teritorije. Ruski car Aleksandar II je proklamacijom 12/24. aprila 1877. godine objavio rat Porti.³² Prethodno je Porta odbila da povoljno odgovori na demarš europskih sila koje su, protokolom potpisanim u Londonu u martu mjesecu te godine, tražile da se Osmansko carstvo povinuje svim njihovim zahtjevima.

²⁷ I. Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu*, str. 224; Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, knjiga prva, Beograd 1934, str. 3-4; G. Šljivo, *BiH 1869-1878*, str. 579-580.

²⁸ U kasabama i na granici Novopazarskog sandžaka bile su stacionirane vojne jedinice kako bi odbranile ovaj prostor od prodora ustanika. Tako je bilo i na području Trgovišta, u oblasti Klisura koja se nalazila između kaze Bijelo Polje i kaze Bihor u nahiji Trgovište. *Osmanska dokumenta Orijentalne zbirke Arhiva „Ras“ u Novom Pazaru*, priredili: dr. YasinYayla, mr. Nesip Pepić i dr. Enver Ujkanović, Novi Pazar 2018, str. 137. i 141.

²⁹ S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, str. 97-98.

³⁰ S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, str. 99-101.

³¹ Sima Ćirković, *Srbi među europskim narodima*, Zagreb 2008, str. 136.

³² H. Škapur, *Odnos osmanskih vlasti*, str. 232.

Ruski napad je išao u dva pravca. Na zapadu je, preko Balkana, trebalo što prije stići u središte balkanskog prostora i stvoriti uslove za kontrolisanje južnih mora, dok je na istoku ruski car namjeravao da se domogne istočne Anadolije.³³

Rusija je, prema prethodnom dogovoru sa Austro-Ugarskom, krenula u rat sa osmanskim državom da bi je podijelila po principu: istok Balkana njoj, a zapad Austro-Ugarskoj. Rusima nije previše stalo do toga kome će pripasti Srbija, jer nije, po njihovom mišljenju, predstavljala nikakvu vojnu silu nakon poraza u prvom ratu sa Osmanlijama. Ulazeći u ovaj rat, Rusija je kao glavni cilj postavila zauzimanje Bugarske. U početku su ruske snage forsirale Dunav, te su sa snagama od 185.000 vojnika, na tom pravcu zauzele grad Svištov, nakon čega je ruska vojska krenula u tri pravca ka istoku, zapadu i jugu. Glavni zadatak je trebao da ostvari centar ruske vojske, da prodre u Trakiju do Plovdiva i Jedrena. U svom prodoru ruske snage su čistile pred sobom muslimansko stanovništvo "od Svištova i Ruščuka, pa do Jedrena". Druga ruska armija je zaustavljena u napredovanju na rijeci Lom. Treća armija je napala tvrđavu Nikopolj, ispred ušća rijeke Olt. Ruska zapadna armija napala je 8/20. jula 1877. godine utvrđenu Plevnu. Osmanska vojska nije uspjela da zaustavi ofanzivu ruske vojske u Bugarskoj. S tog prostora je prognano na stotine hiljada muslimana.³⁴ Utvrđena Plevna, ojačana dobrovoljcima iz Istanbula, dugo je bila nesavladiva, ali pred navalom nadmoćnijih ruskih snaga nakon pet mjeseci odbrane pala je 10. decembra 1877. godine. Nakon toga, došlo je do novog muhadžerskog pokreta. Međutim, nakon Plevne i herojskog držanja osmanskih snaga pod komandom Osman-paše "lav od Plevne", ruske snage nisu više imale snage da Porti zadaju završni udarac. Međutim, ruske snage su nastavile prodore u Bugarskoj. U januaru 1878. godine zauzele su Sofiju. Sredinom januara sa duplo jačim snagama od osmanskih, ruske snage su prodirale prema Plovdivu. Zbog straha od opkoljavanja, osmanske snage su bez borbi napustile Plovdiv, da bi ruske snage 20. januara 1878. godine ušle u Jedrene. U ovom naletu ruskih snaga, brojne muslimanske izbjeglice su doživjele veliku tragediju. Pojava ruskih snaga pred Istanbulom zabrinula je zapadno-europsku javnost od mogućnosti da balkanske države postanu ruske kolonije i da se sa Balkana protjera muslimansko stanovništvo i naseli slavensko hrišćansko stanovništvo.³⁵

Tek nakon pada Plevne, Srbija je ušla u rat protiv Porte kao saveznica Rusije. Na uključivanje Srbije bilo je reakcije i negodovanja od strane Velike Britanije, čiji je ambasador u Istanbulu, Henri Lajard, zamjerio Srbiji, ističući to kao "najkukavičkiji i nitkovski čin koji je počinjen od naroda koji je tretiran sa nečuvenom dobrotom i darežljivošću od strane Turaka". Srpska vojska je nadirala prema Sofiji i Kosovu. U svojim pohodima srpska i ruska vojska su posebno nemilosrdne bile prema Čerkezima, uništavajući nemilice njihova

³³ G. Šljivo, *BiH 1869-1878*, str. 605; S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, str. 105.

³⁴ S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, str. 106-107.

³⁵ S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, str. 111.

naselja. Srpska vojska je u ovom ratu pokušavala opet neuspješno osvojiti i Novi Pazar. U januaru 1878. godine srpska vlada je razradila i usvojila ratne ciljeve. Oni su bili: državna neovisnost Srbije i teritorija “Stare Srbije ili tadašnjeg Kosovskog vilajeta sa dodatkom Vidina”. Precizan program teritorijalnih zahtjeva upućen je Ruskoj vladi u Petrograd i ruskoj vrhovnoj komandi u Bugarskoj. Srpska vlada je, za svaki slučaj formulirala i minimalistički program, smatrajući tako da će Srbiji “biti priznati svi oni dijelovi turske teritorije koje su tada okupirale njene trupe”.³⁶ U pogledu Bosne, srpska vlada nije zauzela stav, pošto su se javila tri prijedloga: da se traži Bosna; da se za nju traži autonomija; i da se ona ne pominje.³⁷ Osmanska vojska je na prostoru Zvorničkog sandžaka bila u pripravnosti. Sredinom novembra 1877. godine u Zvorniku je bilo 989 konjanika i 20.382 pješaka.³⁸ Srpska vlada, u upornosti da zadrži sve ono što je osvojila srpska vojska, insistirala je na tvrdnjama o “srpskom etničkom karakteru” stanovništva osvojenih krajeva, pozivajući se pri tom i na pisane izjave o lojalnosti zatečenog pravoslavnog stanovništva.³⁹ Crnogorskoj vojsci nakon što je zauzela Nikšić, bio je otvoren put prema Hercegovini, ali dalje nastupanje onemogućila je Austro-Ugarska, čiji je izaslanik, grof Temel saopštio knjazu Nikoli “da su sva njegova nastojanja u Hercegovini uzaludna i da čitava Hercegovina neće pripasti Crnoj Gori (...)”.⁴⁰

Osmansko carstvo se usljed poraza na brojnim bojištima našlo u nezavidnoj situaciji. Isto je poraženo i bilo je na koljenima. U takvim okolnostima ruski zahtjevi su ultimativno istaknuti 1878. godine na SanStefanskoj konferenciji, koja je predstavljala eklatantan izraz ruske slavenofilske koncepcije rješenja Istočnog pitanja. Osmanska delegacija na sanstefanskim pregovorima predlagala je Rusiji razmjenu muslimanskog stanovništva sjeverno od Balkana, za bugarsko, južno od te planine. Taj prijedlog je odbijen od strane ruske delegacije. U projekcijama SanStefanskog mira bilo je stvaranje Velike Bugarske, gdje muslimanima nisu bila predviđena nikakva prava, niti položaj posebne etničke zajednice. Bugari su nemilosrdno proganjali muslimane, rušeći nemilice njihove gradske četvrti.⁴¹

U martu 1878. godine, je potpisan San-Stefanski mir, koji je izdiktirao Ignjatev. San-Stefanskim mirom osim Rusa i Bugara niko nije bio zadovoljan. Nakon rusko-osmanskog rata, Austro-Ugarska je, zajedno sa Velikom Britanijom, jednom deklaracijom od sedam tačaka, naglasila “da se na štetu balkanskog stanovništva ne smije stvarati ni jedna velika slovenska država”, a može “politička

³⁶ S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, str. 113.

³⁷ Čedomir Popov, Jovan Ristić u srpsko-turskim ratovima 1876-1878. godine, u: *Život i rad Jovana Ristića*, Beograd 1985, str. 75.

³⁸ H. Škapur, *Odnos osmanskih vlasti*, str. 233.

³⁹ S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, str. 113.

⁴⁰ Todor Dutina, Dragan Mastilović, *Hercegovina kroz vjekove*, Bileća 2012, str. 377; I. Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu*, str. 237.

⁴¹ S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, str. 120.

autonomija sa sopstvenim poglavicom”.⁴² San-Stefanski mirovni ugovor je bio trijumf ruske politike i panslavizma na Balkanu.⁴³ Velike sile, posebno Velika Britanija i Austro-Ugarska su se protivile odlukama San-Stefanskog ugovora. Velika Britanija je još januara 1878. godine upozorila Rusiju da sve izmjene sporazuma iz Pariza 1856. godine i Londona 1871. godine moraju prethodno odobriti sve države koje su učestvovala u sastavljanju tih akata. Zbog ruske pobjede nad Osmanskim carstvom i odluka San-Stefanskog sporazuma, Britanci su poslali svoju flotu da se usidri kod Istanbula, manifestirajući time podršku Porti, koju će kasnije naplatiti.⁴⁴

Revizija odluka iz San-Stefana izvršena je na Berlinskom kongresu, koji se održao od 13. juna do 13. jula 1878. godine. “Glavni poslovi završavali su se na privatnim sastancima i dogovorima, na sjednicama kongresa iznošene su samo formalne stvari i javno potvrđivali već stvoreni zaključci i sporazumi”.⁴⁵ Osmanski predstavnici su na ovaj skup pozvani iz razloga da predaju znatne teritorije onim državama, koje su velike sile smatrale pogodnim. Predstavnici Srbije i Crne Gore nisu udostojeni ni pažnjom da budu saslušani prije rasprava o njihovim zahtjevima. Animositet i nipodištavanje nisu skrivali naročito predstavnici britanske i njemačke vlade.⁴⁶ Njemački kancelar Bizmark, koji je predsjedavao Kongresom, uspio je za pregovaračkim stolom da očuva stabilnost Europe, uprkos ratovima koji su oslabili Osmansko carstvo. On je vjerovao da se može pojaviti u ulozi sudije Europe, osjećajući i sam koliko je opasan taj zadatak. Britanci od početka Velike istočne krize nisu dozvoljavali mogućnost raspada Osmanskog carstva. Velika Britanija je u rješavanju Istočnog pitanja vodila glavnu riječ. Ruski interes u Istočnom pitanju je bio osvajanje Istanbula, što druge europske sile nisu dozvolile. Na Berlinskom kongresu je otvoreno puno pitanja. Od 21. juna do 11. jula 1878. godine upućeno je kongresu 145 peticija predstavnika muhadžira koji su protjerani sa osvojene osmanske teritorije. Na kongresu je prekrojena mapa Balkana i ujedno onemogućeno Rusiji da stekne kontrolu nad Bosforom, pa i nad Crnim morem i Mediteranom. Sporazum u Berlinu je imao za cilj da “rasprši panslavistički polet Srba i Rusa”. Berlinski kongres je izmijenio odluke iz SanStefana, i konačno odredio novi teritorijalni raspored država na Balkanu. Zaustavljanje Rusije i preuzimanje kontrole nad Balkanom od strane Austro-Ugarske, udaljilo je rusku politiku od Balkana. Odredbe Berlinskog kongresa, predstavljale su klasični model diobe interesnih sfera, pri čemu su povučene nove granice. Zemlje koje su ranije priznavale sultanov suverenitet: Rumunija, Srbija i Crna Gora, stekle su nezavisnost.

⁴² Đ. Mikić, *Pitanje autonomije BiH*, str. 95.

⁴³ S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, str. 122.

⁴⁴ S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, str. 122; P. Dimon, *Period tanzimata (1839-1878)*, u: *Istorija Osmanskog carstva*, str. 629.

⁴⁵ Vaso Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875-1878*, Srpska kraljevska akademija, Posebna izdanja, knj. LXXXIII, Beograd 1930, str. 242. (dalje: V. Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875-1878*).

⁴⁶ V. Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875-1878*, str. 269.

Velika Bugarska koja je stvorena San-Stefanskim mirom podijeljena je u Berlinu na Bugarsku i Istočnu Rumeliju. Berlinski kongres je svojim odlukama dalekosežno odredio politički razvoj Balkana u XX stoljeću. Vodeće sile su na Berlinskom kongresu donijele tek niz kratkoročnih rješenja. Berlinski kongres je destabilizirao Balkan, suprotstavljajući interese etničkih zajednica koje su ga naseljavale praveći među njima duboki razdor.⁴⁷ Odlukama Berlinskog kongresa 1878. godine Osmansko carstvo je praktično prestalo igrati ulogu europske sile. Na Berlinskom kongresu je obnovljeno načelo, prihvaćeno na Pariskom kongresu 1856. godine i potvrđeno na Londonskoj konferenciji 1871. godine prema kojem je za svako narušavanje cjelovitosti i nezavisnosti Osmanskog carstva bila potrebna saglasnost velikih država.⁴⁸

Članom XXV Berlinskog kongresa Austro-Ugarska je dobila pravo okupacije Bosne i Hercegovine, pod izgovorom zavođenja reda u tim pokrajinama. Napori osmanskih predstavnika na kongresu da to spriječe bili su bezuspješni. Britanski zastupnik je otvoreno prijetio Porti, a Bismarck je predlagao da se ne gubi vrijeme u raspravama o “trulim jazbinama” na Balkanu. Rusija je morala popustiti pred diktatom Austro-Ugarske. Put u Bosnu je bio otvoren voljom europskih velikih sila. Austro-Ugarska se nadala da njen ulazak u Bosnu i Hercegovinu neće imati karakter osvajanja, već da će to biti obična “vojnička” šetnja.⁴⁹

Bošnjaci nisu 1878. godine, kao ni ranije, vidjeli rješenje položaja Bosne i Hercegovine, izvan, već isključivo u okviru Osmanskog carstva. To je značilo da su bili otvoreno protiv ustupanja ovih provincija Austro-Ugarskoj. Ugledniji bošnjački prvaci su se još od prvih glasina o okupaciji Bosne i Hercegovine spremali za otpor. Već 5. jula 1878. godine održan je veliki zbor Bošnjaka u Begovoj džamiji u Sarajevu. Bosanski namjesnik je pristao da se imenuje novi vojni zapovjednik i da se uključi u odbranu Bosne i Hercegovine. Na čelo narodnog otpora stali su Salih Vilajetović, poznat u narodu kao Hadži Lojo, Muhamed Hadžijamaković, muderis Gazi Husrev-begove medrese, i Hadži-Abdulah Kaukčija, imam Begove džamije u Sarajevu.⁵⁰

Agrarno pitanje bilo je jedan od glavnih razloga težnji za tzv. “nacionalno oslobođenje” Bosne i Hercegovine. Godine 1875. poprimilo je oblik otvorene borbe i izazvalo oružani sukob sa tadašnjom osmanskom upravom u Bosanskom ejaletu. Europske velesile, koje su tada imale svaka za sebe svoje interese na

⁴⁷ S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, str. 123-125; J. Ristić, *Diplomatska istorija Srbije*, knj. II, Beograd 1898, str. 228-231; *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, str. 318; H. Džait, *Europa i islam*, Sarajevo 1985, str. 81; J. Udovički, Spone i sukobi, *Republika*, br. 188, Beograd, 1-15. maj 1998.

⁴⁸ S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, str. 194; Fjodor I. Uspenski, *Istočno pitanje*, Beograd 2003, str. 179.

⁴⁹ S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, str. 198.

⁵⁰ I. Pertev, *Okupacija ili ulazak Austro-Ugarske vojske u Bosni i Hercegovini 1878. godine*, Sarajevo 1932, str. 22.

Balkanu, iskoristile su ovu priliku i, umjesto da riješe sukob u interesu prirodnih težnji potlačenog naroda, dale su na Berlinskom kongresu 1878. godine mandate tadašnjoj Austro-Ugarskoj monarhiji da protiv volje naroda okupira Bosnu i Hercegovinu, sa glavnim zadatkom da uvede red i riješe agrarno pitanje.⁵¹

Okupacione trupe su 29. jula 1878. godine prodrle u Bosnu iz šest pravaca: kod Bosanskog Broda, Bosanske Gradiške, Bosanske Kostajnice, Bosanskog Šamca, Vrgorca i Imotskog. Austrougarske snage su bile dobro opremljene, sa vojnom snagom od oko 300.000 vojnika. Međutim, bosanske snage su bile odlučne pružiti otpor austrougarskim snagama. Žestok otpor je pružen u dolini Bosne, u Bosanskoj krajini, te posebno u sjeveroistočnoj Bosni, gdje je komandu preuzeo pljevaljski muftija Šemsikadić. Otpor branitelja je bio posebno jak u mjestima strateškim podesnim za odbranu, kao što su Vranduk, Jajce, Gornji i Donji Vakuf, Visoko, Busovača, Gračanica i dr. Okupacionim snagama će, zbog otpora, biti potrebno 24 dana da dođu iz Broda u Sarajevo. Glavni dio bošnjačkog otpora je ugušen, kada je nakon teških borbi austrougarska vojska 19. augusta 1878. godine zauzela Sarajevo. Nakon zauzeća Sarajeva, i drugih gradova u Bosni i Hercegovini, počeo je djelovati prijevratni sud. Obješeno je više uglednih Bošnjaka, među njima i jedan od bošnjačkih vođa Muhamed ef. Hadžijamaković, koji je osuđen na smrt vješanjem 24. augusta 1878. godine, dok su ostale vođe osuđene na smrt strijeljanjem. Nakon zauzeća Sarajeva, austrougarske snage pod komandom generala Filipovića forsirale su zauzimanje područja Posavine i dolinu rijeke Spreče. Bosanske snage su pružale žestok otpor daleko nadmoćnijem neprijatelju sve do druge polovine septembra 1878. godine, kada je pala Velika Kladuša, kao posljednje uporište bošnjačke vojske. Austro-Ugarska je, po sopstvenom priznanju, u pohodu na Bosnu izgubila oko 6.000 vojnika i oficira (946 poginulih, 3.980 ranjenih i 272 nestala vojnika i oficira).⁵²

Prvih dana okupacije austrijski vojnici su bezobzirno uništavali imovinu Bošnjaka u Sarajevu i drugim bosanskohercegovačkim gradovima. Austrougarska vlast je sačinila spiskove političkih sumljivih lica, posebno Bošnjaka i Srba, koji su učestvovali u otporu okupaciji Bosne 1878. godine.⁵³ Okupacija Bosne i Hercegovine za Habzburšku monarhiju, čiji je državno-politički identitet izgrađivan na faktorima multietičnosti i multikonfesionalnosti, bila je potvrda da još uvijek ima kulturno-političku misiju u jugoistočnoj Europi. Okupacija Bosne i Hercegovine nije blagonaklono prihvaćena od strane Bošnjaka i Srba. Bošnjaci se dugo nakon okupacije nisu mirili s činjenicom da su promijenili gospodara. Okupacija je značila promjenu orijentalno-islamske civilizacije,

⁵¹ Đorđe Krstić, *Agrarna politika u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1938, str. 95. (dalje: Đ. Krstić, *Agrarna politika u BiH*).

⁵² S. Bandžović, *Deosmanizacija Bosne i Bošnjaci*, str. 201-205.

⁵³ Ibrahim Tepić, *Uspostavljanje austrougarske okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini u izvještaju ruskog konzula u Sarajevu (1879-1880)*, *Prilozi*, br. 24, Sarajevo 1988, str. 114.

europsko-hrišćanskom. Na taj način našli su se pred problemom da žive u dvije civilizacije, dvije kulture, a od dominantnog naroda, postali su pasivizirana manjina u velikoj krišćanskoj državi.⁵⁴

Bošnjaci su većinom bili nepovjerljivi prema okupacionoj upravi. Samo manji dio pripadnika trgovaca i begovata približio se režimu. Dolazak Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu je za većinu Bošnjaka, u ekonomskom, političkom, vjerskom i kulturnom pogledu predstavljao civilizacijski šok, pod čijim su dojmom mnogi od njih se odlučili na seobu.⁵⁵ Krajem XIX i početkom XX stoljeća, Bošnjaci su se osjećali ostavljenim od strane Osmanskog carstva, nezadovoljni prepuštanju Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj monarhiji. To je pokrenulo egzodus-iseljavanje Bošnjaka, odmah nakon okupacije. Razlozi iseljavanja su višedimenzionalne prirode. Oni su bili ekonomske, psihološke, religiozne i političke prirode.⁵⁶ Ekonomska snaga Bošnjaka je značajno reducirana. To najbolje pokazuju činjenice, da je bilo slučajeva da je četiri do pet aga živjelo od jedne čifčijske porodice, pa je i to bio jedan od razloga da se odluče za iseljavanje. Osim toga, iseljavanje je bilo uslovljeno muslimanskim stoljetnim nepovjerenjem i podozrenjem prema Austro-Ugarskoj monarhiji, koja se nerijetko pokazivala kao antiislamska, a time i protivna islamskim običajima i tradiciji. Habsburška okupacija Bosne i Hercegovine, smatra Milorad Ekmečić, bila je “osnova na kojoj je katolička Europa počela dugoročnu politiku germanizovanja ovog prostora.”⁵⁷

⁵⁴ S. Bandžović, *Deosmanizacija Bosne i Bošnjaci*, str. 207; Osman Nuri Hadžić, *Muslimansko pitanje u Bosni i Hercegovini*, Zagreb 1902, str. 4-5; Muhsin Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887-1918*, II izdanje, Sarajevo 1990, str. 14; Nusret Šehić, Program agrara u Bosni i Hercegovini u politici muslimanskog autonomnog pokreta, *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 1-4, Beograd 1978, str. 333-334; Muhamed Hadžijahić-M. Traljić, *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini*, Istanbul 1996, str. 115; Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo 1998, str. 12-13.

⁵⁵ G. Osman Gecer, Fenomen migracije i pokušaji sprečavanja iste nakon okupacije Bosne i Hercegovine, *Saznanja*, br. 3, Tuzla 2009, str. 173.

⁵⁶ O iseljavanju Bošnjaka u Osmansko carstvo u vrijeme austrougarske uprave vidjeti više u: Safet Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo 2006; Safet Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, Sarajevo 2013; Safet Bandžović, *Iskušenja historije*, Novi Pazar 1993; Robert Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878-1914*, Sarajevo 2000; Ilija Hadžibegović, *Migracije stanovništva u Bosni i Hercegovini 1878-1914*, Sarajevo 2001; Osman Lavić, Iseljavanje Bošnjaka muslimana iz Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske vladavine i risala Mehmeda Teufika Azapagića, *Anali Gazi Husref-begove biblioteke*, knj. XVII-XVIII, Sarajevo 1996; G. Gravier, Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine, *Pregled*, br. 7-8, Sarajevo 1911; Mustafa Imamović, *Bošnjaci u emigraciji, Monografija Bosanskih pogleda 1955-1967*, Sarajevo 1996; Vojislav Bogičević, Emigracija Muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austrougarske vladavine 1878-1918. godine, *Glasnik VTS*, br. 7-9, Sarajevo 1951; Redžep Škrijelj, Bošnjački Mazgit-muhadžerska oaza Bošnjaka na Kosovu, *Almanah*, br. 35-36, Podgorica 2006; *Zbornik radova/naučni skupovi: „Migracije u Bosni i Hercegovini“*, održani 10. 1. 2010. i 12. 9. 2011, Tuzla 2011.

⁵⁷ Milorad Ekmečić, Balkanska politika Austro-Ugarske posle Berlinskog kongresa, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 75-76, Novi Sad 2007, str. 146.

Zbog takvog odnosa i raspoloženja Bošnjaka prema Austro-Ugarskoj monarhiji, osjećala se potreba, a shodno članu XXV Berlinskog kongresa da se odredi status Bosne i Hercegovine prema Osmanskom carstvu i Austro-Ugarskoj monarhiji. Nakon dužih pregovora Austro-Ugarska i Porta su 21. aprila 1879. godine zaključile u Istanbulu Konvenciju. U uvodu te Konvencije na prvom se mjestu ističe da “činjenica okupacije ne vrijeđa suverena prava sultana nad Bosnom i Hercegovinom”. Konvencija garantira slobodu vjeroispovjesti svim stanovnicima okupirane zemlje. Muslimanima se posebno jamči lična i imovinska sloboda i sigurnost, pravo na održavanje veza sa svojim duhovnim poglavarom u Istanbulu, da javno u molitvama spominju ime halifa i da na džamijama ističu osmansku zastavu. Konvencijom je određeno da se prihodi Bosne i Hercegovine mogu koristiti isključivo za upravu i potrebe ove pokrajine.⁵⁸

Poslije dužih političkih rasprava na relaciji Beč - Budimpešta, parlamenti Austrije i Ugarske su 22. februara 1880. godine paralelno usvojili *Zakon o upravljanju Bosnom i Hercegovinom*. Ovaj *Zakon* je odredio da nadzor nad privremenom upravom u Bosni i Hercegovini pripada zajedničkoj vladi, ali da se pravci i načela te uprave ne mogu utvrditi bez saglasnosti vlada oba dijela Monarhije. *Zakonom* je posebno utvrđeno da se bez saglasnosti parlamenata Austrije i Ugarske ne može promijeniti odnos u kojem se Bosna i Hercegovina nalazi prema Monarhiji. Austrougarska vlast je u biti zadržala zatečenu osmansku administrativnu organizaciju u Bosni i Hercegovini, pravni poredak, poreski sistem i postojeće stanje agrarnih odnosa. Svi operativni poslovi vlasti povjereni su Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu, koja je ustanovljena carskom naredbom od 29. oktobra 1878. godine. Zemaljska vlada sa sjedištem u Sarajevu počela je svoj službeni rad 1. januara 1879. godine. Vlada se u početku sastojala od tri odjeljenja: za unutrašnju upravu, finansije i pravosuđe. Vrhovna upravna vlast nad Bosnom i Hercegovinom povjerena je zajedničkoj austro-ugarskoj vladi, u čije ime je administraciju vršilo Zajedničko ministarstvo finansija. Pri zajedničkom ministarstvu finansija u Beču postajao je Bosanski biro koji je preko Zemaljske vlade u Sarajevu upravljao poslovima Bosne i Hercegovine. Austrougarske vlasti su se prilikom preuzimanja osmanske uprave, strogo držale načela da se mogu prihvatiti samo one osmanske institucije i zakoni, koji nisu u suprotnosti sa interesima Monarhije.⁵⁹

⁵⁸ I. Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu*, str. 166.

⁵⁹ Iljas Hadžibegović, Mustafa Imamović, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske uprave, u: Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1998, str. 223-226. (dalje: I. Hadžibegović, M. Imamović, *BiH u vrijeme austrougarske uprave*).

AGRARNE PRILIKE OD OKUPACIJE DO USTANKA U BOSNI I HERCEGOVINI 1882. GODINE

Agrarne prilike neposredno nakon okupacije

Agrarno pitanje je bilo jedno od najznačajnijih i najkompleksnijih političkih i privrednih pitanja u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave (1878-1918). Kompleksni agrarni odnosi naslijeđeni iz vremena osmanske uprave sve više su se zaoštravali u vremenu austrougarske uprave. Velika istočna kriza (1875-1878) i Bosanski ustanak kao dio te krize, nisu riješili nijedno pitanje koje se odnosilo na agrarnu problematiku. Seljaštvo, koje su u najvećoj mjeri činili hrišćani i koje je činilo najveći dio ustanika nije ustankom promijenilo svoj status, niti je ostvarilo san stvaranjem jedne južnoslavenske (prosrpske) države, dok su zemljoposjednici, koji su uglavnom pripadali bosanskom plemstvu bili nezadovoljni novim gospodarem.

Austro-Ugarska monarhija je planski diplomatski i vojnički planirala okupaciju Bosne i Hercegovine, što je nakon dobijanja mandata na Berlinskom kongresu 1878. godine⁶⁰ i izvršila. Okupacija je izvršena pod izgovorom smiravanja socijalnih nemira i buna, a po austrougarskom stavu glavni uzrok tome su bili neriješeni agrarni odnosi. Austrougarski ministar inostranih poslova, grof Andrašić, opravdao je potrebu međunarodnog mandata baš tim razlozima.⁶¹ Nakon slamanja otpora kojeg su pružile probosanske snage, okupacione vlasti su mijenjale svoje stavove prema agrarnoj problematici u Bosni i Hercegovini. Neko radikalno rješenje agrarnog pitanja nije se moglo primijeniti, jer bi to značajno zaoštrilo odnose među etničkim skupinama u Bosni i Hercegovini. Posebno bi se ti odnosi zaoštrili između dvije najveće etničke skupine, muslimana koji su uglavnom bili zemljovlasnici i pravoslavaca koji su predstavljali čifčije – zemljoradničku kategoriju u Bosanskom ejaletu.

Austrougarska okupacija zatekla je Bosnu i Hercegovinu, kao zaostalo agrarno područje. Oko 90% stanovništva se bavilo poljoprivredom uključivši tu i mnoge stanovnike pedesetak gradskih naselja. U zemlji je preovladavala naturalna privreda, a pretežna većina seljaka bili su čifčije. Proces čiflučenja na prostoru Bosanskog ejaleta započeo je još u XVII stoljeću, da bi bio intenziviran krajem XVIII i početkom XIX stoljeća.⁶² Agrarni odnosi⁶³ zasnovani na čiflučkom

⁶⁰ Na Berlinskom kongresu između ostalih odluka, članom XXV je donesena odluka o okupaciji Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske monarhije.

⁶¹ Hamdija Kapidžić, Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918), *Godišnjak društva historičara Bosne i Hercegovine*, godina XIX (1970-1971), Sarajevo 1973, str. 71. (dalje: H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*).

⁶² Ahmed Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Orijentalni institut Sarajevo, posebna izdanja IX, Sarajevo 1996, str. 62.

⁶³ O agrarnim odnosima u Bosni i Hercegovini u ovom periodu postoji brojna i raznovrsna arhivska građa, koja se nalazi u fondovima: Zajedničko ministarstvo finansija i Zemaljska vlada

sistemu⁶⁴ negativno su uticali na cjelokupne privredne prilike, a posebno na razvoj zemljoradnje.⁶⁵

Koliko su austrougarske vlasti bile svjesne složenosti agrarne problematke u Bosni i Hercegovini, pokazuje činjenica da je još prilikom prodora okupacionih trupa upućena proklamacija stanovništvu Bosne i Hercegovine, gdje je bilo naglašeno da se neće dirati u zatečene imovinsko-pravne odnose.⁶⁶ Shodno navedenoj *Proklamaciji* slijedilo je i ponašanje komandanata okupacione austrougarske vojske generala Filipovića i Jovanovića. Iako je austrougarska vojska naišla na žestok otpor probosanskih snaga, koje su pružale otpor puna tri mjeseca nadmoćnoj austrougarskoj vojsci, ista je još u toku borbi izdavala stroga naređenja koja su se odnosila na činjenicu da se ne dira u zatečene agrarne odnose, i da se seljaštvo previše ne nada da će se isti promijeniti, bez razlike na njihovu dugogodišnju borbu i težnju za promjenom tih odnosa iskazanu prije okupacije. Naime, iako su pobune hrišćanskog seoskog stanovništva u Bosni i Hercegovini imale nacionalni karakter i bile podsticane od strane velikodržavnih inspiratora iz susjedne Srbije, ipak se ne može ne istaći i socijalno stanje istih, kao razlog njihovog nezadovoljstva i pobuna. U oblasti agrara austrougarske vlasti su insistirale na poštivanje agrarnog zakonodavstva, a to je davanje desetine državi i trećine agi zemljoposjedniku. U slučaju otpora od strane seljaštva prijetilo se i prisilnim mjerama, pri čemu su bili upućeni proglasi narodu.⁶⁷ Takva i tolika davanja bila su realno opterećenje za seljaka, te je on od početka austrougarske uprave iskazivao negodovanje, insistirajući na promjeni takvog njegovog socijalnog statusa. No i pored toga, evidentno je bilo da se desetina uspješno prikupljala, dok je prikupljanje trećine ostavljeno za kasnije, jer je najveći broj zemljoposjednika bio uključen u pružanju otpora austrougarskoj okupaciji, o čemu je general Filipović obavijestio 11. septembra 1878. godine Carevu

Sarajevo. Vidjeti više u: Samija Sarić, *Agrarni fondovi o rješavanju agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini 1911-1945*, *Glasnik arhiva i arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, godina XXV, Sarajevo 1985.

⁶⁴ Čifluk je bio jedan porodični posjed sastavljen od njiva, bašči, bostana, livada i gajeva, kuće, štale, pojate i drugih potrebnih zgrada, a zahvatao je površinu od 300-500 oka do 1.000 ili 2.000, a na nekim mjestima najviše do 3.000 i 4.000 oka sjemena i sastojao se od tačno određenog mjesta. Zakup ove zemlje i njen status bio je različit i zavisio je od boniteta zemlje, od područja i mjesta gdje se nalazila zemlja i stanja čifčija“. BOA, IRADE, MECLIS-IMAH SUS, No 2311 i 1866 (novi broj 661). Edin Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru 1910-1914*, *Prilozi*, br. 34, Sarajevo 2005, str. 120. (dalje: E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosnskohercegovačkom saboru*).

⁶⁵ Iljas Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Sarajevo 1980, str. 11-32,

⁶⁶ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 72. Iz Proklamacije „Zapovijeda Cesar i Kralj da svi sinovi ove zemlje imaju uvažavati jednako pravo po zakonu; da svikolici imadu šticeći biti glede svog života, glede svoje vjere i glede dobra i imetka svoga“.

⁶⁷ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 72. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Zajedničko ministarstvo finansija (ZMF), Nr. 614 Pras BH, 1878. godine, *Cirkularno naredjenje 11 armijske komande od 3. novembra 1878. godine*.

vojnu kancelariju.⁶⁸ Upravo zbog toga, nova austrougarska vlast nije ni osjećala obavezu i potrebu rješavanja pitanja trećine, koje je bilo prisutno i najznačajnije je opterećivalo agrarne odnose i odnose između zemljoposjednika i čifčije u prvim godinama nakon okupacije

Agrarno pitanje u svom ekonomskom, socijalnom i nacionalno-političkom pogledu spada u nekoliko ključnih problema bosanske historije XIX i prvih decenija XX stoljeća. Ovo se pitanje nalazilo u središtu bosanskohercegovačkih socijalnih, nacionalnih i političkih previranja kroz čitavo XIX i početka XX stoljeća. Bosanska građanska politika u doba austrougarske uprave počela se relativno kasno zanimati ovim pitanjem, tek sredinom prve decenije XX stoljeća, zašto je postojalo nekoliko razloga.⁶⁹ Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini austrougarskog perioda bilo je goruće pitanje cjelokupnog društvenog života. Pored zemljoposjednika i obrađivača zemlje u njega su bili uključeni i predstavnici austrougarske vlasti, domaćih političkih, kao i vjerskih organizacija. Ono je višestruko dobijalo na značaju zbog činjenice da je pored socijalnog i ekonomskog, imalo vjerski i nacionalni karakter i da su se na njemu ukrštali interesi svih naroda u Bosni i Hercegovini. Pod rješenjem agrarnog pitanja najčešće se podrazumijevalo regulisanje čiflučkih odnosa.⁷⁰ Radilo se o složenom odnosu vezanom za ugovorne obaveze između čifluk sahibije (age zemljoposjednika), koji su u većini bili muslimani, i čifčije (zemljoobrađivača na čifluku), koji su u većini bili hrišćani.

Složeno stanje u zemlji nakon okupacije u velikoj mjeri su opterećivali čifčijjski odnosi. Svojim statusom nisu bili zadovoljni ni čifčije ni age zemljoposjednici. Još u vrijeme ratnih sukoba i pružanja otpora okupaciji došlo je do prebjega jednog broja stanovništva iz Bosne i Hercegovine u susjedna područja Crne Gore, Hrvatske i Dalmacije. Po završenoj okupaciji njihov povratak je predstavljao veliki problem, jer je trebalo izbjeći stanovništvo vratiti u porušene domove i zgarišta i stvoriti najosnovnije uslove za život istog. Poljoprivreda je trebala biti osnov obezbijedenja egzistencije ovog, ali i ostalog seoskog stanovništva. U takvim okolnostima okupatorske vlasti su insistirale na poštivanje zatečenih agrarnih odnosa. To je podrazumijevalo poštivanje postojećeg agrarnog zakonodavstva, kojeg su austrougarske vlasti preuzele, a posebno *Ramazanskog zakona* iz 1858. godine⁷¹ i *Saferska naredba*

⁶⁸ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 72.

⁶⁹ Mustafa Imamović, Agrarno pitanje u programima građanskih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini do 1911. godine, *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 3-4, Beograd 1973, str. 150. (dalje: M. Imamović, *Agrarno pitanje*).

⁷⁰ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 121.

⁷¹ Riječ je o *Zakonu o zemljišnom posjedu* od 7. ramazana 1274. hidžretske godine (3. maja 1858), odnosno tzv. *Ramazanskom zakonu*. Ovim Zakonom su utvrđene vrste zemljišta i to: a) Zemljište koje pripada privatnoj svojini zvano mulk; b) Zemljište koje se smatra državnom svojinom, a to su: oranice, livade, ljetnje i zimske ispaše. Ovo se zemljište naziva mirijsko; c) Vakufska zemlja, tzv. mevkufe. To su dobra koja su nastala iz privatne svojine putem zavještavanja ili su ih pojedini sultani, bilo neposredno sami, bilo preko svojih organa, izuzeli iz državne svojine pri čemu su dobili

iz 1859,⁷² na čijoj se primjeni insistiralo. Takav stav nije odgovarao čifčijama – obrađivačima zemlje. Nakon uspostave austrougarske vlasti, utvrđeno je da zatečeni zakoni važe dok se ne uspostave novi. U tom pogledu date su instrukcije 1879. godine za Vrhovni sud u smislu “da ukoliko odredbe starih zakona ne bi bile valjane, u tom slučaju se upotrebljavaju propisi koji su važili za Austro-Ugarsku monarhiju”.⁷³

Po odredbama *Saferske naredbe* pravo vlasništva nad čiflucima priznato je čifluk sahibijama, ali je i čifčija dobio neku vrstu čifčijskog prava. Austrougarska uprava je djelimično riješila taj problem, osiguravši prava sigurnosti i jednom i drugom, definirajući njihove međusobne odnose i obaveze na temelju zatečenog osmanskog agrarnog zakonodavstva. Neka radikalna rješenja na planu davanja zemlje nasljednjim zakupcima (čifčijama) izazvala bi problem u društvu i ne bi donijela željene rezultate. Postojala je opasnost da bi veliki broj bivših malih posjednika brzo ostao bez dobijenog novca od otkupa i bez izvora prihoda, pretvorivši se u proleterijat.⁷⁴ Smatralo se, da isti neće biti ekonomski osposobljeni za profitabilnu drugu djelatnost mimo poljoprivrede, a da će novac od čifluka brzo potrošiti. U tom slučaju, austrougarska vlast se plašila potpunog osiromašjenja zemljoposjednika, koji bi bilo kakvom promjenom u oblasti agrara, ili iselili iz zemlje ili pali na teret državi. Stoga je austrougarskim vlastima bilo u interesu očuvati zatečene agrarne odnose.

Na osnovu *Ramazanskog zakona* sve vrste zemljišta, bilo po svom pravnom značaju, bilo po svom privrednom opredjeljenju, očuvale su svoj vlasnički status uspostavom austrougarske uprave u Bosni i Hercegovine.⁷⁵ U nasljednom pravu zemljište vrste *mulk* moglo je preći na nasljednike kod muslimana po šerijatskim propisima, a kod nemuslimana, ukoliko nema običajnog prava, po propisima austrougarskog opšteg građanskog prava. Zemljište *erazi mirije*, moglo je preći kod svih građana bez razlike o kojoj se vjeroispovjesti radilo, a na osnovu *Ramazanskog zakona*, kao i *Zakona* koji je donesen 17. muharema 1284. hidžretske godine (1876). Nasljedno pravo

svojstva vakufa. Na ovaj način došli su veliki kompleksi šuma pod vakufsku imovinu; d) Zemljišta koja su bila prepuštena opštoj upotrebi, a nazivala su se metruke, kao što su putevi, ceste ili ulice, kao i ispaše koje su prepuštene jednoj ili više opština, a zovu se mere i e) Zemljišta koja se smatraju ničijim, a poznata su pod nazivom mevat.

⁷² *Saferska naredba* je donesena 14. safera 1276. hidžretske godine (12. septembra 1859), uređivala je odnose između čifluk sahibija (zemljoposjednika) i čifčija. Sastoji se od 13 paragrafa u kojima se za svaki sandžak konstatira kakvi su do tada bili običaji u oblasti agrarnih odnosa, donoseći rješenja za svaki od njih. Saferskom naredbom utvrđeno je da se svi odnosi između čifluk sahibije i čifčije uređuju u pisanom obliku, tj ugovorom.

⁷³ Dokumenta (u prepisu) o poljoprivrednoj politici Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini, (Prikupio i sredio Nikola Jerak), Sarajevo 1959: rukopis u Arhivu Bosne i Hercegovine, str. 4. (dalje: ABiH, *Dokumenta (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*).

⁷⁴ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 121-122.

⁷⁵ Edin Mutapčić, *Agrarna reforma u BiH i njeno zakonodavstvo (1918-1941)*, Gradačac 2007, str. 47. (dalje: E. Mutapčić, *Agrarna reforma u BiH*)

na osnovu ovih zakona bilo je drugačije u odnosu na austrougarski građanski zakon i u postarosnoj liniji privileguje muške u odnosu na ženske nasljednike vezano za prednost nasljednicima s očeve strane u odnosu na one s majčine strane.⁷⁶

U *Ramazanskom zakonu* važne su odredbe, koje su se odnosile na pravo preče kupnje. Te odredbe su u prvom redu imale karakter vjerske prirode i iste su otežavale useljavanje seljaka sa strane u druga područja. Ove odredbe su onemogućavale cijepanje, odnosno usitnjavanje zemljišnog posjeda. To je davalo mogućnost boljih poljoprivrednih prinosa. I odredba ovog zakona koja se odnosila na pravo ako seljaci više od 10 godina nesmetano obrađuju i drže zemlju u svoje ime, a pripadnici su muslimanske vjere, imali su pravo priznanja svojine nad ovim zemljama. *Ramazanskim zakonom* uređena je oblast čuvanja seoskih ispaša kao i regulisanja odnosa na planinskim pašnjacima. Odredbe ovog zakona su imale svrhu da se seljaci jače prisile na intenzivno obrađivanje zemlje.⁷⁷ Na taj način, bi ekonomski zadovoljniji bili i čifčija i aga zemljoposjednik, ali i država.

Zvanična austrougarska politika nije bila spremna da pristupi stvarnom rješavanju agrarnog pitanja. Mada je agrar bio osnovni ekonomsko-socijalni, ali i nacionalni problem Bosne i Hercegovine i uzrok nemira u ovoj zemlji, pa prema tome i formalno opredjeljenje za okupaciju. Monarhija je pristupila sporom evolutivnom putu u rješavanju agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini. U želji da u Bosni i Hercegovini osigura vlastite interese, austrougarska vlast je od prvih dana okupacije 1878. godine pazila da pri reguliranju agrarnih odnosa ničim bitnim ne poremeti osjetljivu nacionalno-političku strukturu u zaposjednutoj zemlji. Polazeći od osobenih unutrašnjih prilika Bosne i Hercegovine i međunarodnih okolnosti, Monarhija je ocijenila, da će najbolje biti ukoliko u regulisanju agrarnih odnosa prihvati i postepeno razvija kapitalističke tendencije i elemente izražene u osmanskome tanzimatskom zakonodavstvu.⁷⁸ Stoga se austrougarska uprava u rješavanju agrarnog pitanja više rukovala obzirima nego ekonomskim razlozima. Plašili su se da bi radikalno rješavanje agrarnog pitanja dovelo do krupnih ekonomskih i demografskih pomjeranja u korist srpskog elementa,⁷⁹ čime bi se bitno narušila nacionalna struktura u Bosni i Hercegovini, a time ugrozio položaj Monarhije u ovoj pokrajini. Stoga je, pored zatečenog agrarnog zakonodavstva, austrougarska uprava nastojala

⁷⁶ Đ. Krstić, *Agrarna politika u BiH*, str. 71-72.

⁷⁷ Đ. Krstić, *Agrarna politika u BiH*, str. 72.

⁷⁸ M. Imamović, *Agrarno pitanje*, str. 151; Sammiung der jur Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen, Band I, 507-511; Band II, 275-300. Već 8. augusta 1878. godine general Stevan Jovanović izdao je u Hercegovini naredbu, da „dosadašnji odnošaji među agama i njihovim čifčijama za sad ostaju kao i dosad“. Telegrafskom naredbom careva vojne kancelarije 12. X 1875. godine ozakonjena je *Saferska naredba* kao osnov za reguliranje agrarnih odnosa. *Bosansko-hercegovačke novine*, br. 30, od 13. decembra 1878.

⁷⁹ *Rezultati popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini* od 10. oktobra 1910, Sarajevo 1912, str. LXXXIII.

nizom normativnih mjera osigurati strogo poštovanje postojećih agrarnih odnosa uz pomaganje dobrovoljnog otkupa kmetova.⁸⁰

Shodno tome, vlasti su od početka insistirale na potpisivanju ugovora između čifčije, kao zakupca čifluka i zemljovlasnika - čifluk sahibije kao vlasnika zemljišnog posjeda. Taj se proces od samog početka pokazao složenim. Naime, na terenu se pružao otpor procesu uređenja odnosa između obrađivača zemlje i aga zemljovlasnika. Neizvršavanje obaveza trećine prema zemljovlasniku bilo je izraženo na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine, pa i na području istočne i sjeverne Bosne, naročito na zborničkom području i području Posavine, u Bijeljini, Brčkom i Vlasenici. Kako bi se navedeni problem što bezbolnije riješio, vojnim komandantima koji su u početku obavljali građansku upravu, izdate su instrukcije, 30. novembra 1878. godine da protiv onih koji neizvršavaju obaveze davanja trećine to učine prisilnim sredstvima pa i uz vojnu asistenciju.⁸¹

Odmah po okupaciji, Austro-Ugarska monarhija je prioritet dala uspostavi potpune kontrole i vlasti u Bosni i Hercegovini. Kao moćna sila i uređna država, uspostavila je za kratko vrijeme red i bezbijednost u zemlji. Na početku uspostave vlasti uvidjelo se da je agrarno pitanje složeno i zamršeno, što je ukazivalo na potrebu opreza u rješavanju ovog pitanja. Zbog složenosti, ovom pitanju je austrougarska uprava prilazila veoma odgovorno, jer je otvaranjem istog zadirala u najvažnije interese pravoslavnog i muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Pa je ovo pitanje kroz dugi niz godina ostalo po strani. *Saferska naredba* iz 1859. godine zadržala je svoju snagu i služila kao jedini osnov po kome se održavao i uređivao odnos između čifčija i aga zemljoposjednika. Ovim pravnim aktom nisu bili riješeni odnosi između zemljovlasnika i zemljobrađivača. Čifčije-kmetovi⁸² su smatrali svoj položaj nezavidnim te su otvoreno zbog toga iskazivali nezadovoljstvo.⁸³

Austrougarska vlast je od početka okupacije bila svjesna složenosti agrarnog pitanja, te je odmah nakon okupacije izražen stav austrougarskih vlasti,

⁸⁰ M. Imamović, *Agrarno pitanje*, str. 151; *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu XIX/1911*, str. 171-179.

⁸¹ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 73.

⁸² Nakon 1878. godine Austro-Ugarska monarhija upotrebljavala je pojmove kmet i kmetsko selište, dok su se begovi bunili tvrdeći da su pravi pojmovi čifčija i čifluk. Čak i u jednom članku objavljenom u *Hrvatskom dnevniku* pod naslovom Položaj Hrvata katolika i muslimana u Bosni i Hercegovini, ističe se kako su još od vremena Eugena Savojskog "zemljogospodari muslimani na svoja prazna zemljišta naselili (pravoslavce) kao mustedžire, u francuskom jeziku kolone, u njemačkom jeziku saferskog zakona zakupnike, Pachter, u hrvatskom jeziku čifčije. Prema tome uvukao se iza okupacije neosnovan i protivzakonit izraz „kmet“, kao oznaka naseljenih neslavenskih hrišćanskih težaka mustadžira. Neka tajna tendencija mora da je predlagala kod uvođenja izraza „kmet“. Hrvati katolici su se obično služili zakonskim izrazom hrvatskim „čifčija“, zemlju koju su od svoga spahije na obrađivanje preuzeli, zvali su „čifluk“. Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini*, Zagreb 2003, str. 47. (dalje: H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u BiH*). Ovaj članak preuzeo je *Bošnjak*, br. 16, 23. aprila 1908. Autor je smatrao ispravnim pojam čifčija i čifluk, te će u knjizi koristiti ove izraze.

⁸³ Đ. Krstić, *Agrarna politika u BiH*, str. 5.

da se agrarni odnosi neće značajnije mijenjati. Stajalište austro-ugarske uprave je bilo da se u oblasti agrara preuzme osmansko agrarno zakonodavstvo,⁸⁴ te da nova austrougarska uprava pokuša svojim političkim manevrom posredovati između suprotnih interesa zemljovlasnika, koji nisu željeli bilo čime ugroziti svoj vlasnički status nad zemljom i zemljoobrađivača, koji su činili glavnu seljačku masu, koja nije bila zadovoljna svojim statusom, kojeg je po svaku cijenu željela mijenjati. Očito je bilo da je Austro-Ugarska u oblasti agrara nacionalno-političke probleme i ciljeve stavila ispred socijalnih, što je imalo velikih uticaja na konačno rješavanje agrarnih pitanja u Bosni i Hercegovini. Svjesna složenosti i težine agrarnog pitanja, koje je moglo pogoršati međuetničke odnose u Bosni i Hercegovini, austrougarska uprava nije željela, otvaranjem istog dodatno opterećivati etničko-nacionalne, političke i socijalne odnose u zemlji. Na neki način, austrougarska vlast je ovo pitanje držala u "statusu quo", pokušavajući lavirati između nezadovoljnog seljaštva i zemljoposjednika. U privrednom pogledu, osnovni cilj austrougarske vlasti bio je industrijalizacija zemlje i uspostava kapitalističkih odnosa, što je predstavljalo složen proces za novu uspostavljenu vlast u zemlji. Snažni prirodni resursi davali su dobru osnovu, ali loša infrastruktura i nepostojanje adekvatne školovane radne snage predstavljalo je značajan problem za austrougarsku vlast u provođenju zacrtanih ciljeva. Osnova novog privređivanja sadržana je u prelasku sa naturalne u kapitalističku privredu. U početnoj fazi razvoja industrije nije se značajnije uticalo na poljoprivredne odnose. Zavisno seljaštvo nije imalo računa da ulaže maksimalan napor u intenzivniju obradu zemlje, jer neriješeni agrarni odnosi činili su veliku smetnju da se seljaštvo angažuje na podizanje poljoprivredne proizvodnje. Od samog početka austrougarske uprave, seljaštvo je osjećalo nastale promjene u privrednim odnosima. Stvaranjem novih robno-novčanih odnosa u privredi, dovelo je do dalje zavisnosti i siromašenja stanovništva, koje je sve više padalo u krizu, što je dovodilo do nezadovoljstva istog. Novi državni aparat uspostavljen na jasnim osnovama s ciljem striktnog provođenja finansijskog, poreznog i agrarnog zakonodavstva predstavljao je dodatne poteškoće za seljačku populaciju, koja je nevoljno pristajala na izvršenje poreskih obaveza. Te obaveze su predstavljale veliki teret za stanovništvo, posebno seljaštvo, što je dodatno zaoštravalo odnos istih prema austrougarskoj vlasti.

Odnos čifčije i zemljoposjednika u svijetlu rješavanja agrarnog pitanja

Odnosi u agraru u Bosni i Hercegovini, između age zemljoposjednika i čifčije odmah po okupaciji postaju sve veći problem novoj austrougarskoj upravi, te su se iz tog razloga tražile instrukcije iz Beča u zauzimanju stava u vezi

⁸⁴ Osnove agrarnog zakonodavstva u oblasti agrara činili su: *Saferska naredba* (1858), *Ramazanski zakon* (1859) i *Ševalski zakon* (1868).

iste. Tako je Komisija za poslove Bosne i Hercegovine 8. oktobra 1878. godine održala 13. sjednicu u Ministarstvu vanjskih poslova, kojom je presjedavao odjeljski čelnik Freiherr von Schwegel. Navedenoj Komisiji je iz vojne kancelarije njegovog Visočanstva upućen telegram Jovanoviću, u kojem on traži instrukcije za rješavanje agrarnih odnosa. Po navedenom pitanju vodila se opća diskusija, jer je isto bilo značajno za pacifikaciju i buduću razvoj Bosne i Hercegovine. Komisija je odložila raspravu o agrarnom pitanju za slijedeću sjednicu, kako bi se naknadno obezbijedile dodatne informacije u vezi procjene dotadašnjeg osmanskog zakonodavstva u Bosni i Hercegovini. Komisija je prihvatila sve poruke koje je o ovom pitanju iznio predsjedavajući. O ovoj problematici se dijelom raspravljalo i na ranijim sjednicama o čemu su doneseni neophodni zaključci.⁸⁵

Neposredno nakon okupacije i uspostave austrougarske vlasti u pitanju odnosa iste prema agrarnoj problematici bilo je protivrječnih stavova i mišljenja. General Filipović je 30. novembra 1878. godine izdao *Naredbu* kojom je upozorio podređene vlasti da se imaju poštovati imovinska prava zemljovlasnika, kao i prava i obaveze zemljoposjednika shodno utvrđenom agrarnom zakonodavstvu. Posebno se insistiralo na primjeni *Saferske naredbe*, ističući da su zatečeni agrarni propisi na snazi i da se oni u budućnosti neisključuju. Međutim, postojali su brojni primjeri gdje su čifčije, hrišćanski seljaci, još u toku Bosanskog ustanka (1875-1878) u nekim mjestima izvršili uzurpaciju zemljišta zemljoposjednika. Vlasti su insistirale na uređenju čifčijskih odnosa, ali je tome bilo otpora. Negdje je taj otpor, kao što je to bilo u Krajini bio organiziran i masovan. Na području Hercegovine, naročito u Nevesinju, bilo je izraženo otvoreno protivljenje takvim agrarnim odnosima. Ovo se tumačilo time, jer je Nevesinje bilo središte seljačke hrišćanske bune u ustanku 1875-1878. godine. Seljaštvo nevesinjskog kraja nije pristajalo na potpisivanje agrarnih ugovora i bilo je čvrsto riješeno da to ne učini.⁸⁶ Stoga su vojne vlasti bile prinuđene da vode pregovore sa vođama pobune ustanka u Nevesinju, a kako bi ih uvjerali na potrebu potpisivanja agrarnih ugovora, što su oni energično odbijali, tražeći da im austrougarske vlasti garantuju da će uskoro pristupiti rješavanju agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini. Jedino u tom slučaju su bili spremni na davanje trećine. Kako bi se umirilo stanje među seljaštvom, bilo je prijedloga, poput onog kojeg je dao general Jovanović da se izmijene agrarni odnosi u interesu smirivanja stanja u Bosni i Hercegovini. Po njegovom shvatanju bilo je potrebno donijeti prethodne mjere, koje bi se sastojale u utvrđivanju zemljišnih odnosa, i to sve uz asistenciju vojne sile. U odlukama bi trebalo staviti u izgled stanovništvu što je moguće brže razrješenje agrarnih odnosa.⁸⁷ Međutim, kao što je poznato austrougarska

⁸⁵ *Agrarni odnosi u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*, I, *Građa*. Redaktor Hamdija Kapidžić, Dokumenti: *Zapisnik sa 13. sjednice Komisije za poslove Bosne i Hercegovine*. Savjetovanje o agrarnim odnosima, Beč, 9. oktobar 1879. (dalje: Agrarni odnosi-građa).

⁸⁶ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 73.

⁸⁷ ABIH, ZMF, Pras, Nr. 5315 BH 1879.

upravna vlast nije bila takvog stava i nije žurila u rješavanju agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini.

Ono što je zadovoljavalo austrougarsku vlast, jeste uređenje odnosa između age zemljoposjednika i čifčije. Koja su prava i obaveze zemljoposjednika i čifčije, kako se ista štite, bilo je uređeno u *Saferskoj naredbi*, te je Zemaljska vlada smatrala kao svoju dužnost da ovom prilikom upravi naloži striktno poštivanje *Saferske naredbe*. Stoga je uprava pri tužbama, likvidacijama i podizanju agrarnih davanja tražila strogo poštivanje odredaba donesenih 18. aprila 1880. godine.⁸⁸ Za upravu i uređenje čifčijских odnosa važno je bilo pitanje desetine. Za definiranje desetine, koja se također koristi kao temelj za trećinu, donesena je posebna *Naredba*,⁸⁹ koja je bila obavezujuća za čifčije i zemljoposjednike. *Naredba* je trebala da doprinese Upravi kako bi pojedinačne žalbe brže obrađivala, i to po uručenju, te sprovodila odluke sa pravednom strogošću i energičnošću i tako se vremenom smanjivalo broj agrarnih sporova. Pa čak i ako ne dođe do njihovog smanjenja, ipak će pravilno postupanje u duhu donesenih propisa i uspostavljenih instrukcija imati pozitivnih uticaja na napeto stanje u agraru, s ciljem smanjenja zategnutosti, što je već davalo dobre rezultate u nekoliko oblasti.⁹⁰

No, sa terena su pristizale informacije o neprovođenju agrarnih propisa i naredbi austrougarske vlasti vezanih za agrarne odnose. Otpor od strane seljaštva pružao se na području Nevesinja. Stoga su austrougarske vlasti provodile oštre mjere, s ciljem da se silom privoli seljaštvo na potpisivanje agrarnih ugovora. Da bi se to postiglo pristupalo se određenim mjerama i sankcijama pa i izgladnjivanjem seljaka, oduzimajući od istih hranu u najtežim mjesecima januaru i februaru 1879. godine. Kotarski predstojnik u Nevesinju dr. Matić izjavio je da se jedino objektivnim pristupom rješavanja agrarnih odnosa može misliti na pacifikaciju zemlje i naglasio da će se bez toga morati da upravlja “ovim narodom bajonetima i nikada se od njega neće moći stvoriti dobar podanik”.⁹¹

Nesporazumi između age zemljoposjednika i čifčija bili su sve izraženiji. Stoga je bio primjetna i veća aktivnost vlasti u suzbijanju tih nesporazuma. Tako je Komisija za poslove Bosne i Hercegovine, još žešće nastavila sa raspravama o agranoj problematici. To potvrđuje i 25. sjednica održana 10. januara 1879. godine u Beču, na kojoj se raspravljalo o pitanju bosanskohercegovačkih izbjeglica i agrarnom pitanju. Ovom sjednicom je predsjedavao odjeljski čelnik Freiherr von Schwegel. Isti je prisutnima ukazao na složenost izbjegličkog pitanja, gdje je posebno istakao nesuglasicu između austrougarskog komesara za repatrijaciju i kotarskog vođe v. Budisavljevića i ruskog komesara u Crnoj Gori, barona Wrangela, o obavezi “taina” nastalog do 12. novembra 1878. godine u iznosu od oko 15.000 forinti. Isto tako, razgovaralo se o potraživanju od oko 15.000 forinti

⁸⁸ *Odredbe* su donesene od strane austrougarske uprave 18. aprila 1880, pod br. 8571.

⁸⁹ *Naredba* je donesena 29. augusta 1879, Nr 17.725 i od 18. juna 1880, J. br. 13.720/I.

⁹⁰ *Agrarni odnosi* - građa, *Cirkular Zemaljske vlade u Sarajevu okružnim oblastima po pitanju agrarnih odnosa i sporova u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 28. juni 1880.

⁹¹ H. Kapiđić, *Agrarno pitanje*, str. 74; ABiH, ZMF, Pras, Nr. 653 BH, 1879.

od Crne Gore za snabdijevanje i izdržavanja izbjeglica, a posebno za donaciju njihovog poglavara tokom njihovog boravka na Grahovu. U vezi problematike vezane za izbjeglice predmet rasprave je bio i izvještaj iz Hrvatske, zaključno sa izvještajem komandira XVIII divizije, koji je predao baron Jovanović, gdje je bilo riječi o potrebi povećanja određenih subvencija za izbjeglice iz Hercegovine.⁹² Jedan broj ovih problema i pitanja vezanih za izbjeglice je raspravljan i na 23. zasijedanju Komisije, pri čemu je riješeno da se Rusiji i Crnoj Gori za troškove izbjeglica iz Bosne i Hercegovine daju sredstva u iznosu od 30.000 forinti, a što se odnosilo na one koje su se vraćale svojim domovima.⁹³

Upredo s povratkom, na terenu su se otvarala brojna pitanja i sporovi između aga zemljoposjednika i čifčija. Desetinom i trećinom, kao ni prinosima nisu bili zadovoljni ni jedni ni drugi. Često je dolazilo do neizvršavanja obaveza od strane čifčija, pa su se vlastima žalili i jedni i drugi. Stoga je agrarno pitanje postajalo sve zamršenije. To potvrđuje i 25. sjednica Komisije na kojoj se raspravljalo o brojnim agrarnim pitanjima i problemima, vezanim za određena mjesta u Bosni i Hercegovini, gdje su bili istaknuti agrarni sporovi. Tako su učesnici sjednice raspravljali o zahtjevu stanovnika Zvornika o ukidanju trećine, te su kazali da je ovo pitanje u kotarevima Nevesinje i Gacko dovelo do tenzija među zemljoposjednicima i zemljoobrađivačima - čifčijama. Ovi poslovi su riješeni na način što je od strane Zajedničkog ministarstva finansija, a poštujući pri tome odredbe Zemaljske vlade, koja je bila stava da se poštuju zatečeni agrarni odnosi i osmansko zakonodavstvo, što je i predočeno nižim instancama.⁹⁴ Međutim, ono što je bilo evidentno jeste da se na terenu agrarno zakonodavstvo često kršilo, kako od strane zemljoposjednika tako i od strane čifčija.

Posebno složena situacija u oblasti agrara bila je u Hercegovini, gde je vladala napeta situacija. Kako bi se stanje donekle ublažilo, došlo je do određenog popuštanja i davanja obećanja od strane vlasti o razrješenju agrarnih odnosa i eventualno podjeli zemljišta između zemljovlasnika i čifčija. U tom pogledu je u februaru 1879. godine intervenisao i poglavar Zemaljske vlade, koji je svojim naređenjima nižim organima vlasti ukazao na potrebu popuštanja u agrarnom pitanju. Zajednička vlada je pokušala liberalizirati rješavanje pitanja agrarnih odnosa, tako što su u februaru 1879. godine data uputstva poglavaru Zemaljske vlade u kojem je naglašeno da vlada stoji na stanovištu poštovanja postojećih imovinskih odnosa, ali se nije negiralo da vremenom neće doći do izmjene u agrarnim odnosima. Sve je to rađeno i pod izgovorom da austrougarska vlada poljoprivredu u Bosni i Hercegovini vidi kao važan resurs, te će u tom smislu raditi na unapređenju poljoprivredne proizvodnje, pri čemu su neophodne

⁹² *Agrarni odnosi*-građa, Zapisnik sa 25. sjednice Komisije za poslove Bosne i Hercegovine - izbjeglice i agrarno pitanje, Beč, 10. januar 1879.

⁹³ *Agrarni odnosi* - građa: Zapisnik sa 25. sjednice Komisije za poslove Bosne i Hercegovine - izbjeglice i agrarno pitanje, Beč, 10. januar 1879.

⁹⁴ *Agrarni odnosi*-građa, Zapisnik sa 25. sjednice Komisije za poslove Bosne i Hercegovine- izbjeglice i agrarno pitanje, Beč, 10. januar 1879.

reformske mjere u oblasti agrara. Na tom planu, dugoročno je planirano da čifčije dobiju slobodan posjed, kuću s okućnicom i manje parcele zemljišta. Prije nego što bi do toga došlo, trebalo je da se utvrde imovinski odnosi nad zemljištem. Zemaljska vlada je dala ovlasti poglavaru zemlje da saopšti stanovništvu da će se nakon izvjesnih priprema pristupiti rješavanju agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini. Ono što je posebno isticano jeste da će se pri tome poštovati odredbe *Saferške naredbe* i drugog naslijeđenog zakonodavstva u oblasti agrara. U tim planiranim promjenama, u kojima bi se čifčija otkupio, austrougarske vlasti su posebno aludirale na slobodnu pogodbu između age zemljovlasnika i čifčije zemljoposjednika, na čemu su imali da rade organi vlasti. Posebno se težilo na planu rješavanja agrarnih odnosa nešto brzo uraditi u područjima gdje je ovo pitanje bilo najsloženije, poput nevesinjskog područja i nekih drugih područja u Hercegovini, zapadnoj Bosni i Posavini. Stoga je Zajednička vlada ovlastila Zemaljsku vladu u Sarajevu da se čifčijama stavi u izgled dodjeljivanje kuće i jednog dijela zemljišta u slobodan posjed. Taj posao je bio povezan sa povezivanjem agrarnih ugovora, pri čemu je dato obećanje da će se narodu obezbijediti hrana, sjemeni i poljoprivredna oruđa.⁹⁵

Navedena obećanja nije bilo jednostavno riješiti, jer su pred istim stajale brojne prepreke. To je dovelo do nezadovoljstva seljaka, posebno u zapadnoj Bosni i jednom dijelu Hercegovine zapadno od Neretve. Na prilike na selu, posebno na katoličko seljaštvo, u ovom dijelu Bosne i Hercegovine uticao je katolički kler i političke stranke u Dalmaciji, a kako bi se ublažili agrarni odnosi. Predavane su vlastima masovne peticije od strane seljaka. Peticije su bile izražene u brojnim mjestima, u Livnu, Glamoču, Duvnu, Kupresu, Travniku i Ljubuškom. Tražilo se, pored ostalog, da se čifčijama predaju u vlasništvo krčevine i ispaše, da se sjeme odobri seljacima prije davanja trećine, da se trećina daje u vidu petine, tu su bili i drugi brojni zahtjevi. Razumije se da ni age zemljoposjednici u takvim okolnostima nisu ostajali skrštenih ruku i tražili su striktnu primjenu *Saferške naredbe*. Ovim, problemi u oblasti agrara nisu riješeni, što potvrđuje obraćanje caru u proljeće 1879. godine, kako od strane čifčija, tako i od strane zemljovlasnika posjeda, a kako bi se zaštitili njihovi interesi. Na taj način, započeli su brojni agrarni sporovi, što je austrougarskim vlastima zadavalo dosta problema.⁹⁶

Složenost agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini dovela je do toga da se u raznim krajevima javljaju tzv. agrarni pokreti, koji su bili sadržani u nanošenju štete zemljoposjednicima, poput paljenja aginskih čardaka, sijena i slično, kao i neplaćanje trećine. Stoga je izdata naredba, od strane austrougarske uprave, da se svaki takav pokret u zametku uguši. Vlada je obavještena da seljake potiču na pokrete srpski popovi, srpski učitelji i srpska partija o kojoj Vlada traži tačno izvješće. Svaki otpor protiv davanja trećine begu, ima se najstrožije i egzemplarno

⁹⁵ ABiH, ZMF, Pras, Nr. 5315 BH 1879, *Zajedničko ministarstvo finansija vojvodi od Virttenberga*.

⁹⁶ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 75.

kazniti.⁹⁷ Ovakav razvoj prilika u oblasti agrara u Bosni i Hercegovini, ukazivao je da austrougarske vlasti istom trebaju posvetiti značajniju pažnju. Na tome se sve više radilo od strane austrougarske vlasti, što potvrđuje i *Program obrade agrarnog pitanja* prezentovan na Konferenciji u Sarajevu decembra 1879. godine. Navedenim *Programom* je bilo predviđeno da se o agraru raspravlja na Konferenciji sazvanoj 22. decembra 1879. godine. Program je predviđao raspravu o pet tačaka i to:

1. *O pravima i obavezama kmetova (čifčija) prema zemljoposjednicima i obratno,*
2. *Općenito o imovinskim zapisima raspoloživim Vladi i gore spomenutim pravnim odnosima,*
3. *O pravilima koje bi trebali donijeti, kako bi se do uvođenja novog reda, koji se ne može naglo sprovesti, očuvala postojeća prava i obaveze i kako bi se upravljalo konfliktima do kojih je često dolazilo,*
4. *Postavljalo se pitanje kako treba riješiti postojeće stanje, te se na isto dao slijedeći odgovor:*
 - a) *treba li rješenje biti u općoj mjeri obavezno? Treba li donijeti zakon koji propisuje da odnos između kmetova(čifčija) i zemljoposjednika u jednom određenom trenutku prestaje, ili*
 - b) *treba li po slobodnom nahođenju jednoj od uključenih strana dati mogućnost da razriješi odnos i nadalje samo donositi odredbe kojima će se isti razrješavati lakše u zavisnosti od slučaja do slučaja, te na kraju*
5. *Kakve odredbe treba donijeti kako bi se spriječilo da kroz potpuno slobodnu imovinu nastane proleterijat.*⁹⁸

U okviru prve tačke navedenog Programa raspravljalo se i o pitanju Ugovora, a u smislu:

- a) *Da li negdje postoje stari ugovori o odnosima između čifčija i zemljoposjednika, i od kada postoje.*
- b) *Postoje li negdje stari pisani ugovori iz osmanskog perioda,*
- c) *Šta se u zemlji podrazumijevalo pod nazivanjem ugovora,*
- d) *Da li se ugovori sklapaju na određeno ili neodređeno vrijeme,*
- e) *Kakve vrste ugovora su se sklapali između zemljoposjednika i čifčija tokom okupacione godine.*⁹⁹

Na sjednici u Sarajevu se raspravljalo i o mjernim jedinicama vezanim za plodove zemlje i mjerama površine. Riječ je bilo o uobičajnom nazivu mjera,

⁹⁷ Arhiv Tuzlanskog kantona (ATK), Prevod dokumenata koje je pripremio Vojislav Bogićević, vezanih za Okružnu oblast Tuzla koji se nalaze u fondovima: *Zemaljska Vlada za Bosnu i Hercegovinu* i *Zajedničko ministarstvo finansija*, Beč - odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu, br. 2823 Pr od 7. oktobra 1879. (dalje: ATK, ZVS, ZMF).

⁹⁸ *Agrarni odnosi*-građa, Program agrarnog pitanja na konferenciji u Sarajevu, decembar 1879.

⁹⁹ *Agrarni odnosi*-građa, Program agrarnog pitanja na konferenciji u Sarajevu, decembar 1879.

kada se radi o plodovima zemlje, nazivu mjera za površinu, sa koliko zemlje i imanja obično raspolaže čifčija. Da li se obrađuju sve parcele zemlje ili se neke ostavljaju neobrađene.¹⁰⁰

U vezi usluga, rasprava je išla u smjeru imaju li čifčije obavezu da plodove - proizvode skladište u domovima zemljoposjednika i u kojim slučajevima dolazi i do toga, te kada i gdje su obavezni da obavljaju zemljoradničke poslove na poljima i vrtovima zemljoposjednika i koje vrste radova treba da obavljaju. Postoje li male i velike usluge i gdje se one obavljaju.¹⁰¹

Programom se na poseban način tretiralo pitanje nameta, a u vezi nekoliko posebnih pitanja, poput da li se iznos davanja trećine ravna po godišnjoj žetvi, tako da su nameti svake godine promjenljivi, ili su u nekim područjima uobičajni dogovori između zemljoposjednika i čifčija o godišnjim, određenim davanjima u naturi koja ne zavise od žetve i roda. Pored toga, *Programom* su bila obuhvaćena i druga važna pitanja vezana za odnos čifčije i zemljoposjednika, poput: od kojih vrsta žetve se daju nameti, da li je negdje praksa da se davanja u naturi rješavaju predajom novca ili obavljanjem određenog rada, i postupak kako se navedeno obavlja, kako se vrši predaja šljiva i drugog voća, i kako se ovi nameti nazivaju, kako se vrši predaja duhana, kako se vrši predaja sijena, te kako se uopšte regulira korištenje tuđeg imanja. Ovim *Programom* tretirano je i pitanje zajedničkih njiva i njihovog upravljanja, te pitanje krčenja, odnosno na kojim imanjima je došlo do istog, kako je došlo do krčenja, kakve su odredbe sa dobijenim plodom sa navedenih imanja. Kako je regulisano sa starim i novim krčenjima. Predmetom nameta bilo je i pitanje ogradine u Hercegovini, njen pojam, kao i pojam mobe, mobine i travarine. Isto tako, *Programom* je bilo obuhvaćeno i pitanje narodnog nazivanja odnosa između zemljoposjednika i čifčije, kao i njihova prava, obaveze i davanje.¹⁰²

Programom je posebno bio obuhvaćen problem iznajmljivanja i nasljednog prava. U tom smislu tretirano je nekoliko važnih pitanja poput:

- imaju li zemljoposjednici pravo da za kuće potražuju plaćanje kirije;
- ima li osim lokalnih žitelja (seljaka koji obrađuju zemlju) i stanara (onih koji plaćaju kiriju), koji samo iznajmljuju kuću i imaju vlastiti mali vrt;
- pitanje imovinskog prava na objekte koje čifčija izgradi na čifluku;
- kakvi su običaji u slučaju smrti zemljoposjednika ili nekog čifčije;
- može li čifčijina zemlja preći na njegove nasljednike, pod kojim modalitetima nasljednik za ovo mora platiti zemljoposjedniku, kako se ta isplata naziva u narodu, ili pak, mora sklopiti ugovor i
- da li stari čifčija mora novom zemljoposjedniku dati nešto, jer mu je ovaj dao dozvolu da ostane na njegovoj zemlji?¹⁰³

¹⁰⁰ *Agrarni odnosi*-građa, Program agrarnog pitanja na konferenciji u Sarajevu, decembar 1879.

¹⁰¹ *Agrarni odnosi*-građa, Program agrarnog pitanja na konferenciji u Sarajevu, decembar 1879.

¹⁰² *Agrarni odnosi*-građa, Program agrarnog pitanja na konferenciji u Sarajevu, decembar 1879.

¹⁰³ *Agrarni odnosi*-građa, Program agrarnog pitanja na konferenciji u Sarajevu, decembar 1879.

Program je na poseban način tretirao i pitanje plemićkih prava, pri čemu je posebno dat akcenat na to: da li postoji još negdje plemićko pravo na lov, carinu, ribolov, gradnju, pravo točenja vina i nabavku mesa, na način da je interes ukazan na to ko vrši ova prava i na koji način.¹⁰⁴ *Programom* je posebno bio tretiran problem napuštenih imanja, u smislu da se jasno postavljalo pitanje, ima li negdje napuštenih imanja i koliko dugo su već napuštena. Isto tako, podrobnije je tretiran status drugih imanja u smislu da su postavljena slijedeća pitanja:

- dolazi li negdje do istinskog najma zemlje (u smislu istinskog prava);
- postoje li imanja (izvan gradova, sela i naselja) koja obrađuju muslimani i sa kojih nema nikakvih davanja i
- postoje li imanja koje obrađuju hrišćani i sa kojih nema nikakvih davanja, kako se ovakva imanja nazivaju, te kako se nazivaju ona imanja zemljoposjednika koja ne obrađuju čifčije, nego oni sami?¹⁰⁵

Posebno je zanimljiv bio tzv. *Dodatak 2. tački Programa*, koji je obuhvatao nekoliko važnih pitanja, poput:

- kakve se prednosti i mane mogu odrediti,
- ima li kod kotarskih uprava zapisnika i operata o provedenoj desetinskoj ošteti spahija izvršenoj za vrijeme osmanske vladavine,
- postoje li kopije deftera o starim zijametima i timarima?
- kako su uređene tapije? Kome je povjereno čuvanje registra o istim,
- može li svaki zemljoposjednik dokazati svoje pravo na imovinu tapijom ili se dešava da određeni zemljoposjednici posjeduju zemlju bez tapije,
- koliko je tapija podijelila sadašnja uprava, kako su se računali procenti,
- da li je negdje došlo do prodaje čifluka čiji su nasljednici preminuli,
- koliko iznose prihodi od prodaje,
- vakufska zemlja, kakve vrste iste postoje u kotarima, kako se istima upravlja, da li se vakufsko imanje dijeli na čifluke, postoje li na istim čifčije?¹⁰⁶

Ovom *Programu* je urađen *Dodatak o agrarnim pitanjima*, koji je vezan za odredbe *Saferške naredbe*, gdje stoji: "Zemljoposjednicima nije dozvoljeno da čifčije tjeraju sa svojih imanja kada im je to volja. Samo ako čifčija zapostavlja obradu zemlje i ako bez pravnog opravdanja zapostavlja zemljoradnju, ako zemljoposjednik zbog toga gubi svoje prihode sa imanja, ili ako na kakav drugi način nanosi štetu zemljoposjedniku, ili, ako odbija da bez bitnog opravdanja zemljoposjedniku predaje njegov udio, ako krši odredbe međusobnog ugovora i ako ga zemljoposjednik za to tuži kod uprave. Tek onda, ako se od njega može očekivati poboljšanje i kad se uprava nakon tužbe uvjeri punopravnim dokazima

¹⁰⁴ *Agrarni odnosi-građa*, Program agrarnog pitanja na konferenciji u Sarajevu, decembar 1879.

¹⁰⁵ *Agrarni odnosi-građa*, Program agrarnog pitanja na konferenciji u Sarajevu, decembar 1879.

¹⁰⁶ *Agrarni odnosi-građa*, Program agrarnog pitanja na konferenciji u Sarajevu, decembar 1879.

o ispravnosti iznijetog činjeničnog stanja, može doći do uklanjanja čifčija sa zemlje. Čifčije koji žele vlastitom voljom napustiti imanja na kojem se nalaze moraju svoju namjeru obznaniti zemljoposjedniku prije završetka vršidbe. Čifčija, koji ostavi imanje bez davanja otkaza ili bez blagovremenog otkaza uprava primorava da zemljoposjedniku nadoknadi ovim nastalu štetu”.¹⁰⁷ Koliko se god austrougarska vlast trudila urediti odnose između age zemljoposjednika i čifčije, ti odnosi su postajali sve zategnutiji. Čifčija je rješenje vidio u dolasku do zemljišnog posjeda, a što je išlo na štetu zemljoposjednika.

Odnos vlasti prema agrarnom pitanju i novi propisi u oblasti agrara

Znajući za složenost stanja u oblasti agrarnih odnosa, Zemaljska vlada je pristupila ispitivanju stanja u agraru odmah po uspostavi vlasti. U tom pogledu važna je agrarna konferencija održana u decembru 1879. godine. Konferenciji je prisustvovalo, pored šest okružnih predstojnika, više istaknutih funkcionera Vlade i stručnjaka za agrarno pitanje. U radu navedene konferencije je učestvovalo 18 visoko pozicioniranih ljudi sa zamjenikom poglavara zemlje generalom Dalenom. Konferenciji nisu prisustvovali predstavnici zainteresiranih strana, zemljovlasnika i čifčija. Konferencija je imala čisto administrativni karakter i trajala je desetak dana. Većina članova konferencije sa generalom Dalenom, stala je na stanovište radikalnog razrješenja agrarnih odnosa, što je podrazumijevalo otkup čifčija obaveznim putem – tzv. obligatornim rješenjem. Većina učesnika konferencije je stala na stanovište da su bosanskohercegovački agrarni odnosi javnopravnog karaktera, da su čisto zavisili od odnosa zemljovlasnika i zemljobrađivača. Tri učesnika Konferencije su smatrala da agrarni odnosi u Bosni i Hercegovini imaju karakter privatnopravnih odnosa i da se isti trebaju rješavati fakultativnim putem, slobodnim sporazumom age zemljovlasnika i čifčije. Ono što je bilo važno jeste da je većina učesnika konferencije, kao i razumijevanje Komisije za Bosnu i Hercegovinu, shvatila da se agrarni odnosi u Bosni i Hercegovini najbolje mogu riješiti obligatornim putem.¹⁰⁸ Za njegovo izvođenje država bi dala sredstva, a zemljovlasnici bi dobijali oštetu u vidu agrarnih obligacija. Do ovakog radikalnog stava došlo je pet okružnih predstojnika (izuzev mostarskog Vukovića), svakako na osnovu stanja koje je vladalo u zemlji i pod pritiskom čifčijских masa. Svi članovi konferencije slagali su se u ocjeni situacije, prihvativši gledište da je potrebno riješiti agrarno pitanje i stvoriti slobodan seljački stalež. Istog mišljenja je bio i general Dalen, koji se priključio većini učesnika agrarne konferencije. Po njegovoj ocjeni, Vlada je bila dužna da razriješi agrarne odnose, onako kako je to urađeno u većini europskih zemalja. Bio je mišljenja da regulisanje agrarnih

¹⁰⁷ *Agrarni odnosi-građa*, Program agrarnog pitanja na konferenciji u Sarajevu, decembar 1879.

¹⁰⁸ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 76; ABiH, ZMF, Pras. Nr. 653 BH 1880.

odnosa privatnog prava i fakultativnim načinom je nemoguće i nezamislivo.¹⁰⁹ Međutim, tako zagovaranje rješavanja agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini bilo je neostvarivo zbog faktičkog stanja u oblasti agrara i agrarnog zakonodavstva, koje je bilo suprotno onom koje je bilo na snazi u većini europskih zemalja. Iz tog razloga, doneseni zaključci na navedenoj konferenciji nisu polučili značajnije rezultate. Država je bila svjesna složenosti ovog pitanja, ne samo sa ekonomsko-socijalnog, već i sa političko nacionalnog aspekta, te je veoma oprezno ulazila u proces promjene zatečenog agrarnog stanja u zemlji.

Na polju agrara je bilo dinamično i u narednom periodu. Agrarno pitanje je vrlo često bilo na dnevnom redu austrougarskih vlasti. To potvrđuju brojne aktivnosti i djelovanja njihovih predstavnika, koji su pokušavali naći najbolja rješenja koja bi zadovoljila sve tri strane: zemljoposjednika, čifčiju i državu. Tako su vladin savjetnik Sax i njegovi saradnici u decembru 1879. godine dali prijedlog o *Uredbi za privremeno regulisanje agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini*.¹¹⁰ Istaknuto je da se ovaj prijedlog *Uredbe* daje s ciljem kako bi se počelo sa uređivanjem pravnih odnosa u okupiranim provincijama između zemljoposjednika i čifčija i kako bi se do njihovog provođenja uvelo privizorno uređenje odnosa. S tim u vezi donijete su posebne odredbe kojima se uređuju agrarni odnosi. Između ostalog, predviđeno je bilo da odnose između zemljoposjednika i čifčija, provjere kotarske uprave pojedinačno i da pri tome zabilježe u za to određenom registru po propisanim formularima. U skladu sa tim, planirano je bilo da se donese posebna odredba koja bi odredila kada će ova procedura krenuti u svakom kotaru ponaosob. Istaknuto je da su u dosadašnjoj praksi po pitanju agrarnih odnosa kotarske uprave poštovale *Safersku naredbu*. Kako ista nije obuhvatala cjelokupnu problematiku, *Uredba* je podrazumijevala proširenje na one oblasti koje nisu obuhvaćene *Saferskom naredbom*. Proširenje je obuhvatalo slijedeće oblasti:

- a) Kada se postojeće imanje prodaje, onda kupac ne može otpustiti čifčiju, koji je nasljedstvom već dugo naseljen na zemlji, ali to može učiniti s čifčijom koji je na toj zemlji manje od 30 godina i to s polovinom uobičajenog otkaznog roka. No, čifčija u ovom slučaju ima pravo na odštetu njemu ovako nastale štete i to na oštetu od strane prodavača, ako se otkaz desio istovremeno sa kupovinom ili na oštetu koju mora platiti kupac, ako do otkaza dođe kasnije.
- b) Čifčijama se moraju davati pismene potvrde za njihova davanja nameta, a ako ne dođe do predaje nameta do termina koji je uobičajen na tom mjestu, onda to zemljoposjednik mora prijaviti kotarskim upravama, kako bi tamo došlo do dogovora ili do egzekucijskog postupka.

¹⁰⁹ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 76; ABiH, ZMF, Pras. Nr. 653 BH 1880.

¹¹⁰ *Uredba* za privremeno regulisanje agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini je donijeta u decembru 1879.

- c) S obzirom na određivanje omjera davanja u naturi koji je specifičan u svakom zasebnom slučaju, valja se ravnati po odredbama *Naredbe*¹¹¹ Zemaljske vlade.¹¹²

Ovim *Prijedlogom Uredbe*, bilo je predviđeno da u slučajevima gdje se pri provjeri i ispitivanju pravnih odnosa zatekne pisani ugovor, isti će važiti do definitivnog zakonskog rješenja agrarnog pitanja, osim ako se obje stranke sporazumiju o neposrednom dokidanju istog, ili ako jedna od stranaka dokaže da je isti ugovor sklopljen prisilom i falsificiranjem. U slučaju da se ne pronade pisani ugovor, predviđeno je bilo da obje stranke daju usmene izjave o svom pravnom odnosu. Ako se obje stranke slažu o svojim pravima i obavezama onda im se daje pravo da sklope pismeni ugovor o zakupu na određeno vrijeme, s pravom na fakultativno produžavanje ili sa otkaznim rokom. U slučaju da ne žele sklopiti pisani ugovor, onda je bilo predviđeno da se najprije zadrži status quo, onakav kakav je unijet u registar. Ako se stranke ne slažu kada je riječ o uzajamnim pravima i obavezama, onda se također najprije nastoji postići dogovor i jedan vremenski određen zakupni ugovor, gdje treba nastojati da se stvori raspored koji će odgovarati potrebama i radnoj snazi čifčija. No, ako to ne uspije onda treba nastojati da dođe do dogovora na podjelu zemlje kupovinom ili otkupom djela zemlje sa jeftinim oštetama i rokovima isplate. Odredbama ovog prijedloga *Uredbe*, utvrđeno je i da u slučajevima kada se nikako ne može doći do sporazuma, onda kotarska uprava mora nametnuti proizvodnu odredbu. Ista treba počivati na svrsishodnosti statusa quo sa uklanjanjem svih zloupotreba, a ako je status quo sporan onda razlike treba pomiriti koliko je to moguće na osnovu odredba *Saferske naredbe* iz 1859. godine, a u drugom slučaju, ako je nužno, riješiti, posjedovne odnose uzimajući u obzir poželjeno smanjivanje prevelikih čifluka (kroz stvaranje slobodnih posjeda, koje je moguće kolonizirati). Predviđeno je bilo i to da u slučajevima gdje postoji pravna baza na osnovu poznatog ugovora ili naknadno sklopljenog ugovora ili dogovora, da se naknadni sporovi upućuju na sud. Isto tako, bilo je predviđeno da su kotarske uprave obavezne da sve registre sa uobičajenim potraživanjima, kao sa eventualnim resursima na njihove političkim putem donijete odredbe, kao i sa njihovim spoznajama, pošalju agrarnim komisijama, koje će biti organizirane pravovremeno, u svakoj okružnoj upravi. Predviđeno je bilo da ove agrarne komisije budu sastavljene od jednog specijalnog komesara, kojeg imenuje Zemaljska vlada i od četiri pouzdanika koje određuje okružni savjet. Dva pouzdanika moraju biti muslimani zemljoposjednici, a druga dvojica hrišćani koji ne posjeduju zemlju. Njihov zadatak je nadgledanje postupka, skupljanje i pregledno sastavljanje svih agrarnih registara koji pristižu i odlučivanje o svim donijetim odlukama i direktnim odredbama u vezi sa agrarnim

¹¹¹ Zemaljska vlada je *Naredbu* donijela 29. augusta 1879, pod br. 17725/I.

¹¹² *Agrarni odnosi-građa*: Prijedlog vladinog savjetnika Saxa i drugova o *Uredbi o privremenom regulisanju agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini*, januar 1879.

odnosima koje su donijele političke vlasti prve instance. Vlast sebi daje za pravo, a smatra da je to potreba da donese općevažeći *Zakon o otkupu zemlje*, čim se dovrši konstatiranje zemljoposjedničkih odnosa u cijeloj zemlji.¹¹³

Agrarno pitanje je zaoštravalo međukonfesionalne odnose u Bosni i Hercegovini, te je to predstavljalo jedan od gorućih problema na terenu za novu austrougarsku vlast. U januaru 1880. godine vlast nastavlja s pokušajima iznalaženja rješenja za neke sporne momente u oblasti agrara. Otkup čifčija dominira kao pitanje, gdje su prisutna dva prijedloga, da se isti riješe obligatornim ili fakultativnim otkupom. No, postojao je i treći, da se u te odnose ne dira. Različiti stavovi su bili kod predstavnika austrougarske uprave. Dr. L.v. Thomanna je imao stav da se čifčijsko-zemljoposjedovni odnosi u Bosni i Hercegovini rješavaju putem fakultativnog otkupa čifčija. Njegovo mišljenje – stav je ujedno bio i zvanični stav austrougarskih vlasti. Naime, njegovo gledište u vezi rješenja agrarnog pitanja bilo je sadržano u stavu da “u praktičnoj provedbi onih modaliteta o kojima je bilo riječi u manjinskom glasanju, koje bi bile prikladne da unesu malo više svjetla i reda u zamršene poljoprivredne odnose ovih zemalja. Istaknuto je da ne bi bilo loše ukazati na jedan trenutak koji bi bio “strah i trepet” za age i čifčije, koji bi zemljoposjedničkim odnosima mogao dati onu stabilnost koja dosada nije bila dostignuta u ovim zemljama i koja je morala proizaći iz rastrgnutih historijskih refleksija. Zapadni uticaj koji je u svim ovozemaljskim odnosima dolazio do sve većeg izražaja od početka austrougarske okupacije, stvarao je institucije koje su na više osnova strane osmanskim pravnom sistemu. To je bio signal da će se uskoro stvoriti temelj i osnova kako bi ovim dosada mrtvim faktorima narodnog blagostanja dao udio poduzetništva i stvorio realan kredit, taj veliki motor današnjeg nacionalnog i internacionalnog pomjeranja imovinskog pojma”.¹¹⁴

Dr. L. v. Thomann je smatrao da bi valjalo prekoračiti okvir u svrhu ovih redova kada bi se htjelo razjasniti nedostatak hipotekarnih odnosa, bez obzira na postojeći zakon o hipotekama od 21. rebul-ahira 1287. hidžretske godine, koji se, međutim sastojao od tri paragrafa, i na koji nisu uslijedile nikakve administrativne provedbe. Smatrao je potrebnim posebno istaći, da muslimansko pravo ne poznaje tehnički izraz za pojam hipoteke, zbog čega nisu postojali katastri u našem smislu riječi. No, kada isti budu raspoloživi, koji neće kao dotadašnji biti samo pomagalo za oporezivanje, dakle, pomagalo za ispitivanje, obavezno oporezivanje imovine i pregled imanja, i čim svakome bude moguće da stvarno pravo učini vidljivim, kroz unošenje u katastar da ga osigura kroz vrijednost opterećene nekretnine. Na taj način, svakome bi bilo moguće kroz transparentnost katastarskih knjiga jednim pogledom ocijeniti dugove kojima je opterećena nekretnina ili pregledati

¹¹³ *Agrarni odnosi*-građa: Prijedlog vladinog savjetnika Saxa i saradnika o *Uredbi o privremenom regulisanju odnosa u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, januar 1879.

¹¹⁴ *Agrarni odnosi*-građa: dr. L.v. Thomann o sprovođenju fakultativnog rješenja agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, januar 1880.

druge namete (hipoteka, prenotacije, zavisnosti, ugovore). Nakon toga, stvaraju se objektivne mogućnosti da se ocijeni daljnja vrijednost i kreditni potencijal zemlje, dakle, ima li dovoljno sigurnosti za ulaganje kapitala, da li će vrijednost zemlje preći u novu fazu i da li će strani kapital tražiti ulaganje u ovim zemljama, koje su dosada bile zatvorene za realkredite.¹¹⁵

Bilo je zacrtano, a i vjerovalo se da će se uvođenjem katastra doći do situacije da će vjerovniku, kojemu se kroz intabuciju na teret nekretnine daje hipoteka, biti moguće, ako dođe u određeno vrijeme du neispunjavanja uslužnosti, tražiti zadovoljenje iz ove konkretne stvari i da svoje pravo ostvari brzo na temelju jedne praktične egzekucijske odredbe. Novac, koji je tada bio skup, zbog nedostatka sigurnosti, smatralo se da će kasnije postati jeftin, jer je kamatna stopa stajala u obrnutom odnosu sa ponuđenom sigurnošću. Već je tada postojao predložak zakonske formulacije osiguravanja hipoteka. Vraćajući se na postupak o kojem se raspravljalo na manjinskom glasanju u svrhu ispitivanja agrarnih odnosa, gdje bi se rješenje samo odnosilo na nasljedne čifčijske odnose, dakle, izuzimajući čisto lične čifčijske odnose, smatralo se da bi se mogao zadatak političkih organa proširiti tako da pravni odnosi između zemljoposjednika i nasljednih čifčija ne budu uređeni samo po primjeru direktiva koje su date na drugim mjestima, jer bi obje strane imale prevelike zahtjeve da se vrate na ispravno stanje koje je u duhu normalnog razmjera njihovog odnosa. Naime, to bi moglo povući administrativne organe tamo gdje već postoji određena susretljivost samih stranaka, jer su one u istoj mjeri umorne od vječite svađe, kao što su uvjerene u ispravnost nacionalno-ekonomskog temelja slobode zemlje i imanja, jer su s toga pristupačne za definitivno rješenje. Dakle, da posjedovanje upitnog zemljišta prema prije obavljenim mjerenjima i procjenama, eventualno i pod postojećim uslugama, ukoliko se iste ne mogu dokinuti bez odšteta, fiksirati ih u kvotama. Ova kvota bi bila rezultat i izračunata suprotstavljanjem u novcu izraženih, kapitaliziranih davanja zemljišta i usluga. Ona bi kao temelj mogla imati izračunate prosječne cijene zadnjih deset godina. Kako u pojedinim oblastima zemlje vladaju razni sistemi dodjele imanja, moglo bi doći do uvođenja jedinstvenosti, u svrhu olakšanja uprave, a s druge strane zbog uvođenja homogene procedure provedbe, gdje bi kvote bile manje ili veće zbog različitosti jedinica. Tako bi se povelu računa o različitosti agrarnih odnosa u Hercegovini u usporedbi sa onim u Bosni, kao i sa razlikama južnih i jugoistočnih distrikta Hercegovine u uredbi sa onim sjevernim i sjeverozapadnim područjima.¹¹⁶ Vjerovalo se da se nasljedni čifčijski odnosi daju riješiti bez većih poteškoća po analognim primjerima koji su raspoloživi u drugim zemljama kroz uvođenje kvota čifluka, koje su svojstvene za age i one koji su svojstvene za čifčije. Upravo takvi zakupnički odnosi, kako

¹¹⁵ *Agrarni odnosi*-građa: dr. L.v. Thomann o sprovođenju fakultativnog rješenja agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, januar 1880.

¹¹⁶ *Agrarni odnosi*-građa: dr. L.v. Thomann o sprovođenju fakultativnog rješenja agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, januar 1880.

je dalje razriješeno u manjinskom glasanju, nemaju samo obično zakupljivanje u smislu i djelovanju jedne obligatorne forme, nego imaju oblik stvarnog prava zbog čega se opšti, građanski, zakonik upustio u podjelu imovine. Ovaj stvarni momenat, koji u nasljednoj prirodi zakupničkog odnosa dolazi do izražaja i koji ograničava zemljoposjednika u njegovoj dispozicijskoj ovlasti za čifčiju, predstavlja vrijednost, stoga se ista može izraziti i u novcu. Nadalje, kako se sada pravo čifčije na čifluku da izraziti novcem, mogli bi organi, kojima je dat zadatak uredbe, odrediti kvote imovine tako da podignute kvote cijelog čifluka budu podijeljene na one koje će agi, i druge koje će čifčiji biti svojstvene. U skladu s tim, čifčija ima otkupiti one agi svojstvene kvote, kako bi postao vlasnik svih kvota. No, naravno, da je čifčija u nemogućnosti da učini bilo kakav novčani otkup. Ovo se vezivalo početkom jednog definitivnog razrješenja postojećih agrarnih odnosa između bega i čifčije na temelju jedne fakultativne norme.¹¹⁷ U tom trenutku ovo se smatralo jednom racionalnom mjerom koja bi zadovoljila i zemljoposjednike begove i čifčije. Realizacija navedenog plana je ovisila od ekonomske likvidnosti čifčije, odnosno od toga koliko je država voljna finansijski ući u navedeni projekat.

Za ostvarenje i realizaciju navedenog procesa u agrarnim odnosima u Bosni i Hercegovini planirano je bilo da veoma važnu ulogu igraju banke. Stoga su se kreditni instituti i poduzetnici već prijavljivali za koncesije kako bi izgradili banke, i samo je bilo pitanje veoma kratkog perioda kada će i u Bosni i Hercegovini biti osnovane banke, koje, uostalom, podržavaju promet novca i kredita, posredstvom između davanja kredita i onih koji kredit uzimaju, i koje davanje i uzimanje kredita imaju kao cilj zbog vlastitog računa. U glavne bankarske poslove osim žiralnih i čekovnih poslova, poslova razmjene i depozitarne poslove, spadaju sada i veoma uspjeti poslovi posudbe. Sada, osim lombardnih poslova, banka koja posuđuje, pospješuje i hipotekarne poslove, koje i podrazumijevaju opterećenje nepokretnog jamstva, dakle, zgrada i zemlje. Dakle, ovoj grani bankarskih poslova treba pripasti zadatak da fakultativno rješenje postojećih agrarnih odnosa između begova i čifčija definitivno normira. Bilo je predviđeno, da banke čifčiji pruže iznos za otkup, koji on mora predati agi, a zauzvrat će uzeti hipoteku na ovako oslobođenu zemlju i pristati na isplaćivanje zakonski određenih kamata uz jednu amortizacijsku kvotu. Nakon vremena otplate, čifčija postaje neotplaćeni vlasnik zemlje i imanja. Predviđeno je bilo da ova cijela operacija ide pod državnom kontrolom, koju bi ista mogla podržati dozvolama i olakšicama (oslobođenje od poreza, koncesije za poduzetništvo i tako dalje). Smatralo se da bi se ovim postupkom došlo do prednosti. Naime, s jedne strane rješenje agrarnog pitanja bilo bi sukladno volji stranaka i tako bi se izbjegla svaka prisila; i da bi se, s druge strane, opteretili samo oni, koji imaju direktnog interesa za uređenje agrarnih odnosa, što ne bi bio slučaj pri imperativnom rješenju otkupa

¹¹⁷ *Agrarni odnosi*-građa: dr. L.v. Thomann o sprovođenju fakultativnog rješenja agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, januar 1880.

zemlje obligacijama, jer bi u to neminovno bila uvučena i država i za istu bi nastali ogromni troškovi kroz organizaciju cijelog aparata imperativnog otkupa zemlje. Predviđeno je bilo da se do rješenja agrarnog pitanja dolazi postepeno, kako ne bi došlo do posljedica koje su se razjašnjavale u manjinskom glasanju.¹¹⁸

Zajednička vlada je bila posebno zainteresirana za uređenje agrarnih odnosa. Pokušavala je brojnim mjerama dati svoj doprinos. O agrarnom pitanju Zajednička vlada je raspravljala i na sjednici od 23. juna 1880. godine. Sjednicom je predsjedavao ministar inostranih poslova Hajmerle. Zajednički ministar finansija von Szlavy, od predsjednika vlade, tražio je da se na temelju njihovog zakonski propisanog uticaja, uz to i svoje kolege u zajedničkom ministarstvu, izjasne o vodećim idejama, od kojih ubuduće valja poći pri rješavanju agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini. U ranijem periodu Vlada je u vezi agrarnog pitanja zauzela dva stava. U jednoj *Naredbi* iz kasne 1878. godine tadašnji zapovjednik vojske baron Filipović je naredio, vjerovatno slijedeći naredbu viših instanci, zaštitu posjedničkih prava aga i begova, a sa druge strane zaštitu čifčija od prije uobičajenih zlostavljanja i tlačenja. Dakle, naredio je upotrebu *Saferske naredbe*, kojom nije određeno vrijeme rješavanja agrarnog pitanja, ali nije ni zauvijek isključeno. U februaru 1879. godine, čelniku bosanske zemaljske vlade stigla je jedna uputa Ministarstva, koja zagovara održavanje dosada vladajućih ovozemaljskih odnosa. No, koja ga se sa druge strane opunomoćuje da narodu predoči rješenje istih kroz obavezni otkup zemlje. Vlada se potrudila da ovu obavezu publicira u nekoliko djelova zemlje, što je dovelo do zbunjenosti kada su u pitanju namjere vlade i ljutnje među onima koji imaju pravo, kao i među onima koji su zaduženi.¹¹⁹

Prva *Naredba* vlade je podrazumijevala održavanje pravnih odnosa. Međutim, održavanje istih bez uobičajnog zlostavljanja i ona dozvoljava nastavak ovih odnosa, dok sa druge strane u izgled stavlja skoro rješenje istih i to prije no što je Vlada sama odlučila o prirodi i izvodljivosti ovih promjena. Na sjednici je istaknuto, da se ne može zanemariti značaj konačnog rješenja agrarnog pitanja. On bi, kad bi politička razmatranja to poželjela, odmah i krenuo da to ostvaruje. No, on najprije želi samo jednu stvar, a to je da se uredi jasno definiran put rješavanja agrarnog pitanja, jer ne postoji ništa gore nego oklijevajuće djelovanje.¹²⁰

Što se tiče ličnih pogleda ministra finansija von Szlavy, on je više bio za rješenje koje je predlagao baron Filipović, a to je poštivanje *Saferske naredbe*, s tim da se za ovo pitanje treba naći zadovoljavajuće rješenje, pošto se isto ne može ostaviti vječno po strani, već se mora rješavati. Iz tih razloga ministar finansija von Szlavy je pozvao ministre i predsjednika vlade da razmotre ovo pitanje na

¹¹⁸ *Agrarni odnosi*-građa: dr. L.v. Thomann o sprovođenju fakultativnog rješenja agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, januar 1880.

¹¹⁹ *Agrarni odnosi*-građa, Zapisnik sa sjednice Zajedničke vlade pod predsjedništvom ministra inostranih djela Hajmerlea, Beč, 23. juni 1880.

¹²⁰ *Agrarni odnosi*-građa, Zapisnik sa sjednice Zajedničke vlade pod predsjedništvom ministra inostranih djela Hajmerlea, *Agrarni odnosi u Bosni i Hercegovini*, Beč, 23. juna 1880.

način kako je baron Filipović predložio. Ovo posebno zbog toga, jer Monarhija ne može izvesti oslobađanje zemlje kroz novčanu odštetu. Predsjednik vlade, je vjerovao da ne može prevladati nikakva sumnja u stav koji je zauzeo baron Filipović, jer svako rješenje agrarnog pitanja treba počiti od pravnog temelja. Međutim, smatralo se da je postojeća pravna osnova u Bosni i Hercegovini iako neosporna, uzdrmana kroz mnoge uzurpacije muslimanskih zemljoposjednika. Održavanjem postojećeg stanja u oblasti agrarnih odnosa, nije se moglo postići nikakvo rješenje koje je prijeko potrebno, a koje bi zadovoljilo i zemljoposjednike i čifčije. Mišljenje predsjednika vlade Haymerlea, je išlo u pravcu da muslimanski element ne može biti jedini faktor koji će donijeti odluku, jer će se navedeni element uklopiti u promjene, ali za nas nikada neće stvoriti i osjećati podršku, jer ni u Bosni i Hercegovini, kao što je slučaj u Indiji, Alžiru i na Kavkazu, teško će zaboraviti da je jednom vladao, niti će tako lako prihvatiti da više nije pod vlašću halife. Što se tiče pravoslavaca, oni neće, izuzimajući jedan mali dio istih, biti nepomirljivi i svakako bi bilo opasno da se njima predoči ideja da nisu samo promijenili gospodara. Uz to je bio svakako interes naroda i privrede da nastane jedan stalež slobodnih seljaka. Zbog toga se zajednički ministar finansija slagao sa pravnim i finansijskim stavovima barona Filipovića. Međutim, isti nije podržavao postojeće stanje, jer ne može biti pomisli na kolonizaciju, ako se posjed zemlje u potpunosti imobilizira. Dakle, bez nastojanja na prisilnom oslobađanju zemlje, premijer je bio za ono rješenje koje će olakšati sve ono što dovodi do dobrovoljnog rješenja između onih koji imaju pravo, i onih koji su zaduženi.¹²¹

O ovom problemu svoj stav je imao i predsjednik Vlade, von Tisza. On se nije slagao sa drugom odredbom koja se odnosila na bilo kakvo finansijsko opterećenje države u procesu rješavanja agrarnih pitanja. Bio je svjestan činjenice da će za rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini biti potreban duži period dok se ne steknu uslovi, kako od strane čifčija, koji trebaju biti finansijski za to osposobljeni, tako i od strane zemljoposjednika koji trebaju to prihvatiti, kao i činjenicu da seljak u Bosni i Hercegovini treba biti slobodan, što je bio i interes države. U tom pogledu austrougarske vlasti su bile svjesne da je to proces koji će imati otpora i za koji je potrebno vrijeme.

Zajednički ministar finansija von Szlavy u iznijetom gledištu je prepoznao samo potvrdu svojih viđenja i nije išao dalje od onoga što je već i rečeno, a to je da su agrarni odnosi u Bosni i Hercegovini složeni i nisu razriješeni između zemljoposjednika i čifčija. Bio je svjestan i činjenice da oni nisu samo socijalno-ekonomske prirode, već i nacionalno-vjerske. Stoga je presjedavajući ove sjednice ministar inostranih poslova Haymerle predložio upućivanje upitnika o ovim pitanjima Vladi, koje je potrebno valjano i detaljno razmotriti i ispitati.¹²²

¹²¹ *Agrarni odnosi*-građa, Zapisnik sa sjednice Zajedničke vlade pod predsjedništvom ministra inostrani djela Hajmerlea, Beč, 23. juni 1880.

¹²² *Agrarni odnosi*-građa, Zapisnik sa sjednice Zajedničke vlade pod predsjedništvom ministra inostranih djela Hajmerlea, Beč, 23. juni 1880.

Rješenje agrarnog pitanja, koje je zaista Austro-Ugarska monarhija preuzela kao jednu od svojih dužnosti, sastojalo se dakle u prvom redu u tome, da se dokonča pravna nesigurnost, da se eventualno u materijalnom ili u formalnom smjeru provedu takve reforme, koje su bile potrebne za ograničenje obostranih prava i dužnosti, kao i u interesu nepristranog presuđivanja. "Dok je prije s jedne strane zemljoposjednik u nekim krajevima ove zemlje sasvim samovoljno gospodario, s druge strane čifčija drugdje na svaki način nastojao, da izbjegne svoje obaveze, to se u vrlo kratkom vremenu u tom pogledu postigao potpuni red i pravna sigurnost. Ne samo da je materijalno agrarno pravo stabilizirano proglašenjem *Saferške naredbe* i time, da je zasjecajuće, u raznim krajevima zemlje često puta posve raznoliko običajno pravo ustanovljeno i utvrđeno, nego se uprava i u formalnom pogledu postarala, da se agrarni postupak postavi na nove procesualne podloge, koje odgovaraju modernim nadzorima".¹²³

Vjerovalo se da Zemaljska vlada u Sarajevu može dakle mirnom savješću ustvrditi, da je agrarno pitanje, kakvo je u godini 1878. zatekla, tačno proučila, oprezno i nepristrano rješavati počela, te ga brzo i shodno može i riješiti. Međutim, veoma brzo se pokazalo da se agrarno pitanje Zemaljskoj vladi nametnulo kao jedno od najsloženijih, te je isto podrazumijevalo veliki oprez austrougarske vlasti. Stoga ista nije žurila u rješavanju agrarnog pitanja po tzv. kratkom postupku. Naravno, za takav stav austrougarske vlasti prema agrarnom pitanju prigovaralo se kako od strane čifčija, tako i od strane aga i begova kao zemljoposjednika. Naime, vlast je bila svjesna činjenice da agrarni odnosi nemaju samo pravnu, nego i političko-nacionalnu i privrednu stranu, te da razvitak na tom važnom polju privrednog života nije ni zastao. No, vlada je nastojala prije svega da razumije odnose između čifčija i zemljoposjednika, kao složene i osjetljive koji su opterećivali ne samo socijalni segment u bosanskohercegovačkom društvu, već i onaj nacionalni, te da su stoga potrebni vrijeme i sredstva za uređenje ovih odnosa. U tom pogledu austrougarske vlasti su smatrale da je posve naravni proces, da čifčija teži od age da postane slobodan vlasnik selišta, što ga obrađuje. U tom smislu, Vlada ne samo da mu nije stavila zapreku na tom putu, nego je sa svoje strane sve učinila, što je uopće mogla učiniti, da ga podupre u tom nastojanju. Ono što je bila prepreka u ostvarivanju čifčijskog cilja jesu sredstva, koja se nisu mogla crpjeti iz domaćih resursa, jer ih Zemaljska vlada nije imala, a Monarhija nije bila spremna na finansijsko ulaganje u ovaj proces.¹²⁴ Stoga je pitanje konačnog rješavanja čifčijskih odnosa ostalo na čekanju, uz obavezu austrougarske vlasti da taj proces i ukupne agrarne odnose drži pod kontrolom.

Koliko je agrarna problematika bila složena najbolje pokazuje i zauzimanje najvećih političkih autoriteta u Monarhiji za rješavanje ovog pitanja. To između ostalog, potvrđuje i sjednica Ministarstva zajedničkih poslova održana 26. juna 1880. godine, pod predsjedavanjem samog cara Franje Josifa. Stav svih

¹²³ *Sarajevski list*, br. 74, 1911, str. 1-2.

¹²⁴ *Sarajevski list*, br. 74, 1911, str. 1-2.

onih koji su se bavili ovim pitanjem, ili su odlučivali o istom išao je u pravcu da se zatečeni pravni i običajni temelji agrarnih odnosa ne mogu odmah dokinuti, nego da se moraju održati i postepeno dokidati. Međutim, ovo stanje ne može trajati infinitum (trajno). Stoga se smatralo da je neophodno da započne studija o ovom pitanju, koja bi podrazumijevala jednoglasno rješenje i na koji način, kao i kojim putem treba krenuti u rješavanje istog. Zajednički ministar finansija von Szlavy smatrao je da su ove studije prijeko potrebne te je dodao da je trenutnim zavođenjem zemlje u katastar proveden najvažniji preduslov. Naime, to je podrazumijevalo obuhvaćanje stvarnih odnosa. Bio je protiv stava onih koji potiču neko hitno rješenje agrarnih pitanja. Smatrao je da, ako se pod "rješenjem agrarnog pitanja" podrazumijeva rasterećenje zemlje, onda za to nisu učinjene ni potrebne pripreme, niti je bio obezbijeđen potreban novac za to. Bio je stava, da najprije treba ispitati od čega se sastoji davanje zemlje i koliko zemlje posjeduju seljaci. Smatrao je da se trebaju analizirati sva potrebna ranija razmatranja rješavanja ovog pitanja, prije nego što se donese konačna odluka o rješavanju agrarnog pitanja. Posebno je naveo to što postoje zakupi na određeno vrijeme te da čak postoji mogućnost da se na ovaj način stekne zemlja.¹²⁵

Zajednički ministar finansija von Szlavy ne vidi nikakve poteškoće da se ovo pitanje rasčisti nakon uspostave katastra. No, ipak je napomenuo da se u skorijem vremenu ne može očekivati značajnije rješenje ovog pitanja. Isti je posebno istakao i problem stalnih imigracija sa vojne granice iz Srbije, što i potvrđuje da trenutno stanje u agraru i nije bilo nesnosno. Ministar vanjskih poslova Haymerle agrarno pitanje ne shvata kao jedno, nego kao više pitanja i smatra da za svako valja naći valjano rješenje.¹²⁶ Na taj način, vlasti su smatrale da bi se riješilo jedno važno pitanje, koje je bilo uzrok nacionalno-vjerskih trvenja i netrpeljivosti, ali i stvaranjem slobodnog seljaka stvorili bi se uslovi za bolju poljoprivrednu produktivnost.

Istaknuto je da su se u posljednjim godinama dokazi materijalnog prava promijenili. Smatralo se da pretenzije begova izrastaju nesrazmjerno iznad zakona, dok se nade čifčija također šire van granica realnih mogućnosti. Najveće poteškoće su bile svakako tamo, gdje nema više dokaza prava i gdje je mjera dužnosti izgubljena. U takvom stanju Vlada je morala djelovati, kako begovi i čifčije ne bi stajali suprotstavljeni jedni drugima. Interesi ljudi oni su morali individualizirati i nastojati da između onih koji imaju pravo i onih zaduženih da stvore određenu sukladnost, se nađe mogućnost mirnog suživota. Zbog toga je zajednički ministar finansija von Szlavy samo mogao preporučiti poticanje na zaključivanje odgovarajućih zakupničkih i otkupničkih ugovara. Car je insistirao da se treba držati tendencije da se stranim kolonistima i domaćim olakša kupovina

¹²⁵ *Agrarni odnosi*-građa: Zapisnik sa sjednice Zajedničke vlade pod carevim predsjedavanjem-agrarano pitanje u Bosni i Hercegovini, Beč, 26. juni 1880.

¹²⁶ *Agrarni odnosi*-građa, Zapisnik sa sjednice Zajedničke vlade pod carevim predsjedavanjem-agrarano pitanje u Bosni i Hercegovini, Beč, 26. juni 1880.

zemlje, koja nije u privatnom vlasništvu.¹²⁷ Prema raspoloživim podacima, država je raspolagala sa značajnim površinama takve zemlje, s kojom je mogla namiriti kolonističku seljačku populaciju. To joj je bilo i potrebno, kako bi na svojoj strani imala seljačku populaciju na koju se mogla osloniti, jer je smatrala da doseljeni kolonisti seljaci mogu biti značajna prekretnica u savremenoj poljoprivrednoj proizvodnji.

Važnost agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini je pokazana kroz angažman i djelovanje Zemaljske vlade. Između ostalog, Zemaljska vlada u Sarajevu je okružnim oblastima uputila cirkular vezan za rješavanje agrarnih odnosa i sporova u Bosni i Hercegovini.¹²⁸ Iz situacijskih izvještaja koje su uprave predložile Zemaljskoj vladi uviđamo da se sporovi povezani sa agrarnim odnosima umnožavaju svakog dana, da u nekim kotarevima između aga i čifčija vlada velika nesnošljivost i da se u mnogim kotarevima rješenje agrarnog pitanja sa nestrpljenjem očekivalo. No, smatralo se da pri rješavanju agrarnih sporova treba ostaviti po strani buduće konačno rješenje agrarnog pitanja, jer na isto se ne može ni pomišljati ako se prije ne stvori valjan i provodiv zakon, jer bi u protivnom jedan dio našao zadovoljstvo u stanju potpune raspoloživosti. Zajedničko ministarstvo finansija je stoga dalo upute u ovom pravcu, kako bi se zakonska prava zemljoposjednika morala izrazito štititi. Smatralo se da je zadatak političkih uprava u vremenu kada su stranke uznemirene dugogodišnjom borbom koja još uvijek traje, da teže k tome da međusobna prava ne naruši ni jedna od stranaka i da se na svaki način poštuju odredbe koje se na sve ovo odnose.¹²⁹

U *Izvještaju* od 15. marta 1880. godine,¹³⁰ pukovnik Vojnović je obrazlagao da kao oficir, koji je učestvovao u okupaciji i koji je kao činovnik upoznao mnoge bosanske kotare, nigdje nije vidio da su muslimani pod tolikim pritiskom kao u Županjcu. Katolici, koji su većinsko stanovništvo, nastojali su pod vodstvom svojega sveštenstva, otežati muslimanima egzistenciju na svaki mogući način i tako ih prisiliti na iseljavanje kako bi potom prisvojili njihovu zemlju. S obzirom na ono što je ranije odaslato, po ovome je bilo opravdano očekivanje da su spomenute želje i žalbe potekle od stanovništva koje ne postavlja male zahtjeve za reguliranje agrarnog pitanja i da se treba pripremiti za najgore.¹³¹ Takvi odnosi su u velikoj mjeri opterećivali austrougarsku vlast.

Politički činovnici također su imali obavezu da, kada se za to ukaže prilika, objasne narodu, a naročito seljacima, da ih okupacija ovih zemalja nije

¹²⁷ *Agrarni odnosi*-građa: Zapisnik sa sjednice Zajedničke vlade pod carevim posredovanjem-agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini, Beč, 26 juni 1880.

¹²⁸ *Agrarni odnosi*-građa: Cirkular Zemaljske vlade u Sarajevu okružnim oblastima po pitanju agrarnih odnosa i sporova u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 28. juni 1880, br. 14206/I.

¹²⁹ *Agrarni odnosi*-građa: Cirkular Zemaljske vlade u Sarajevu okružnim oblastima po pitanju agrarnih odnosa i sporova u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 28. juni 1880.

¹³⁰ Navedeni *Izvještaj* je zaveden pod br. 342, od 15. marta 1880.

¹³¹ *Agrarni odnosi*-građa: Izvod iz Izvještaja Zemaljske vlade u Sarajevu za potrebe ministarske komisije za regulisanje agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 10. oktobra 1880.

oslobodila od obaveza na koje su pristali i koje postoje već stoljećima, nego da je vlast time što je *Safersku naredbu* prolongirala i uvela odmah nakon izvršene okupacije zemlje, jasno kazala da hoće vidjeti održavanje i pridržavanje obaveza koje je ova naredba propisala. Zemljoposjednicima je trebalo objasniti sadržaj do tada svih donijetih i gore citiranih odredaba koje su naložene u vezi s agrarnim pitanjem, i iste treba obavezati da, ako pri utjerivanju zaostalih davanja žele zaštitu uprave, imaju slijediti odredbe novo donijete *Naredbe*,¹³² koja je imala svrhu uređenja ovih odnosa u zemlji.¹³³

Pošto na pitanje kako se trebaju urediti agrarni odnosi još nisu obznanjeni nikakvi principi od strane vlasti, i s obzirom da su činovnici u svim oblastima i kotarima pozvani da svoje zvanično djelovanje oblikuju po intencijama vlasti i da sprovode ono što im je naloženo od strane vlasti, onda se, naravno, podrazumijeva da se činovnici ne smiju upuštati u tumačenje onih pitanja o uredbi i rješenju agrarnog pitanja i da svako tumačenje te vrste moraju podrobno izbjegavati. Naime, kroz preduhitrene izjave o ovom važnom predmetu bez informiranosti o principima i nakanama Vlade, činovnici mogu biti suprotstavljeni vlastima i nehajno postupati protiv principa vlasti koje će biti uspostavljeni u pravom trenutku, te će tako djelovati u suprotnosti sa obavezama koji svaki činovnik preuzima svojom zakletvom.¹³⁴

Oblasnim upravama se naložilo da isti proglas prosljede svim nižim upravama, da se pridržavaju stroge tajnosti i da informiraju činovnike s primjedbom da će protiv svakog činovnika biti pokrenut disciplinarni postupak ukoliko u agrarnim pitanjima krene drugim putem osim onog koji je propisan. S druge strane su politički činovnici i naročito gospoda predstojnici pozvani da vlasti obavijeste o svakom kretanju u ovom smislu koje je povezano sa agrarnim pitanjem i da teže k tome da podrobno sabiru relevantni materijal i da se obznanjuju vlastima i da tako istima olakšaju ovaj težak zadatak. Kako bi se vlast uvjerila o provedbi, naposljetku naređuje da uprava od sada krajem svakog mjeseca ima donositi dokaze o onim agrarnim sporovima koji su stigli na rješavanje, o onima koji su riješeni i onima koji još čekaju na rješenje po raspoloživim formularima i da ih imaju predložiti putem oblasnih uprava.¹³⁵

Međutim, ovakvo neutemeljeni preduslovi, kako se vidjelo iz predložene žalbe, nisu otvarani. Štaviše, katoličko sveštenstvo u svojim željama i žalbama nije iznijelo zahtjev za primjenama koje se ne bi mogle provesti uz određenu mjeru popuštanja od strane zemljoposjednika i tražilo je, u suprotnosti sa predlošcima rasterećivanja zemlje, samo reguliranje postojećih agrarnih odnosa po pravu i

¹³² *Naredba* je donesena 18. aprila 1880. godine, pod br. 8751.

¹³³ *Agrarni odnosi*-građa: Cirkular Zemaljske vlade u Sarajevu okružnim oblastima po pitanju agrarnih odnosa i sporova u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 28. juni 1880.

¹³⁴ *Agrarni odnosi*-građa: Cirkular Zemaljske vlade u Sarajevu okružnim oblastima po pitanju agrarnih odnosa i sporova u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 28. juni 1880.

¹³⁵ *Agrarni odnosi*-građa: Cirkular Zemaljske vlade u Sarajevu okružnim oblastima po pitanju agrarnih odnosa i sporova u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 28. juni 1880.

poštenju. Prvoga jula 1880. godine su se svi čelnici zajednice Mostara skupili u tome gradu i potpisali jednu molbu upućenu Zemaljskoj vladi u kojoj ističu da su sa najvećom radošću zaprimili obznanu odredbe od 14. safera 1276. hidžretske godine, koja je uslijedila nakon okupacije i mole da se ista u članku koji se odnosi na Hercegovinu posebno prati, jer neće, ako se nastavi prijašnja muslimanska svojevoljnost, nikada doći do boljih odnosa. Nadalje, obećavaju da će zahvalno prihvatiti bilo kako ustrojeno uređenje agrarnog pitanja koje dolazi od vlasti i da će istoj odredbi podložiti, no, da ipak moraju moliti da se do tada najstrožije poštuje *Saferska naredba*.¹³⁶

Agrarno pitanje je bilo rasprostranjeno na širokom prostoru Bosne i Hercegovine. Negdje su čifčije pokušavale same riješiti ovaj problem, negdje age. Ali bilo je slučajeva kada su se isti obraćali predstavnicima vlasti, moleći ih za rješenje navedenog problema. Tridesetog maja 1880. godine, okupili su se seoski čelnici iz oblasti Livno, Glamoč, Duvno (Županci) i Kupres, kod sekretara općine Livno, Nikole Andrića. Istoga dana su potpisali molbu upućenu Zemaljskoj vladi, koja je iznijela slijedeće zahtjeve:

- Da se u najskorije vrijeme riješe agrarni odnosi i agrarno pitanje na osnovu zakona i pravde,
- Da se, ako ne zauvijek, onda barem do rješenja agrarnog pitanja naredi da se u trećinskom sistemu u kojem čifčije moraju nabaviti sjeme plaćajući velike poreze i kredite nadomjesto čifčiji prije uzimanja trećine,
- Neka prihodi sa zemlje dopadnu zemaljskoj upravi ako zemljoposjednik nije u stanju dokazati vlasništvo nad zakupljenom zemljom,
- Neka se nižoj upravi naloži da se drže običaja kada odlučuju o agrarnim sporovima.
- Uprava je u hiljadama slučajeva iskustveno spoznala da su zemljoposjednici stvorili ugovore za trećinu, dok je samo plaćana petina.
- Neka se nadomjesti sjeme čifčiji, ili neka se zemljoposjedniku samo daje petina i neka se dokine feudalizam, što znači, nošenje nameta u udaljena mjesta. Tražili su da se agi zemljoposjedniku naloži da svoj udio preuzima u selu u kojem se žetva nalazi.¹³⁷

Zemaljska vlada je upravi u Livnu, Županju, Glamoču i Mostaru, okružnim upravama u Travniku i Mostaru naložila ispitivanje nastanka i dokaza za podignute žalbe i da je izvijesti o rezultatima. Iz Izvještaja koji govore o ovome, je jasno da je opće osjećanje potrebe za rješenjem agrarnog pitanja i uspostave mira između zemljoposjednika i čifčije na temeljima pravde i poštenja konačno izbilo i dovelo do sastavljanja gore navedene molbe. U vezi sa sadržajem ove molbe

¹³⁶ *Agrarni odnosi*-građa: Izvod iz Izvještaja Zemaljske vlade u Sarajevu za potrebe ministarske komisije za regulisanje agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 10. oktobar 1880.

¹³⁷ *Agrarni odnosi*-građa: Izvod iz Izvještaja Zemaljske vlade u Sarajevu za potrebe ministarske komisije za regulisanje agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 10. oktobar 1880.

seoski čelnici su objasnili da su zahvalni i da prepoznaju poboljšanje agrarnih odnosa, jer se sada čifčije više ne tjeraju sa zemlje bez zakonski opravdanog razloga. U slučaju prodaje im daju pravo prvokupa i ako nemaju sredstava da kupe čifluk, ipak kao prije ostaju na kupljenoj zemlji u svojstvu čifčije. No, da ipak smatraju da je ispunjenje njihovih pet želja iznijetih 30. maja 1880. godine temeljni uslov za poboljšanje njihovog stanja.¹³⁸

Ako se detaljnije ispita svih pet zahtjeva i ako se uzme u obzir da je i u interesu vlasti da se agrarno pitanje riješi (br. 1), da se dobra koja pripadaju ovoj zemlji revidiraju u državnu blagajnu (br. 3), da se agrarni sporovi rješavaju na osnovu postojećih odnosa, a ne po prividnim ugovorima (br. 4), onda se cijelo pitanje reducira na potraživanje, da se od žetve uzme sjeme koje čifčije moraju nabavljati. Kako se navedeni zahtjevi nisu javljali samo u ovim oblastima, nego i na drugim prostorima gdje se koristi trećinski sistem, došlo je do toga da je Zemaljska vlada o ovom pitanju još 1879. godine naredila ispitivanje i u ovom vremenu se čekalo na rezultat istog. Iz Izvještaja navedenih uprava o peticiji od 30. maja 1880. godine, proizilazi, da se oblasni savjet u Travniku sastavljen od svih klasa stanovništva, bez obzira na to da li se sastoji od četiri kršćanska i dva muslimanska člana, izjasnio protiv zahtjeva za izuzimanje sjemena. Savjet se pozvao na *Safersku naredbu* i običaj, da je zemljoposjednik obavezan da po potrebi nabavlja sjeme, ali da se vraćanje istog vrši iz dijela žetve koji pripada čifčiji. Oblasni čelnik Travnika se složio sa pogledima savjeta. Jedan kotarski čelnik je zahtijevao da nabavku sjemena u istoj mjeri snose i zemljoposjednik i čifčija. Kako bi u slučaju prihvatanja molbe čifčija zemljoposjednik morao nadomjestiti samo trećinu sjemena, ovaj zahtjev daleko prevazilazi peticiju i ima veoma malo izgleda da će biti prihvaćen.¹³⁹

Ostale želje čifčija su se odnosile na reivindikaciju zemljišta za koje vjeruje da bi trebalo biti u njihovom vlasništvu. O ovome bi trebali odlučivati sudovi. Jedna žalba, za čiju istinitost jamče političke uprave, je uperena protiv poreza na dobit, koji je propisan i najsiromašnijim čifčijama koji jedva izdržavaju sebe i nabavljaju svakidašnji hljeb, u visini od 4 fr. 50 kr. Oblasne uprave su također primijetile da takvi propisi izazivaju samo žalbe i da zemlji ne donose prihod, jer ih je nemoguće utjerati i samo se pojavljuju kao zaostaci poreza koje nije moguće utjerati.¹⁴⁰

Zbog njegove složenosti, vrlo odgovorno, pitanjem agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini se bavila Zajednička vlada u Beču. U junu mjesecu 1880. godine Zajednička vlada je konstatovala suprotan pristup u držanju vlasti prema ovom pitanju. Dok je krajem 1878. godine bio izričit stav da se zadrže zatečeni

¹³⁸ *Agrarni odnosi*-građa: Izvod iz Izvještaja Zemaljske vlade u Sarajevu za potrebe ministarske komisije za regulisanje agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 10. oktobar 1880.

¹³⁹ *Agrarni odnosi*-građa: Izvod iz Izvještaja Zemaljske vlade u Sarajevu za potrebe ministarske komisije za regulisanje agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 10. oktobar 1880.

¹⁴⁰ *Agrarni odnosi*-građa: Izvod iz Izvještaja Zemaljske vlade u Sarajevu za potrebe ministarske komisije za regulisanje agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 10. oktobar 1880.

agrarni odnosi, u februaru 1879. godine taj stav je u određenoj mjeri promijenjen i davao je nagovještaja i nade čifčijama da može doći do djelimičnog rješenja agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovni u njihovu korist. Austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini su požurile sa objelodanjivanjem namjere o promjeni agrarnih odnosa, što je značajno zaoštrilo odnose između zemljovlasnika i čifčija. To je u značajnoj mjeri otežalo situaciju i za austrougarsku vlast. Vlada je očigledno bila u nedoumici kad je riječ o agrarnim odnosima, i težila je polovičnom rješenju ovog složenog pitanja u smisli održavanja postojećeg stanja u agraru, ali bez zloupotreba koje su ranije bile prisutne. Ovakav stav je izgrađen prije nego što je Zajednička vlada došla do sigurne i jasne predstave o suštini problema i izvodljivosti promjena u agrarnim odnosima u Bosni i Hercegovini. Bilo je i onih predstavnika austrougarskih vlasti koji su bili za konačno rješenje agrarnih problema u Bosni i Hercegovini. Takav je bio ministar zajedničkih finansija Szlavy, koji je bio stava da se ne može negirati potreba konačnog rješenja agrarnog pitanja, ali je naglasio da je prethodno potrebno da dođe do jasnih predstava o postavljenom problemu. On se slagao sa generalom Filipovićem kada je riječ o rješavanju agrarnog pitanja, ali je smatrao da prethodno treba izvršiti studijska istraživanja, koja su već bila u toku. Bio je svjestan uticaja agrarnih odnosa na ukupne odnose u društvu i smatrao je da se ovo pitanje ne može ostaviti neriješeno. Szlavy je jasno isticao da razrješenje agrarnog pitanja neće doći intervencijom Monarhije, ne zato što Monarhiji to nije u interesu, već zbog toga što ona nije imala materijalnih sredstava za to. Zakonom od 22. februara 1880. godine bilo je utvrđeno da Bosna i Hercegovina treba da se izdržava iz vlastitih sredstava. Stoga su austrougarske vlasti stale na stanovištu da je u ekonomskom interesu Bosne i Hercegovini da se stvori slobodan seljački stalež. Ukoliko se potpuno imobilize zemljišni posjed, ne bi se moglo ni pomišljati na kolonizaciju, niti bi za to bilo potrebe. Svi članovi Zajedničke vlade bili su mišljenja da se postojeće zakonske i običajne osnove koje su naslijeđene ne mogu ukloniti, ali ni da takvo stanje ne može stajati dugo. Stoga se smatralo da agrarno pitanje treba i dalje posmatrati i detaljno analizirati, te tragati za sredstvima kako bi se isto adekvatno riješilo. Veoma je bilo karakteristično držanje ministra inostranih poslova, Hajmerlea, na pomenutoj Konferenciji, koji je bio za reforme u oblasti agrarnih odnosa. Postojeće stanje se više nije moglo produžavati, a rješenje se nije moglo naći u prostom konzervisanju zatečenog stanja. Car i Hajmerle su tražili što hitnije ukidanje čifčijских odnosa, kao jedne zaostale i prevaziđene forme privređivanja u oblasti poljoprivrede, dok su Szlavy i predsjednik mađarske vlade Tisa bili za status quo do daljnjega.¹⁴¹

Smatrali su da je za rješavanje ovog pitanja bilo važno utvrđivanje stvarnog stanja u oblasti agrara. Utvrđeno je da bi trebalo pristupiti premjeravanju

¹⁴¹ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 77; *Agrarni odnosi*- građa, br. 20, str. 132; Ferdo Hauptman, Andrašijeva politička baština i bosanska politika Austro-Ugarske nakon okupacije, *Radovi Filozofskog fakulteta*, VI, Sarajevo 1971, str. 453.

zemljišta (katastar), kako bi se mogli utvrditi stvarni zemljišni odnosi. U datom momentu nisu postojale predradnje ni novčana sredstva za regulisanje agrarnih odnosa. Dok do toga ne dođe, vlada treba nastojati da ne dođe do nesnošljivog stanja u zemlji i da ne dođe do sukoba između nepomirljivih klasa aga i čifčija. Prema tome, Zajednička vlada nije zauzela jasan i siguran stav prema agrarnom pitanju. I ona je bila za polovične mjere i glavni joj je cilj bio da se izbjegnu socijalni nemiri i sukobi između zemljovlasnika i čifčija - zemljoobrađivača. Po njenoj vlastitoj ocjeni, trebalo je izvršiti prethodne radnje, a prije svega izvršiti dalja studentska ispitivanja, koja bi omogućila sigurnije sagledavanje ovih problema.¹⁴²

Proces rješavanja agrarnog pitanja išao je u smjeru da su vlasti sporo otvarale ona najosjetljivija pitanja vezana za ovu problematiku. Tako je Zajedničko ministarstvo finansija tek 6. jula 1880. godine, uputilo *Raspis* Zemaljskoj vladi o odmjeraivanju trećine, a na osnovu popisa desetine. U *Raspisu* je između ostalog istaknuto: "Kako je već poznato Vašem Kraljevskom Visočanstvu, čifčije su u vrijeme njihove vladavine bili obavezni zemljoposjednicima i njihovim opunomoćenicima obznanići dan kada će biti vršidba na polju kako bi zemljoposjednik na gumnu mogao preuzeti svoj udio u naturi, ili istim raspolagati kako mu je volja. Ako se zemljoposjednik ili njegov zamjenik ne bi pojavio, onda se smatralo da se isti obavezno oslanjaju na iskrenost čifčije i da smatraju da im je isti rezervirao udio koji im pripada. Kako nakon procjene žitarica po vlastima može doći do udara tuče ili obilnih padavina, pa se tako žetva može znatno smanjiti. Osmansko zakonodavstvo nije dozvoljavalo izračunavanje zemljoposjedničkog dijela po rezultatu, koji daje procjenu po vlastima."¹⁴³

Kada su se usljed ustanka koji je prethodio okupaciji i ublaženog pravnog stanja čifčije počele predstavljati zemljoposjednicima kao budući vlasnici zemlje i kada se zemljoposjednici zbog sramoćenja i omalovažavanja više nisu pojavljivali na gumnima, dolazilo je do toga da se pravo zemljoposjednika propisano odredbama osmanskog zakonodavstva, a koje se koristilo i stoljećima funkcionisalo bez poteškoća, nije primjenjivalo svugdje i da je tamo gdje se koristilo bilo povezano sa poteškoćama. Uklanjanje nekoliko čifčija koji su odbijali davati namete sa zemlje, neposredno zakonsko kažnjavanje prepotentnih čifčija, jednom rječju, obavezno održavanje postojećih zakona možda bi ispravilo zabluđeno mišljenje čifčija i povratilo uredno stanje. Pošto se autoritet austrougarske uprave učvrstio u toj mjeri da je bio u stanju da zaštititi zemljoposjednike koji posjećuju svoja polja od vrijeđanja i zlostavljanja, možda ne bi bilo štetno da se stari običaj podizanja zemljoposjedničkih nameta

¹⁴² H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 77.

¹⁴³ *Agrarni odnosi-građa: Raspis zajedničkog ministarstva finansija Zemaljskoj vladi o odmeravanju trećine na osnovu popisa desetine*, Beč, 6. juli 1880.

održati kao pravilo.¹⁴⁴ Suprotno ovom starom običaju Zemaljska vlada je, a što je potvrđeno i u *Izveštaju* od 17. juna 1880. godine¹⁴⁵, kroz odredbe od 18. juna 1880. godine, naložila da se kao jedini temelj količine onoga što pripada zemljoposjedniku i trećine koju čifčije imaju predati u korist protokola propisa desetine. Pošto se propis desetine, onako kako je postojala informacija i kako se provodila praksa, vršio na plodu koji je još stajao na polju, tako ovaj modalitet ima manu koju je procedura koja je korištena za vrijeme osmanske vladavine gledala spriječiti. Naime, moglo se desiti da dođe do tuče ili sličnoga, između trenutka kada je desetina propisana i vremena kada je plod spreman za vršidbu, tako da čifčija bude znatno oštećen već određenim omjerom onoga što ima dati zemljoposjedniku, što daje povoda da dolazi do novih žalbi i intervencija uprave. Stoga se smatralo da bi bilo bolje da je Zemaljska vlada, prije nego što je putem odredbe unijela ovako značajnu promjenu pravnog stanja, predložak ove odredbe poslala blagovremeno ministarstvu i tako omogućila sporazum između ministarstva i vlasti i tako uredila modus odredbe omjera trećine, koju je valjalo predati uz dozvolu ministarstva.¹⁴⁶

Pošto je *Naredba* bila već obznanjena i s obzirom da modifikacija jedne skoro donijete odredbe uz sebe uvijek vezivala nešto neugodno i kompromis vlade (koja je, koliko je to bilo u mogućnosti vlasti trebalo izbjegavati). Naime, pošto je popis desetine već sigurno i počeo i s obzirom da su daljnje rasprave o ovom pitanju već zakašnjele, ovaj put neće podići prigovor o ovom pitanju. Smatralo se da će Zemaljska vlada i kotarske uprave od sada imati priliku da steknu iskustva o uspješnosti ove naredbe.¹⁴⁷

U navedenom *Raspisu* Zajedničkog ministarstva finansija Zemaljskoj vladi od 6. jula 1880. godine, istaknuto je da “Vaše kraljevsko Visočanstvo će imati milosti da naredi da se u pravo vrijeme obavijestima o uspjehu iste putem jednog izvještaja, koje će Vaše Kraljevsko visočanstvo milostivo popratiti svojim rasvjetljavajućim mišljenjem, kako bi se na temelju ovoga odredio postupak kojim će biti određena trećina u nadolazećoj godini uz odobravanje ministarstva, ako bi, eventualno, skupljena ovogodišnja iskustva govorila u prilog tome, da se održi ono što je primjenjivano ove 1880. godine”.¹⁴⁸

Za pravilnu ocjenu navedenih žalbi najprije je trebalo zapaziti da su vođe ovih žalbi srž katoličkog stanovništva okupacionog područja, koji u svim sferama vodi iz naroda nastalo sveštenstvo odraslo u mržnji prema “Turcima”, koje je

¹⁴⁴ *Agrarni odnosi*-građa: Raspis Zajedničkog ministarstva Bosne i Hercegovine Zemaljskoj vladi o odmeravanju trećine na osnovu popisa desetine, Beč, 6. juli 1880.

¹⁴⁵ *Izveštaj* je zaveden pod oznakom Z 13720/I.

¹⁴⁶ *Agrarni odnosi*-građa: Raspis Zajedničkog ministarstva Bosne i Hercegovine Zemaljskoj vladi o odmjeravanju trećine na osnovu popisa desetine, Beč, 6. juli 1880.

¹⁴⁷ *Agrarni odnosi*-građa: Raspis Zajedničkog ministarstva Bosne i Hercegovine Zemaljskoj vladi o odmjeravanju trećine na osnovu popisa desetine, Beč, 6. juli 1880.

¹⁴⁸ *Agrarni odnosi*-građa: Raspis Zajedničkog ministarstva Bosne i Hercegovine Zemaljskoj vladi o odmjeravanju trećine na osnovu popisa desetine, Beč, 6. juli 1880.

sa svoje strane, uvijek otvoreno za došaptavanje nacionalnih partija Hrvatske i Dalmacije i koje pišu nepovoljne članke po okupacijsku upravu, koji se često pojavljuju u agrarnom *Obzoru* i zadarskom *Narodnom listu*. Kotarski čelnik u Županju, k. k. pukovnik Vojnović, izvještava Zemaljsku vladu u *Izveštaju* od 29. augusta 1880. godine,¹⁴⁹ da katoličko sveštenstvo huška čifčije protiv zemljoposjednika i da je zastupanje seljaka učinilo izvorom prihoda. Čifčije se u pregovorima oko agrarnih sporova uvijek pozivale se na svoje sveštenstvo i svojim ponašanjem dokazivale da su ih nagovorili da tvrdoglavo ostaju pri svojim neutemeljenim zahtjevima.¹⁵⁰

Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu se posebno trudila kako bi iznašla adekvatno rješenje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini. To najbolje potvrđuje *Izveštaj* Zemaljske vlade od 10. oktobra 1880. godine.¹⁵¹ Isti je bio donijet za potrebe ministarske komisije za reguliranje agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini. U navedenom *Izveštaju* Zemaljska vlada u Sarajevu je iznijela nekoliko žalbi čifčija Zajedničkom ministarstvu iz raznih djelova Bosne i Hercegovine, kao i sa područja dalmatinske granice. Cilj je bio upoznati se sa željama čifčija, koji ne iznose svoja potraživanja tako lako, kao što to rade zemljoposjednici, direktno višim instancama vlasti. Kako se žalbe čifčija u spomenutim oblastima najviše odnose na reguliranje agrarnog pitanja, nije nepoželjno da se članovi ministarske komisije upoznaju sa istima kako bi se stvorilo mišljenje o željama i nadama koje bosanskohercegovačke čifčije vezuju uz reguliranje agrarnog pitanja.¹⁵²

Na agrarne odnose u Bosni i Hercegovini su uticale agitatorske aktivnosti predstavnika pravoslavnog življa. Tako je Vaso Pelagić, velikosrpski agitator napisao brošuru: "Javno pismo Gibstonu" engleskom ministru spoljnih poslova. U navedenom pismu Pelagić je pravio usporedbu ranijih i sadašnjih odnosa u agraru u Bosni i Hercegovini, i konstatuje da je bilo narodu bolje u osmanskome periodu nego u ovom austrougarskom periodu. Austrougarske vlasti nisu bile zadovoljne ovom brošuricom, pa su tražile konfiskaciju brošure. Stoga je poslat raspis u vezi navedenog. U tom vremenu Vasa Pelagić se nalazio u Beogradu i nije bio dostupan austrougarskim vlastima.¹⁵³

Da je agrarno pitanje bilo važno i složeno za austrougarsku vlast, pokazuju i druge aktivnosti i nastojanja rješavanja istog. Naime, studijom agrarnog pitanja, a po zaključku Zajedničke vlade, bavila se agrarna konferencija u septembru i oktobru 1880. godine u Beču. Na ovom sastanku u septembru Konferencija je došla do zaključka da je regulisanje agrarnih odnosa u okupiranim zemljama nužno iz ekonomskih i političkih razloga. Oni koji su vjerovali u drugačije rješenje

¹⁴⁹ *Izveštaj* puk. Vojnovića od 29. augusta 1880. godine zaveden je pod br. 1311.

¹⁵⁰ *Agrarni odnosi*-građa: Izvod iz *Izveštaja* Zemaljske vlade u Sarajevu za potrebe ministarske komisije za regulisanje agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 10. oktobar 1880.

¹⁵¹ *Izveštaj* je bio pod br. 23138/I.

¹⁵² *Agrarni odnosi*-građa: Izvod iz *Izveštaja* Zemaljske vlade u Sarajevu za potrebe ministarske komisije za regulisanje agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 10. oktobar 1880.

¹⁵³ ATK, ZVS, br. 242 Pr od 20. marta 1881, str. 7.

agrarnog pitanja izradili su niz pitanja na koje je trebala da odgovori Zemaljska vlada radi sigurnijeg sagledavanja ovog problema. Međutim, pitanje agrarnih odnosa bilo je sve aktuelnije. Tome je doprinio nestrpljenje i stalni pritisak čifčija da se ide u rješavanje ovog složenog pitanja, a na način da se čifčijama da pravo nad zemljom koju obrađuju. Zemaljska vlada je težila najboljem, odnosno najkompromisnijem rješenju ovog pitanja, težeći da zadovolji interese čifčija i zemljovlasnika. To potvrđuje konferencija od oktobra 1880. godine, na kojoj se diskutovalo o problemima agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini, gdje se tražio “modus vivendi” u zemlji. Na Konferenciji se tom prilikom došlo do zaključka da se prepušta Zajedničkoj vladi da razradi političku stranu agrarnog pitanja, s tim što se tražilo da se Zemaljska vlada izjasni da li su samo politički ili ekonomski razlozi bili osnovni, koji su, u svoje vrijeme davali posticaja hitnom rješavanju agrarnih odnosa. Osim toga, Zemaljska vlada je trebala također da se izjasni u kom pravcu stanovništvo želi i očekuje promjene agrarnih odnosa, te kako Zemaljska vlada namjerava da sprovede regulisanje agrarnih odnosa, odakle joj materijalna sredstva, koliko bi zemljišta bilo ostavljeno posjednicima po sprovođenju agrarne reforme i kako bi posjednici bili u mogućnosti da samostalno obrađuju ostatak slobodnog zemljišta. Konferencija je na kraju, zauzela stav u odnosu na zaključke agrarne konferencije iz 1879. godine i tom prilikom prihvatila gledište da se prijedlozi većine i manjine te Konferencije ne bi mogli prihvatiti, jer zadiru u postojeće materijalno pravo, a Zemaljska vlada nije došla do sigurne predstave o mogućnosti rješenja agrarnih odnosa. Stoga je Konferencija predložila mjere koje bi trebalo sprovesti da bi se stvorio tzv. “modus vivendi” u zemlji. Među prioritetnim koracima trebalo bi provesti zaključivanje pismenih agrarnih ugovora između zemljoposjednika i čifčija uz intervenciju vlasti. U tim ugovorima trebalo bi tačno precizirati prava i obaveze pojedinaca i čifčija.¹⁵⁴

Iz aktivnosti rada agrarne konferencije u Beču u jesen 1880. godine da se zaključiti da se problem agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini ozbiljno razmatrao, ali je za njegovo rješenje i sprovođenje bilo potrebno da se izvede niz mjera. Naročito se tražilo od Zemaljske vlade da na terenu izvede više predradnji kojima je bio cilj ispitivanje agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini. Očigledno je sve bilo svedeno na ispitivanje, ali odlučnih mjera i čvrstih odluka nije bilo. Vlast je bila više oprezna, nego neodlučna kada je riječ o donošenju konačnih odluka u oblasti agrara, jer, konačna odluka nije zadirala samo u segment privrednih, ekonomskih i socijalnih odnosa, već i duboko u oblast nacionalnih i političkih odnosa u Bosni i Hercegovini. Osnovno što je trebalo uraditi za obligatorno rješenje agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini bio je novac, a njega u tom trenutku nije bilo u Bosni i Hercegovini. Zemlja je raspolagala jako oskudnim sredstvima, te nije mogla u svrhu rješavanja agrarnih odnosa ništa posebno učiniti. S druge strane, vlade Monarhije nisu bile spremne uložiti sopstveni novac u neizvjesno rješavanje agrarnih odnosa, posebno zbog činjenice, jer zemlja nije bila pravni

¹⁵⁴ H. Kapiđić, *Agrarno pitanje*, str. 78; ABiH, ZMF, Pras. Nr. 6804 BH 1880.

posjed Austro-Ugarske. Tako da je sve bilo prepušteno vremenu, i uglavnom su se izvodile palijativne mjere, kojima je bio cilj smirivanje trenutačne situacije i zategnutih odnosa između čifčija i zemljovlasnika. Tako da u prvim godinama austrougarske uprave nije došlo do nekih promjena u agrarnim odnosima. Ono što je u osnovi bio zadatak vlasti, jeste da se izbjegnu sukobi između zemljovlasnika i čifčija, jer su se njihovi međusobni odnosi značajno zaoštravali. Vlast je bila svjesna činjenice da bi se takav sukob sa agrarnog i socijalnog polja prenio na ono više osjetljivo vjersko-konfesionalno i nacionalno-političko polje, što bi dovelo do složene i po vlast neželjene situacije. Stoga, Vlada nije donosila odluke kojima bi se regulisala najznačajnija pitanja u oblasti agrara, poput otkupa desetine, te s njom usko povezane trećine. Iz tih razloga, bilo je evidentno da je opšte nezadovoljstvo stalno raslo, što je ukazivalo na mogućnost pobuna i međusobnih trvenja između zemljoposjednika i čifčije.

U 1881. godini, u Bosni i Hercegovini su međuvjerski i međukonfesionalni odnosi bili sve složeniji. Dolazile su razne informacije o vrijeđanju muslimana od strane kršćansko-katoličkog stanovništva, posebno je vrijeđana muslimanska religija i žena. Stoga je Zemaljska vlada tražila od kotarskih ureda da se o tome povede pažnja. Isto tako, bilo je informacija da bosanske čifčije pravoslavci namjeravaju da o pravoslavnom Božiću pokrenu neki pokret. U vezi s navedenim, Zemaljska vlada je insistirala da se eventualni takav pokret u zametku uguši.¹⁵⁵

Da su prilike bile složene i napete potvrđuju brojni izvještajih iz raznih kotareva širom Bosne i Hercegovine, pa i izvještaj Kotarskog ureda Gračanica upućen Okružnoj oblasti Tuzla. U *Izvještaju* se ukazuje da je primijećen pokret čifčija (kmetova) protiv muslimanskih aga i begova. Pokret je poticao iz katoličkih sela, posebno iz sela Špionica. Tako su pred kućom hadži Ibrahimbegovića Bećir-age opažena u noći četiri čovjeka obučena u katoličku nošnju. Sutradan je na nekom papiru nađeno baruta i nekoliko Šnajderovih metaka kao simbol prijetnje. Zbog toga Ibrahimbegović nije smio da ide u svoj konak u Špionici. Za navedene prijetnje on je optuživao župnika Pavla Kneževića, koji je uživao među katolicima veliki ugled.¹⁵⁶

I po drugim osnovama prilike u Bosni i Hercegovini su postajale sve napetije. Stanovništvo je bilo uznemireno. Prenosile su se razne glasine. Zemaljska vlada je pretpostavljala da se nešto u Bosni i Hercegovini sprema. Tako je Okružna oblast Tuzla dobila od Zemaljske vlade u Sarajevu *Izvještaj* sekretara austrougarskog poslanstva u Beogradu majora Pintera od 17. augusta 1881. godine,¹⁵⁷ koji je upućen njegovoj ekseleciji gosp. vojvodi von Hajmerlu u Beč. U *Izvještaju* se kaže da se mnogi bosanski emigranti snadbijevaju u Beogradu oružjem, te da bi se mogli u Majevidici priključiti hajdučkoj akciji.

¹⁵⁵ ATK, ZVS, br. 349 IB od 8. marta 1881, str. 7.

¹⁵⁶ ATK, ZVS, br. 78. Pr. od 6. juna 1881, str. 7.

¹⁵⁷ *Izvještaj Zemaljske vlade* od 17. augusta 1881, br. 338.

Vođa im je neki Trifun Bošković iz Gacka, koji je duže vremena živio u Bijeljini i tamo 1867. godine ubio Ibrahim-bega. Riječ je o čovjeku koji je kod Isakovića ade švercovaо oružjem. Bijeljinski proto je bio o tome informisan. Bošković i njegovo društvo je bilo snabdijeveno pasošima iz 1878. godine, koji više nisu vrijedili, jer nisu bili dobiveni od zvanične austrougarske uprave. S time u vezi pomenuti sekretar austrougarskog poslanstva je posjetio srpskog ministra Garašanina, koji je već bio obaviješten o Boškoviću i stavio ga pod prismotru. Rekao je da je izdao najstrožije naređenje u pogledu izdavanja pasoša i u prisustvu samog sekretara, te je uputio telegram graničnim vlastima u pogledu nadziranja granice prema Bosni i Hercegovini. U navedenom telegramu između ostalog stoji: "Jedna od glavnih naših zadaća je da sa Austro-Ugarskom održavamo najbolje susjedске odnose, a sve akcije u odnosu na hajdučiju koje su poticale od strane bosanskih pravoslavaca, moraju odmah da prestanu. Ne smije se ništa desiti, što bi u odnosu na to bacilo na Srbiju sjenku. Okružni načelnici će biti za to lično odgovorni". Dalje se istaklo da se preko granice mogu pustiti samo lica koja imaju uredne pasoše, a sumljiva lica moraju biti vraćena i internirana u unutrašnjosti Srbije. Oni koji i preko ove zabrane pokušaju preći preko granice i na poziv straže ne stanu, biće na njih pucano. Austrougarski sekretar Poslanstva je kazao da je sve ovo primio na ugodno znanje. Saznao je da je Bošković uhvaćen i interniran, a njegovi drugovi su stavljeni pod policijski nadzor. I pored svih ovih mjera, austrougarski sekretar poslanstva poslao je na granicu na Drini svoje povjerljive ljude, kako bi se uvjerio da li se uopšte provode navedene mjere i naređenja.¹⁵⁸

Iz navedenih izvještaja, kao i iz druge korespodencije koja je išla na relaciji kotarski i okružni načelnici i Zemaljska vlada u Sarajevu i obratno, vidljivo je bilo da je situacija u Bosni i Hercegovini postajala sve napetija i složenija. U dobroj mjeri takvoj situaciji je doprinio neprijateljski odnos između čifčije i age-begova zemljoposjednika. Njihova netrpeljivost je postajala sve izraženija, a najviše zbog činjenice da su i jedni i drugi bili ubijeđeni da su u postojećoj situaciji ugrožena prava i jednih i drugih. Austrougarske vlasti iako su bile svjesne takvog stanja nisu ništa značajnije poduzimale da se isto promijeni.

Stanje je dodatno usloženo objavljivanjem *Vojnog zakona* 4. novembra 1881. godine,¹⁵⁹ koji je predviđao regrutaciju mladića za austrougarsku vojsku. Na takve odredbe *Vojnog zakona* reagiralo je pravoslavno i muslimansko seljaštvo u istočnoj Hercegovini i jugoistočnoj Bosni. Prilike proizvedene *Vojnim zakonom* uticale su da se agrarni odnosi privremeno ostave po strani usljed opšte opasnosti koja je narodu prijetila od strane okupacionog režima.

¹⁵⁸ ATK, ZVS, str. 8-9.

¹⁵⁹ *Vojni zakon* je donesen 4. novembra 1881. godine, kojim je uspostavljena vojna obaveza „zemaljskih pripadnika“ i započeto formiranje bosanskohercegovačkih jedinica u sklopu austrougarske armije. Vidjeti više u: Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo 1958. (dalje: H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*).

Ustanak iz 1882. godine i njegov uticaj na agrarne odnose

Prilike u zemlji proizvedene *Vojnim zakonom* uznemirile su stanovništvo u Bosni i Hercegovini. Donošenjem *Vojnog zakona* međukonfesionalni odnosi su se značajno promijenili. Većina pravoslavnog i muslimanskog stanovništva je bila protiv *Vojnog zakona*, što je potvrđeno i dizanjem oružane pobune. U vrijeme oružane pobune i zajedničke borbe pravoslavaca i muslimana, agrarni problemi su utihnuli. Međutim, to nije značilo da agrarni odnosi nisu važni, jer oni su upravo imali krucijalnog uticaja za izraženo nezadovoljstvo seljačke populacije u Bosni i Hercegovini. Tako da se može kazati, da su u odnosu na ustanak protiv austrougarskih vlasti, agrarni odnosi bili u drugom planu, i jedno vrijeme ostavljeni po strani. Specifičnost pobunjenih oblasti i zajednički ustanak pravoslavnog i muslimanskog stanovništva nisu išli u smjeru razdvajanja pobunjenih seljačkih masa, već obrnuto, jedinstvenim nastupom protiv zajedničkog neprijatelja.¹⁶⁰ Naime, u datom trenutku pravoslavno i muslimansko stanovništvo u navedenim područjima u Bosni i Hercegovini je smatralo, da im je od rješavanja agrarnih odnosa, važnije pitanje pružanja otpora provođenju *Vojnog zakona*, koji je podrazumijevao uključivanje bosanskih mladića u sastav austrougarskih vojnih jedinica.

Bošnjačko stanovništvo je s negodovanjem prihvatilo donošenje *Vojnog zakona*. Smatrali su da je isti uperen protiv njih. I jedna od mjera koju su kanili poduzeti jeste iseliti se iz Bosne i Hercegovine. Zemaljska vlada je imala takve informacije, što potvrđuje i traženje izvještaja od strane Okružne oblasti Tuzla, jer je saznala da su građanički begovi Muhamed-beg Gradašević, Atif-aga Sprečak i Salih-aga Karasofta poslali sultanu u Istanbulu *Memorandum* u kome mole za novčanu pomoć za iseljenje iz Bosne i Hercegovine. Nakon toga, Okružna oblast je prikupila podatke i poslala iste Zemaljskoj vladi u Sarajevu, pri čemu je između ostalog navela da se kao uzroci iseljavanja Bošnjaka-muslimana navode regrutovanje bosanskih mladića, odnosno *Zakon o vojnoj obavezi*.¹⁶¹

O prilikama u Bosni i Hercegovini nakon donošenja *Vojnog zakona* sa terena su stizale brojne informacije, koje su uglavnom ukazivale na nezadovoljstvo pravoslavnog i muslimanskog stanovništva, kao i na neprijateljsko djelovanje istog. Tako je Okružna oblast Tuzla javila Zemaljskoj vladi u Sarajevu da se prilikom objavljivanja *Vojnog zakona*, mnoge srpske pravoslavne opštine pokazivale ne samo odbijajuće držanje, nego pojedini članovi tih opština sokolili su i podsticali narod protiv zavođenja *Zakona*. Zemaljska vlada u Sarajevu je odgovorila da to smatra kao posljedicu preblagog

¹⁶⁰ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 79; Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo 1958; Vladislav Skarić, *Ustanak 1882*, u knjizi: *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, ed. Srpski narod u XIX veku, knj. XV, Beograd 1938, str. 19.

¹⁶¹ ATK, ZVS, br. 3201 Pr. od 14. decembra 1881, str. 9.

postupka vlasti, pa je naredila da se pravoslavne opštine silom privole da poštuju zakone njegovog veličanstva cara. Kao mjera budnosti, donijeta je odluka da na sjednicama i sastancima pravoslavnih crkvenih opština moraju sudjelovati izaslanici vlasti. Stoga je bilo naređeno kotarskim uredima da budno prate rad pravoslavnih crkvenih opština.¹⁶²

Austrougarske vlasti su pokušale ublažiti nezadovoljstvo muslimanskog i pravoslavnog stanovništva po pitanju primjene *Vojnog zakona*. Tako je Zemaljska vlada u Sarajevu javila da su muslimani i njihovi članovi porodica koji su 1862. godine protjerani iz Srbije u Bosnu i Hercegovinu, oslobođeni vojne obaveze do 1887. godine.¹⁶³ Tako da se po osnovu ove mjere isti neće uzimati u obzir prilikom regrutovanja. Za nadati je bilo da će ova mjera i spremnost austrougarskih vlasti da je poštuju pozitivno uticati na odnos bošnjačke populacije prema *Vojnom zakonu*.

Međutim, do toga nije došlo. Narod u Bosni i Hercegovini je bio sve više uznemiren, posebno pravoslavci i muslimani. Sve se više govorilo o dizanju ustanka u Bosni i Hercegovini. Takve informacije je imala i austrougarska vlast. Zemaljska vlada je zorno pratila situaciju na terenu. Podrobno je analizirala podatke o radu izvjesnog Đoke Vlajkovića, sakupljene putem konfidenata, a prema kojima Vlajković radi na podizanju ustanka u Bosni i Hercegovini. Ustanak bi trebalo prema tim saznanjima da otpočnu eškiye (hajduci), pomognuti iz Srbije. Prema ovim podacima austrougarske vlasti su obavještene o dolasku ruskih oficira koji su navodno namjeravali otići u Hercegovini, kako bi pomogli ustanak koji je tamo izbio. Shodno tome Okružna oblast Tuzla je poslala raspis graničnim kotarevima da se pojača akcija protiv hajdučije i obrati stroga pažnja na granični saobraćaj.¹⁶⁴

Na planu dizanja ustanka bilo je dosta aktivista koji su se posvetili tome. To potvrđuju brojne činjenice, poput obavijesti Zemaljske vlade iz Sarajeva upućene Okružnoj oblasti Tuzla, da je učitelj u Brčkom Panto Manojlović izdao proklamaciju tajnog komiteta, koji ima za cilj da digne ustanak u Bosni i Hercegovini. U navedenoj proklamaciji pozivaju se viđenije ličnosti u Bosni i Hercegovini, da pomognu akciju oslobođenja Bosne i Hercegovine od Austro-Ugarske.¹⁶⁵ Uporedo s time tekla je regrutacija diljem Bosne i Hercegovine. Prema određenim izvještajima, navodno regrutacija po osnovu odredaba *Vojnog zakona* u Banja Luci, Sarajevu i Tuzli je protekla bez ikakvih incidenata.¹⁶⁶ Međutim, očigledno je bilo da u istočnoj Hercegovini i južnoj Bosni takvog stanje prema regrutaciji nije bilo. Bošnjaci su reagirali slanjem brojnih peticija sultanu i zahtjevima za iseljavanje u Osmansko carstvo. Nezadovoljstvo naroda

¹⁶² ATK, ZVS, br. 104 Pr. od 24. januar 1882, str. 11.

¹⁶³ ATK, ZVS, br. 2396 Pr. od 15. februara 1882, str. 11.

¹⁶⁴ ATK, ZVS, br. 441 Pr. mart 1882, str. 11-12.

¹⁶⁵ ATK, ZVS, br. 2890 Pr. od 28. marta 1882, str. 12.

¹⁶⁶ ATK, ZVS, br. 3987 Pr. od 27. maja 1882, str. 13.

u istočnoj Hercegovini i južnoj Bosni, preraslo je u oružani ustanak. Isti je počeo napadom oko 100 naoružanih ustanika na žandarmerijsku stanicu u Ulogu, noću 10. na 11. januar 1882. godine. Vođe ustanka bili su Pero Tunguz, Stojan Kovačević i Salih-aga Forto. Ustanak se proširio od Bileće i Gacka prema Ulogu i dolini gornje Neretve. U početku su ustanici vođeni posebnom osvetničkom željom prema austrougarskim vlastima imali uspjeha, gdje su na gornjoj Neretvi zaposjeli Glavatičevo i u trouglu između Nevesinja, Mostara i Konjica koncentrisali su oko 1.100 ljudi. Određene uspjehe ustanici su u početku imali i na području gornjeg Podrinja, gdje je bilo okupljeno 1.000-1.500 ustanika.¹⁶⁷ Austrougarska je vojnički nespremno dočekala ustanak, i da bi ga ugušila, morala je prestrukturirati trupe na jug Monarhije, uspostaviti jedinstvenu komandu, osigurati znatno vojno pojačanje i dodatna finansijska sredstva. Sve je to bilo pripremljeno za velike operacije protiv ustanka.¹⁶⁸ Međutim, početni uspjeh ustanika je bio kratkog daha, jer je bilo očito od samog početka da ustanici nemaju snage ozbiljnije ugroziti dobro opremljenu austrougarsku vojsku i žandarmeiju. Dodatno, tome je doprinijela slaba naoružanost ustanika, kao i nejedinstvena organizacija ustanka. Ustanak u istočnoj Hercegovini i južnoj Bosni je i nakon žestokog otpora ustanika, razbijen od strane daleko nadmoćnije austrougarske vojske. Akcije austrougarske vojske su bile usmjerene na glavna ustanička žarišta Zagorje, Ulog i dolina gornje Drine. Odlučujući okršaji su vođeni kod Uloga, gdje je oko 1.000 ustanika pružilo žestok otpor austrougarskoj vojsci, nakon čega su se povukli preko Neretve u Hercegovinu. Austrougarske trupe su u stopu pratile ustanike natjeravši iste na prelazak preko crnogorske i osmanske granice. Nakon toga u drugoj polovini aprila Zemaljska vlada je izdala proklamaciju o ugušenju ustanka i amnestiji ustanika, ako se predaju do 22. maja 1882. godine.¹⁶⁹

Političke posljedice ustanka bile su evidentne i vidljive. Upravo, nakon ustanka pojačano je iseljavanje bošnjačkog stanovništva u Osmansko carstvo, dok je jedan broj pravoslavnog življa odselio u Srbiju.¹⁷⁰ Iako je ustanak ugušen od strane austrougarske vojske, ostala je bojazna od daljih pobuna, te je posebno na tom planu nakon ustanka iskazano nepovjerenje prema hrišćanskom i muslimanskom stanovništvu u Bosni i Hercegovini. Za austrougarsku vlast to je značilo napuštanje zacrtanog vojnog kursa i uspostavu građanske uprave pod novim ministrom zajedničkih finansija Benjaminom Kalajem, vrhovnim upravnikom Bosne i Hercegovine.¹⁷¹

U vrijeme ustanka u Bosni i Hercegovini, značajan broj seljačkog stanovništva se iselio iz Bosne i Hercegovine, ili je promijenio mjesto boravka.

¹⁶⁷ I. Hadžibegović, M. Imamović, *BiH u vrijeme austrougarske vladavine*, str. 234.

¹⁶⁸ H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, str. 112.

¹⁶⁹ I. Hadžibegović, M. Imamović, *BiH u vrijeme austrougarske vladavine*, str. 236.

¹⁷⁰ Iljas Hadžibegović, *Migracije stanovništva u Bosni i Hercegovini, Prilozi Instituta za istoriju Sarajevo*, br. 11-12, Sarajevo 1975-1976, str. 313.

¹⁷¹ H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, str. 116.

Stoga je Zemaljska vlada Sarajevo pozvala sve seljačke porodice izbjeglice sa čifluka, koje su pobjegle kada je planuo ustanak u Hercegovini, da se mogu bez posljedica vratiti na svoja ognjišta. Ovom prilikom bio je određen i rok za povratak, a to je 31. maj 1882. godine. Shodno tome okružne oblasti, pa tako i Okružna oblast Tuzla je izdala raspis svim područnim kotarevima, upoznaujući ih sa pravima vezanim za povratak izbjeglog stanovništva.¹⁷²

Ustanak protiv *Vojnog zakona* je imao značajne posljedice i po austrougarske vlasti i na njega se različito gledalo. Posebno je bilo zanimljivo držanje njemačkih liberala u austrijskoj delegaciji povodom diskusija o potrebi odobravanja kredita za ugušenje Hercegovačkog ustanka. Dr. Plener, predstavnik njemačkih liberala, oštro je zamjerio vladi što nije u unutrašnjoj politici okupirane zemlje potražila oslonca u najbrojnijoj klasi stanovništva, koju su činili pravoslavne čifčije. On je kritikovao vladinu politiku oslonca na muslimanske zemljoposjednike, umjesto na čifčije. Pravoslavno stanovništvo, u prvom redu, pravoslavni čifčija, bilo je nezadovoljno politikom austrougarskog režima, jer mu se obećavalo mnogo prilikom dolaska Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini, a i čifčije su očekivali puno, odnosno da dođu do zemljišnog posjeda koji su obrađivali. Čifčijama se žurilo u izvršenju tog obećanja, ali od toga nije bilo ništa. Jer se realizacija takvog obećanja pokazala veoma složenom i kompleksnom i bila je suprotna očekivanjima zemljoposjednika. Pored toga, muslimanski zemljoposjednik je bio prisiljen sudbinom da se, uprkos nezadovoljstvu prema novom režimu, sa istim sprijatelji, jer je očekivao zaštitu svojih vlasničkih prava od tog režima. Pravoslavni čifčija je bio nezadovoljan, jer su njegova očekivanja bila znatno veća u odnosu na ono što se dešavalo po pitanju rješavanja njihovog statusa. U takvim okolnostima i složenoj situaciji, Vlada se odlučila osloniti više na zemljoposjednike, koji su pretežno bili muslimani, jer je smatrala da su oni u svom historijskom razvitku bili upućeni na Austro-Ugarsku, a ne na čifčije hrišćane, koji se nikada nisu mogli trajno pomiriti s tom državom i stalno su težili za promjenama, ne samo zbog svog socijalnog statusa, već promjenama gospodara. Zajednički ministar finansija Szlavy je branio vladinu politiku i dokazivao da prijeti opasnost od zemljoposjednika kojima nije ostavljena suverena vlast nad čifčijama. Naglasio je da je kao osnova za regulisanje agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini uzeta *Saferska naredba*,¹⁷³ koja je podrazumijevala zadržavanje zatečenog stanja u agraru. Stoga, one snage koje su zagovarale ovakvu politiku prema agraru, vjerovale su da je ista ispravna, da nije favorizirala nikoga. Da je najvažnije to, što je austrougarska politika uspjela spriječiti dalju radikalizaciju odnosa između čifčije i zemljovlasnika, te da se za radikalnije rješenje složenog agrarnog pitanja treba sačekati povoljnije vrijeme i bolji politički trenutak.

¹⁷² ATK, ZVS, br. 10950, od 27. marta 1882, str. 12.

¹⁷³ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 80.

PRILIKE U OBLASTI AGRARA OD 1883. DO 1910. GODINE

Čifčijski odnosi u vrijeme Benjamina Kalaja

Kalajevim dolaskom na čelo Zajedničkog ministarstva finansija puno stvari se promijenilo u Bosni i Hercegovini. Upravo tada, agrarno pitanje se našlo u žiži političkih i društvenih zbivanja, što je nužno vodilo zauzimanju jasnijih stavova o istom. Agrarno pitanje se neminovno povezivalo sa nacionalnim pitanjem, što je vodilo daljem usložnjavanju odnosa u Bosni i Hercegovini. Diskusija koja je vođena u delegacijama i stavovi koje je zauzeo Benjamin Kalaj jasno su ukazivali kakve je forme dobijalo agrarno pitanje i kako su se baš na tom pitanju kristalisali stavovi centralnih organa Austro-Ugarske monarhije. Naime, austrougarska vlast je trebala da procijeni da li politički oslonac u Bosni i Hercegovini naći kod zemljoposjednika, koji su pretežno bili muslimani, ili među čifčijama, koji su u velikoj većini bili pravoslavci. Odnosno, da li da se okupacioni režim u svome političkom djelovanju oslanja na muslimanski element u cjelini, ili na pravoslavnu vjersku i konfesionalnu komponentu. Politički motivi su bili odlučujući, pa su se monarhističke vlasti počele oslanjati na muslimansku veleposjedničku komponentu, što je predstavljalo veliki problem, koji je vodio ka unutrašnjoj krizi i neizbježnom sporenju između aga zemljovlasnika i zemljoobrađivača čifčija.¹⁷⁴

Prije nego što je preuzeo upravu Bosne Hercegovine, kao ministar zajedničkih finansija, Benjamin Kalaj je izložio svoje gledište o agrarnom pitanju u Bosni i Hercegovini. Osnovno što je Kalaj isticao bilo je da se Vlada mora pridržavati principa nemijenjanja postojećih vlasničkih odnosa, sa naglaskom da se muslimanski zemljoposjednici ne smiju jednostavno razvlastiti. Njihovim razvlaštenjem oni bi značajno ekonomski oslabili, što bi uticalo na ukupno stanje muslimanske populacije u Bosni i Hercegovini. Kalaj je bio zagovornik neprikosnovenog prava na privatnu svojinu. Bio je svjestan činjenice da rješenje agrarnih odnosa od strane države nije bilo jednostavno, jer država nije imala materijalno-finansijsku osnovu za provođenje tog procesa, a vlast Monarhije nije bila spremna odobriti ta sredstva za rješavanje agrarne problematike. Svjestan takvog stanja, Benjamin Kalaj nije ni pokušao tražiti sredstva od strane dvora u Beču za rješavanje agrarnih odnosa, zagovarajući načelo da se svi izdaci za potrebu zemlje trebaju obezbijediti iz njenih vlastitih resursa i sredstava. Međutim, kada je riječ o kolonizaciji Bosne i Hercegovine stranim elementima, Monarhija je smatrala da je kolonizacija Bosne i Hercegovine potrebna iz raznih razloga i da je to vrlo važna mjera Vlade. Stoga se smatralo, da kolonizaciju treba pomoći

¹⁷⁴ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 79.

iz zemaljskih sredstava. Državne vlasti trebaju da budu kolonistima pri ruci kod transakcija, te je za kupovinu zemlje, Vlada stavila na raspolaganje potrebna materijalna sredstva.¹⁷⁵ U izuzetnim slučajevima, Monarhija je bila dužna da daje potrebna sredstva za određene investicije iza kojih je stajala Monarhija. Kao jednu od mogućnosti rješavanja agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini, Benjamin Kalaj je nagovijestio da bi do tog rješenja moglo doći stavljanjem u funkciju državnog i vakufskog zemljišta za te potrebe. Ali i to bi bio proces koji bi doveo do nezadovoljstva bošnjačkog življa u Bosni i Hercegovini. Iz tih razloga, kao važan faktor regulisanja agrarnog pitanja, Kalaj je isticao pristupanje sprovođenju aneksije¹⁷⁶ Bosne i Hercegovine, ¹⁷⁷ kao i izvjesnije rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini, što se i dogodilo nakon aneksije Bosne i Hercegovine. Tome je posebno doprinijelo donošenje nove zakonske regulative koja je davala mogućnost obezbjeđenja finansijskih sredstava za fakultativni otkup kmetova.

Nakon okončanja ustanka u Hercegovini 1882. godine, aktualiziralo se agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini, što potvrđuju brojna saznanja do kojih je austrougarska vlast dolazila sa terena. Tako su pravoslavni seljaci držali zborove na Glasincu, na kojima su tvrdili da je u Bosni i Hercegovini ostalo isto ropsko stanje kakvo je bilo pod osmanskom upravom, jer seljak nije bio vlasnik zemlje koju je obrađivao. Zato su bili mišljenja da država ne može tražiti od seljaka da se za nju bori kao vojnik. Istakli su da vlasti postupaju sa pravoslavicima vrlo loše, a naročito žandari, koji se u svakoj prilici rugaju srpskoj vjeri. Takvo stanje ne može opstati, jer se od Austro-Ugarske ne može očekivati bolja budućnost. “Moramo se, naglašavali su seljaci, držati braće u slobodnoj Srbiji, jer nam samo oni i ruski car mogu pomoći”.¹⁷⁸ Sa ovim informacijama su bili upoznati svi kotarski uredi, pri čemu im je skrenuta pažnja na opasnost takvog negativnog dešavanja kod seoskog pravoslavnog stanovništva.

Posljedice *Vojnog zakona* i ustanka su imale odraza na iseljavanje stanovništva iz Bosne i Hercegovine. Iseljavalo se pretežno muslimansko stanovništvo u Osmansko carstvo i nešto manje pravoslavno u Srbiju. Postojale su informacije da se veliki broj muslimana iseljava iz Bosne i Hercegovine. Isticani su razni razlozi iseljavanja, a uglavnom je to bilo izraženo siromaštvo, što potvrđuje primjer iz Bihaćkog okruga, kada se u jednom naletu iselilo više od 40 kola. Jedan broj njih se vratio nazad u Bosnu i Hercegovinu, upućujući molbe radi repatrijacije Zemaljskoj vladi u Sarajevu.¹⁷⁹ Iz tih razloga, Zemaljska vlada u

¹⁷⁵ A TK, ZVS, br. 188 rez od 9. aprila 1886. (Ispisi iz povjerljivih arhiva Okružne oblasti Tuzla 1878-1908. godine).

¹⁷⁶ Aneksija je od početka okupacije predstavljala stalni cilj austrougarske politike u Bosni i Hercegovini i bila je vezana za dalekosežne planove Austro-Ugarske na Balkanu. Aneksija je podrazumijevala uključivanje Bosne i Hercegovine u državni sustav kao corpus separatum Monarhije sa nekom vrstom ustava i sabora.

¹⁷⁷ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 80.

¹⁷⁸ ATK, ZVS, Okružna oblast u Sarajevu od 10. marta 1883, str. 16-17.

¹⁷⁹ *Sarajevski list*, br. 132, od 8. novembra 1883.

Sarajevu je provodila razne mjere predostrožnosti i aktivnosti kako bi provjerila raspoloženje stanovništva, ili pak, viđenijih ljudi posebno prema primjeni *Vojnog zakona*. Između ostalog, tražila je podatke da se predlože svi građani i sveštena lica svih konfesija, koja su imala prijateljski odnos prema donošenju i primjeni *Vojnog zakona*. Ovo je upućeno, navodno s ciljem odlikovanja onih koji su se posebno istakli.¹⁸⁰ Na taj način, austrougarske vlasti su željele pridobiti jedan broj uglednih ljudi, što bi kasnije imalo uticaja i na ostalo stanovništvo. To je bilo važno kako bi se stanovništvo držalo pod kontrolom, jer i nakon ustanka odmetnuo se jedan broj ustanika hajduka koji je pravio problem austrougarskim vlastima, a i izazivao nemir kod ostalog stanovništva.

U toku i nakon ustanka na Majevici i drugim krajevima četovali su poznati hajduci, poput Milana Nikolića sa svojom četom. Uz njega je bio i poznati hajduk Jovica Vičić. Tuzlanska okružna oblast organizovala je po naređenju Zemaljske vlade energično gonjenje hajduka. Po Kalaju hajdučija je imala i politički karakter, jer su hajdučke čete stalno napadale i uznemiravale posjednike čifluka, age i begove, kao i državne organe koji su bili zaduženi za prikupljanje desetine. Kako bi suzbila hajdučiju, Vlada je povećala ucjenu na glave hajduka Milana Nikolića i Jovice Vičića sa 150 na 200 dukata ko ih preda žive ili mrtve.¹⁸¹ Međutim, nešto kasnije iz izvještaja pojedinih kotarskih ureda, posebno Bijeljina i Brčkog, vidi se da je četa hajdučkog harambaše Milana Nikolića još uvijek djelovala i da su svi pokušaji vlasti da četu likvidira i pored raspisane ucjene i raznih kontribucija na narod, ostale bez uspjeha. Nikolić je imao puno svojih jataka među seljacima pravoslavicima.¹⁸²

Da je situacija bila zaista ozbiljna, pokazuje stanje u Tuzlanskom okrugu, nakon što je bila najavljena posjeta ministra Kalaja ovom okrugu za 8. juni 1883. godine. Isti je namjeravao posjetiti Bijeljinu, Zvornik i Tuzlu. Iz tih razloga je Okružna oblast Tuzla uputila raspis kotarskim uredima, pri čemu im je skrenula pažnju na obezbijedenje njegovog boravka u ovim mjestima. Ovo posebno, što je Okružna oblast Tuzla bila obaviještena da hajduk Milan Nikolić namjerava organizovati zarobljavanje Kalaja kako bi iznudio veću ucjenu. Time je po informacijama Okružne oblasti u Tuzli on želio da pokaže slabu javnu bezbjednost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom vlašću, što je imalo jako negativnog odjeka u inostranstvu.¹⁸³ Evidentno je bilo da su se vlasti borile na razne načine protiv brojnih hajdučkih družina. To potvrđuje između ostalog i presuda Okružnog suda u Tuzli, izrečena 19. aprila 1884. godine protiv 50 hajduka i jataka. U presudi je naglašeno da hajdučka družina Nikolića i Bijelića postoji još od 1880. godine,¹⁸⁴ te da je nanijela puno zulumata narodu na ovom

¹⁸⁰ ATK, ZVS, bez broja, od aprila 1882. godine, str. 13.

¹⁸¹ ATK, ZVS, br. 1237 Pr. od 14. juna 1882, str. 14.

¹⁸² ATK, ZVS, br. 590, od 30. aprila 1883, str. 17.

¹⁸³ ATK, ZVS, br. 394 Pr. od 5. juna 1883, str. 17.

¹⁸⁴ ATK, ZVS, nije datirano, str. 18.

području. Ovdje se posebno mislilo na štetu koju su hajdučke grupe pravileagama i begovima, pljačkajući i nanoseći veliku štetu na njihovim čiflicima i beglucima.

U sveopštem iskazanom neprijateljskom stavu prema austrougarskoj vlasti od strane pravoslavnog življa značajnu ulogu je igralo pravoslavno sveštenstvo. Tako je Zemaljska vlada izvještena iz Bijeljine, da je u Bijeljini vrlo aktivan u nacionalnom pogledu proto Dimitrije Marković, koji je onemogućio da vojska i činovništvo učestvuju na bogojavljenkom osvećenju vodice. Stoga je Vlada tražila od tuzlanskog mitropolita preko Okružne oblasti da ga smijeni. Osim toga, određene informacije su potvrđivale da su mnogi ugledni pravoslavci u Bijeljini išli na ruku hajducima, što potvrđuje da su te aktivnosti i aktivnosti koje je provodio prota Dimitrije Marković imale nacionalni karakter. Zbog saradnje sa hajducima, kao njihovi jataci uhapšeno je više pravoslavaca iz Bijeljine, među kojima i sin prote Dimitrija Markovića.¹⁸⁵ Među onima koji su iskazivali neprijateljski odnos prema austrougarskoj vlasti bilo je i Bošnjaka – muslimana. Takvi su bili i braća Meho i Alija Nišić-Hasanović iz Miričine, kotar Gračanica, koji su bili oglašeni kao hajduci te je za njima bila raspisana potjera.¹⁸⁶ Kako bi se suzbila hajdučija, od koje su štetu posebno imali zemljoposjednici, jer je napadana i uništavana njihova imovina u kotarevima su bila obrazovana potjerna odjeljena za hajducima. Insistiralo se da se u potjere uzimaju svi bez razlike na vjeru, i to tako ako se radi o hajducima pravoslavcima, onda se u potjerna odjeljenja određuju muslimani i obratno. Tražilo se da se pri takvim potjerama bude oprezno, kako se nebi izazvalo nepovjerenje jedne konfesije prema drugoj.¹⁸⁷ Sa hajducima su posebno jatakovali pravoslavni seljaci, što se vidi iz brojnih sudskih izvještaja Okružnog suda u Tuzli.¹⁸⁸

Austrougarska vlast nije bila spremna ulaziti u proces promjene posjedovnog stanja agrarnih odnosa, već je radila da posjedovno stanje uvede u zakonsku formu, vodeći računa o pravima pojedinaca, koja su oni na pojedina zemljišta polagali. U vezi sa navedenim, važno je istaći donošenje novih propisa, *Naredbe*,¹⁸⁹ kojom su se iz državne svojine izdvojila zemljišta na kojima su pojedinci imali ili stekli vlasnička prava, te posebno *Zakonu o gruntovnim knjigama*,¹⁹⁰ u kojima su se upisivala zemljišta na koje su polagale pravo pojedine opštine, bilo da se odnosilo na šumu, ili na ispašu, upisana su kao državna

¹⁸⁵ ATK, ZVS, br. 169 rez. od 15. februara 1884, str. 18.

¹⁸⁶ ATK, ZVS, br. 905 Pr. od 15. augusta 1884, str. 20.

¹⁸⁷ ATK, ZVS, Okružna oblast Tuzla, br. 889 Pr, od 3. augusta 1884, str. 21.

¹⁸⁸ ATK, ZVS, nije datirano, str. 21.

¹⁸⁹ *Naredba o davanju tapija na zemljišta koja su ubrajana kao šumska zemlja* je donesena 20. februara 1884. godine.

¹⁹⁰ *Zakon o gruntovnim knjigama* je donešen 13. septembra 1884. godine. Zemaljska vlada je od 1886. godine pristupila uvođenju gruntovnice i upisu prava vlasništva u zemljišne knjige, strogo poštujući naslijeđeno osmansko zakonodavstvo. Tom prilikom samo one čifčije koje su uvedene u zemljišne knjige imali su čifčijsko pravo i zakon ih je štitio. Milan Gaković, Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini 1918-1921, *Prilozi Instituta za istoriju Sarajevo*, br. 6, godina VI, Sarajevo 1970, str. 10.

svojina, po članu 27. *Zakona o gruntu*. Za ova zemljišta trebao se provesti poseban postupak za izlučenje navedenih zemljišta u korist samih opština. Veliki dio šumskog zemljišta kao i pašnjaci, pa i ono zemljište koje se smatralo ničijim (mevat), upisano je po *Zakonu o gruntovnim knjigama*, kao vlasništvo državnog, odnosno bosanskohercegovačkog erara.¹⁹¹

Upravo, jedan od važnijih pomaka u oblasti imovinsko-vlasničkih odnosa pa tako i u oblasti zemljišnih posjeda je bilo donošenje *Gruntovnog zakona*. Isti je sastavljen prema austrijskom općem gruntovnom zakonu. Članom 11. ovog *Zakona*, da se imadu gledom na sticanje, prenosa, ograničenje i ukinuće stvarnih prava na nepokretnosti, koje su po ovom *Zakonu* predmet gruntovne uknjižbe. Prema ovom *Zakonu* uvedene su gruntovne knjige na cijeli prostor Bosne i Hercegovine.¹⁹² Na taj način sačinjen je presjek stanja zemljišnog vlasništva u Bosni i Hercegovini.

Dok je bio Zajednički ministar finansija i upravnik Bosne i Hercegovine, Benjamin Kalaj je vodio veoma opreznu i odgovornu agrarnu politiku, koju mnogi smatraju i konzervativnom. Kako bi imao potpun uticaj na agrarne odnose, te iste u neku ruku kontrolisao, Benjamin Kalaj je sva sporna pitanja i vrlo brojne agrarne sporove prenio u nadležnost upravnih vlasti. *Uredbom* iz 1895. godine, agrarne sporove je vodila kotarska uprava u prvoj instanci. Kotarski predstojnik je de facto vršio funkciju sudije u agrarnim sporovima. Prema tome, agrarni sporovi su izuzeti iz nadležnosti redovnih sudova. Ovakav način tretiranja agrarnih sporova upućuje da je prevagnuo politički element u odnosu na pravni.¹⁹³ Tako je Okružna oblast Tuzla još 1. septembra 1879. godine izdala *Naređenje* svim kotarskim uredima i ispostavama da predstojnici u svojim djelokruzima prouče najbolji način rješavanja agrarnog pitanja i pošalju odgovore. Prema pojašnjenju prof. Vojislava Bogićevića radilo se o veoma opsežnoj i interesantnoj anketi.¹⁹⁴ Osim toga, izdato je *Naređenje* svim okružnim predstojnicima da u svom djelokrugu anketom prouče mogućnost rješenja agrarnog pitanja i obrade historijat istog.¹⁹⁵

To posebno pokazuju brojni podaci vezani za sporove koji su se vodili, a bili su vezani za rješavanje statusa čifčije ili zaštite zemljovlasnika age i bega. Sama činjenica da je po priznanju režima bilo pokrenuto između 1880. i 1910. godine 312.745 agrarnih sporova govori jasno o tome da je sigurno glavna snaga upravnog aparata bila usmjerena na rješavanje agrarnih sporova i na agrarno pitanje uopšte i da mu je ono zadavalo najviše poteškoća.¹⁹⁶ To je u velikoj mjeri

¹⁹¹ Đ. Krstić, *Agrarna politika u BiH*, str. 72-73.

¹⁹² ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednih politici*, str. 8,

¹⁹³ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 80; ABiH, *Agrar II*, Regehing des Agrarverfahrena.

¹⁹⁴ ATK, ZVS, br. 21 Pr. od 1. septembra 1879.

¹⁹⁵ ATK, ZVS, br. 2386 ptea od 19. oktobra 1879.

¹⁹⁶ Nedim Šarac, *Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i agrarno pitanje, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XI, Sarajevo 1960, str. 58; H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 80.

usporavalo brojne društvene i privredne procese, koji su bili dijelom zacrtane politike koju je vodila austrougarska vlast u Bosni i Hercegovini.

Na ukupne prilike u Bosni i Hercegovini, pa tako i na prilike u oblasti agrarne politike uticale su vođe i vojvode pravoslavnog stanovništva u Bosni i Hercegovini iz ranijih ustanaka. Takve uticaje i agitacije je pratila Zemaljska vlada u Sarajevu, koja izvješćuje Okružnu oblast u Tuzli, da je poznati buntovnik i vojvoda iz ustanka 1875-1878. godine Mihailo Mićo Ljubibratić uputio poziv, datiran 21. novembra 1885. godine u Nišu, u kome poziva da se svi Srbi sposobni za oružje stave pod zastavu kralja Milana u Srbiji. Takav poziv je uputio i Stevo Petranović iz Niša. Takvih aktivnosti je bilo još na području Bosne i Hercegovine, posebno onih koje su se odnosile na širenje propagande, dostavljajući raznovrsne knjige i drugi propagandni materijal pravoslavnom stanovništvu u Bosni i Hercegovini. Tako je Zemaljska vlada u Sarajevu između ostalog zabranila rasturanje brošure Vase Pelagića “Šta je bog i šta je car”.¹⁹⁷ Zabranjivana je i druga “osjetljiva” literature te posebno štampa, koja je u Bosnu i Hercegovinu dolazila iz susjedne Srbije. Sve je to unosilo nemir i nesigurnost kod stanovništva u Bosni i Hercegovini. Nešto kasnije, u 1888. godine pojavile su se informacije o ponovnom dizanju ustanka u Hercegovini. O takvoj informaciji Zemaljska vlada u Sarajevu obavještava okružne oblasti, ističući kako je ministar Kalaj obaviješten iz pouzdanih izvora da bivši vođa ustanka iz 1875-1878. godine Petar Uzelac i neki njegovi istomišljenici spremaju u Bosni ustanak pomoću Rusije. Iz Odeze je navodno u mjesecu januaru 1888. godine otplovila jedna ruska lađa, prividno natovarena žitom. U njoj su ustvari dobrovoljci koji bi trebali biti iskrcani u Baru, a odatle bi se prebacili dalje kako bi izvršili napad na Hercegovinu. Uz ovaj pokret bilo je vezano i ime bugarskog majora Popova, zatim Papića i Kočovića. Istaknuto je, da se kod Krstaca u Crnoj Gori nalazi skriven depo od 500 pušaka radi navodnog naoružanja pomenutih ustanika.¹⁹⁸ Bilo je i drugih glasina koje su ukazivale na pripremu ustanka u Bosni i Hercegovini. Tako je postojala informacija da je u Beogradu osnovan poseban Komitet za pripremu ustanka u Bosni. U navedenom komitetu su bili: Jovan Krsmanović, Ilija Korać i Risto Paranos. Oni su namjeravali da izdaju proklamaciju u nekoliko hiljada primjeraka za Bosnu i Hercegovinu. Također je postojao jedan biro za vrbovanje dobrovoljaca pod vodstvom bugarskog eks majora Popova, koji je vrbovao više ljudi, a između ostalog slijedeće: Miloje Veselinović, trgovac drvetom iz Bosne, Stojan Čokorilo iz Mostara, koji je sudjelovao u ustanku u Hercegovini 1882. godine, te Pero Babić iz Mostara. Isto tako, širile su se glasine da je za ustanak bio predviđen izvjesni Vid Nevesinjac iz Užica, koji je trebao da nađe agente u Bijelom Polju, Beranama i Sandžaku. Smatralo se da je Popov vrlo opasan kako za Austro-Ugarsku tako i za Bugarsku. U ovom izvještaju istaknuto je da Kornel Jovanović putuje iz Beograda preko Bara na Cetinje, kako bi isposlovao pasoše za sve one koji bi eventualno

¹⁹⁷ ATK, ZVS, br. 813 rez. od 16. decembra 1885, str. 22.

¹⁹⁸ ATK, ZVS, br. 129 rez. od 8. februara 1888.

uzeli učešća u ustanku. Predviđeno je navodno bilo da se novac i naoružanje za ustanak dobiju od ruskog i bugarskog agitacionog komiteta. Stoga je od strane Zemaljske vlade upućeno naređenje okružnim oblastima da obrate pažnju na kretanje sumnjivih lica i da u slučaju ako ima takvih, odmah izvijeste Zemaljsku vladu. Istaknuto je i to da se dobrovoljci za ustanak vrbuju i među bosanskim radnicima u tamošnjim šumama i planinama.¹⁹⁹ Da je Austro-Ugarska ozbiljno shvatila informaciju o ustanku u Bosni i Hercegovini potvrđuje *Naređenje o dislokaciji vojnih trupa* na granici između Srbije i Bosne i Hercegovine.²⁰⁰ Neke stvari i pojave su ukazivale da se Srbija priprema za ustanak. O jednoj takvoj pripremi Kotarski ured Srebrenica javlja Okružnoj oblasti Tuzla da su na granici Srbije opažene izvjesne pripreme koje sličje spremanju ustanka. Tada se imalo saznanja da se četa bivšeg vođe ustanka Stojana Kovačevića nalazila na granici kotara Rogatica sa Srbijom.²⁰¹

Pored navedenih organizatora ustanka u Bosni i Hercegovini postojale su informacije i o drugim organizatorima ustanka. Tako je austrougarski poslanik u Beogradu javio Zemaljskoj vladi da izvjesni David Špoljarić iz Hrvatske vodi veliku agitacionu propaganda u Beogradu u cilju dizanja ustanka u Bosni. Kao sumnjiv spominje se također Kristifor Ivanović Stambolski u svoje vrijeme policijski prefekt u Bugarskoj, kompromitovan kod tadašnjeg kneza Batenberga. Stambolski je bio u bliskim odnosima i srodstvu sa poznatim agitatorom inženjerom Nikolom Pašićem i u Beogradu sa Lukom Čelovićem i Tešom Pavlovićem. I njega su sumnjičili da je u grupi koja je navodno radila na dizanju ustanka u Bosni i Hercegovini.²⁰² Zemaljska vlada je posebnu pažnju skrenula Okružnim oblastima na Ruse koji putuju po Bosni, pošto oni šire antiaustrougarsku propaganda. Stoga se isticalo da se naročita pažnja posveti na slijedeća lica: konzul Bakunin, novinar Šaratov, Filipov i dr. Istaknuto je da njihovo kretanje treba pratiti u stopu. Posebno je Zemaljska vlada raspolaga saznanjima da se u Srbiji javno mnijenje potpuno okrenulo protiv Austro-Ugarske. Naročitu nesklonost prema Austro-Ugarskoj pokazuju radikali, čija se partija sastojala od samih proletera.²⁰³ Ovakve prilike su uticale na jačanje tenzija u oblasti agrara. Čifčija je sve slabije izvršavao svoje obaveze prema agi zemljoposjedniku. Stoga je vlast bila svjesna da se na tom planu treba uraditi nešto konkretno.

Vlast je vjerovala da će nakon uvođenja katastra 1885. godine, pomoći prikupljanje osnovnog državnog poreza desetine. Međutim, u narednih 20 godina do toga nije došlo. U Bosni i Hercegovini se do okupacije uzimala desetina od svih poljoprivrednih proizvoda u naturi, i to u bruto iznosu. Visina desetine zavisila je od roda i elementarnih nepogoda, pa se prema tome i mijenjala.

¹⁹⁹ ATK, ZVS, dok. br. 176 raz. od 20. februara 1888, str 25-26.

²⁰⁰ ATK, ZVS, br. 427/I rez. 1888, str. 27.

²⁰¹ ATK, ZVS, br. 35 rez. od 27. aprila 1888, str. 27.

²⁰² ATK, ZVS, br. 684 rez. 23. maja 1888, str. 28.

²⁰³ ATK, ZVS, bez br. rez. 1889, str. 30.

Troškovi proizvodnje nisu uračunavani prilikom određivanja desetine. Još u vrijeme osmanske uprave bilo je pokušaja da se naturalna desetina zamijeni novčanim porezom, ali bez uspjeha, jer su ti pokušaji u praksi vodili raznim zloupotrebama prilikom izdavanja desetine pod zakup. Imajući to na umu, austrougarska uprava je u tom pogledu donijela *Uredbu*²⁰⁴ kojom se desetina u naturi pretvarala u novčani iznos. Time se u suštini ovaj porez nije izmijenio. Procedura oko utvrđivanja desetine bila je prilično komplikovana, a procjenu su vršili desetinski popisivači u prisutstvu komisije. Procjena je trajala od maja do oktobra svake godine. Vlasnik zemlje nije smio prisustvovati žetvi ili berbi, prije izvršene procjene. Utvrđena visina prihoda knjižena je kod poreskih uprava i na osnovu toga je utvrđivan iznos desetine. Zemaljska vlada je naređivala da se po saslušanju kotarskih savjeta i po utvrđenoj tržišnoj vrijednosti ploda koji je izvršavala okružna oblast, za svaki kotar obračuna svakom poreskom obvezniku desetinski iznos u novcu-relutum. Po priznanju vlasti procedura oko popisivanja i procjene desetine vodila je mnogim zloupotrebama na štetu fiska i poreski obveznika.²⁰⁵ Novčani relutum je u većini slučajeva znao ići na štetu čifčija, koji su na određen način bili prisiljeni da po utvrđenoj cijeni poljoprivrednih proizvoda svoje proizvode prodaju po nižim cijenama, a da se za vlastito izdržavanje zadužuju i kupuju hranu po znatno višim cijenama. Vlasti su također imali saznanja da se prilikom popisa desetine bile prisutne određene zloupotrebe i korupcija od strane popisivača desetine. Te pojave korupcije bile su prisutne naročito u Bosanskoj krajini. Stoga su desetinski prihodi, kao glavni državni prihodi slabili, a čifčija je u tom procesu bio uključen, pa i dodatno opterećen davanjem mita popisivačima. Slabo plaćeni i bez potrebnih kvalifikacija popisivači su zloupotrebljavali svoj položaj. Okružne oblasti, kao više upravne vlasti su predlagale od samog početka uspostave austrougarske uprave da se izvrši reforma desetine i da se ona ubire u vidu zemljišnog poreza, a na taj način i trećina proporcionalno desetini, utvrđuje paušalno.²⁰⁶

Usljed zaoštavanja međukonfesionalnih i vjerskih odnosa, a što je bilo vezano i za rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini, bila je prisutna pojava krajem 90-tih godina XIX stoljeća iseljavanja pravoslavnog stanovništva iz Bosne i Hercegovine u Srbiju. To je posebno bilo izraženo u okruzima Sarajevo i Mostar. Isto nije odgovaralo austrougarskoj vlasti te je stoga Zemaljska vlada tražila od okružnih oblasti da se navedena iseljavanja onemoguće.²⁰⁷ S druge strane, bila je prisutna pojava da je u Bosnu iz Srbije prešao izvjestan broj katolika. Stoga je Zemaljska vlada naredila da se pazi na njihovo kretanje i komuniciranje sa stanovništvom u Bosni i Hercegovini. Isti

²⁰⁴ *Uredba* kojom se desetina u naturi pretvarala u novčani iznos, donijeta je 21. aprila 1879. godine.

²⁰⁵ H. Kapidžić, *Agrarni pitanje*, str. 83; ABiH, ZMF, Pras. Nr. 89 BH 1883.

²⁰⁶ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 84; ABiH, ZMF, Pras. Nr. 89 BH 1883.

²⁰⁷ ATK, ZVS, br. 1290. rez. 19. novembra 1889, str. 31.

su posebno potpirivali nezadovoljstvo kod pravoslavnog seoskog stanovništva, ubjeđujući ih i ukazujući im da je njihov status nezavidan i da ga treba mijenjati.²⁰⁸

Među određenim prvacima i vođama pravoslavnog življa u Bosni i Hercegovini i Srbiji je živjela ideja stvaranja Velike Srbije. Posebno se za to zalagao predsjednik Glavnog odbora društva "Velika Srbija" Ničifor Dučić, ahrimandrit iz Hercegovine. Društvo je u oktobru 1891. godine sastavilo tajni cirkular koji je bio namijenjen tzv. prostoru Južne Ugarske (Vojvodina), kao i Bosni i Hercegovini. U navedenom cirkularu pozivani su pravoslavci u Bosni i Hercegovini i Vojvodini da sastave spiskove lica koja su voljna i spremna da imetkom i krvlju dadnu svoj doprinos za osvarivanje ideje Velike Srbije. Dučić je smatrao da će ta lista do marta 1892. godine biti popunjena. Zemaljska vlada je smatrala da ta akcija ima svoje porijeklo u panslavističkim krugovima. Stoga je vlada naređivala da se ovakva akcija po svaku cijenu spriječi.²⁰⁹ Tu su i drugi brojni problemi koji su bili evidentni između pravoslavnog seljaka, age zemljoposjednika i vlasti. U 1891. godini bio je izražen problem neodržavanja cesta u Bosni i Hercegovini. Stoga su okružne oblasti upućivale raspis kotarskim uredima i ispostavama iz kojeg se vidi da će se u cilju što boljeg održavanja cesta zavesti kuluk. U tom cilju data su dalja uputstva ko podliježe davanju kuluka i kako se to sprovodi. Za one koji ne ispoštuju navedeni raspis bile su predviđene kazne zatvora.²¹⁰

Prisustvo hajdučkih četa i družina u ovom vremenu vezano je za pitanje rješavanja agrarnog pitanja. Djelovanje hajduka je imalo za cilj osnivanje nekog pokreta ili u najmanju ruku uznemiravanje stanovnika. Ustanovilo se da hajduci operišu sa parolom da oslobode čifčije od davanja trećine, te da ubijanjem subaša insceniraju agrarni ustanak u Bosni i Hercegovini. U Brezovom Polju, kotar Brčko, već je bio insceniran takav agrarni pokret sredinom novembra 1893. godine, gdje je veliku ulogu imao Đoko Kisić. Energičnom intervencijom vlasti, taj je pokret ugušen. Gotovo u isto vrijeme, Vladi neprijateljski raspoloženi krugovi počeli su radikalno da tretiraju agrarno pitanje. Ovo se posebno odnosilo na list "Zastavu" Novi Sad od 28. novembra 1893. godine i "Srbobran" od 29. novembra 1893. godine.²¹¹ Vlada je predviđala da bi se slični događaji mogli dogoditi i u drugim mjestima u Bosni i Hercegovini. Stoga je Zemaljska vlada izdala *Naredbu* da se svaki pokušaj agrarnog pokreta energično i brzo uguši najstrožijim sredstvima. Kod crkve u Dragaljevcu održan je 19. novembra 1893. godine zbor na kojem je posebno istaknut problem agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini. Vlada je smatrala da ove aktivnosti imaju veze sa Srbijom, odnosno sa bosanskom emigracijom u Srbiji.²¹² Veoma brzo nakon ovih aktivnosti u Vršanima kod

²⁰⁸ ATK, ZVS, br. 464 rez. 10. jula 1890, str. 32.

²⁰⁹ ATK, ZVS, br. 814 rez. od 22. decembra 1891, str. 33.

²¹⁰ ATK, ZVS, Okružna oblast Tuzla, br. 205 pres. od 20. oktobra 1891, str. 34.

²¹¹ *Zastava*, od 28. novembra 1893.

²¹² ATK, ZVS, br. 15 SIA, od 15. januara 1894, str. 43.

Bijeljine javio se agrarni pokret kojeg je inscenirao pop Škorić. Naređeno je da se isti otpusti iz službe zbog remećenja javnog mira i reda. Tražilo se da mitropolit Mandić hitno djeluje u ovom slučaju i otpusti Škorića iz službe. Isti slučaj je bio i sa sveštenikom Lazom Markovićem iz Bijeljine i popom Mihailom Jeftićem iz Brčkog. Dana 13. decembra 1893. godine pred Kotarskim uredom u Brčkom priredili su knezovi sa ovog područja demonstracije. Knezovi su pohapšeni, pa je naređeno da se isti policijski kazne i smijene. Uzrok njihovih demonstracija bilo je agrarno pitanje.²¹³

Hajdučija je nastavljena nesmanjenim intenzitetom i u narednom periodu. Jedan od razloga bilo je neriješeno čifčijsko pitanje. Međutim, Zemaljska vlada je smatrala da je hajdučija imala i političku osnovu, gdje su bile jako važne veze sa Srbijom. Jedan broj hajduka je prelazio iz Bosne i Hercegovine u Srbiju i obratno, što je upućivalo na čvrste veze hajdučkih pokreta sa Srbijom.²¹⁴ Naime, hajdučki pokret je dobijao izravnu podršku i pomoć iz Srbije, kao i uputstva o svojoj djelatnosti, koja su išla u smjeru podsticaja nezadovoljstva kod čifčija i zaoštavanja agrarnih odnosa. Sve je rađeno s ciljem promjene vlasničkih odnosa u Bosni i Hercegovini i urušavanja austrougarske vlasti koju su smatrali neprijateljskom.

I jedan broj uglednih muslimana porijeklom iz Bosne je djelovao antiaustrougarski u Beogradu i Srbiji. U tome je prednjačio svakako Derviš-beg Ljubović, koji je kao emigrant u Beogradu, odlučio da u zajednici sa istaknutim bosanskim pravoslavicima pošalje u Istanbulu i Petrovgradu *Memorandum* u vezi sa austrougarskom politikom u Bosni i Hercegovini.²¹⁵ Upravo, ovaj emigrantski krug u Beogradu je bio najradikalniji u odnosu prema austrougarskoj upravi u Bosni i Hercegovini i smišljeno i otvoreno je radio na podsticanju mržnje i urušavanju austrougarske vlasti.

Dodatno je ukupne prilike u Bosni i Hercegovini opterećivao odnos čifčije i age zemljoposjednika. Negdje su ti odnosi bili na rubu incidenta, stoga su Kalaj, kao i Zemaljska vlada razmatrali koji je to modus najboljeg regulisanja tih odnosa. U ovom vremenu je bilo jako puno agrarnih sporova vođenih između čifčije i age. Pri regulisanju agrarnih sporova između zemljoposjednika i čifčije režim se nije ustručavao da primjenjuje krajnje represivne mjere. Često je bilo problema prilikom ubiranja begovskih prihoda, čak i za prethodne godine u kojima nije ubiran prihod, kada se trećina morala plaćati u gotovom novcu, radilo se u veoma zategnutim i zamršenim odnosima. Austrougarske vlasti su insistirale da se trećina ubire, jer se na taj način poštivalo postojeće agrarno zakonodavstvo, te je austrougarska vlast imala zemljovlasnike kao političku stranu uz sebe. To je dovodilo do zaoštavanja odnosa između zemljoposjednika i čifčija, ali i između seljaka i vlasti. Navedeni agrarni odnosi bili su prisutni u brojnim slučajevima, pa tako i u slučaju banjalučkog zemljovlasnika Đumišića, koji je živio u Istanbulu,

²¹³ ATK, ZVS, br. 1120 SIA, od 1894, str. 44.

²¹⁴ ATK, ZVS, br. 2272 SIA, od 12. augusta 1894, str. 45.

²¹⁵ ATK, ZVS, br. 2251 SIA, od 12. augusta 1894, str. 45.

za period 1879-1882. godine u selu Sokolovu kod Sanskog Mosta. U odbijanju čifčija da izvrše svoje obaveze, masovno im je plijenjena stoka, koja je prodavana na pazarima, što je dovelo do pobune čifčija ovoga sela kod Sanskog Mosta.²¹⁶

Čifčija je smatrao da je austrougarska vlast naklonjena zemljoposjedniku. Međutim, nije se moglo govoriti o naklonjenosti, već o objektivnom sagledavanju čifčijско-zemljoposjedničkih odnosa. Iz toga je proizilazio tzv. pozitivni odnos austrougarske vlasti prema zemljoposjedniku. No, i pored tzv. pozitivnog odnosa prema zemljoposjednicima, isti nisu bili u potpunosti zadovoljni postupkom vlasti u agrarnim sporovima. Karakteristično je za iseljavanja Bošnjaka u razne djelove Osmanskog carstva, da su značajan dio činili sitni zemljoposjednici (age), imao ci malog i usitnjenog zemljišnog posjeda. Kalaj je isticao da je broj krupnog plemstva znatno manji u odnosu na sitne zemljoposjednike,²¹⁷ te da sitni zemljoposjednici zapadaju u tešku materijalnu situaciju, usljed izmijenjenih odnosa vezanih za novčanu privredu, i da izlaz traže u njihovom iseljavanju u Osmansko carstvo. To je već bilo poprimilo maha kod muslimanskih zemljoposjenika, zašto zvanična austrougarska vlast nije bila previše zabrinuta. U izvještaju caru iz 1891. godine, Kalaj je podvukao da iseljavanje sitnog zemljoposjedničkog sloja ne predstavlja gubitak za zemlju, a obratno bi se iz njega mogao regrutovati radnički sloj, koji bi mogao postati opasan po državu.²¹⁸ Međutim, evidentno je bilo da su zemljoposjednici i sitni i krupni iseljavali u Osmansko carstvo nezadovoljni svojim statusom i tretmanom od strane vlasti, koja nije imala adekvatan odgovor na sve prisutnji pritisak čifčija i neizvršavanje obaveza prema zemljoposjednicima.

Određene mjere koje su donošene od strane vlasti su dodatno dovodile agu zemljoposjednika u složenu situaciju, dok bi čifčija istim bio privilegovani i nagrađeni. U 1892. godini Zemaljska vlada je neke čifčije oslobodila plaćanja desetine. To je izazvalo kod zemljoposjednika nezadovoljstvo, što je uticalo na iseljavanje jednog broja istih. U vezi navedenog problema uhvaćeno je pismo Abdulaha Hajdarevića iz Gornje Tuzle u kojemu je preporučivao muktaru Mustafi Spahiji da inscenira demonstracije seobe, kako bi se njihove aspiracije u vezi sa oslobađanjem desetine istakle.²¹⁹ S druge strane, bilo je nekih indicija vezanih za peticiju pravoslavnog stanovništva čiji je cilj bio protest protiv agrarnog i desetinskog sistema u Bosni i Hercegovini. Očito je bilo da čifčija u Bosni i Hercegovini traži više od onoga što mu država i zemljoposjednik mogu obezbijediti. Poseban podsticaj čifčijama na pobunu davalo je pravoslavno

²¹⁶ H. Kapiđić, *Agrarno pitanje*, str. 81; ABiH, ZMF, Pras. Nr. 7043 BH 1883.

²¹⁷ Krajem austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini u posjedu 46 begovskih porodica nalazilo se oko 15% slobodnih zemljišnih posjeda (begluka) i preko 30% čifčijских (kmetskih) selišta. Ovim begovskim porodicama je pripadalo ukupno 31.986 čifčijских (kmetskih) selišta. H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u BiH*, str. 478.

²¹⁸ H. Kapiđić, *Agrarno pitanje*, str. 81.

²¹⁹ ATK, ZVS, br. 1071/1892, str. 35.

sveštenstvo.²²⁰ Naime, sve je očiglednije bilo da pravoslavno sveštenstvo predstavlja glavnu motivacionu snagu u zahtjevima čifčije da promijeni svoj status i postane vlasnik zemljišta kojeg je obrađivao. To je upućivalo i na činjenicu da je tzv. "kmetski pokret", ne samo socijalnog, već nacionalnog značaja i karaktera, čega je bio svjestan i Benjamin Kalaj. Međutim Kalaj nije mogao naći adekvatno riješenje za takav sve radikalniji odnos čifčija prema zemljoposjedniku, pa je često u praksi dolazilo do popuštanja zahtjevima čifčija od strane vlasti, a na uštrb interesa zemljoposjednika.

Stoga su begovi-zemljoposjednici bili nezadovoljni, što pokazuju brojne tužbe istih na postupke upravne vlasti, čije je nezadovoljstvo bilo vezano postupkom vlasti u rješavanju agrarnih sporova, gdje se nisu poštovale odredbe *Saferske naredbe*. Austrougarske vlasti su naime balansirale između zemljoposjednika i čifčija, pa su pri tome u određenim situacija popuštali pred zahtjevima čifčija. Kao posrednik u sporovima, vlast je smatrala da mu pripada tumačenje *Saferske naredbe*, posebno kada je riječ o pojašnjavanju karaktera čifčijske zadruge i njene nedjeljivosti. Vlast je popuštala, ili pak, bila prisiljena da i nehotično odobrava uzurpacije državnog zemljišta na području šuma i ispaša od strane seljaštva, koje se sve više odlučivalo na uzgoj stoke. Beglučke zemlje su također postale predmet brojnih sporova, i kod čifčija se javljala otvorena tendencija za prisvajanjem beglučkih šuma i ispaša. Zemljoposjednici, su sa svoje strane, tražili da se meliorisane površine zemljišta do kojih su došli čifčije krčenjem pripišu njima kao neposredni vlastiti posjed. S druge strane, zemljoposjednici su težili da se zanemareni i napušteni čifčijski posjed da njima u neposredno vlasništvo, što je vodilo sukobima i sporovima kod upravnih vlasti.²²¹

Kalajev režim je smatrao da je jedan od preduslova za sagledavanje agrarnih odnosa sprovođenje katastra i s tim u vezi premjera zemljišta i utvrđivanje svojine nad zemljištem. Vlasti su posvetile značajnu pažnju izradi katastra, uključivanjem i vojnih stručnjaka, kao i značajnih materijalnih sredstava, kako bi se ovaj važan posao završio do 1885. godine. Međutim, uspostava katastra nije vodila konačnom rješenju agrarnog pitanja, jer se ostalo pri ranijem sistemu oporezivanja i prikupljanja desetine i utvrđivanja trećine.

Zemljoposjednici su isticali nekoliko osnovnih smetnji njihovom ekonomskom položaju, a prije svega slijedeće:

- u gruntovnicama se njihova zemlja vodila kao državna, dok bi se sva čifčijska selišta trebala upisati kao mulkovna dobra;
- agrarni sporovi između age i čifčije uvijek su završavali na štetu age;
- Vlada je mnoge šume koje su pripadale porodicama proglasila carskim;
- izbjegavanje čifčije da ispunji svoja davanja.²²²

²²⁰ ATK, ZVS, br. 278 rez. 6. april 1892, str. 36.

²²¹ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 81.

²²² *Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima*, Sarajevo 1993, str. 23.

Čifčije, odnosno ukupne seljačke mase su tražile uvođenje novog poreskog sistema, koji bi se zasnivao na vrijednosti zemljišta u prosjeku prihoda. Takav zahtjev je jasno izražen bio u Hercegovini 1889. godine. Prema njemu Kalaj je zauzeo stav. Smatrao je da i pored činjenice da je sproveden katastar, treba provesti gruntovne knjige i čitav niz drugih predradnji da bi se zaveo moderniji poreski sistem. On je u decembru 1889. godine naglasio činjenicu stvarne povezanosti desetine i trećine, pa bi zavođenje novog poreskog sistema vodilo daljim zaoštavanjima u agrarnim odnosima. Tako da je ostalo sve po starom, a dobijeni rezultati katastarskog premjeravanja, kada su utvrđene razlike u kvalitetu zemljišta i zavedene gruntovne knjige, počeli su u praksi da se primjenjuju 1906. godine. Tada je zaveden desetinski paušal.²²³

Bošnjaci-muslimani su sve više osjećali svoju zapostavljenost i ugroženost. Vjerska i politička neravnopravnost te posebno gledanje kroz prste čifčijama koji sve više ugrožavaju status zemljoposjednika doводili su do njihovog nezadovoljstva. Vlada je u 1895. godini imala informacije da se u Travniku vrše nekakvi dogovori i agitacija muslimanskih pritužbi. Uistinu bošnjački prvaci su pripremali pritužbu na svoj položaj koji su planirali predati caru u maju 1895. godine.²²⁴ Na zahtjev Zemaljske vlade iz Sarajeva okružni predstojnik iz Tuzle je dao odgovor da se radi o nezadovoljstvu begova zbog mulka, dodjeljivanja šuma privatnicima i opštinama, regulisanju agrarnih odnosa, promjeni vakufskih uprava i dr.²²⁵

Austrougarska vlast u oblasti agrara ništa nije značajnije uradila, posebno na uređenju odnosa između aga zemljoposjednika i čifčija. Njihovi međusobni odnosi su zaoštavani. Vladi su stizale mnoge pritužbe na egzekutore koji prikupljaju od naroda državnu desetinu i pri tome vrše razne nezakonitosti prema narodu. U tužbama se navodi da su ti egzekutori regrutovani od najgoreg ološa. Sama je i Vlada priznala da je bilo individua među ekzekutorima koji su bili kažnjavani radi krađe i pronevjere u službenoj dužnosti.²²⁶ Bilo je i nekih glasina o naseljavanju seljaka iz Ukrajine i Rusije na području Bosne i Hercegovine. O tome Zemaljska vlada obavještava političke oblasti da će iz Galicije i Rusije stići veliki broj seljaka iseljenika. Te je stoga strogo naređeno da se bez Vladine dozvole niko ne pušta u zemlju.²²⁷ S druge strane, srpska vlada pomaže sprečavanje ulaska iseljenika iz Bosne i Hercegovine. Ovo je navodno donijeta odluka zbog slučaja crnih boginja.²²⁸

I čifčije su konstantno iskazivale nezadovoljstvo svojim položajem, jer su očekivali da će se njihov status riješiti na način da oni postanu vlasnici zemljišta koje su obrađivali. To se nije desilo, pa je bilo izraženo nezadovoljstvo kod čifčija.

²²³ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 82.

²²⁴ ATK, ZVS, br. 1364 SIA od 11. aprila 1895, str. 48.

²²⁵ ATK, ZVS, br. 425 rez. 12. april 1895, str. 48

²²⁶ ATK, ZVS, br. 1818 SIA od 16. maja 1895, str. 52.

²²⁷ ATK, ZVS, br 440 rez/I, 24. april 1899, str. 75.

²²⁸ *Beogradske novosti*, br. 1, od 11. maj 1899.

Tako su seljaci čifčije iz Bosanske Dubice, Ostoja Gvozden, Đuro Korica, Stjepan Grbavac i Tešo Trubarac predali caru u Beču *Agrarni memorandum* u julu 1897. godine, koji je sadržavao interesantne podatke o agrarnim odnosima u Bosni i Hercegovini.²²⁹ Isto tako, čifčije Rašid-bega Džinde iz kotara Bosanska Kostajnica predali su caru u Beč *Agrarni memorandum*. Sadržaj tog memoranduma donijela je novosadska “Zastava”. Vlada naređuje da najstrožije zabrani rasturanje tog memoranduma, kao i to da pošte kontrolišu da se “Zastava” sa sadržajem memorandum ne bi prokrijumčarila u Bosnu i Hercegovinu.²³⁰ Isto tako, Vlada je u julu 1897. godine bila obaviještena da se iz Bosanske krajine sprema deputacija u Beč od nekoliko stotina seljaka da predaju caru memorandum. Vlada je naredila da se agitatori protjeraju i da se obrati naročita pažnja pri izdavanju pasoša seljacima.²³¹

Zemljoposjednici su bili sve nezadovoljniji. Nezadovoljstvo su pokazivali na razne načine, pa i iseljavanjem iz Bosne i Hercegovine. I u 1896. godini bilo je izvjesno njihovo iseljavanje. Zemaljska vlada u Sarajevu imala je informacije koje govore o velikoj seobi Bošnjaka muslimana iz svih djelova Bosne i Hercegovine, pa i iz Bijeljine. Iznose se podaci da je za šest mjeseci iz ovog mjesta iselilo 18 porodica, a u periodu od 1891. do 1898. iselilo se iz bijeljinskog kraja 155 porodica.²³² U navedenom aktu kotarski predstojnik u Bijeljini navodi kao uzroke iseljavanja pored političkih razloga i činjenicu da su muslimani privredno slab element, a da životni uslovi postaju sve teži. Kao uzrok navodi i kolonizaciju kojom je muslimanskom stanovništvu oduzeta zemlja, koju je on obrađivao. Zemljoradnici sada zemlju na obrađivanje daju “Švabama” i Mađarima koji su bolji i sposobniji zemljoradnici od bosanskog seljaka. Tako su navalom kolonista u bijeljinski kraj prešla beglučka zemlja u ruke kolonista. Pošto je takva zemlja racionalnim gospodarstvom dovedena u dobro stanje, begovi su sami zadržali zemlju, ne dajući je pod česim, nego su je sami obrađivali. “Tako mi je, navodi kotarski predstojnik, pričao načelnik kolonije u Fransjosefsfeldu, da su nasljednici iza umrlog Ibrahim-bega Pašića obradili toliko zemlje u vlastitoj režiji, koliko su od njega inače dobili desetorica kolonista. Begovi, mnogo radije za rad upotrebljavaju koloniste, nego muslimane seljake, jer su kolonisti sposobniji i brži”. To su razlozi, kaže se dalje u dopisu, da veliki broj muslimanskog stanovništva propada i to “zbog nemogućnosti da izdrži privrednu konkurenciju”. Veliko neraspoloženje je izazvala i Vladina naredba kojom se privatne šume stavljaju pod nazor vlasti i što se iz tih šuma bez odobrenja vlasti ne smije prodavati drvo. To je naročito rđavo odjeknulo u siromašnim slojevima stanovništva. Kao uzrok iseljavanju Bošnjaka navedeno je i to što je Vlada zabranila ispašu na nekim zemljištima, stavivši ih u štednju, tako da siromašan čovjek nema mogućnosti da drži jednu kravu. U dopisu se izričito

²²⁹ ATK, ZVS, br. 906, od 12. juna 1895, str. 58.

²³⁰ ATK, ZVS, br. 2542 IB, od 13. juna 1897, str. 62-63.

²³¹ ATK, ZVS, br. 2845 IB, od 6. jula 1897, str. 63.

²³² ATK, ZVS, br. 258 rez. od 7. novembra 1899, str. 72.

kaže, "da momenat koji nije za podcjenjivanje u tumačenju uzroka iseljavanja Bošnjaka, je navala kolonista. Danas u Bijeljini ima 1.000 katolika kolonista, dok u doba okupacije nije bilo ni jednog. Taj strani element sve više i više provaljuje u turske mahale".²³³ Osmansku vlast je zabrinjavalo i čudili su se, zbog čega se poslije 20 godina okupacije, seli toliki broj stanovnika iz Bosne u Osmansko carstvo. Događa se da dnevno prolazi kroz Skoplje po 20 porodica. Naročito se mnogo sele muslimani iz Posavine. U Osmanskom carstvu se to tumači kao rđav postupak austrougarske vlasti prema muslimanima, a posebno prema agrarnom statusu istih.²³⁴

Osmanska vlada u Istanbulu je izdala *Irada* po kojoj se iseljeni muslimani iz Bosne i Hercegovine smještaju u srezovima: maleškom i kumanovskom. Svaki iseljenik je mogao dobiti kuću sa 4 dunuma zemlje na svakog člana porodice, zatim 2 koze, 2 ovce i po 2 vola na svake dvije porodice.²³⁵ Na području Makedonije nedaleko od Skoplja obrazovano je jedno veliko naselje nazvano Hasanbegovo.²³⁶ Sa kakvim su se problemima susretali izbjegli muslimani iz Bosne i Hercegovine potvrđuje izvještaj austrougarskog konzulata u Skoplju, koji javlja da se oko 1.000 porodica iz Anadolije žele vratiti u Bosnu i Hercegovinu ako im Zemaljska vlada u Sarajevu obezbijedi sredstva za povratak. Kao razlog za povratak naveli su nepodnošljivu klimu i oskudicu. Navodi se i činjenica da je izvjesni Salko Čelebić bio prisiljen zbog neimaštine prodati svoju vlastitu kćerku za 15 osmanskih funti.²³⁷

Da je iseljavanje Bošnjaka-muslimana iz Bosne i Hercegovine bilo jedno od važnijih i složenijih pitanja sa kojim se suočavala austrougarska uprava potvrđuje aktuelnost ovog pitanja, kako od strane vlasti tako i štampe. Na stranicama mnogih listova ovo je pitanje bilo veoma zastupljeno, tako i u listu "Orient Rundschau" Wien. U ovom listu se između ostalog navodi: "da se prema zvaničnim podacima samo 1880-1890. godine iz Bosne i Hercegovine iselilo više od 20.000 muslimana, od čega se njih oko 1.500 vratilo". Razlog za iseljavanje naveli su muslimani u *Memorandumu*, a to je: "Treba im dati političkog svjetla i vazduha toliko, koliko im je potrebno za njihov neometan razvitak pa će iseljavanje prestati". List "Orient Rundschau" to pobija i kaže da je to netačno, a "da je iseljavanje muslimana aktualno svuda gdje se oni sukobljavaju sa zapadnom kulturom od koje oni upravo strahuju. Muslimani ne trpe da su zajedno sa inovjernim, zakonski ravnopravnim ljudima. Oni su svjesni da bi to bila

²³³ ATK, ZVS, br. 2512 IB, od 16. oktobra 1896, str. 72-73.

²³⁴ ATK, ZVS, br. 1510 IB, od 28. maja 1900, str. 91.

²³⁵ ATK, ZVS, br. 4556 IB, 1901, str. 111.

²³⁶ Državni arhiv Makedonije, fond: Muhadžerska komisija, k-1, f-875/1/173/175. Više o naseljavanju bošnjačkog stanovništva na prostoru Kosovskog vilajeta vidjeti u: Safet Bandžović, Bošnjački muhadžiri u Makedoniji krajem XIX i tokom XX stoljeća, u: *Istorijska čitanka za potomke bošnjačkih muhadžira u Makedoniji*, „Seobe kao sudbina“, Skoplje 2011; J. Trifunovski, O Turcima u SR Makedoniji, *Geografski pregled*, X, Sarajevo 1966, Izet Šabotić, Bošnjačke muhadžirske enklave u Makedoniji-nekad i danas, *Bošnjačka pismohrana*, svezak 16, br. 44, Zagreb 2017.

²³⁷ ATK, ZVS, br. 631 rez. od 12. decembra 1901.

njihova religiozna propast. Samo ondje gdje su oni gospodari, trpe oni bespravne hrišćane pored sebe, jer ih se ne moraju bojati. Muslimani ne podnose također ni kod svojih vjernika suviše zapadne kulture. Najbolji primjer je progonjenje Mladoturaka. Ko Turcima daje našu kulturu, taj im je uzeo vjeru”.²³⁸

Određeni problemi u oblasti agrara proisticali su zbog evidentnog pritiska katoličke crkve na zemljišni posjed. Zemlja je u Bosni i Hercegovini kupovana i od strane katoličkog sveštenstva, što su Bošnjaci zemljoposjednici smatrali pritiskom na njih. Tako kotarski ured u Gradačcu javlja da je sarajevski nadbiskup dr. Josip Štadler kupio u kotaru Gradačac zemlju tzv. Filomena u površini od 8.822 dunuma i 900 m² po cijeni od 144.000 kruna za potrebe Vrhbosanske nadbiskupije.²³⁹ To je izazvalo nezadovoljstvo kod bošnjačkog stanovništva, posebno zbog sve radikalnijeg djelovanja katoličke crkve prema bošnjačkoj populaciji.

Vlasti su u Bosni i Hercegovini pomno pratile odnose između čifčija i zemljoposjednika, te u vezi toga dostavljali redovno izvještaje višim nivoima vlasti. Početkom 1903. godine okružne oblasti izvještavaju kako se često dešava da čifčije u Bosni i Hercegovini bivaju često zbog raznih uzroka deložirane, odnosno izbačene sa zemlje koju su obrađivali. To se često dešavalo u najnezgodnije vrijeme, a naročito pred zimu, čime se stvarao tzv. “seoski proleterijat”, što nije bilo u interesu Zemaljske vlade. Stoga je Vlada uputila *Naređenje* da se deložacije vrše tako da čifčijska porodica ne ostane bez krova i da joj se da mogućnost da sebi stvori neku egzistenciju. Navodno su begovi po nagovoru i prema izvještajima subaša, izbacivali čifčije sa zemlje, najčešće pod izgovorom da su nemarni, da zemlju ne obrađuju kako treba i koliko treba.²⁴⁰

Do kraja Kalajeve vladavine u oblasti agrara su bili prisutni brojni problemi. Iako se austrougarska vlast trudila naći neophodna rješenja na planu rješavanja istih malo se na tom planu postiglo. Posebno na planu odnosa čifčije i age-zemljoposjednika. Određeni problemi su bili prisutni između kolonista i domicilnog stanovništva, a što je bilo vezano za zemljišne posjede koje su naselili kolonisti. Tako su kolonisti iz Franciosefsfelda kod Bijeljine uputili žalbu Zemaljskoj vladi u Sarajevu da ne mogu slobodno raspolagati sa svojom zemljom i da im muslimanski posjednici ne daju zemlju za obrađivanje. Tuže se da je rok ispaše na erarnoj zemlji istekao i da se ne obnavlja. Stoga su molili da se za zajam kojega su dužni odobriti moratorijum bar za deset godina dok ne osnaže i da im se ispaša zvana Lug prepusti u vlasništvo. Shodno tome, Benjamin Kalaj je u pismu istakao: ”Pošto održanju i razvoju kolonija Franciosefsfelda pridajem veliku pažnju, stoga tražim od Zemaljske vlade da im se Lug da na ispašu za daljnjih 10 godina, da im se zajam prolongira”.²⁴¹ Pomenuta kolonija Nijemaca

²³⁸ *Orient Rundschau*, (Wien), br. 3, 1902.

²³⁹ ATK, ZVS, br. 104 prez. od 6. aprila 1902, str. 115.

²⁴⁰ ATK, ZVS, br. 60 rez. od 10. januara 1903.

²⁴¹ ATK, ZMF Beč, br. 5557 PR. BH, od 1 maja. 1903, str. 117-118.

u Fraciosefsfeldu kod Bijeljine je brojala 1.117 stanovnika, koji su raspolagali sa 5.918 dunuma najbolje zemlje za obrađivanje.²⁴²

Pokreti za vjersku i prosvjetnu autonomiju pravoslavaca i muslimana i njihov uticaj na agrarne prilike

Od uspostave austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini bilo je zapaženo iseljavanje Bošnjaka iz zemlje na prostor Osmanskog carstva. Taj proces nije odgovarao Benjaminu Kalaju, koji je bio protiv da se Bošnjaci iseljavaju u masama, jer je to upadalo u oči inostranstvu, ali je dozvoljavao da se Bošnjaci postepeno sele.²⁴³ Zbog iseljavanja bilo je negodovanja od strane bošnjačkih prvaka, posebno zemljoposjednika koji su optuživali austrougarsku vlast zbog ovih procesa. Austrougarska vlast je provodila stroge mjere prema svima onima koji su na bilo koji način bili protiv austrougarske uprave. Tako je bila i protiv muslimanskih vjerskih dostojanstvenika i predstavnika zemljoposjedničke klase. Muslimanski vjerski prvaci i begovi predstavljali su vodeću vjersko-duhovnu i političku snagu. To potvrđuje između ostalog i naređenje Zemaljske vlade da se upiše među neprijateljski raspoloženim elementima prema austrougarskoj vlasti Riza-beg Muderizović, koji je u pokretu travničkih begova igrao važnu ulogu. Za njim je bila izdata potjernica pa je uhapšen i interniran u zatvor u Tuzli.²⁴⁴ U vezi navedene problematike vezane za pokret travničkih begova postojao je opsežan elaborat koji je sadržavao tužbu travničkih begova, koja je sadržavala brojne podatke koji su se odnosili na agrarnu problematiku, kao i o ukupno lošem statusu bosanskih muslimana.²⁴⁵

Bosanskohercegovački muslimani našavši se u neislamskoj državi u svoje političke prioritete stavila je očuvanje vjere i veleposjeda, prvog kao simbola duhovnog, drugog kao simbola ekonomskog opstanka.²⁴⁶ U tom smjeru u vrijeme austrougarske uprave biće usmjereno najviše energije od strane bošnjačkih prvaka, kako predstavnika begova zemljoposjednika, tako i predstavnika uleme. Otpor Bošnjaka prema novoj vlasti bio je evidentan i konstantan od same okupacije i u određenim periodima je dobijao na obimu i snazi. To je posebno bilo izraženo nakon donošenja *Vojnog zakona* 1881. godine, ali i kasnije. Nezadovoljstvo je obično iskazivano zbog uzurpacije imovine i čifčijjskog odnosa, te zbog vjerske netolerantnosti. Svoje nezadovoljstvo

²⁴² ATK, ZVS, br. 637, str. 119.

²⁴³ *Srbobran*, br. 94/1895.

²⁴⁴ ATK, ZVS, br. 2312 SIA, od 17. juna 1895, str. 51.

²⁴⁵ ATK, ZVS, br. 2108 SIA, od 3. jula 1895, str. 53.

²⁴⁶ Edin Radušić, *Nacionalne ideje i nacionalni razvoj u Bosni i Hercegovini 19. stoljeća – od vjerskog prema nacionalnom identitetu*, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje Novi Sad, Fakultet za evropske pravno-političke studije, Sremska Kamenica 2010, str. 258. (dalje: E. Radušić, *Nacionalne ideje*).

Bošnjaci su iskazivali javno, upućujući brojne žalbe i peticije predstavnicima austrougarskih vlasti.

Tako su svoje nezadovoljstvo bošnjačko-muslimanski prvaci²⁴⁷ 1895. godine iskazali tužbom koju su predali Porti u Istanbulu. Tužba je sadržala slijedeće podatke: kada je Austro-Ugarska pristupila vojnoj okupaciji Bosanskog vilajeta. Porta se zadovoljila da u brzojavima Vilajetskoj vladi koja je ovo objavila, kaže da će Bosna i Hercegovina biti okupirana od strane Austro-Ugarske na osnovu zaključaka Berlinskog kongresa poslije potpisa jednog posebnog ugovora. Kada je austrougarska vojna komanda izdala proklamaciju na bosansko stanovništvo, koju Porta nije potvrdila, a austrougarska vlast nije svojim obećanjem mogla da zadovolji bosansko stanovništvo, otišla je jedna deputacija prvaka zemlje u Istanbul odmah nakon okupacije. Deputacija je željela od Porte saznati kako će muslimansko stanovništvo biti tretirano u pogledu slobode vjere i imovine i da od Porte primi instrukcije o daljem držanju. Tada im je rečeno da će dobiti odgovor tek po zaključenju ugovora na kojem se tada radilo. To je bio Jenipazarski ugovor - Novopazarska konvencija, koji je bio zaključen 1879. godine. Nakon toga su bili pozvani neki prvaci koje je primio veliki vezir Hajredin-paša, koji im je rekao da su Bosna i Hercegovina, bez štete po suverenitetska prava Porte okupirane od Austro-Ugarske, a time nisu vjerska prava bosanskih muslimana povrijeđena i promijenjena prema svom vjerskom poglavaru i ustanovama u svim vjerskim prilikama. U glavnom gradu vilajeta Bosna fungirao je jedan Kazi el-kuzra i Šerijat Hakim. Dalje se u predstavi navodi stanje u Bosni i Hercegovini i izbjegavanje Austro-Ugarske da ispuni ne samo data obećanja u proklamaciji, nego i razne odredbe predviđene ugovorima. Stoga se Porta molila da interveniše kod Austro-Ugarske monarhije na poštivanje istih.²⁴⁸

Problemi su se u Bosni i Hercegovini sa socialno-ekonomskog prenijeli na vjersko-nacionalno polje. Vjerska pripadnost, bila je odlučujuća u kojem pravcu će ići razvoj nacionalnog identiteta i koja je iskorištena od strane ideologija i uticaja izvana kako bi se formirali separadni nacionalni identiteti u Bosni i Hercegovini. Sredinom XIX stoljeća u Bosni i Hercegovini nije postojala nacionalna svijest, posebno u modernom smislu i posebno ne srpska i hrvatska.²⁴⁹

U raznim latentnim vidovima borba za vjersko-prosvjetnu i mearifsko-vakufsku autonomiju počinje još od prvih dana okupacije, a u otvoren sukob sa austrougarskom vlašću prelazi posljednjih godina XIX stoljeća, kada dobija određene organizirane oblike. To je borba protiv austrijskog kulturno-političkog okruženja, a za vlastito nacionalno održanje, u čemu ključnu ulogu igraju dvije osnovne ustanove: vjera i škola, na koje se praktično svodio sav javni život u

²⁴⁷ ATK, ZVS, br. 866 SIA od 21. marta 1895, str. 49. Tužbu su potpisali slijedeći bosanski prvaci: Zlatarević beg iz Livna, Šahinpašić beg iz Zvornika, Čengić beg Hercegovina, Karabegović iz Ključa, Čelebić iz Mostara, Velizade iz Travnika, Kapetanović iz Banja Luke, Fehim ef. i Muharemagaga Đumšić iz Banja Luke, te Bešlagić iz Banja Luke.

²⁴⁸ ATK, ZVS, br. 866 SIA, od 21. marta 1895, str. 49.

²⁴⁹ E. Radušić, *Nacionalne ideje*, str. 260-261.

Bosni i Hercegovini. Ovo je prevashodno važilo za Srbe i Bošnjake, koji su pod vodstvom svog građanstva u period od 1896. do 1905. godine, odnosno od 1899. do 1909. godine izborili vjersko-prosvjetnu (vakufsko-mearifsku) autonomiju.²⁵⁰

Srpske crkvene opštine u Bosni i Hercegovini su sa aspekta izgradnje nacionalnog identiteta Srba u Bosni i Hercegovini igrale važnu ulogu. One su konkordatom iz 1880. godine bile vezane za Carigradsku patrijaršiju. Austrougarske vlasti su pokušavale raznim mjerama staviti crkvene opštine pod svoju kontrolu. Predstavnici crkvenih opština su po svaku cijenu željele očuvati stečenu autonomnost, žaleći se caru u Beču i Zemaljskoj vladi na samovoljne postupke organa vlasti. S druge strane vlasti su crkveno-školske opštine smatrali centrima srpske nacionalne propagande, koja je dolazila iz Srbije. Vlasti uglavnom nisu odgovarale na žalbe crkvenih opština, što je postaklo 14 crkveno-školskih opština da zajednički podnesu caru *Memorandum*, tražeći da car vrati crkvi i školi zatečena prava,²⁵¹ koja su imali još u vrijeme osmanske uprave. Audijencija kod cara za predstavnike crkveno-školskih opština je odbijena, pa je 7. decembra 1896. godine predat *Memorandum* dvorskoj kancelariji, što se smatra početkom pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju.²⁵² Opoziciona srpska stranka, kako je Zemaljska vlada u svojim aktima nazivala vođe pokreta za crkveno-školsku autonomiju, namjeravala je poslati iz Bosne i Hercegovine veću deputaciju u Beču pred sastanak delegacija. Planirano je da se istoj priključi i deputacija seljaka iz Posavine i Bosanske krajine. Ovim povodom Jeftanović je izjavio da će otići i 20 deputacija ako Srbima pravoslavcima do tada ne budu učinjene nikakve koncesije. Tada je u Sarajevu bio Josef Holeček iz Praga, urednik *Narodny lisy*, koji je obećao da će se zauzeti za stvar Srba u Bosni i Hercegovini.²⁵³

Muslimansko-bošnjačka politika, u kojoj su zemljoposjednici imali odlučujuću ulogu, u svom nacionalnom stavu, polazila je s pozicije zadržavanja zemljišnog posjeda kao glavnog instrumenta u očuvanju njihove ekonomske i političke pozicije. Bošnjačkom stanovništvu svih socijalnih slojeva zadržavanje zemljišnog posjeda u bošnjačkim rukama predstavljeno je nacionalni interes i uslov njihovog opstanka u Bosni i Hercegovini.²⁵⁴

Očito je bilo da se kod pravoslavaca i muslimana dešavao organizirani istup prema austrougarskoj upravi, na planu zaštite njihovih prava. Prva etapa

²⁵⁰ M. Imamović, *Agrarno pitanje*, str. 152; *Narod*, br. 42, Mostar, 22. septembar 1907.

²⁵¹ Riječ je bila o slijedećim pravima: upotreba srpskog imena i ćirilice u crkvi, školi i van njih. Slobodno biranje crkveno-školskih skupština i odborskih sjednica bez prijave vlastima, slobodan izbor sveštenika i učitelja, slobodno osnivanje crkvenih i školskih fondova i primanje legata, učešće naroda pri postavljenju mitropolita, slobodno otvaranje srpskih čitaonica, pjevačkih i drugih društava, rješavanje molbi i dr. Božo Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Sarajevo 1982, str. 36. (dalje: B. Madžar, *Borba Srba*).

²⁵² I. Hadžibegović, M. Imamović, *BiH u vrijeme austrougarske vladavine*, str. 266-267.

²⁵³ ATK, ZVS, br. 3450 IB, od 14. augusta 1897, str. 59.

²⁵⁴ Edin Radušić, *Odnos vlasti i domaćih političkih snaga prema stranim naseljenicima i naseljenicima izbjeglim povratnicima u Bosni i Hercegovini u kontekstu borbe za zemlju u prvom ustavnom periodu 1910-1914*, str. 1.

građanske politike u Bosni i Hercegovini bila je etapa borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju Srba i mearifsko-vjersku autonomiju muslimana. Srpsko građanstvo ovu borbu počinje 1896. godine, a muslimansko 1899. godine.²⁵⁵ Srpska građanska politika u Bosni i Hercegovini je dosta brzo odredila nacionalno i agrarno pitanje, ka svoj prioritet.²⁵⁶

Nezadovoljstvo vlastitim ukupnim statusom bilo je izraženo kod svih slojeva bošnjačkog stanovništva. Vjerska zapostavljenost i agrarna ugroženost su najviše uticale na takvo stanje, i samo se čekao trenutak javnog izliva akumuliranog nezadovoljstva. Zbog agresivne propagande i djelovanja katoličke crkve, 5. maja 1899. godine održana je protestna skupština mostarskih građana povodom otmice maloljetne Fate Omanović. Na skupštini, koja je održana u mostarskoj kiraethani, u prisustvu oko 1.000 ljudi izabran je odbor od 12 članova na čelu sa muftijom Džabićem, koji je okružnom načelniku Benku podnio zahtjev da se oteta djevojka pronađe i vrati. Kako se vlasti nisu trudile odgovoriti zahtjevu, odbor je 13. juna 1899. godine podnio zahtjev Zemaljskoj vladi, kojim je "ponizno" molio da se djevojka Fata Omanović vrati, a krivci strogo kazne. Vlast se pasivno držala prema ovom problemu, optužujući muslimane zbog slabog odgoja, što je povećalo nezadovoljstvo, te se mostarskom pokretu pridružuju muslimani iz cijele Hercegovine. Pokret je svoje zahtjeve proširio na vakufsku autonomiju, uputivši predstavku u oktobru 1899. godine Kalaji i caru Franji Josifu.²⁵⁷

Bošnjačko-muslimanski prvaci su u nekoliko navrata iznosili svoj stav vezan za njihov status u Bosni i Hercegovini. Tako je 6. augusta 1899. godine održan sastanak u Osmanovom hanu kod sarajevskog Kiseljaka, na kojem su sudjelovali bošnjački uglednici.²⁵⁸ Na ovom sastanku je donesen zaključak da se angažuje kod Porte da se ustanovi kod osmanske vlade vakufski komesar za Bosnu i Hercegovinu. On bi iznosio poznate poteškoće begova i na prvom mjestu ukazivao na opasnost koja je prijetila islamskoj vjeri u Bosni i Hercegovini od

²⁵⁵ E. Radušić, *Nacionalne ideje*, str. 260. O pokretu za vjersku i prosvjetnu autonomiju Srba i Bošnjaka vidjeti više u: Nusret Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1980. (dalje: N. Šehić, *Autonomni pokret Muslimana*), Božo Madžar, *Borba Srba u Bosni i Hercegovini za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Sarajevo 1982.

²⁵⁶ E. Radušić, *Nacionalne ideje*, str. 260.

²⁵⁷ N. Šehić, *Autonomni pokret Muslimana*, str. 87. Nusret Šehić, *Pokret Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju u svijetlu pregovora sa Zemaljskom vladom za Bosnu i Hercegovinu 1901. godine, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, I/1, Sarajevo 1973, str. 112; Isti, *Mjere Kalajevog režima u Bosni i Hercegovini na suzbijanju autonomnog pokreta Muslimana, Godišnjak Društva istoričara BiH*, XX, Sarajevo 1974, str. 137-181. (dalje: N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*).

²⁵⁸ Sastanku su prisustvovali: Šerif-beg Hafizadić i Ibrahim-beg Teskeredžić iz Travnika, Ibrahim-beg i Muhamed-beg Firdus iz Livna, Miralem-beg iz Donjeg Vakufa, Ahmed ef. Džabić iz Mostara, Ragib-beg Džinić iz Banje Luke, Mahmud-beg Fadilpašić, Husein-aga Šabanović, Ahmet-aga Henda, Hadži Sali-aga Bičakčić, Mujaga Bičakčić iz Sarajeva. ATK, ZVS, br. 2478 IB, od 2. septembra 1899, str. 80.

strane katoličke propagande i konvivenice sa bosanskom vladom. Kao vakufski komesar je odabran dosadašnji vakufski inspektor Hulusi efendija. Za navedeni memorandum će se kupiti po cijeloj zemlji potpisi muslimana. Ibrahim-beg Firdus se ponudio da on nosi memorandum u Istanbul.²⁵⁹ Bošnjaci su posebno bili uznemireni zbog evidentnog pritiska katoličke crkve prema njihovoj populaciji. Posebno ih je potresla informacija o konverziji Fate Omanović u Mostaru. Za to se izravno okrivio bosanskohercegovački nadbiskup Štadler i austrougarska vlast.²⁶⁰

Primjetno je da među bošnjačkom populacijom nije svugdje bila ista reakcija na ove događaje. Negdje je, kao što je to bilo u Mostaru i Sarajevu iskazano sa velikim nezadovoljstvom, a negdje i nije bilo značajnije reakcije. To pokazuje i akt koji je Okružna oblast Tuzla dobila od Kotarskog ureda u Brčkom u oktobru 1899. godini. U aktu se kaže “da slučaj konverzije Fate Omanović u Mostaru koja se pripisuje nadbiskupu Štadleru, nije mnogo uznemirio muslimane u Brčkom, koji su ostali mirni. Pošto su vladi stizali izvještaji o putovanju i čestim sastancima muslimanskih prvaka, politička vlast u Bosni i Hercegovini je insistirala da se ustanove razlozi. Kotarski predstojnik u Brčkom navodi cijeli niz begova muslimana, te navodi da njihovo hodaње i sastajanje nije slučajno, nego da je sigurno u vezi sa nekom agitacijom koja se priprema. Konfidenti ne mogu da se približe pomenutim muslimanskim prvacima, ali vele “da im neće na stvari”. Bakir-beg Tuzlić je kazao brčanskom predstojniku, da će biti caru predata tužba, ako predstava koja je predata Kalaju ne bude imala uspjeha. Jedna molba je predata, a druga nije u izgledu. Od strane austrougarske vlasti se isticalo da se “Muslimani ponašaju osmanlijski”.²⁶¹ Kotarski predstojnik je predviđao da postoji mogućnost približavanja i saradnje Bošnjaka sa srpskom opozicijom, u tom slučaju bi vodstvo pokreta preuzeli Srbi. Ipak misli da do jedinstvenog rada obje grupe u skorije vrijeme neće doći zbog velike suprotnosti koja postoji između Srba i Bošnjaka. Žali se da mu je teško naći konfidenta. Bošnjački opozicionari izbjegavaju svaki susret sa onim istaknutim Bošnjacima za koje se zna da su odani Vladi.²⁶²

Nakon nemarnog odnosa domaće vlasti prema njihovim zahtjevima, deputacija muslimana iz Mostara, predala je caru u oktobar 1899. godine *Memorandum*. Car je na taj *Memorandum* odgovorio Kalaju: “Opunomoćujem Vas da izvijestite potpisnike *Memoranduma* da nisam što se njega tiče, donio nikakve odluke, jer nema razloga koji bi opravdavao bojazan koja dolazi do izražaja u *Memorandumu*. Ja ću kao i prije posvetiti posebnu brigu muslimanskim religioznim ustanovama i njihovim naročitim potrebama”. Po naređenju

²⁵⁹ ATK, ZVS, br. 2478 IB, od 2. septembra 1899, str. 80.

²⁶⁰ N. Šehić, *Autonomni pokret Muslimana*, str. 91.

²⁶¹ ATK, Kotarski šerijatski sud Tuzla (dalje: KŠST), k-3 (628), f-1, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*.

²⁶² ATK, ZVS, br. 1036 rez, 13. oktobar 1899, str. 73-74.

Zemaljskog ministarstva finansija, Vlada je odgovorila mostarskim deputarcima da su njihove tužbe u odnosu na bosanskohercegovačke vakufske uprave neosnovane. Cijeli *Memorandum*, zajedno sa *Statutom*, odbacuje se po nalogu Zajedničkog ministarstva finansija, a Zemaljska vlada je obećala da će u pogledu muslimanskog školstva učiniti što bude više mogla.²⁶³

Nakon Mostara i Sarajeva i u drugim mjestima, pa i u Travniku je bio zapažen pokret za vjersko-prosvjetnu autonomiju muslimana. Sumnjalo se da su vođe tog Pokreta bili Mustaj-beg Ibrahimpašić i Ahmed-beg Hafizadić. Vlada je naredila, da ukoliko isti budu tim povodom išli u druge okruge da se imaju protjerati.²⁶⁴ Bilo je i onih muslimanskih prvaka koji su iskazivali pokajanje zato što su se priključili Pokretu. Takav je bio i Ragib-beg Džinić, koji je kazao da je na njega uticao Bakir-beg Tuzlić da se priključi Pokretu.²⁶⁵

Zemaljska vlada u Sarajevu nije imala pozitivan odnos prema Pokretu muslimana, kojeg su inspirisali mostarski prvaci. Smatrala je da oni iskorištavaju muslimane u cilju agitacije i time raspiruju iseljenički pokret, stoga je Zemaljska vlada uputila *Naredbu* da se putem ljudi od povjerenja i ljudi sklonih Vladinom stanovištu objašnjava u narodu tendencija Muslimanskog pokreta u Mostaru prema uputstvima Zemaljske vlade.²⁶⁶ Međutim, bilo je i stvari koje je Zemaljska vlada priznala i prihvatila u odnosu na zahtjeve muslimana po osnovu vjersko-prosvjetne autonomije. Tako je između ostalog smatrala opravdanom tužbu muslimana u pogledu nesistematčnosti i nepotpunosti muslimanske vjerske nastave. Stoga je uputila okružnim vlastima projekat za reorganizaciju Dar-ul-mualimina, te prijedlog o upravi i nadzoru vjerske nastave. Ovo je trebalo da posluži kao potvrda da se Zemaljska vlada brine o statusu i zahtjevima muslimana u Bosni i Hercegovini.²⁶⁷

Ukupne prilike u ovom vremenu su zaoštrevane usljed nerješavanja agrarnih odnosa. Na odnose u oblasti agrara, a time i na međukonfesionalne i vjerske uticale su brojne dezinformacije koje su najčešće dolazile iz susjednih zemalja. Tako novosadska "Zastava" u 1899. godini donosi vrlo zanimljiv članak pod naslovom "Najnoviji zulumi u Bosni i Hercegovini". U članku se navodi: "Kada su ministar Kalaj i njegove vladike vidjeli da im nisu pomogli ni onako fino izmajstorisane episkopije nj. Svetosti Patrijarha i Sv. Sinoda u Istanbulu i da se baš usljed tih tako udešenih episkopija narodna borba još više razvila i postala čvršća kada su vidjeli da će usljed toga narodni izaslanici i dalje ostati u Istanbulu i tu borbu obnoviti; kada su vidjeli da se uz narod pridružilo i sveštenstvo sa svojim tužbama protiv tiranisanja pravoslavne crkve, srpskog naroda i sveštenstva i da se iz naroda siplju tužbe Patrijaršija kao kiša; oni su se, osvjedočili da ne

²⁶³ ATK, ZVS, br. 125 rez. od 7. februara 1900, str. 100.

²⁶⁴ ATK, ZVS, br. 85 rez. od 31. januara 1900, str. 97.

²⁶⁵ ATK, ZVS, br. 1392 rez. 26. oktobar 1900, str. 97.

²⁶⁶ ATK, ZVS, br. 1053 IB, od 27. aprila 1900, str. 103-104.

²⁶⁷ ATK, ZVS, br. 593 I, rez. 8. juli 1900, str. 104.

mogu nikako doskočiti tome pokretu, okrenuli su se drugim pravcem, ne bi li najprije milom, a onda silom prodrli u narod sa svojim planovima da ga odvoji od njegovih prvaka, da ga obezglave i tako obezglavljena skrenu sa tog svetog zadatka i odvrte od te borbe, - pa da im onda nametnu njihov zloglasni ustav i da njime upropaste srpsku crkvu...”²⁶⁸

Bošnjački opozicionari su također provodili aktivnosti vezane za zauzimanje njihovog stava prema vjerskom i prosvjetnom pitanju i položaju Bošnjaka u Bosni i Hercegovini. To pokazuje i sastanak u Sarajevu od 10. do 17. septembra 1900. godine. Prije početka Konferencije tražili su od Vlade da im omogući održavanje konferencije. Tim povodom Barun Kučera im je rekao da oni na konferenciji mogu raspravljati o vjerskim i školskim pitanjima, ali ne i o tome šta se s time ne slaže. Izgledalo je da će odmah na početku konferencije doći do preloma begova iz Posavine i Džabićeve grupe, jer su prvi zahtijevali da se u *Memorandumu* unese i tužba o agrarnim stvarima i o diobi šume, policijske kazne i slično. Džabić i njegovi Hercegovci su tražili da se unesu samo tužbe koje se odnose na vjerska pitanja i regulisanje vakufskih odnosa, osnivanja muslimanske banke i slično. Vlada je kasnije dobila obavještenje da su posavski begovi odustali od svojih zahtjeva kako bi bilo postignuto jedinstvo. Poslije skupštine došla je deputacija skupština i uvjeravala Vladu da se na skupštini pretresalo samo ono što se odnosi na vjerske i školske stvari, a ne agrarno pitanje i slično. U Sarajevu se potom sastao uži odbor koji je imao obavezu izraditi statute da bi ih mogao redati nadležnim faktorima.²⁶⁹

I domaća i strana štampa je s velikim interesovanjem pratila događaje u Bosni i Hercegovini. Veoma opširno je obrađivana i problematizirana raznovrsna problematika. Dio prenesenih informacija ciljano su plasirane u štampi, kako bi se stvorila slika u javnosti, onakva kakva je odgovarala zvaničnoj politici. No, bilo je i novinskih članaka koji su veoma kritički i objektivno sagledavali neke od najvažnijih procesa u Bosni i Hercegovini. Tako je u časopisu “Neues kleines Journal” (Budimpešta) od 4. septembra 1900. godine doneseno u uvodniku pod naslovom: “Prilike u Bosni - tužbe bosanskih muslimana i kako bi se tamo moglo pomoći”. Tu se govori o brošuri “Prilike muslimana u Bosni”, koja je izašla u izdanju “Holzhausena Verlag” u Beču, kao prevod natpisa istog imena štampanog u časopisu “Budepest Saempe”. Sadržaj toga članka prenijeli su i ostali vladini listovi, a u njemu se stanje muslimana u Bosni prikazuje u najružičastijim bojama. List kaže da je ta brošura potekla iz Vladinih krugova, a stanje bosanskih muslimana ne samo da nije ružičasto, nego je takvo da žalosnije ne može biti. U Bosni “vlada prava jezuitska regiments užasa, koja za volju katoličke propaganda, ne samo muslimanski, nego i pravoslavni element pravi prozelitima katolicima. Cjelokupna uprava, svo pravosuđe i sve ostale državne ustanove su uticale poimenično da muslimanima ogade život u Bosni. Pa kad to ne bi bilo

²⁶⁸ *Zastava*, br. 43, Novi Sad 1899.

²⁶⁹ ATK, ZVS, br. 3400 IB, od 19. septembra 1900, str. 92.

tačno, nepojmljivo je radi čega bosanska vlada svim sredstvima onemogućuje da Bosanci i Hercegovci predaju svoje tužbe bilo u Pešti ili Beču". Dalje se navodi, kako Zemaljska vlada nemilosrdno kažnjava svakoga ko ide deputarcima u cilju podnošenja tužbi.²⁷⁰ Ističe se i pritisak zbog regrutovanja bosanskih mladića u austrougarsku vojsku. Tako je Šerif ef. Arnautović bio protiv svih zakonskih propisa primanja u vojsku, iako je njegova zakonska vojna obaveza već odavno prošla.²⁷¹

O statusu Bošnjaka – muslimana, zanimljiv tekst donosi i časopis "Neues politisches Volkblatt" (Wien). Ovaj članak je potpisan sa Musliman iz Travnika. U članku se govori o veoma hrđavim prosvjetnim prilikama muslimana u Bosni i Hercegovini, mizernim platama koje primaju učitelji muslimanskih škola, o nekakvoj metodi u tim školama i lošem pedagoškom postupku. Zemaljska vlada umjesto da to nastoji da popravi, progoni, globi i hapsi one koji podnose pritužbe. Zbog hrđavih postupaka vlasti, poslali su mostarski muslimani pod vođstvom muftije Džabića deputaciju u Budimpeštu, da se na takve postupke prituži, ali deputacija i pored svih nastojanja nije uspjela da obezbijedi da je primi car.²⁷² U isto vrijeme, a neovisno od mostarske, nalazile su se u Budimpešti još dvije deputacije i to iz Travnika i Bosanskog Novog - obje sa istim ciljem, tj. da podnesu tužbu protiv nasilja vlasti. Prirodno je bilo da su se sve tri deputacije tokom boravka u Budimpešti, došle jedna s drugom u dodir. Tu su one zaključile da u interesu vjerskih i školskih prilika preduzmu zajedničku akciju, pogotovo zbog toga jer je u odnosu na te prilike podjednako zlo u cijeloj Bosni i Hercegovini. Zaključili su da za svoje vjerske i školske potrebe traže autonomiju. Pošto je po riječima članova deputacija u Bosni zabranjena javna riječ, došli su u Budimpeštu, kako bi se obratili mađarskom javnom mnjenju. Tom prilikom su istakli slijedeće: "Bosanska vlada, umjesto da s njima stupi u dodir radi rješavanja spornih pitanja, odlučila je da svim sredstvima uguši Pokret. Na prvi mah izgleda da su muslimani u Bosni i Hercegovini posve zadovoljni, jer sva inostrana štampa piše o tužbama Srba pravoslavni u Bosni i Hercegovini. Međutim, najnoviji pokret Bošnjaka-muslimana je posljedica opšteg nezadovoljstva. Cijeli Pokret je potekao od mostarskih Bošnjaka-muslimana, a kasnije su mu se priključili ostali okruzi u Bosni i Hercegovini. Istaknuto je da je na terenu prisutna jaka akcija prevođenja muslimana u katoličku vjeru (konverzije). U kotarevima prema Dalmaciji vrši se većinom pokatoličavanje muslimanskih žena i djece. Po njihovom stavu, to prevođenje muslimana u katoličku vjeru Zemaljska vlada ne samo što trpi, nego ga u nekim slučajevima i pomaže. Zbog takvih slučajeva, Bošnjaci-muslimani su još 1882. godine poslali jednu deputaciju u Beč. Za rješavanje ove problematike priređen je Memorandum bosanskih muslimana od 15. februara 1900. godine."²⁷³

²⁷⁰ *Neues kleines Journal*, (Budapest), od 4. septembra 1900.

²⁷¹ *Neues kleines Journal*, (Budapest), od 4. septembra 1900.

²⁷² *Neues politisch Volkblatt*, (Wien), od 4. septembra 1900.

²⁷³ N. Šehić, *Autonomni pokret Muslimana*, str. 103.

Najviša vjerska muslimanska ustanova je "Medžlis ulema" u Sarajevu čije članove imenuje Zemaljska vlada i koje ona plaća, a njegov stalan predsjednik je reis-ul-ulema. Smatralo se, da članovi Medžlisa ne vode gotovo nikakvog računa o prosvjetnim prilikama Bošnjaka-muslimana Bosne i Hercegovine, što najbolje potvrđuje status mekteba i medresa, koji se nalaze u očajnom stanju. Dalje se navodi, da izjave koje je Zemaljska vlada iznuđivala od Bošnjaka-muslimana o tobože dobrom stanju u sredinama u kojima žive Bošnjaci-muslimani u Bosni i Hercegovini, postigle su negativan rezultat, jer su se mnogi pokajali zbog takvih prinuđenih izjava i povukli su potpis, kao što je to učinio i bihaćki muftija. Ističe se također, da su vođe muslimanskog vjerskog-prosvjetnog pokreta sakupile oko 100.000 potpisa i to iz okruga sarajevskog 24.000, travničkog 12.000, banjalučkog 15.000, tuzlanskog 17.000 i bihaćkog 6.000. Zemaljska vlada je nakon toga progonila one koji su sakupljali potpis.²⁷⁴

Po uzoru na pravoslavne u Bosni i Hercegovini, nezadovoljni muslimani u Bosni i Hercegovini su namjeravali izraditi *Statut* koji bi obuhvatao autonomiju vjersko-prosvjetnih ustanova. Prema tom *Statutu*, prešli bi vakufski fondovi pod upravu predviđenu autonomnim statusom. *Statut* koji su ranije sačinili muslimani Mostara, trebao je da posluži kao osnova, a za odobrenje i redigovanje *Statuta* planirano je bilo održati skupštinu delegata i tako redigovani *Statut* planiran je da se uputi caru u Beču na odobrenje. Među nezadovoljnicima su dvije stranke: jedna za saradnju sa Srbima koja je naginjala ka intrasigentnom držanju, a druga koja je izgledala brojnija, težila je za reformama što koncilijantnijoj formi i sporazumu sa Zemaljskom vladom. Ta struja je težila izbjegavanju svega što bi dovelo do bilo kakvog konflikta ili nezgoda. Stoga je Zemaljska vlada tražila od porodičnih političkih vlasti da se vodi propaganda u smislu podrške težnji ove druge struje.²⁷⁵

Sa terena su stizale razne informacije koje su ukazivale na aktivnosti muslimana oko Pokreta za vjersko-mearifsku i vakufsku autonomiju. Tako je od strane Kotarskog ureda iz Brčkog upućen akt Okružnoj oblasti Tuzla, pri čemu se ukazuje na pojavu emisara muslimanske opozicije koji su išli po selima ovog kotara kako bi prikupljali potpise. U vezi sa navedenim, kadija Dubinović predavao je kotarskom predstojniku pisma, koja su muslimani, učesnici u borbi za vjersko-prosvjetnu autonomiju izmjenjivali između sebe.²⁷⁶ I sam Kalaj je imao saznanja od lica bliskih muslimanskim opozicionim krugovima da se u Bosni i Hercegovini sprema snažan otpor prema vlastima. Kalaj je dao instrukcije da politička vlast, ako to zatreba, može zatražiti i vojnu intervenciju. Žandare je mogao svaki okružni kotarski predstojnik upotrijebiti za održavanje mira i reda.²⁷⁷

²⁷⁴ *Neues politisches Wolkablat*, (Wien), od 4. septembra 1900.

²⁷⁵ ATK, ZVS, br. 2712 IB, nije datirano.

²⁷⁶ ATK, ZVS, br. 961 prez. 16. augusta 1900, str. 95.

²⁷⁷ ATK, ZVS, br. 2837 IB, od 17. augusta 1900, str. 95.

Pokreti i Srba i Bošnjaka su dobijali na intenzitetu. Polovinom augusta 1900. godine, održan je u Mostaru sastanak muslimanskih prvaka, na kojem je prisustvovalo oko 300 učesnika. Na sastanku su odlučili da se *Memorandum* preda caru u Beču. Sa muslimanskim prvacima je u stalnom kontaktu bio Vojislav Šola. Dogovoreno je da se uradi *Statut* i da se Pokret i vođenje borbe finansijski podrže prilozima od naroda. Učesnici su zaključili, ukoliko *Memorandum* ne bude prihvaćen kod cara, da će se muslimanski prvaci obratiti signaturnim silama potpisnicima Berlinskog kongresa.²⁷⁸ I u Tuzli se za 10. septembar pripremala skupština muslimanskih prvaka, o čemu baron Benko obavještava okružnog predstojnika Foglara, od kojeg traži da neopaženo i posredstvom Vlade pripremi ljude sklone Vladi da na skupštini predlože zaključke koji bi bili prihvatljivi Vladi. Smatralo se da odlučni opozicionari brojnim tužbama i religioznim zahtjevima samo škode muslimanskoj stvari.²⁷⁹ Muslimanska deputacija je 17. decembra 1900. godine, bila kod Kalaja u Beču i predala mu molbu sa projektom *Statuta* radi regulisanja vakufskih i školskih pitanja. Kalaj je shvatio da Bošnjaci-muslimani tim činom poniznosti pokazuju određeno popuštanje u odnosu na ranije zahtjeve. Stoga je naredio Vladi u Sarajevu da skrene pažnju područnim političkim organima da se klone svakog nepotrebnog uznemiravanja kako prema tzv. vođama, tako i prema ostalim pristalicama Pokreta, već da u ophođenju s njima budu što predusretljiviji i prijatniji.²⁸⁰ S druge strane Vlada je upozoravala okružne oblasti da se Gliša Jovanović, Salih Bičakčić i dr. neumorno trude kako bi uspostavili zajedničku saradnju muslimana i pravoslavaca u borbi za vjersko-prosvjetnu autonomiju.²⁸¹

Bošnjačko-muslimanski prvaci iz Pokreta za vjersku i prosvjetnu autonomiju su odredili da na izradi *Statuta* rade slijedeći muslimanski prvaci: Smail-aga Bičakčić i Mujaga Henda iz Sarajeva, Mujaga Komadina i Ali ef. Džabić iz Mostara, Hafizadić Ahmed-beg i Sulejmanpašić Ali-beg iz Travnika, Cerić Sulejman-beg i Džinić Mahmud-beg iz Banja Luke, Bakir-beg Tuzlić i Prcić hadži Osman ef. iz Tuzle, Kulenović Skender-beg i Privilica Vasi-beg iz Bihaća. Zemaljska vlada je tražila od okružnih predstojnika da pokušaju da neke od imenovanih pridobiju zbog ograničenja zahtjeva u statutima, a kako bi se privolili na sporazum sa Zemaljskom vladom oko najvažnijih pitanja u pogledu vakufske uprave i konfesionalnog školstva.²⁸²

O stanju Bošnjaka-muslimana u Bosni i Hercegovini, a u vezi Pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju kazuje pismo okružnog predstojnika iz Mostara, gospodina Pintera, koji piše Kalaju, pri čemu ga obavještava da ga je posjetio Zijah-beg Pašić-Fidahić iz Bijeljine i kazao mu da je došao iz Bijeljine u Mostar,

²⁷⁸ ATK, ZVS, Kotarski ured Donja Tuzla, br. 192 rez, od 12. augusta 1900, str. 96.

²⁷⁹ ATK, ZVS, br. 761 rez, od 5. septembra 1900, str. 96.

²⁸⁰ ATK, ZVS, br. 4593 IB, od 18. decembar 1900, str. 96.

²⁸¹ ATK, ZVS, br. 2470 IB, od 31. jula 1900, str. 96.

²⁸² ATK, ZVS, br. 3620 IB, oktobar 1900, str. 97.

kako bi se dogovorio sa mostarskim prijateljima kako bi se muslimanski element mogao spasiti od propadanja i nazadluka. Rekao je da se priprema održavanje sastanka sredinom septembra, pa se nadaju da će im Zemaljska vlada dozvoliti, jer je planirano da se na sastanku raspravlja isključivo o pitanjima vezanim za vakufe i školska pitanja. Na sastanku će se prisutni držati daleko od elemenata koji idu za njihovim privatnim interesima. Rekao je dalje da niko ni ne pomišlja da zaobide Zemaljsku vladu. Pinter dalje piše u dopisu da mu je rekao da je Pašić - Fidahić na vlastitu opasnost ponovo pružio ruku Mostarcima poslije njihovog prvog odbijenog *Statuta*, da bi mogao da njihova opravdane želje i žalbe stavi na diskusiju. Pinter se, kaže, sastao sa Mujagom Komadinom “nadasve lukavim diplomatom” da čuje i njegovo mišljenje. Komadina mu je rekao da je sastanak odbora dvanaestorice određen za 10. septembar 1900. godine. Iz Sarajeva su trebali doći Bičakčić i Henda, iz Tuzle Bakir-beg Tuzlić i Osman ef. Prčić, iz Banja Luke Hadži Mahmud-beg Džinić i Cerić, iz Bihaća Biščević, iz Travnik Ali-beg Sulejmanpašić i Ahmed Hafizadić, iz Mostara Ali ef. Džabić i Mujaga Komadina. Komadina mu je, saopštava Pinter, rekao glavne tačke njihovog *Statuta*. Kaže da su napomene koje su Bošnjaci učinili na *Statut* nepraktične. Rekao mu je da u *Statutu* ima jedna tačka koja je pretjerana i da neće naići na odobrenje Zemaljske vlade, a to je da će tok instancije u čisto vjerskim stvarima biti Reis ul-ulema - šejh ul-islam iz Istanbula.²⁸³ Komadina je pristao na tu tačku samo zbog principa, jer što se više traži, više će se dobiti. Prilikom savjetovanja bosansko-hercegovačkih muslimana zaključeno je da muslimanski element treba što brojnije da učestvuje u proslavi rođendana cara u Beču. Smail-aga Bičakčić je dao inicijativu da se osnuje Muslimanska banka sa osnovnim kapitalom od 1.000.000 forinti. Smatrao je da su sve tačke *Statuta* sposobne za diskusiju, osim posljednje, a tom Pokretu mnogo su doprinijeli Mostarci, koji su umorni od borbe i radi su da se iz te situacije izvuku, jer su je, blagodareći mjerama Zemaljske vlade osjetili na svojim leđima, a ne mogu glavom kroz zid. Pinter je smatrao da se u vjersko-prosvjetnom pokretu muslimana moglo očekivati primirje.²⁸⁴

Prema mišljenjima vlasti postojali su različiti stavovi prema Džabićevom pokretu. Tako okružni predstojnik iz Tuzle kazuje da su se muslimani tuzlanskog okruga držali prividno pasivno prema ovom pokretu, pa je čak izgledalo da ga i neodobravaju. To je izgledalo sve dok u Tuzli nije došao Reis ul-ulema, koji je nastojao da kad musliman isprovocira izjave lojalnosti, a prema mišljenju okružnog predstojnika, to mu nije uspjelo. Od toga vremena su se Bošnjaci-muslimani zagrijali za pokret Mostaraca, ističući svuda Džabića kao narodnog junaka “koji se žrtvuje za vjeru i narod”.²⁸⁵

Vlast je pratila situaciju na terenu, posebno djelovanje i eventualnu suradnju između članova muslimanskog i srpskog pokreta. U jednom aktu

²⁸³ N. Šehić, *Autonomni pokret Muslimana*, str. 124.

²⁸⁴ ATK, ZVS, br. 1023 rez/1900, str. 95-96.

²⁸⁵ ATK, ZVS, br. 875 rez. od 28. jula 1900, str. 94.

Kotarskog ureda Tuzla, kaže se da je to evidentno i da je opaženo da na tome naročito radi Bakir-beg Tuzlić. Navodi se u ovom aktu da je navodno član Srpske čitaonice u Tuzli, pa je biran čak i u odbor. Kotarski predstojnik je ustanovio da je Bakir-beg Tuzlić u tješnjem kontaktu sa Jeftanovićem još od 1892. godine.²⁸⁶

Borba muslimana za vjersko-prosvjetnu autonomiju je značajno uticala na njihovo iseljavanje u ovom periodu. To potvrđuju informacije vezane za mostarski i banjalučki okrug. Vlada je bila mišljenja da je Osmansko carstvo doprinijelo tome, posebno što primamljivim ponudama privlači muslimane na iseljavanje. Međutim, okružni predstojnik u Mostaru je mišljenja da je uzrok iseljavanja siromašenje određenih muslimanskih slojeva i pojedinih porodica, a da agitacija ima neznatan uticaj na seobu muslimana. Vjerovalo se da je iseljavanje jedan prirodni proces, ali je Vlada mišljenja da su mostarski opozicionari tj. pristaše Pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju posebno doprinosile iseljavanju muslimana.²⁸⁷ Iznosi se da su na sastanku u Mostaru bile prisutne određene nesuglasice, što potvrđuje izvjava Ali-bega Firdusa. Te nesuglasice su između posavskih begova i Džabićeve grupe. Firdus je bio mišljenja da *Statut* treba predati Vladi, jer je računao da će Zemaljska vlada raditi na tome da se stvori umjerena Vladi prihvatljiva grupa u Pokretu. Na taj način, cijeli Pokret putem koncesija u vakufskom i školskom pitanju bio je doveden do primirja. Firdus je smatrao da je ovo vrijeme bilo pogodno da se to sprovede, pri čemu je bio spreman da preuzme vodstvo opozicije travničkog okruga koje mu je bilo ponuđeno zbog bolesti Ali-bega Sulejmanpašića. Bio je spreman sprovesti zamjenu ostalih vođa okruga Havizadića, Miralem-bega i Hasanpašića, te nadomjestiti ih sposobnijim ljudima. Firdus je garantirao za uspjeh ove aktivnosti i u okrugu Banja Luka. Vlada je s time u vezi odobrila aktivnosti Firdusa i naredila vlastima da je pomažu.²⁸⁸

Iseljavanje Bošnjaka-muslimana je predstavljalo problem za Zemaljsku vladu, te je stoga raspisala anketu, kojom bi se utvrdilo zbog čega se sele muslimani iz Bosne i Herecegovine. Tako je anketa na prostoru kotara Stolac pokazala da su uzroci iseljavanja muslimana posljedice njihovog ekonomskog propadanja, pojačano još sa nekim uzrocima lokalnog karaktera. Tako su hipotekarna opterećenja muslimana u stolačkom kotaru muslimanskih dobara od 1897-1899. godine u 638 slučajeva iznosila 205.873 forinte. Kotarski predstojnik u Stocu je to nazivao "poražavajućim" podacima. Kod stanovništva ostalih konfesija koji imaju 50% posjeda u kotaru stolačkom, primjeri zaduženja su bili neznatni. Primjer propadanja muslimana bio je znatno izraženiji kod gradskog u odnosu na seosko stanovništvo. U ovom izvještaju se ističe da razlozi propadanja leže u narodnom karakteru, te u socijalnim i religioznim životnim shvatanjima muslimana. To se posebno odnosilo na položaj muslimanske žene u društvu i životu. Ona je po izvještaju kotarskog predstojnika u ekonomskom pogledu potpuno neproduktivna, a zbog svoga orijentalnog besposličarenja i sanjarenja

²⁸⁶ ATK, ZVS, br. 181, od 10. augusta 1900, str. 94.

²⁸⁷ ATK, ZVS, br. 531 IB, od 26. februara 1900, str. 96.

²⁸⁸ ATK, ZVS, br. 3559 IB, od 2. oktobra 1900, str. 98.

mnogo konzumira, zapušta odgoj djece zbog toga što je i sama slabo obrazovana što i utiče na vaspitanje djece. Dešavalo se vrlo često, da se takva djeca zbog toga u ranoj mladosti demoralisu.²⁸⁹

Proces iseljavanja Bošnjaka-muslimana Bosne i Hercegovine u Osmansko carstvo je predstavljao problem za austrougarsku vlast. Kotarski predstojnik u Bijeljini je smatrao da je uzrok iseljavanja agitacija koju su sprovodili nezadovoljni muslimani u vjersko-prosvjetnom pokretu, pokušavajući na taj način pokazati Zemaljskoj vladi, da će doći do masovnog iseljavanja, ako Zemaljska vlada ne udovolji njihovim zahtjevima. Sada je stanje tako u Bosni i Hercegovini, da iseljavanje ne mogu zaustaviti ni vođe pokreta, jer je isto uzelo velikog maha. Tako je po kazivanju kotarskog predstojnika samo u 1900. godini iz Bijeljine iselilo 115 muslimanskih porodica. S druge strane, begovi su stalno održavali svoje sastanke na kojima su pretresali agrarnu problematiku. Ukazano je da Bakir-beg Tuzlić iz Tuzle uživa veliki ugled među begovima, tako da kad on predloži neku inicijativu, to begovi i prihvate. Međutim, on je sa svojim čifčijama u bijeljinskom kotaru stojao veoma loše, jer ih je navodno privredno potpuno upropastio putem svojih bezobzirnih subaša, kazuje kotarski predstojnik Bijeljine.²⁹⁰

Vlasti u Beču su znale da bosanski begovi igraju značajnu ulogu u svim segmentima. Stoga je Zajedničko ministarstvo finansija u Beču zatražilo od Zemaljske vlade u Sarajevu popis najbogatijih bosanskih begova i spisak njihovih čifluka²⁹¹ i to počevši od 50 pa na više. Vlada je napravila takav spisak i dostavila Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču.²⁹²

U septembru 1900. godine Ali-beg Firdus je nagovještavao svoj zahtjev kao protutežu „dalekosežnim zahtjevima da na političkom i privrednom polju posavskih begova formira umjerenu grupu unutar ovog pokreta, koja bi se u svojoj aktivnosti ograničila samo na vakufsko-mearifске reforme. Firdus je smatrao da se ovo može riješiti jedino sporazumom sa Zemaljskom vladom. On se nije slagao sa politikom radikalnog krila u pokretu i nakon boravka u Turskoj u drugoj polovini 1901. godine vratio se razočaran došavši do zaključka da iz Istanbula bosanskohercegovački muslimani ne mogu očekivati nikakvu pomoć. Firdus

²⁸⁹ ATK, ZVS IB br. 531/1900, str. 102-103.

²⁹⁰ ATK, ZVS, br. 213 rez. od 1. marta 1901, str. 104.

²⁹¹ H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u BiH*, str. 231-276. U posebnom poglavlju „Zemljišna elita“ obrađeno je ukupno 46 krupnih porodica u Bosni i Hercegovini, gdje su dati važni podaci o porijeklu svake ponaosob begovske porodice, o broju i rasprostranjenosti njihovih zemljišnih posjeda. Između ostalih tretirane su slijedeće begovske porodice: Ajanović, Alibegović, Bašagić, Begović, Begzadić, Beširević, Bišćević, Bušatlija, Cerić, Čengić, Džinić, Đonlagić (Derventa, Tešanj), Đumšić, Fadilpašić, Filipović, Firdus, Gradašćević, Hafizadić, Hasanpašić, Hrasnica, Ibrahimbegović, Ibrahimpašić (Bosanska krajina, Travnik), Idrizbegović, Kapetanovići (Derventa, Jajce, Tešanj, Vitina, Prijedor), Karabegović, Krupić, Kulenović, Ljubović, Miralem, Mulabegović, Muslibegović, Pašić (Bijeljina i Nevesinje), Resulbegović, Rizvanbegović, Salihbegović, Sulejmanpašić, Teskeredžić, Tuzlić, Uzeirbegović i Zaimović.

²⁹² ATK, ZVS, Pr. BH 1900, str. 104.

se tada također ispoljio kao protivnik političkog saveza sa Srbima. Zanimljiva je okolnost da je Firdus kao krupni zemljoposjednik bio upućen da krajem 1901. godine traži zaštitu vlasti protiv svojih „neposlušnih“ srpskih čifčija sa područja, koji nisu htjeli više da kao hak daju trećinu nego samo jednu desetinu svojih prinosa. On se tom prilikom saglasio sa predstojnikom travničkog okruga Mihailom Rukavinom da je istinski interes veleposjednika da što više sarađuju sa Vladom, dok bi sloga sa Srbima bila pogubna po njihove interese.²⁹³ Da je među muslimanima u Pokretu za vjersko-prosvjetnu autonomiju bilo puno razlika pokazuje činjenica da je tzv „hodžinska struja“, govorila o begovatu kao o nezalicama, lijenštinama i sebičnim ljudima.²⁹⁴ Međutim, iako je Firdus u periodu od 1900. do 1903. godine u susretima sa predstavnicima vlasti nastupao pomirljivo i čak izražavao spremnost da sarađuje sa Vladom, on u praksi nije htio ulaziti ni u kakve čvršće saveze i nije stajao po strani od niza akcija koje je poduzimala opozicija. Firdus nije bio voljan da se otvoreno konfrotira sa Džabićem i njegovim radikalnim pristalicama, nego je kao drugi umjereni opozicionari, M. Komadina, A. Kara-beg, O. Ćirkinagić i dr. nastojao da održava dobre odnose sa vlastima, a istovremeno prekida veze sa radikalnim elementima u pokretu. Stoga će Kalaj doći vremenom do uvjerenja da pripadnici umjerene muslimanske opozicije igraju dvostruku ulogu u očekivanju ishoda sukoba.²⁹⁵

Zemaljska vlada je striktno vodila računa i bila veoma obazriva prema pripadnicima Pokreta muslimana, insistirajući da područni organi budu pažljivi prema muslimanima koji su namjeravali predati *Memorandum* u vezi sa vjersko-prosvjetnim pokretom. Potrebno je bilo nastojati da se među muslimanskim stanovništvom ne unosi nemir, kako bi se spriječilo dalje njihovo iseljavanje, koje je naročito u posljednjim godinama uzelo maha.²⁹⁶ Zemaljska je vlada svo vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini uglavnom zabranjivala brojne listove koji su izlazili u zemljama susjedstva, kao i neke iz Bosne i Hercegovine. Međutim, Zemaljska vlada je tražila od političkih vlasti u Bosni i Hercegovini da propagiraju i šire muslimanski list „Behar“, jer joj je bio cilj da bosanske muslimane upozna sa tekovinama vlasti.²⁹⁷ Vlada je naređivala svojim političkim vlastima da sprečavaju, naročito seoskom katoličkom stanovništvu u Bosni i Hercegovini upis akcija „Hrvatske poljodjelske banke“ u Zagrebu jer je njeno djelovanje po statutima bilo ograničeno samo na „hrvatske zemlje“. Stoga stanovništvo u Bosni i Hercegovini, obzirom na tu zapreku u pravilima, neće moći da koriste vrijednosti ove banke. Ovaj akt je potpisao barun Kutschera.²⁹⁸

²⁹³ N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 154; *Borba Muslimana*, dok. br. 18, str. 106-109. Nap. 1, dok. br. 73 str. 216; N. Šehić, *Pokret Muslimana*, str. 139-143; Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 216.

²⁹⁴ ATK, ZVS, br. 512 rez. od 1. augusta 1901, str. 108.

²⁹⁵ N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 139-153; Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 216.

²⁹⁶ ATK, ZVS, br. 345, od 29. marta 1901, str. 105.

²⁹⁷ ATK, ZVS, br. 510 rez. od 30. maja 1901, str. 105.

²⁹⁸ ATK, ZVS, br. 604 rez. 10. juna 1901, str. 106.

Kao što ni ranije akcija okupacione uprave protiv muslimanskog pokreta sa naručenim izjavama lojalnosti nije uspjela, tako nisu ni uspjeli pokušaji, koji datiraju od ljeta 1900. godine, da se Pokret oslabi privlačenjem na strani Vlade pojedinih muslimanskih prvaka koji se nisu slagali sa kursom radikalne struje. Vlast je prihvatila pregovore o muslimanskim zahtjevima, jer se muslimanski pokret konstituisao i nametnuo kao politički faktor u Bosni i Hercegovini.²⁹⁹ U Mostaru je Odbor muslimanskog opozicionog pokreta sredinom decembra 1900. godine podvrgao posljednjoj redakciji *Nacrt statuta* i memorandum koji je Šerif Arnautović donio iz Budimpešte,³⁰⁰ a zatim su muslimanski prvaci oba dokumenta predali u Sarajevu ministru Kalaju 19. decembra 1900. godine. Na osnovu podnesenih dokumenata vodilo je vodstvo muslimanske opozicije na čelu sa bivšim muftijom Džabićem u Sarajevu u vremenu od 2. februara do 25. aprila 1901. godine pregovore sa predstavnicima Zemaljske vlade na čelu sa civilnim adlatusom baronom Kutscherom.³⁰¹

Oko 70 predstavnika vjersko-prosvjetnog pokreta muslimana u Bosni i Hercegovini poslali su u "Narodni listy" izjavu u kojoj se kaže da Pokret muslimana u Bosni i Hercegovini nije posljedica ničije agitacije sa strane. U Bosni i Hercegovini postoji ne samo bošnjačko-muslimanski, nego i Pokret Srba pravoslavaca, a to je dokaz opšteg nezadovoljstva naroda austrougarskom upravom u Bosni i Hercegovini. "Mi muslimani, kaže se u izjavi, proljevamo krvave suze isto kao i pravoslavni, jer poslije okupacije bi sahranjeno naše cijenjeno dobro: naša vjera naših praotaca". U izjavi se dalje kaže da su muslimani prekinuli sa Vladom pregovore, jer im Zemaljska vlada nije udovoljila zahtjevima. Među potpisnicima ove izjave bili su: Džabić, Miralem, Džinić, Šerif ef. Arnautović i drugi.³⁰²

Vođe srpskog pokreta insistirale su već duže vremena na zaključivanju ugovora sa Bošnjacima-muslimanima, ali su to u pojedinim momentima stavljale u drugi plan, očekujući rezultate svojih koraka kod vlasti za odobrenje crkveno-školske autonomije. Okupaciona uprava je taktizirala i služeći se raznim metodama nastojala je da osujeti, ujedinjenje opozicionih snaga, koje su i same po svojoj socijalnoj strukturi, ekonomskim i političkim interesima bile vrlo heterogene. Na osnovu do sada prikupljenih podataka ne možemo decidno odgovoriti na pitanje gdje je nastao Nacrt srpsko-muslimanskog ugovora i ko je bio autor njegovog teksta. Povjerljive informacije s kojim je raspolagala Zemaljska vlada označavaju

²⁹⁹ *Borba Muslimana*, str. 29, 30; N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 137; Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 215.

³⁰⁰ ABiH, ZMF, Pr BH 1575/1900, *Prepis izvještaja Gradskog kotarskog ureda u Mostaru*, 12. decembra 1900. *Izvjestaj Zemaljske vlade Zajedničkom ministarstvu finansija* od 18. decembra 1900. Muslimanski prvaci potpisali su *Memorandum* 15. decembra 1900. godine u Mostaru i to svi arapskim slovima, dok je sam tekst *Memoranduma* pisan latinicom. Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 215.

³⁰¹ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 215.

³⁰² *Narodni listy*, br. 238, Prag, od 29. augusta 1901, str. 107.

Jašu Tomića kao ličnost koja je prva inicirala pomenuti projekat, a neke od njih ukazuju na to da je dr. Nikola Đurđević radio na njegovoj izradi. Prema izvještaju Zemaljske vlade od 23. novembra 1900. godine, Jaša Tomić, urednik „Zastave“ obratio se 17. novembra 1900. godine na Đurđevića sa projektom pakta i zahtijevom da za njega pridobije muslimane, što znači da je i sam Đurđević dobio već gotov Nacrt Ugovora. U tom pogledu zanimljivo je saopštenje jednog vladinog konfidenta, koji javlja kako mu je Đurđević navodno rekao da on (Đurđević) nije sastavio Nacrt, nit mu ga je Tomić ni Krasović poslao, „jer je ovo koncipirano u veliko, sa dalekim ciljevima“. Đurđević je informatoru pokazao svoju kovertu u kojoj mu je Nacrt ugovora stigao poštom.³⁰³

Nije isključena mogućnost da je autor „Nacrta“ bio dr. Emil Gavrilović. Na to ukazuje okolnost da su istražne vlasti za vrijeme Prvog svjetskog rata našle u aktima Gavrilovića koncept pisma iz 1901. godine, u kome se govori o nepotpisanom „Ugovoru“, koji je dospio „nepoželjnom u nepozvane ruke“ i bio objavljen.³⁰⁴ U pismu se dalje između ostalog kaže: „ja sam napravio nacrt novog sporazuma“. Obraćajući se primaocu (vjerovatno Gligoriju Jeftanoviću) pisac ga obavještava da mu šalje pomenuti nacrt i moli ga da mu javi svoje mišljenje i primjedbe na njega. Očito je da citirani nepotpisani koncept pripada dr. Emilu Gavriloviću, ali nije jasno o kakvom se to nacrtu „novog sporazuma“ radi.³⁰⁵

Zagovornici sporazuma između muslimana i pravoslavaca vršili su pripreme za pokretanje časopisa koji bi imao za cilj da propagira srpsko-muslimansku „slogu“.³⁰⁶ Kod srpskih faktora koji su radili na sklapanju političkog saveza između srpske i muslimanske opozicije prisutna je bila očita tendencija da se ovom savezu da srpski nacionalni karakter. Sam ugovor o savezu trebao je da se sklopi među „Srbima“ pravoslavne i muslimanske vjere“, a formulacije njegovog nacrtu u pogledu upotrebe narodnog i zvaničnog jezika i pisma (čl. 11-13) su takve sadržine gdje nedvojbeno izlazi kako u Bosni i Hercegovini živi samo srpski narod podijeljen na tri vjere. Važno je naglasiti da ni oni prvaci muslimanskog autonomnog pokreta koji su bili za sklapanje političkog saveza sa Srbima, na bazi programa izloženog u *Nacrtu ugovora*, nisu bili spremni da prihvate njegove odredbe u pogledu jezika i pisma. To ujedno znači da su oni de facto odbijali nacionalnu identifikaciju Muslimana kao Srba. Vođe srpskog autonomnog pokreta u Bosni i Hercegovini za vrijeme daljih pregovora sa muslimanskim predstavnicima pokazaće veliku fleksibilnost u odnosu na jezičko pitanje.³⁰⁷

³⁰³ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 213.

³⁰⁴ N. Šehić, *Autonomni pokret Muslimana*, str. 184; I. Hadžibegović, M. Imamović, *BiH u vrijeme austrougarske vladavine*, str. 270.

³⁰⁵ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 213.

³⁰⁶ *Borba Muslimana*, dok. br. 2, str. 57-61, nap. 1 i 2, dok. 66, str. 205, nap. 1; Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 214.

³⁰⁷ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 214.

Opterećujuća stvar kod pravljenja saveza između muslimanskog i srpskog pokreta, bili su neriješeni agrarni odnosi. Bilo je raznih prijedloga rješenja istoga, no nije bilo usaglašenosti. Muslimanski opozicionari izjasnili su se u Novoj Gradišci i protiv odredbe u Nacrtu ugovora da agrarno pitanje treba da „riješe međusobnom udesbom sami vlasnici zemalja, urođeni trgovci i čifčije“, tako da bi se koliko je god moguće izbjeglo miješanje stranog kapitala (čl. 5). Ma koliko je u srpskoj građanskoj politici, kao i u ostalim u hrvatskoj, odnos prema rješavanju agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini bio podređen ostvarenju nacionalno-političkih ciljeva i pridobijanju za njih vodećeg muslimanskog feudalnog sloja, agrarno pitanje nije moglo ostati zaobiđeno u *Nacrtu* srpsko-muslimanskog ugovora.³⁰⁸ Srpsko građanstvo postavilo je u *Nacrtu* ovo pitanje u najblažem vidu kako iz obzira prema brojnim srpskim čifčijama, u čije je ime pretendovalo da nastupa, tako i zbog sopstvenih ekonomskih i finansijskih interesa. Međutim, upravo oni begovi kao npr. Derviš-beg Miralem, Hamdi-beg Hasanpašić i dr. koji su se kao pripadnici ekstremno-radikalne struje u muslimanskom pokretu najviše zalagali za sklapanje političkog saveza sa Srbima i s njima ostvarili čak određenu saradnju, među prvima su se eksponirali u odbrani prava veleposjednika utvrđenih otomanskim zakonima, optužujući vlast da preferiraju interese čifčija.³⁰⁹

U takvim okolnostima u bosanskim građanskim pokretima politička borba se povezuje sa agrarnim pitanjem. Izvjesnih pokušaja povezivanja političke (vjerske i vakufsko-mearifске) borbe na agrarnim zahtjevima bilo je i ranije, posebno kod Bošnjaka. Novembra 1895. godine 85 bošnjačkih veleposjednika iz travničkog i sarajevskog okruga, zatim i Posavine, kojima se pridružilo i nekoliko muslimana posjednika sa čifčijama podnose žalbu caru, a uporedo i sultanu, u kojoj se pored agrarnih zahtjeva navode i neki vjersko-prosvjetni problemi bošnjačkog stanovništva. Očigledno da su time veleposjednici željeli osigurati širu bošnjačko-muslimansku podršku svojim agrarnim zahtjevima. Na Kalajev prijedlog vlada je odbila ove žalbe, jer se plašila protivakcije čifčija, koji bi mogli dobiti podršku srpske čaršije angažovane u borbi za vjersko-prosvjetnu autonomiju. Isti prijedlog nešto kasnije je dao civilni adlatus baron Kutschera, koji nakon inspecijskog putovanja izvještava Kalaja 4. maja 1899. godine, da se bar u Posavini, čifčija smatra apsolutnim gospodarem svoje zemlje, a da nasuprot tome pokret veleposjednika slabi, pa se njihovi zahtjevi mogu odbiti. Odbijanjem agrarnog zahtjeva bošnjačkih veleposjednika, austrougarska vlast je izbjegla opasnost da se vjersko-prosvjetna borba srpskog građanstva proširi i na agrarno pitanje, to jest, da pored grada obuhvati i selo. Ovakav stav vlasti, je uticao da se u prvoj etapi političke borbe bošnjačkog građanstva, tj. borbe za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju, od 1899. do 1902. godine, odnosno

³⁰⁸ M. Imamović, *Agrarno pitanje*, str. 150-161; Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 214.

³⁰⁹ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 214; *Borba Muslimana*, dok. br. 2, str. 57-61, dok. br. 7, str. 81-82, dok. br. 27, str. 123-124; N. Šehić, *Pokret Muslimana*, str. 102.

1906. godine, uopšte ne ističu agrarni zahtjevi, tek u drugoj etapi borbe, od kraja 1906. godine. Istovremeno je agrar došao na dnevi red i u srpskoj i u hrvatskoj građanskoj politici, ali je ovaj veliki problem bosanskohercegovačkog društva ostao u funkciji političkih ciljeva pojedinih nacionalnih krugova u Bosni i Hercegovini.³¹⁰

Sondirajući političko raspoloženje među muslimanskim opozicionarima na početku pregovora u Sarajevu, Zemaljska vlada je stekla uvjerenje da je samo dio muslimanskih prvaka spreman da u slučaju neuspjeha pregovora uđe u borbenu koaliciju sa Srbima, dok je većina, posebno krupni veleposjednici Ali-beg Firdus, Bakir-beg Tuzlić i drugi, kao npr. Mujaga Komadina bili apsolutno protiv zajedničke srpsko-muslimanske akcije u političke svrhe, jer bi se oni izložili suviše velikom materijalnom riziku.³¹¹

Austrougarske vlasti su pomno pratile dogovore muslimanskih i pravoslavnih prvaka. Barun Kutschera izvještava okružnog predstojnika da su muslimani i pravoslavci koji se u cilju autonomne borbe nalaze u Beču, zaključili su zajednički sporazum. Međutim, taj sporazum i pored nastojanja Šerifa ef. Arnautovića nije još potpisan, jer su muslimani izjavili da im ne odgovara u cjelosti. Šerif ef. Arnautovića i Hamdi-beg Hasanpašić najzagrijanije su pristalice sporazuma za zajedničku suradnju i zajedničko istupanje sa pravoslavicima. Džabić i Bičakčić su odugovlačili sa potpisivanjem, smatrajući da taj sporazum sa pravoslavicima ne bi bio dobro viđen u Istanbulu. Zato su se prvi plašili umjerenih da im neće prebacivati kako slijede revoluciju i mladoturke i održavaju sa kaurima prijateljske veze. Muslimanske vođe autonomnog pokreta sastajale su se u Beču sa poznatim mladoturskim pristalicom Abdulahom Dževdetom i zajednički s njim ručali u hotelu "Europa". Vjerovalo se da je Šerif ef. Arnautović, bio fanatičan mladoturčin i da je mrzio sultana. Arnautović je mnogo kontaktirao i dogovarao sa Vojislavom Šolom. U hotelu "Europa" je posjetio Jeftanovića, a onda i Džabića i druge muslimanske prvake.³¹² Kutschera podvlači da je Jeftanović satima konferisao sa sekretarom srpskog poslanstva u Beču i predao mu u stanu sve podneske koji se odnose na akciju srpske opozicije. Oficirski krugovi u Srbiji su se također interesovali za sporazum Srba i muslimana porijeklom iz Beogradu. Iz Srbije su poručivali da se kao uvod za sporazum sa muslimanima provodi agitacija za autonomiju Bosne i Hercegovini.³¹³ Zemaljska vlada je imala informacije da je Džabić spremao jedan poseban *Memorandum*, koji bi se odnosio na pitanje agrara, desetine i šuma.³¹⁴

Pravoslavna crkva je zdušno podržavala Srbe u borbi za vjersko-prosvjetnu autonomiju. To potvrđuje između ostalog i činjenica, da su svi

³¹⁰ M. Imamović, *Agrarni procesi*, str. 154.

³¹¹ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 215.

³¹² ABiH, ZMF, Pr BH 791/1903, *Osuda Šerifa ef. Arnautovića*, Okružni sud u Travniku, 22. III 1903.

³¹³ ATK, ZVS, br. 423 rez. od 24. jula 1901, str. 108-109.

³¹⁴ ATK, ZVS, br. 3051 IB, od 2. septembra 1901, str. 110.

sveštenici sa područja kotara gradačackog potpisali *Memorandum* i dali podršku Jeftanoviću i drugima. Samo mali broj sveštenika i u drugim kotarevima nije potpisao i dao tu podršku. U vezi toga list "Hrišćanski vjesnik" iz Beograda donio je članak slijedeće sadržine: "Pored svekolikog pritiska i nasilja koje se vrši nad našim sveštenstvom u Bosni i Hercegovini ne samo od nevjerne Vlade, no i žalosno jerarhije naše, pravoslavno se stanovništvo naše ipak sve življe kreće i izdvaja na stranu naroda u odbrani autonomnih prava crkve svoje".³¹⁵

Postojale su informacije da je Zemaljska vlada u Sarajevu svim silama nastojala da razbije slogu pravoslavaca i muslimana. Nemajući za to načina, navodno je Vlada izmišljala kojekakve "zavjere" i s tim u vezi političke vlasti vršile su česte premetačine kod pravoslavaca i muslimana u Bosni i Hercegovini, te su također hapsili koga su htjeli.³¹⁶

U tom pogledu posebno mjesto zauzima slučaj Bakir-bega Tuzlića, koji se kao što smo ranije spomenuli u oktobru 1900. godine zalagao za stvaranje srpsko-muslimanskog političkog saveza, da bi krajem iste godine pred vlastima pokazao spremnost da s njima sarađuje i pomirljivo utiče na muslimanske opozicionare. Pri tome je Tuzlić, koji je stalno bio u finansijskim teškoćama, računao na materijalne protivusluge vezane za svoja potraživanja u odnosu na neke šumske parcele.³¹⁷ Kalaj je upozoravao Zemaljsku vladu na oprez, kada je u pitanju Tuzlić, jer se radi o krajnje nepouzdanom čovjeku, kome su vlasti jedanput izdejstvovala zajam, a on odmah nakon toga prešao u protivnički tabor. Stoga je Vlada dobila uputstvo da Tuzliću predoči da njegovim zahtjevima u pogledu dodjele šuma izaći u susret jedino ako njegova djelatnost unutar opozicije da konkretne rezultate i dovede do nagodbe između muslimanskog pokreta i okupacione vlasti u onim okvirima koji bi odgovarali njenim željama. Organi okupacione uprave ophodili su se nešto drugačije prema Tuzliću nego prema drugim pripadnicima umjerene opozicije, koji su kao npr. Firdus ili Komadina ipak imali određenu samostalnost i nisu dopustili da ih vlasti tretiraju kao oružje svoje politike. Tuzlić je ipak otvoreno nudio svoje usluge te je Vladi pružao obavještenja o prilikama u muslimanskom pokretu i raspoloženja među njegovim prvacima. Pri tome je poseban značaj imala okolnost, što je on nastavio da uživa finansijsku potporu vlasti.³¹⁸

Imajući prevagu u muslimanskom pokretu pripadnici radikalne struje izdejstvovali su da se pošalje jedna deputacija u Beč, koja će moliti audijenciju kod cara i obratiti se za pomoć poslanicima Schonererove velike njemačke stranke u austrijskoj delegaciji. Ovo je i učinjeno, po savjetu Srba, ali je to nepovoljno primljeno od drugog umjerenog dijela muslimanske opozicije, koja je strahovala da će ta saradnja dovesti do gubitka simpatija za muslimanski pokret kod Mađara.³¹⁹

³¹⁵ *Hrišćanski vjesnik*, Beograd, za august i septembar 1901.

³¹⁶ *Narodni listy*, Prag, od 30. novembra 1901.

³¹⁷ ATK, KŠST, k-3(628), f-1, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*.

³¹⁸ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 217; N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 139-153.

³¹⁹ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 219; ABiH, ZMF, Pr BH 661/1901, *Prepis izvještaja*

Pripadnici umjerenog krila uglavnom su se pasivizirali i nisu učestvovali u ovim akcijama. Međutim, formalno je bilo očuvano jedinstvo pokreta, jer se umjereni nisu tada kao ni kasnije odvojili od radikala nego su popustili, pa je sa njihovom saglasnošću otputovala u Beč deputacija koju je sačinjavalo šest muslimanskih radikalnih prvaka sa bivšim muftijom Džabićem na čelu.³²⁰

Na putu za Beč muslimanska deputacija se nekoliko dana zadržala u Slavonskom Brodu, dok joj nije dr. Nikola Đurđević izradio novi *Memorandum*, koji je zatim 10. juna 1901. godine, predan caru Franji Josipu I, a svoj *Memorandum* je pripremila i srpska delegacija.³²¹

Carev privremeni odgovor srpskoj delegaciji, da će o njegovom rješenju dobiti obavještenje preko Zemaljske vlade u Sarajevu nakon što se ispituju navodi u *Memorandumu* i konsultuju i bosanskohercegovački mitropoliti, koji su u prvom redu pozvani da izraze svoje mišljenje. Boravak ovih delegacija u Beču trebao je da rezultira navodno predajom zajedničkog podneska Zemaljskoj vladi, odnosno slijedećem sastanku delegacija i vladaru. Postojanje političkog saveza trebalo je čuvati u najvećoj tajnosti.³²²

Informaciju o sporazumu bošnjačke i srpske deputacije u Beču, koju je Kalaj u početku primio sa izvjesnom rezervom, potvrđena je bila uskoro sa druge strane. Tako je krajem juna 1901. godine Jeftomir Zaharić, kotarski predstojnik u Bugojnu, javio kako je iz vjerodostojnog izvora doznao da su vođe obiju opozicionih stranaka postigle za vrijeme boravka u Beču sporazum čiji se sadržaj u bitnom odnosi na zajedničku djelatnost s ciljem da Bosna i Hercegovina dobiju autonomiju. Prema istom izvoru sporazum je trebalo da stupi tek onda na snagu ako bi vladar donio negativnu odluku za pitanja o kojima opozicija sa Zemaljskom vladom nije mogla postići sporazum.³²³ Također civilni adlatus baron Kutschera je u svojoj procjeni situacije smatrao kako se ni najradikalniji muslimanski prvaci ne bi usudili da svoje pristaše pozovu da se priključe akciji Srba dok ne stigne rješenje njihove predstavlke caru. Stoga je on, u okviru vladinih mjera protiv srpsko-muslimanskog saveza, predlagao da se odgovori na memorandume obiju opozicija daju vremenski odvojeno i to tako da se prvo odbije Memorandum Srba, koji se inače bavio pretežno čisto političkim, a manje crkvenim pitanjima, a tek zatim, i to poslije dužeg vremena, da odgovor na muslimanski Memorandum.³²⁴

vladinog povjerenika za Sarajevo Zemaljskoj vladi 30. aprila 1901; *Borba Muslimana*, dok. br. 38, str. 149-150.

³²⁰ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 220.

³²¹ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 220; ABiH, ZMF, Pr BH 661/1901, *Prepis izvještaja vladinog povjerenika za Sarajevo Zemaljskoj vladi od 30. aprila 1901.*

³²² *Borba Muslimana*, str. 131, dok. br. 39, str. 150-151; Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 221.

³²³ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 221; ABiH, ZMF, Pr BH 1088/1901, *Prepis izvještaja J. Zaharića, kotarskog predstojnika u Bugojnu, okružnom predstojniku 30. jula 1901.*

³²⁴ *Borba Muslimana*, dok. br. 41; Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 222.

Međutim, Džabić i njegova uža grupa pristalica tzv. hodžinska stranka, radili su sada na tome da se što prije prefektuira ugovor sa Srbima i nastojali su da kod drugih muslimanskih opozicionara pripreme teren za zajedničke političke aktivnosti. Sredinom juna 1901. godine Okružna oblast u Mostaru je javila kako je najintimniji Džabićev prijatelj, smijenjeni direktor Ruždije Hadži Salih ef. Alajbegović, povjerljivo ispitivanje i raspoloženje opozicionih Bošnjaka, koji su bili za podnošenje Vladi zajedničkih peticija sa Srbima, u kojoj su zahtijevali potpuno slobodan autonomni statut za gradsku opštinu Mostara. U Okružnoj oblasti Mostar imali su uvjerenje da Džabić i njegove intimne pristaše stoje u najužem sporazumu sa pravoslavnim vođama.³²⁵

Prvih dana augusta 1901. godine bivši muftija Džabić sa izvjesnim brojem svojih bližnjih pristalica vodio je razgovore sa pravoslavnim vođama na Kiseljaku kod Sarajeva, čiji je bio cilj prefektuiranje ugovora sa srpskim vođama i izrada zajedničkog *Memoranduma* Porti, u kome bi se iznijele optužbe protiv okupacione uprave. U prvi mah na Kiseljaku su se pojavili samo Bičakčić, Prcić, Alajbegović i Henda, dok su ostale ličnosti, a posebno begovi izostali. Na Kiseljaku i Sarajevu vođeni su razgovori sa Jeftanovićem u kojima je trebalo najprije raspravljati određena otvorena pitanja, zatim nastaviti pregovore u Kiseljaku sa Džabićem i ostalim članovima Odbora, koji je formalno stajao na čelu muslimanskog pokreta, a po potrebi pregovore prenijeti i u Budimpeštu. Međutim, tek na nagovor Derviš-beg Miralema, koji je po njega poslan, na posljednjoj konferenciji pojavio se Hamdi-beg Hasanpašić i tom prilikom i navodno energično protestovao protiv tzv. „sloge“. Džinić, Firdus i Čirkinagić bili su inače protiv saveza sa Srbima, a da se ne govori o Komadini i Kara-begu, koji nisu ni prisustvovali sastanku na Kiseljaku. U takvoj situaciji Bičakčić je predlagao da se iz taktičkih razloga pregovori sa Srbima odgode dok ne stigne odgovor na posljedni memorandum caru. Džabiću je pošlo za rukom da njegove pristaše okupljene na Kiseljaku donesu formalni zaključak da se u toku istog mjeseca sazove konferencija u Budimpešti od po dva delegata iz svakog okruga, gdje je trebao da se potpiše pakt sa Srbima i odatle zajedno krene za Istanbul. Presudnu ulogu u donošenju ovog zaključka imala je izjava Jeftanovića, koju je on dao u ime svoje stranke, da će pravoslavni, i kad Bosna i Hercegovina dobije autonomiju, najstrožije respektovati muslimanske vjerske obrede i vakufske fondove, kao i turski jezik, koji će se u svakom pogledu paritetno tretirati.³²⁶

Vođa Pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju muslimana Džabić, na konferenciji na Kiseljaku sa svojim pristalicama je radio na perfektuiranju ugovora sa pravoslavnim Srbima u cilju zajedničke izrade i odašiljanja *Memoranduma* na Portu u Istanbulu. Džabić je znao da većina mjerodavnih muslimana nije bila za slogu sa pravoslavnim, ipak je na ovom sastanku donio zaključak za saradnju, pa je dogovoreno da po dvojica delegata sa obje strane odu u Budimpeštu, gdje

³²⁵ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 222; ABiH, ZMF, BH 10887/1901.

³²⁶ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 223.

je planirano da se sa Srbima pravoslavicima potpiše pakt o saradnji, a odatle će zajedno otići u Istanbul. Tim povodom Jefatanović je dao izjavu da će se u slučaju da se postigne politička autonomija Bosne i Hercegovine biti najstrožije respektovani: muslimanska religija i obredi i vakufski fondovi, a također i turski jezik. U međuvremenu vršiće se vrbovanje pristalica i prikupljanje za agitacioni fond. Pošto se begovska stranka smatrala nepouzdanom, usredočiće se agitacija na srednji građanski stalež i seljake. Zato su na kiseljačku konferenciju bili pozvani izaslanici iz kasaba, koji su se stvarno odazvali i došli (Zenica, Županjac, Donji Vakuf i druga mjesta), i solidarisali se sa Džabićevim pokretom. Zemaljska vlada je naredila da se razvije što jača agitacija protiv tog pokreta. Insistiralo se na zabrani sabiranja priloga.³²⁷

U povodu održavanja konferencije u Kiseljaku odgovorio je ministar Kalaj, koji je konstatovao da su na konferenciji svi bili saglasni u jednom, a to je: nastaviti borbu protiv austrougarske uprave sa neoslabljenom snagom, raspirivati pokret sa svim sredstvima, raditi na političkoj autonomiji Bosne i Hercegovine, ili pak pripajanju Bosne i Hercegovine Osmanskom carstvu. Kalaj u ovom pismu ističe da se vidi da su vođe pokreta obje stranke postali vrlo konspirativni i da vladini konfidenti uz vrlo energično nastojanje dolaze do podataka o radu vođa pokreta veoma teško.³²⁸

Međutim, izgleda da je i tada na Kiseljaku, kao i ranije u Novoj Gradišci ostao otvoren problem naziva i zvaničnog jezika i pisma i agrarno pitanje, dok su ostale tačke nacrt srpsko-muslimanskog političkog ugovora bile prihvaćene. Naime, ispod teksta "Nacrta ugovora", koji je dospio u ruke vlasti, stoji zabilježeno: čl. 5, 11, 12. i 13, ostavljeni su in suspenzo dok se sastanu Muhamedovci u Budimpešti. Ostali su primljeni jednoglasno.³²⁹

Prema ocjeni Zemaljske vlade, Džabić je insistirao na Kiseljaku da se usvoji zaključak u pogledu sklapanja ugovora sa Srbima, mada mu je bilo poznato da takva formalna alijansa ne nailazi na odobravanje kod većine opozicije, a fanatični muslimanski vjernici je kategorički odbijaju. Ipak, imaju jednu vrstu generalne punomoći pa je on djelovao na svoju ruku misleći da će uspjeti. Pri tome Džabić izgleda nije tačno obavještavao o donesenim zaključcima članove Odbora koji su pripadali umjerenijoj struji. Vlada je pretpostavljala da je kod Džabićevih postupaka određenu ulogu imala i bojaznost, da poslije odgovora cara na muslimanski Memorandum, ne dođe do rascjepa u pokretu i slabljenja njegovog radikalnog krila.³³⁰ Zemaljska vlada je bila mišljenja da se muslimansko-srpskim savezom na nju želi izvršiti presija. Osim toga, ona je bila uvjerena da su oba partnera spremna da jedan drugog izigraju i dezavuišu.³³¹ Ako se uzme

³²⁷ ATK, ZVS, br. 2630 IB, od 14. augusta 1901, str. 107-108.

³²⁸ ATK, ZVS, br. 272 rez BH, od 10. septembra 1901, str. 109.

³²⁹ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 223; ABiH, ZMF, 183/1901, 26 ff.

³³⁰ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 224.

³³¹ M. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, str. 164, 171-174; M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak BiH*, str. 126-127; Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 224.

u obzir ranije stanovište Džabića i njegovih istomišljenika prema koaliciji sa Srbima, kao i njegov kasniji odnos, onda je nedvojbeno da Džabićevo zalaganje za zaključenje srpsko-muslimanskog političkog saveza u ljeto 1901. godine nije bilo rezultat njegove načelne i dugoročne političke orijentacije, već taktički potez u borbi za vjersko-prosvjetnu autonomiju koja je za njega, u odnosu na druge političke ciljeve muslimanskog pokreta, bila u toku cjelokupne djelatnosti u prvom planu. Osim toga je van diskusija, da je Džabiću, kao i ostalim prvacima muslimanskog autonomnog pokreta, bila strana srpska nacionalna ideologija, kao uostalom i hrvatska.³³²

U vezi sa pregovorima na Kiseljaku početkom augusta 1901. godine pada u oči držanje većine begova, a posebno H. Hasanpašića, koji je kako prije, tako i kasnije u emigraciji u Turskoj pripadao onoj struji u muslimanskom pokretu koji se zalagao za muslimansko-srpski politički savez. Ne raspoložemo podacima koji bi mogli objasniti njegovo držanje na Kiseljaku, ali možemo pretpostaviti da se radilo o razmimoilaženju sa Džabićem oko političke taktike. Inače, izvjesne muslimanske ličnosti koje su tada bile spremne da sarađuju sa Srbima, ako bi se pri tome radilo o pitanju olakšanja poreskih tereta i drugim zahtjevima ekonomskog karaktera, uskratili bi podršku za stvaranje srpsko-muslimanske koalicije na platformi borbe za političku autonomiju. Sredinom augusta zapazila je Zemaljska vlada da mnogi dotadašnji Džabićevi drugovi slijede nevoljno njegovo vodstvo, ili su protiv njegovih planova, a naročito „begovska stranka“.³³³

Međutim, uživajući veliki ugled među širokim muslimanskim slojevima, Džabić se i dalje osjećao gospodarem situacije. U zemlji je razvijena vrlo živa agitacija čiji je bio cilj da se pristaše pokreta uvjere u nužnost solidarnog nastupa sa Srbima. Kada situacija bude u tom pogledu dovoljno zrela, planirano je da se održi glavna konferencija u Budimpešti. U međuvremenu je uz vrbovanje istomišljenika, vršeno i skupljanje priloga za agitacioni fond. Na Kiseljaku je došao Šerif ef. Arnautović, koji je tamo vodio razgovore sa Dervišom Miralemom, M. Ibrahimpašićem-Kukavčićem i A. Hafizadićem. Kako se begovska stranka nije pokazala dovoljno pouzdanom, agitacija je bila prvenstveno usmjerena na srednje i niže slojeve i seosko stanovništvo. Posebna pažnja bila je posvećena tome da se manja mjesta pridobiju za „slogu“, pa su odazvavši se pozivu na Kiseljak došli predstavnici muslimanskog pokreta iz Zenice, Županjca, Donjeg Vakufa, Prozora itd, koji su se solidarizali sa Džabićem i njegovim planom.³³⁴

Ovakva akcija, međutim, nije dala željene rezultate, jer se, prema izvještajima kojima je raspolagala Zemaljska vlada, većina ličnosti u pokretu izjasnila protiv političkog saveza sa Srbima. Vlada to nije smatrala nekom svojom

³³² Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 224.

³³³ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 225.

³³⁴ ABiH, ZMF, Pr BH 1216/1901, *Abashrift eines Erlases Landesregierung de dato*, Sarajevo, 14. VIII 1901.

posebnom zaslugom, ali je ipak isticala da su njeni područni organi i agenti, koji su djelovali unutar opozicionih redova, vrlo dobro obavili svoj zadatak.³³⁵

U takvoj situaciji bivši muftija Džabić, Š. Arnautović i D. Miralem, koji su se svim silama zalagali da sarađuju sa Srbima, nadali su se da će negativna vladareva odluka na *Memorandum*, koju su očekivali izazvati preokret raspoloženja u korist „sloge“. To je bio razlog za odgađanje konferencije u Budimpešti, ali tome su doprinijele i vijesti iz Turske, koje su cijeli plan dovodile u pitanje. Naime, vlasti su bile obaviještene, da je bivši muftija dobio iz Istanbula pismo od svog nećaka Ahmed ef. Džabića, u kojem ga ovaj upozorava da su Portini krugovi protiv svakoj alijansi sa pravoslavnim, da su čak protiv zajedničkog rada bosanskih opozicionara sa emigrantima u Istanbulu, te smatra da planirana molba na Portu, ne treba da sadrži ništa drugo, što se ne bi ticalo prava Porte, odnosno Mešihata u pogledu vjerske autonomije, i to pak sve navodi iz obzira prema Beču, koji bi eventualno prihvatio direktno uplitanje Porte. Dolazak ovog upustva bio je tako neočekivan, da je Bičakčić čak izrazio sumnju da je Ahmed ef. Džabić potkupljen od strane Zemaljske vlade. Zato je odlučeno da u Istanbul pođe Ahmet-aga Henda i Hasan Nezirhodžić te ponesu sa sobom „nacrt ugovora“ sa Srbima i završni dio koncepta molbe Porti koji bi preko svojih prijatelja podnijeli na uvid i eventualnu verifikaciju nadležnim faktorima u Istanbulu. Vjerovalo se da će odgovor koji se tako dobije biti mjerodavan za dalje odluke Džabića i njegovog užeg kruga, koji je po ocjeni vlade, u krajnjoj liniji gravitirao Istanbulu.

Obzirom na događaje koji su se desili sa studentima u Beču (podnošenje delegacijama tzv. agrarnog memoranduma), reagirala je Zemaljska vlada u Sarajevu te strogo skrenula pažnju okružnim oblastima da vode računa pri preporukama studenata za stipendije kako bi u budućе mogli dobiti samo oni studenti koji su samo politički pouzdani.³³⁶

Cariski i kraljevski konzulat u Skoplju je izvijestio Zemaljsku vladu u Sarajevu da su u februaru i martu 1902. godine bili u Istanbulu Džabić i dr. gdje su došli da se prituže kod visoke Porte. U Istanbulu su vrlo lijepo dočekani, smješteni su u državne apartmane kao gosti, dat im je banket i odlikovani su. Sa sobom su donijeli predstavku koju je potpisalo 200.000 muslimana i 400.000 pravoslavnih. Njihov cilj je da putem velikog vezira izdejsvuju “da se okupiranim provincijama Bosni i Hercegovini vrate raniji osmanski zakoni i da im se da autonomija pod sultanovim protektoratom”. Veliki vezir Edhem-paša im je rekao da je pod sadašnjim prilikama ingerencija sultanova nedopuštena. Zatim ih je upitao čiji bi im protektorat bio najzgodniji: Austro-Ugarske, Rusije, Srbije ili Crne Gore? Tim pitanjem su deputirci bili blefirani i nisu znali šta da odgovore. I samo je Fehim-beg odgovorio. On ima velike posjede u Banja Luci, a stalno je nastanjen u Istanbulu. Rekao je da pretpostavlja suverenitet

³³⁵ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 226.

³³⁶ ATK, ZVS, br. 258 rez. od 24. marta 1902, str. 113.

Austro-Ugarske. Na tu napomenu rekao je Edhem-paša da se prilagode i potčine postojećim odnosima u Bosni i Hercegovini, jer je to i sultanova želja. Isto je želja sultanova da u buduće slične demonstracije protiv austrougarske vlade ne preduzimaju. Na to je Džabić rekao da je on kod austrougarske vlade toliko kompromitovan, da se poslije ovoga ne usuđuje vratiti u Bosnu i Hercegovinu. Na to mu je odgovorio veliki vezir da mu stoji do volje da zauzme položaj muftije u Smirni za 50 osmanskih funti mjesečne plaće, ili da se vrati u Bosnu i Hercegovinu, a u tom slučaju će se sultan zauzeti kod cara Franje Josifa za njegovo pomilovanje.³³⁷

Zemaljska vlada je nesmotreno poduzimala određene mjere koje će dodatno dovesti do nezadovoljstva bošnjačkog naroda. Tako su između ostalog austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini kažnjavale Bošnjake, zbog toga što su isticali zastave na svojim kućama i radnjama i odavali počast u povodu godišnjice rođenja sultana.³³⁸ To nezadovoljstvo je uticalo na njihovu nesigurnost, što je dovodilo do iseljavanja Bošnjaka u Osmansko carstvo. Zemaljska vlada je poduzimala određene mjere kako bi suzbila dalje masovno iseljavanje Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine. Međutim, Vlada ističe da je u ovom vremenu bilo ilegalnog iseljavanja. Iseljavalu se krišom, pa su pojedinci plaćali čak 10 forinti i više, kako bi bili prebačeni u Srbiju, a odatle su išli dalje u Osmansko carstvo.³³⁹

Pregovori između predstavnika muslimanskog pokreta i Zemaljske vlade, koji su skoro tri mjeseca vođeni 1901. godine u Sarajevu, završili su neuspjehom, jer nije moglo doći do sporazuma o osnovnim političkim pitanjima. Nisu se složili uglavnom oko pitanja koja su bila vezana za Islamsku zajednicu. Okupaciona uprava je bila tada voljna prihvatiti samo nebitne izmjene u postojećoj vjerskoj i vakufskoj organizaciji muslimana. Ona je bila protiv vjerske autonomije koja bi znatnije ograničila kompetencije vlasti i pretvorila se u nacionalno-političku jedinicu, i tako postala politički faktor i bila država u državi, čemu je po ocjeni Kalaja, težio nacrt Statuta koji su predložili muslimani. Vlada je sračunato vodila pregovore, koje je odugovlačila, a cilj im je bio paraliza radikalne muslimanske opozicije, a posebno pristalica političkog saveza sa Srbima. Oni su kao Derviš-beg Miralem, Ahmed-beg Hafizadić i Šerif ef. Arnautović, prema podacima Bakir-bega Tuzlića i Hifze Bahtijarevića datim vlastima povezani sa srpskim vođama i izvjesnim krugovima u Istanbulu radili na razbijanju pregovora.³⁴⁰ Grigorije Jeftanović je navodno za vrijeme pregovora sugerisao muslimanskim predstavnicima kako da podese svoje držanje i odvrćao ih od toga da se izmire sa vladom.³⁴¹

³³⁷ ATK, ZVS, br. 121 rez. od 5. marta 1902, str. 113-114.

³³⁸ *Narodny listy*, Prag, od 10. septembra 1901.

³³⁹ ATK, ZVS, br. 1592 IB, 1901, str. 110.

³⁴⁰ N. Šehić, *Pokret Muslimana*, str. 124; Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 217.

³⁴¹ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 218.

Naime, upravo u 1902. godini, kada je prema Osmanu Nuri-Hadžiću, Bakir-beg Tuzlić u ime muslimanskog pokreta tobože potpisao ugovor o političkom savezu sa srpskom opozicijom, njemu je na prijedlog Zemaljske vlade i uz saglasnost ministra Kalaja odobren hipotekarni zajam iz vladinog fonda novčanih kazni u iznosu od 30.000 kruna sa rokom otplate od 10 godina radi podmirenja dospjelih obaveza. Kako u pomenutom fondu trenutno nije bilo dovoljno sredstava učinjena je privremena pozajmica od 13.000 kruna iz vladinog dispozicionog fonda, iz koga se inače finansirala djelatnost konfidenata, i njima je iskupljena mjenica Bakir-bega Tuzlića, koja je 1. juna 1902. godine dospjela kod filijale Privredne zemaljske banke u Tuzli. Ostalih 17.000 kruna upotrijebljeno je iz fonda novčanih kazni radi otkupa Tuzlićevih mjeničnih dugova koji su dospjeli 2. juna 1902. godine kod Brčanske štedionice.³⁴² Privredna zemaljska banka bila je posrednik u ovoj zakulisanoj finansijskoj operaciji i formalno je figurirala kao davalac zajma Bakir-begu Tuzliću.³⁴³ Međutim, uprkos Kalajevom insistiranju preko Zemaljske vlade, ni Bakir-beg Tuzlić, kao ni ostali iz kruga pripadnika umjerene muslimanske opozicije, nije smatrao oportunističkim da se otvoreno ogradi od politike radikalne grupe sa Džabićem na čelu. Bojeći se kompromitovanja, on je također izbjegao da se javno izjasni kao vladin pristalica nego je manje više nastavio sa svojom dvostrukom ulogom.³⁴⁴

Prema zapažanjima organa okupacionih vlasti tokom pregovora u Sarajevu nastavljen je proces slabljenja unutrašnjeg jedinstva muslimanske opozicije, ali je radikalna struja ostala i dalje ta koja je davala ton, dok umjereni, zbog pritiska radikala i uticaja javnog mnijenja, mogu doći do izražaja.³⁴⁵ U toku samih pregovora Džabić je fungirao kao stvarni vođa i njegovo držanje u odlučnim trenucima bilo je opravdano i za one muslimanske predstavnike koji su svojim pasivnim držanjem manifestovali svoju umjerenost.³⁴⁶

Nakon prekida pregovora sa Zemaljskom vladom u proljeće 1902. godine, objavljivanjem termina sastanka delegacija u Beču, pojačana je aktivnost i međusobno kontaktiranje istaknutih ličnosti ekstremne muslimanske opozicije. To su prije svega posjete opozicionara iz travničkog okruga onim u Mostaru, s ciljem da se dogovore o zajedničkom nastupu, te vjerovatno da zadobiju bivšeg muftiju Džabića i njegove istomišljenike. Derviš-beg Miralem je vodio u Sarajevu sa predstavnicima opozicionog pokreta razgovore o daljoj političkoj taktici. Očigledno je da su s istim ciljem otputovali u maju 1902. godine iz Travnika Ahmed-beg Hadžimusić u Brčko i Posavinu i Mustaj-beg Ibrahimpašić-Kukavčić preko Jajca u Banja Luku. Prema podacima do kojih je došao okružni predstojnik u Travniku M. Rukovina radilo se na tome, da bošnjačka i srpska

³⁴² ATK, KŠST, k-3(628), f-1, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*.

³⁴³ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 217; N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 144.

³⁴⁴ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 217; N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 139-153.

³⁴⁵ *Borba Muslimana*, dok. br. 44, str. 157-158; Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 218.

³⁴⁶ N. Šehić, *Pokret Muslimana*, str. 154-155; Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 218.

opozicija podnesu zajednički *Memorandum* protiv progona u zemlji i uticaju stranih kapitalista pri osnivanju industrijskih preduzeća, i načina prodaje šuma na veliko, poreskih tereta i dr. te da traže političku autonomiju za zemlju. Ukoliko se s tim ne uspije u Beču, postojala je namjera da se ide u Berlin i, računajući na podršku nekih sila, traži revizija Berlinskog ugovora u pogledu Bosne i Hercegovine. Za to vrijeme u Mostaru Derviš-beg i Hamza-beg Miralem intenzivno su komunicirali sa Vojislavom Šolom i drugim tamošnjim srpskim opozicionarima.³⁴⁷ Salih Kazazović je po nalogu Hamdi-bega Hasanpašića radio na tome da dođe do političkog sporazuma između vođstva muslimanskog i srpskog pokreta. U tom pogledu on je pregovarao sa Gligorijem Jeftanovićem i popom Stjepom Trifkovićem, kod kojih je naišao na punu podršku. Hasanpašić je poslao Kazazovića u Novi Sad da tamo zajedno sa Jašom Tomićem radi na stvaranju „formalne sloge“. Razgovorima u Novom Sadu prisustvovao je i Vidović, vođa srpske opozicije u Bosanskoj Gradišci. Tom prilikom bilo je dogovoreno da se organizuje sastanak vođa jednog i drugog pokreta, tako „da se ne bi činilo, kao da je jedna strana od druge tražila pomoć.“³⁴⁸

Zemaljska vlada u Sarajevu je imala negativan i oštar stav prema Pokretu za vjersko-prosvjetnu autonomiju. To pokazuje i činjenica, kada je štampana brošura „Memorandum bosansko-hercegovačkog islamskog naroda Visokoj delegaciji i članovima ugarskog Sabora“. Vlada je naredila da se zabrani u Bosni i Hercegovini rasturanje te brošure i da se nađeni primjerci konfiskuju.³⁴⁹ Isto tako, Zemaljska vlada u Sarajevu je imala informacije da u Komitetu bosansko-hercegovačkih emigranata u Istanbulu, koji agitira i radi na provociranju nemira u Bosni i Hercegovini i Makedoniji, pri čemu se posebno ističu Munir-beg Kapetanović, Haki-beg Hamza Alajbegović i Al ef. Šefket Junuz. Stoga je Zemaljska vlada tražila da se provjeri sa kojim ljudima u Bosni i Hercegovini oni surađuju.³⁵⁰

Druga etapa borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju, odvijala se od sredine prve decenije XX stoljeća. To je period borbe bosanske građanske klase za dobijanje uticaja na politiku u zemlji i za ostvarivanje izvjesnih dugoročnih i dalekosežnih nacionalno-političkih ciljeva. U tom periodu formiraju se u Bosni i Hercegovini građanske političke stranke, koje po svom obliku, političkoj ideologiji i psihologiji uglavnom odgovaraju tipu narodnih organizacija. Ovakav pristup određivao je program i političku strategiju bosanskih građanskih struktura, koje na prvo mjesto stavljaju svoje nacionalno-političke ciljeve. U tom sklopu, međutim, pod sve jačim pritiskom osiromašenog i prezaduženog bosanskog sela, građanska politika u Bosni i Hercegovini u posljednjoj deceniji

³⁴⁷ *Borba Muslimana*, dok. br. 38, str. 149-150; Vojislav Bogićević, Stanje raje u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875-1878. godine, *Godišnjak Istorijskog društva BiH*, II, Sarajevo 1950, str. 331.

³⁴⁸ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 219.

³⁴⁹ ATK, ZVS, br. 2215 IB od 7. jula 1902.

³⁵⁰ ATK, ZVS, br. 1578 IB od 22. aprila 1903, str. 117.

austrougarske vladavine bila je prisiljena da stavi na dnevni red agrarno pitanje.³⁵¹

Nakon što je protjeran Džabić iz zemlje, autonomni pokret je utihnuo i nije se znalo ko stoji na čelu pokreta. To je iskoristio novi zajednički ministar finansija, Burijan, te je krajem 1904. godine u Ulema medžlisu i Vakufskoj direkciji postavio sebi odane ljude, te imenovao nove članove Zemaljskog vakufskog povjerenstva. Navedeno povjerenstvo je marta 1905. godine donijelo odluku da se za izdržavanje islamskih škola propiše 5% prireza na neposredni porez. Nakon toga, do izražaja dolazi veleposjednička grupa u autonomnom pokretu, koji su 1906. godine preuzeli u Istanbulu od Džabića dokumente i punomoćje za vođenje autonomnog pokreta. To je imalo pozitivnog odraza kod bošnjačkog naroda, a podršku je dalo i Zemaljsko vakufsko povjerenstvo. I sam ministar Burijan je bio raspoloženja da se izađe u susret zahtjevima Bošnjaka po pitanju vakufsko-mearifске autonomije. Krajem 1906. godine u Slavonskom Brodu održan je sastanak muslimanskih prvaka iz svih krajeva zemlje, na kojem je osnovana Muslimanska narodna organizacija i izabran njen Egzekutivni odbor, na čelu sa Ali-begom Firdusom. U programu odbora stavljeni su agrarni zahtjevi, a potom vjersko i vakufsko-mearifска pitanja.³⁵² Egzekutivni odbor je nastavio borbu za autonomiju, pisanjem memoranduma i dugim pregovorima sa Zemaljskom vladom i slanjem deputacija u Beč i Istanbul. Aneksijom, pitanje vjerske autonomije muslimana je za Austro-Ugarsku izgubilo na značaju, te je 15. aprila 1909. godine ozakonjen "Statut za autonomnu upravu islamskih vjerskih vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini". To je značilo da su vjerski i vakufski organi postali samoupravni.³⁵³ Time je pokret za vakufsko-mearifsku autonomiju muslimana bio završen.

Čifčijski odnosi u Bosni i Hercegovini nakon smrti Benjamina Kalaja i uvođenje desetinskog paušala

Benjamin Kalaj je umro 13. jula 1903. godine. Povodom njegove smrti, Zemaljska vlada je zatražila od političkih oblasti u Bosni i Hercegovini mišljenje kakav je utisak Kalajeva smrt imala na narod. Vlada je organizovala i odlazak građana na pogreb Kalajev. Kod Bošnjaka se čulo ovakvo mišljenje: "Svako onaj ko ode na Kalejev pogreb, izdajnik je". Tako je izvijestio Kotarski ured u Bijeljini Zemaljsku vladu u Sarajevu.³⁵⁴ Iz prispjelih izvještaja pojedinih kotarskih predstojnika se vidi da niko ne žali Kalajevu smrt. Narod se najviše interesuje

³⁵¹ M. Imamović, *Agrarno pitanje*, str. 153; Mustafa Imamović, Regulisanje agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini 1878-1914, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 3, Sarajevo 1973, str. 139-150.

³⁵² N. Šehić, *Autonomna borba Muslimana*, str. 248.

³⁵³ I. Hadžibegović, M. Imamović, *BiH u vrijeme austrougarske vladavine*, str. 272.

³⁵⁴ ATK, ZVS, br. 2006 rez od 24. jula 1903, str. 118.

za Kalajevog nasljednika i kakvu će on politiku voditi. U vezi Kalajeve smrti, kotarski predstojnik iz Gračanice je javio “kada je neki seljak Bošnjak iz Gračanice video na javnim zgradama izvještane crne zastave i pitao zbog čega su izvještane, drugi Bošnjak mu je odgovorio: ”Umrlo Zemaljska vlada, a predstojnik otišao u Budimpeštu”. Na selu je u povodu Kalajeve smrti vladala potpuna ravnodušnost. U mnogim mjestima nije održan ni parastos. No, bilo je onih koji su drugačije gledali na Kalajevu smrt i bili riješeni ići na sahranu Benjamina Kalaja. Srpska opozicija je bila odlučna da Srbi idu na Kalajev pogreb. Proto Petar Jovanović iz Gradačca i muderis hafiz Ahmed ef. Muftić javili su da idu o svom trošku na Kalajev pogreb u Budimpeštu. Proto Jovanović je udovici Kalajevoj u svoje ime izjavio saučesće”.³⁵⁵

Nakon smrti Benjamina Kalaja 1903. godine, na njegovo mjesto ministra Zajedničkih finansija izabran je baron Burijan. Ministra Burijana je dočekalo jako puno otvorenih pitanja, koja Kalaj nije uspio završiti. Tu su posebna složena pitanja vezana za autonomne pokrete muslimana i Srba za vjersku i prosvjetnu autonomiju, pitanja iz oblasti agrara, a s tim u vezi i složena pitanja iz poreske politike. Baron Burijan je posebno držao važnim poresku politiku, pa je u ovoj oblasti pripremao važne reforme. Usljed brojnih poteškoća i propusta u oblasti poreske politike ministar baron Burijan, koji se za razliku od svog prethodnika Benjamina Kalaja odlikovao izvjesnim liberalizmom u vođenju bosanske politike, pripremao se da provede poresku reformu. Na tom planu, započeo je sa izvođenjem reforme vezane za desetinski sistem. U tom pogledu zaveo je novi poreski sistem tzv. *desetinski paušal*. On je ukazao na činjenicu da desetinski sistem oporezivanja nije vodio računa o troškovima proizvodnje, što je po njegovoj procjeni bio jedan od razloga zanemarivanja željene intezivne obrade zemljišta i unapređenja poljoprivrede. Važno je istaći da je austrougarska uprava zadržala skoro isti sistem poreza kako ga je zatekla u osmanskome periodu. Shodno novonastalim državnim potrebama porez je porastao, pa je 1904. godine iznos svih poreza u Bosni i Hercegovini bio 17.095.000 kruna. Od toga je otpadalo na desetinu 8.276.000 kruna, na dohodarinu i kućarinu 1.933.000 kruna, na trošarinu 3.860.000 kruna, a na porez na sitnu stoku 860.000 kruna. Čist prihod od monopola iznosio je 7.677.860 kruna. Na osnovu navedenih podataka vidljivo je da je glavni finansijski teret u Bosni i Hercegovini podnosio seljak u vidu neposrednih poreza.³⁵⁶

Takvo stanje je bilo opterećavajuće i za državu i za seljačku populaciju, posebno za odnose između čifčija i age zemljoposjednika. Na tom planu baron Burijan je težio promjenama. U tu svrhu Burijan je tražio od Zemaljske vlade elaborate o stanju desetinskog sistema, te je na osnovu daljih ispitivanja izradio projekat poreske reforme. Na osnovu toga je 28. marta 1905. godine podnio caru na sankciju ovaj projekat. Po Burijanovoj procjeni, projekat nije predstavljao

³⁵⁵ ATK, ZVS, br. 578, od 27. jula 1903, str. 118.

³⁵⁶ Đ. Krstić, *Agrarna politika u BiH*, str. 83.

radikalnu poreznu reformu. Namjesto desetine ne bi došlo do novog glomaznog poreza, nego bi se prethodno pristupilo utvrđivanju boniteta obradivog zemljišta po posebnim komisijama koje bi revidirale cjelokupan privatni posjed sravnjajući ga sa stanjem u katastru. Pošto se komisijski utvrdi bonitet zemljišta i izvrše potrebna sravnjenja sa ranijim stanjem, utvrđuje se desetinski paušal svake zemljišne parcele i formira *desetinski paušalni* katastar. Prilikom utvrđivanja desetinskog paušala imalo se voditi računa i o elementarnim nepogodama, što se uzimalo u obzir kod konačnog utvrđivanja desetinskog paušala.³⁵⁷

Zemaljska vlada u Sarajevu dala je uputstva političkim vlastima kako će prilikom uvođenja u praksu paušaliranja desetine, zaštititi prava aga i begova u sabiranju haka. Tužbe koje se odnose na hak morale su se brzo i efikasno rješavati. Rasprave o agrarnim sporovima vodili su sami kotarski predstojnici.³⁵⁸

Zbog složenosti i kompleksnosti te posebno osjetljivosti ovog problema Burijan je išao veoma oprezno sa reformom desetinskog sistema. Tako je do 20. maja 1905. godine trebalo podnositi prijavljive za desetinski paušal. Prema dobijenom iskustvu trebalo je pristupiti zavođenju desetinskog paušala u cijeloj zemlji. Ministar se nadao da će nova poreska reforma naići na razumijevanje i podršku kod stanovništva, a u najmanju ruku da ono neće biti prema njoj neraspoloženo. Računao je sasvim opravdano, da će poreskoj reformi dati otpor muslimanski zemljoposjednici, koji su imali u posjedu čifčijske zemlje i begluke. Stoga je austrougarska vlast o tom faktoru vodila računa. Naime, zemljoposjednik, vlasnik zemljišnog posjeda na kojem je čifčija u zakupničkom odnosu, koji je zemlju obrađivao po vlastitoj ocjeni, državi je imao obavezu dati desetinu, a zemljovlasniku posjeda određeni dio ploda, po pravilu trećinu, u naturi. Prije zavođenja desetinskog relutuma, zemljoposjednici su dolazili na vršidbu kako bi odvojili dio ljetine koji je njima pripadao. Dotada im je Zemaljska vlada obezbjeđivala uvid u desetinski operat (deftere), što im je praktično omogućavalo da utvrde količinu davanja i bila je to osnova pri regulisanju sporova s čifčijama. Novom poreskom reformom ukinut je desetinski operat (defter), što je zemljovlasnicima posjeda oduzimalo mehanizam kontrole. Iako Zemaljska vlada nije bila ubuduće obavezna da obezbjeđuje mogućnost kontrole, Burijan je zaključio da je ipak ispravno, i da treba obezbijediti interese zemljovlasnika posjeda, ovo posebno i zbog činjenice da se kod stanovništva pojavilo uvjerenje da desetina i trećina čine organsku cjelinu, a nova poreska reforma može kod čifčija stvoriti uvjerenje da se agrarni odnosi mogu time izmijeniti. Stoga je Burijan bio odlučan da se stanovništvu da do znanja da poreska reforma nema nikakve veze sa agrarnim pitanjem. Bilo je stoga potrebno da se izda zakonska uredba koja bi sadržavala odredbe koje obezbjeđuju prava zemljovlasnika i poslije ukidanja desetinskog operata. U tu svrhu je izdata *Uredba o agrarnim*

³⁵⁷ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 84.

³⁵⁸ ATK, ZVS, br. 1800 rez, od 4. decembra 1905, str. 125.

parnicama.³⁵⁹ Uredbom se utvrđivao način uzimanja trećina. Car je sankcionisao ovaj zakonski projekat 5. aprila 1905. godine.³⁶⁰

Zemaljska vlada je preko političkih oblasti konsultovala mišljenje aga i begova, kako se oni odnose prema paušaliranju desetine. Dok desetina nije paušalirana, nego su je egzekutori određivali na poljima prema stanju roda, mada najčešće nepravilno, agama i begovima je visina haka odmjeravana prema visini desetine. Čak je hak naplaćivan uz asistenciju vlasti. Svakako da je u tom pogledu paušaliranje desetine bilo na štetu aga i begova. Oni su, kaže se u vladinom aktu, izrazili bojaznost da će ih ubuduće, prilikom likvidiranja, odnosno prilikom prikupljanja haka, vrijeđati čifčije. Stoga Vlada za uređenje ove oblasti smatra neophodnim primjenu *Uredbe o agrarnim parnicama*. Izvjesno je bilo, a što se potvrđuje i u vladinom aktu da su čifčije obradovane paušaliranjem desetine. S tim u vezi Zemaljska vlada izražava bojazan od mogućnosti neprijateljskog držanja čifčija prema begovima i agama, pa je dala instrukcije političkim oblastima da poučavaju narod kako se imaju držati prema agama i begovima, a ako bi se desio kakav insult, ima se sa svom strogošću i energično istupiti. Na kraju se kaže, da će desetina biti paušalirana u toku 1905. godine.³⁶¹

Kako bi imala mirne zemljovlasnike, Zemaljska vlada je predložila *Uredbu* kojom je trebalo regulisati davanje trećine, koja je nakon toga usvojena i u Beču. U *Uredbi* je istaknuto da će ona doprinijeti smirivanju zemljoposjednika, koji su se bojali da će ukidanjem desetinskog operata (deftera) biti oštećeni njihovi interesi. Ovom *Uredbom*, trebali su se urediti odnosi između zemljovlasnika i čifčija pri ubiranju trećine. Isto tako, *Uredba* je regulisala rješavanje spornih detalja vezanih za trećinu. Po osnovu ove *Uredbe*, čifčija je imao obavezu, na vrijeme informisati zemljoposjednika za vrijeme vršidbe, odnosno branje kukuruza, sakupljanja sijena i ubiranja ostalih plodova i ljetine. Zemljovlasnik, odnosno njegov zamjenik, imao je obavezu da zajedno s čifčijom izvrši fizičku diobu ljetine i da se oko toga s čifčijom sporazumi. Ukoliko se oni ne bi sporazumjeli u roku od 24 sata, na zahtjev obje stranke, odluku donesu kotarski predstojnik.³⁶² Ukoliko zemljoposjednik ili njegov zamjenik ne bi došli na vršidbu, čifčija je imao mogućnost da vršidbu izvrši i bez prisustva zemljoposjednika. Zemljoposjedniku je bilo obezbijeđeno pravo da u poreskoj upravi dođe do uvida u desetinski paušal svake sporne parcele i dobije u prepisu utvrđeni paušal. Zemljoposjedniku je, bilo osigurano da u spornim situacijama, upravna vlast procijeni ukupni prinos ljetine. Na taj način, upravnim vlastima je padalo u nadležnost da donesu odluke u spornim slučajevima i da primjenjuju u agrarnim sporovima postupak utvrđen 1895. godine. Austrougarske vlasti su smatrale da su ovom *Uredbom*

³⁵⁹ *Uredba* je sankcionisana od strane cara 5. aprila 1905. godine. *Glasnik zakona i naredaba za BiH 1878-1916*, str. 56.

³⁶⁰ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 85. StA W, Nr. 1414/1905.

³⁶¹ ATK, ZVS, br. 854 rez od 30. maja 1906, str. 128.

³⁶² H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 85; ABiH, ZMF, Pras. Nr. 534, BH 1906.

obezbijedjeni interesi zemljoposjednika, a da je zavođenjem desetinskog paušala, u izvjesnoj mjeri, bio zadovoljen i interes čifčija.³⁶³ Na taj način vjerovalo se da su zadovoljeni i interesi čifčija i aga zemljoposjednika.

Međutim, suprotno očekivanjima austrougarske vlasti, odnosi aga i begova sa čifčijama postojali su sve složeniji, i u ovom vremenu su se usložnili najviše zbog paušaliranja desetine. O tim odnosima na području Tuzlanskog okruga, okružni predstojnik u Tuzli, je iznio slijedeće: “aga i begovi su uzrujani zbog paušaliranja desetine, a odnosi između aga i čifčija su već odavno bili zaoštreni, da bi lako mogli da se pretvore u veće zlo. Srbi su, kazao je predstojnik uvijek spremni da nam napakoste ili da nam načine kakve poteškoće”.³⁶⁴ Govoreći o kotarskom predstojniku Markoviću u Bijeljini, kaže da je “predstojnik model 82”, to je inače bio model stare austrijske puške, kome je kaplarski štampar sium i koji osim “Fremdenblatta” nije ništa drugo u svom životu čitao”. U tom vremenu u kotaru Bijeljina značajno su bili zaoštreni odnosi između pravoslavaca čifčija i muslimana aga i begova. Ove odnose dodatno je zaoštrio napad kamenjem pravoslavaca u Dvorovima na Haki-bega Pašića, što je izazvalo veliku uznemirenost kod muslimana. U Janji su čifčije istukle Osmana Muratbegovića. Iz tih razloga kružile su kroz Bijeljину informacije da se “turci” spremaju za odmazdu. Stanje je dodatno usložnjavalo širenjem informacija po kafanama da se sultan sprema da ponovo zauzme Bosnu i Hercegovinu i da će istjerati Švabe. Cjelokupna situacija je stanovništvo držale u stanju izvjesne napetosti.³⁶⁵

Usljed uspostavljenih privrednih i političkih odnosa, bošnjački zemljoposjednici nisu mogli prerasti u kapitalističke rentijere i preduzetnike, jer su aga i beg bili lišeni političke moći. Osim toga, tome se suprostavljao i čifčija, jer je osjećao da se njegovo kmetovsko-čifčijsko pravo na čifluku postepeno u stvarnosti pretvara u privatno vlasništvo. Zbog brojnosti čifčija, austrougarska vlast je nalazila da je politički najoportunije da prećutno, pa i neposredno podržava taj proces. Gledajući svoje interese i gledajući da održi ravnotežu između dvije strane u agrarnom odnosu, austrougarska vlast je onemogućila zemljoposjednika i čifčiju da ostvare svoje težnje. Niti je zemljoposjednik postao kapitalistički rentinijer, niti je čifčija pravno postao privatni sopstvenik.³⁶⁶

Na ovaj način uspostavljeni odnosi, nastali novom poreskom reformom imali su za posledicu jačanje zaoštrenosti između čifčija i zemljovlasnika posjeda, što je dovelo do intezivnijih agrarnih sporova i opšteg nezadovoljstva seljaštva. Burić je imao jasnu viziju uspostave novog poreskog sistema, pa je nastavio rad na reformi iste. U tom smislu dao je prijedlog *Zakona o paušaliranju*

³⁶³ H. Kapić, *Agrarno pitanje*, str. 86.

³⁶⁴ ATK, ZVS, br. 2323 IB, od 1906, str. 130-151.

³⁶⁵ ATK, ZVS, br. 2323 IB, od 1906, str. 130-151.

³⁶⁶ M. Imamović, *Agrarno pitanje*, str. 157; Mustafa Imamović, Osnivanje i program Srpske narodne organizacije u Bosni i Hercegovini 1907. godine, *Istorija XX veka-Zbornik XII*, Beograd 1972, str. 160-161.

poreza,³⁶⁷ 7. maja 1906. godine, kojim se zavodio *desetinski paušal* u Bosni i Hercegovini. Utvrđeno je da su se dobrovoljnim izvođenjem desetinskog paušala u 1905. godini, pokazali zadovoljavajući rezultati te ustanovilo povoljno raspoloženje širokih slojeva stanovništva prema poreskoj reformi, kao i to da su se mnogi zemljišni korisnici, javili za dobrovoljno zavođenje desetinskog paušala. Stoga je Burijan bio mišljenja da i dalje treba ići postupno zbog nedostatka sredstava i potrebnih stručnih snaga. Isto tako, konstantovano je da se kod zemljoposjednika javljalo popuštanje prema novom poreskom sistemu i preovladavalo je uvjerenje da će njihove pozicije biti zaštićene. Da se hak što lakše prikupi Vlada je izdala *Naredbu o likvidaciji agrarnih davanja*,³⁶⁸ odnosno postupak u suđenju u agrarnim sporovima u kotarevima koji su podvrgnuti paušaliranju desetine. U tom smislu, čifčija je morao na vrijeme obavijestiti subašu ili agu, kad misli da pobere ljetinu da bi ovi na vrijeme došli do haka.³⁶⁹ Evidentno je bilo da su u 1905. godini bili učinjeni određeni pozitivni pomaci, što je davalo prostora Burijanu da žesće radi na novom poreskom zakonu, kako bi se uspostavio obligatorni odnos na cijelom području Bosne i Hercegovine. U 1906. godini *Zakon o paušaliranju poreza* se sprovodio u šest kotareva (Bosanska Dubica, Bihać, Stolac, Žepče, Fojnica i Brčko). Isto tako, težilo se u 1906. godini sprovesti paušaliranje desetine u opštinama koje se za to dobrovoljno jave. Tako je bilo oko 400 prijavljenih opština. Planirano je bilo da se u narednim godinama sprovede paušaliranje desetine u cijeloj zemlji. Plašeći se da ne dođe do posebnog i po režim nepovoljnog tumačenja novog zakona od strane većine stanovništva, koje bi moglo postaviti pitanje trećine (haka), Burijan je naglasio da novi zakon nema drugog cilja osim sprovođenja poreske reforme.³⁷⁰ Od strane Burijana, ali i cara u Beču, koji je dao podršku ovom *Zakonu* očekivani su pozitivni rezultati na planu uspostave boljih agrarnih odnosa između čifčija i aga zemljoposjednika u Bosni i Hercegovini.

Međutim, uvođenjem desetinskog paušala u oblasti agrarnih odnosa nije se značajnije doprinijelo poboljšanju odnosa između čifčije i zemljovlasnika. Naprotiv, odnosi su se značajno zaoštrili u 1906. godini. Vlast je iste pokušavala riješiti određenim dodatnim mjerama, ali nisu bili zadovoljni svojim statusom ni age i begovi, a ni čifčije. Zbog složenosti stanja u oblasti agrara u Tuzli se u kući Tuzlića (konaku) održala konferencija povodom paušaliranja desetine. Begovi su smtrali da će paušaliranje desetine biti uzrok velikih poteškoća u pogledu sabiranja haka. Predlagano je da se traži od Zemaljske vlade da omogući agama i begovima pravilnije i pravovremeno sabiranje haka. Većina je bila mišljenja da nikakva mjera neće doprinijeti dobrom rješenju tog pitanja i da paušaliranje

³⁶⁷ *Zakon* je usvojen, odnosno sankcionisan od strane cara 15. maja 1906. godine. *Glasnik zakona i naredaba za BiH 1878-1916*, str. 61.

³⁶⁸ *Naredba o likvidaciji agrarnih davanja* je od strane Zemaljske vlade donijeta 31. maja 1905.

³⁶⁹ ATK, ZVS, br. 910 rez. od 1906, str. 135-136.

³⁷⁰ H. Kapiđić, *Agrarno pitanje*, str. 86. StA W, Nr. 465/1906.

desetine znači i propast muslimanskog posjednika, koji je bio ovisan od prihoda haka. Uzrok tome je bio, što je agrarni sistem prikupljanja haka bio zastario i nesavremen je, kao što je bilo i prikupljanje desetine u naravi. To se uvidjelo još za vrijeme osmanske uprave, zbog čega su se provodile razne reforme. Stoga su na sastanku smatrali da jedino moguće rješenje agrarnog pitanja jeste otkup čifluka u gotovini. Međutim, zemljoradnici su smatrali da bi isplata cjelokupnog čifluka u gotovini bila u većini na štetu begova, jer bi sa dobivenim skromnim kapitalom bili privredno upropašteni. Stoga su bosanski begovi i age bili mišljenja da bi najbolje bilo da se jedan dio čifluka preda u vlasništvo čifčiji, a ostatak da zadrži beg. Na taj način bi i beg bio privredno onesposobljen. Sve ostalo bi bila samo polusredstva. Kako je među prisutnim pojedincima vladalo podijeljeno mišljenje sa kakvim bi prijedlozima i zahtjevima trebalo izaći pred Zemaljsku vladu, nije donesen nikakav zaključak, već je izabran jedan uži odbor kome je stavljeno u dužnost da se pozabavi tim pitanjem. Na odgovor okružnog predstojnika u vezi sa prijedlogom pomenutog sastanka da se čifluk podijeli između bega i čifčije, Zemaljska vlada je odgovorila da bi takvo rješenje bilo vrlo srećno i da okružni predstojnik treba da na tome radi sprazumno sa begovima i čifčijama. Ali, kaže se u aktu Zemaljske vlade, da postoje i pri takvom rješenju određene poteškoće, jer bi u pojedinim krajevima na age otpale vrlo male parcele zemlje za obradu, a to bi izazvalo pitanje komasacije (grupisanja) zemlje, a na tako poravnavanje sa agama ne bi pristale čifčije.³⁷¹

Uvođenjem desetinskog paušala u 1906. godini došao je čifčija u nešto bolji položaj. Umjesto dosadašnjih desetinskih komisija, koje su procjenjivale rod na njivi i drveću, više puta i u sporazumu sa agom, uveden je desetinski paušal. Time je čifčija postao slobodniji u radu, mogao je požeti, obrati i u hambar sasuti kad je htio, a aga je bio upućen da se sa čifčijom poravna, a ne da svoju trećinu prima prema poreskim knjigama, kako je to ranije bilo. Zato su između obiju stranaka postojali sve češći sporovi, koji su s jedne strane produbljivali problem, a s druge strane isti su izazivali ubeglucenje, odnosno pretvaranje čifčijskih zemalja u slobodne zemlje begova tzv. begluke.³⁷²

Srpska ineligencija u Bosni i Hercegovini željela je iskoristiti određene procese koji su se pozitivno odrazili na status čifčija, kao i radničke štrajkove koji su se dešavali u Sarajevu i u još nekim mjestima u isto vrijeme, kako bi slične pokrete pokrenula i kod seoskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, odnosno kod čifčija. Radilo se o tome, da se među čifčijama osnuje slična organizacija poput ovih radničkih. Jer se vjerovalo da bi se na taj način lakše ostvarili interesi čifčija zakonskim putem, a ako to ne bi uspjelo onda bi se upotrijebila sila. Kao uvod u rješavanje agrarnih pitanja, bila je istaknuta parola da se ne plaća hak, čime bi zemljoposjednici bili prisiljeni da prodaju svoje čifluke. To bi po stavu srpskih intelektualnih i drugih građanskih krugova imalo uticaja na čifčije obiju konfesija.

³⁷¹ ATK, ZVS, br. 1709 IB, od 17. jula 1906, str. 130-131.

³⁷² Đ. Krstić, *Agrarna politika u BiH*, str. 5.

Ovakvim stavovima i stremljenjima Zemaljska vlada se odlučno suprotstavljala.³⁷³ Naime, smatrala je da je to put u rješenje nacionalnog pitanja Srba u Bosni i Hercegovini, a što je podrazumijevalo i njihovu političku dominaciju, koja nije odgovarala austrougarskoj upravi u Bosni i Hercegovini. Navedeni reformski postupak koji je provodio Burijan oko zavođenja desetinskog paušala, koji je bio vezan za reformu poreskog sistema, nije proveden radikalno, kako zbog interesa državnog fiska, tako i zbog potreba za unapređenjem poljoprivrede. Vjerovalo se, da će novi poreski sistem postati snažan podsticaj unapređenju poljoprivrede i boljem aktiviranju seljaštva. U agrarne odnose, međutim, nije se diralo, ali, baš te polovične mjere su vodile daljem porastu sukoba i agrarnih sporova. Tako da je bilo evidentno jačanje suprotnosti između čifčija i zemljovlasnika posjeda, što je dodatno opterećivalo austrougarske vlasti, koje su bile svjesne potrebe iznalaženja adekvatnog rješenja u oblasti agrarnih odnosa.

Donošenjem *Zakona o paušaliranju poreza* iz 1906. godine, nastao je novi pristup u prikupljanju poreza od prihoda sa zemljišta. Umjesto dotadašnjeg načina, koji se sastojao u svakogodišnjem procjenjivanju ljetine i utvrđivanju visine poreza, uveden je novi način, po kome je prihod, a prema tome i visina poreza paušalirana. Novost je bila ta, što je seljak unaprijed znao šta ima u ime poreza da plati, čime su bile izbjegnute moguće zloupotrebe pri procjenjivanju ljetine, a što je za bosanskog čifčiju bilo od osobite važnosti. On nije više agi i begu davao trećinu prema poreskim knjigama, nego prema stvarnom prihodu kojeg je aga i beg našao sakupljen na njivi.³⁷⁴ Nakon donošenja *Zakona o paušaliranju poreza* evidentna je bila tendencija povećanja ubiranja poreza, što se najbolje može vidjeti iz slijedeće tabele. Porez je prikazan po godinama, a iznosi su izraženi u krunama.³⁷⁵

Godina	Desetinski paušal	Zemljarina	Na ovce i koze	Biljezi i pristojbe
1907.	8.714.000	782.700	827.800	2.860.000
1910.	8.853.000	847.300	779.800	4.048.000
1912.	8.842.000	910.500	850.500	---

Tabela 1. Podaci o ubiranju poreza za period od 1907. do 1912. godine.

Na osnovu navedenih pokazatelja, vidljiv je blagi rast poreza po osnovu desetinskog paušala i zemljarine. Značajniji porast poreza bio je zapažen u oblasti biljega i pristojbi, dok je porez na stočni fond (ovce i koze) bio na istoj razini. Ono što je bilo važno za austrougarske vlasti, u ovoj oblasti odnosi se na uspostavljanje evidencija poreza, koja se od vlasti mogla pratiti i kontrolisati.

³⁷³ ATK, ZVS, br. 1631 IB, od 21. juna 1906, str. 133.

³⁷⁴ Đ. Krstić, *Agrarna politika u BiH*, str. 83.

³⁷⁵ Đ. Krstić, *Agrarna politika u BiH*, str. 84.

Novim *Zakonom o paušaliranju poreza* nisu bili zadovoljni muslimanski zemljoposjednici. Smatrali su da je to direktan udar na njih, odnosno njihove interese. Stoga su predstavnici muslimanskih posjednika iz svih okruga u Bosni i Hercegovini predali predstavke Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču, tražeći da njihovi posjednički interesi budu zaštićeni u vezi sa paušaliranjem desetine. Na navedene predstavke im je odgovoreno, da bosanska Zemaljska vlada vodi o tome računa od samog uvođenja paušaliranja desetine. Da je to tako potvrđuje tzv. fakultativno (dobrovoljno) zavođenje paušala u pojedinim opštinama radi čega je bio potreban i pristanak aga i begova. Kako bi se dodatno doveli u red ovi poslovi, Vlada je izdala *Uredbu o odmjerivanju haka*³⁷⁶ za prethodnu godinu, a u okruzima Mostar i Bihać, te kotaru Brčko zavedene su bile dodatne mjere kako bi se zaštitilo sakupljanje haka. Bilo je planirano, da Zemaljska vlada zavede i druge praktične mjere, ali Vlada nije bila spremna pristati na prijedlog Hrasnice o strožijoj stilizaciji *Saferske uredbe*, što bi navodno bilo u interesu posjednika. Međutim, od toga se odustalo, jer *Saferska uredba* je činila osnovu njihovih prava prema čifčijama.³⁷⁷

U bošnjačkom narodu se vodila veoma oštra borba među onima koji su pristalice Zemaljske vlade i koje narod zove "frdekterima", protiv onih koji se smatraju predstavnicima naroda. Na čelu frdektera bio je zemljoposjednik iz Tešnja, Adem-aga Mešić.³⁷⁸ Bošnjački narod je navedene propise vezane za desetinski paušal i paušaliranje poreza smatrao direktnim atakom protiv njih, te je iskazivao nezadovoljstvo u tom smislu. Stoga su bošnjački predstavnici smatrali da je na ovaj način učinjena velika usluga srpskoj i hrvatskoj komponenti, jer uvođenjem desetinskog paušala i paušaliranja poreza bošnjački veleposjednik je znatno ekonomski oslabio. To je bilo vidljivo već u prvoj godini primjene *Zakona o paušaliranju poreza*.

Uporedo sa prilikama vezanim za poreznu politiku u Bosni i Hercegovini je došlo do međukonfesionalne zategnutosti. To je bilo izraženo i između srpskog i hrvatskog naroda, te se prenosilo i putem listova koji su izlazili u navedenom vremenu. Između lista "Hrvatskog dnevnika" i lista "Srpska Riječ" duže vrijeme se vodila oštra prepirka, zbog čega je na kraju došlo do uličnih sukoba, čiji je uzrok bila novinarska svađa. S tim u vezi vladin komesar za glavni grad Sarajevo donio je odluku da iz Sarajeva protjera urednika "Hrvatskog dnevnika", Kerubina Šegvića i urednika "Srpske riječi" Stjepana Kobasicu. Osim toga, donesene su odluke o protjerivanju administratora "Hrvatskog dnevnika", Ivana Barbića i pisca Petra Kočića. Zemaljska vlada je posebno optuživala Petra Kočića, koji se tada nalazio u Budimpešti, gdje je namjeravao uz pomoć članova delegacije podići optužbe protiv uprave u Bosni i Hercegovini. Odatle je namjeravao otići u

³⁷⁶ *Uredba* je donesena je od starne Zemaljske vlade 1907. godine. *Glasnik zakona i naredaba za BiH 1878-1916*, str. 54.

³⁷⁷ ATK, ZVS, br. 1947 rez. od 19. oktobra 1906, str. 134.

³⁷⁸ ATK, ZVS, nema broja, str. 134.

Beograd, odakle je planirao nastaviti borbu protiv austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini. U aktu se navodi o Petru Kočiću slijedeće: “Taj mladi pisac je jedan od najzagriženijih podstrekača i agitatora, jedan nadasve agresivan čovjek i on ne samo što nastoji da svoje velikosrpske i socijalne ideje širi među radništvom i gradskim proleterijatom, nego i među seljačkim stanovništvom, kako je to činio prilikom štrajkačkih nemira u maju 1906. godine. Stoga je Vlada naredila da se strogo pazi na Petra Kočića, naglašavajući da je to jedan od “najopasnijih i najinteligentnijih” agitator u Bosni i Hercegovini.³⁷⁹

S druge strane, među katoličkim stanovništvom u Bosni i Hercegovini postojala je tendencija pripajanja Bosne i Hercegovine susjednim pokrajinama Hrvatskoj i Dalmaciji. Tako su franjevci u Tolisi, kotar Gradačac kupili potpise katolika kako bi iste poslali caru Franji Josifu koji dolazi u Trebinje, čime bi izrazili težnju da se Bosna i Hercegovina pripoji Hrvatskoj i Dalmaciji. Kako bi se u tome postigao što sigurniji uspjeh, katolički sveštenici drže po crkvama govore u kojima tvrde kako katolicima predstoji velika opasnost od strane Srba, ako bi Srbija okupirala Bosnu i Hercegovinu.³⁸⁰

Doneseni propisi iz oblasti agrara vezani za paušaliranje, nisu doveli do smirivanja tenzija u oblasti agrara. Nasuprot tome, sve više su se zaoštravali odnosi između čifčije i zemljoposjednika. Na to ukazuje činjenica da je u 1907. godini Zemaljska vlada u Sarajevu bila suočena sa brojnim problemima u oblasti agrara. Agama je pojašnjeno da njihova prava u pogledu haka ostaju netaknuta. Ako se dokaže da čifčija namjerno ide za tim da agu ili subašu obavijesti o danu vršidbe, njegovo čifčijско pravo može doći u opasnost. Vlada je poslala u prepisu svim političkim vlastima sadržaj toka konferencije, koju je kotarski predstojnik u Brčkom održao s agama, a iz čega se vidi da i pored toga što se uvjeravalo o mjerama za pravilno davanje haka, age su insistirale na tome da sistem paušaliranja desetine ne valja i da će odvesti u propast zemljoposjednike, jer je popis desetine bio najbolja kontrola trećine. Osim toga, čifčija je imao “respekta i stava” pred svojim agom. Način koji je sada uveden paušaliranjem desetine, može lako dovesti do nekog kartela čifčija, pa šta će, npr. aga raditi koji ima više čifluka, ako sve čifčije zakažu u jedan dan sabiranje ljetine. Svi dokazi kotarskih predstojnika nisu pomogli u ubjeđivanju pozitivnosti paušaliranja, jer su begovi stalno ponavljali “da su propali”. Kotarski predstojnik u Brčkom je saznao da su begovi prije konferencije održali skupštinu na kojoj su zaključili da paušaliranje desetine prime kao “fait accompli”, a da od Zemaljske vlade traže garancije za zaštitu svojih interesa.³⁸¹

Očito je bilo da paušaliranje u oblasti agrara nije pozitivno djelovalo na odnose čifčija i aga zemljoposjednika, već su ti odnosi pogoršani. Ono što je posebno uticalo na pogoršanje odnosa jesu prisutne brojne zloupotrebe i od strane

³⁷⁹ ATK, ZVS, br. 3833 IB, od 15. decembra 1906, str. 134-135.

³⁸⁰ ATK, ZVS, br. 187 rez. od 25. septembra 1906, str. 133.

³⁸¹ ATK, ZVS, br. 910 rez. od 1906, str. 135-136.

jednih i od drugih, kao i nanošenje štete te neizvršavanje obaveza od strane čifčija prema zemljoposjedniku. Država se trudila umanjiti tenzije u oblasti agrara, ali i dati određene podsticaje za unapređenje poljoprivrede, davanjem određenih kreditnih podsticaja. Tako je bilo i u kotaru Srebrenica, gdje je dat podsticaj izvjesnom Srećku Vasiću, iz sela Fakovići, koji se obavezao da će zemlju obrađivati po uputstvima Zemaljske vlade. Vlada je naime, bila spremna pomoći u smislu obezbjeđenja plemenite pasmine stoke, raznog sjemena i poljoprivrednog alata. Za te svrhe u ovom konkretnom slučaju Zemaljska vlada je bila spremna dati 300 kruna. Isto tako, bilo je utvrđeno, da ukoliko se ne utroše sredstva po datom uputstvu, kazniće se školski seljak korisnik sa 48 sati zatvora i obavezom vraćanja sredstva datih od strane države.³⁸² Od strane vlade bilo je i drugih podsticaja s ciljem poboljšanja stanja u oblasti agrara. Isto tako, Zemaljska vlada je motrila na sve aktivnosti koje su se događale na selu u Bosni i Hercegovini. Tako je bilo i kada su u pitanju analfabetiski tečajevi koji su bili aktualni u 1907. godini, a koje su realizirali studenti, kao i učitelji. Vlada je u vezi toga isticala, iako je to za pohvalu, da valja pripaziti i biti oprezan zbog političke agitacije. Vlada je stoga strogo zabranjivala da privatna inicijativa organizuje i održava analfabetske tečajeve koje mogu da održavaju jedino stručna osposobljena lica, a to su učitelji. Inicijativu za održavanje analfabetskih tečajeva će davati okružni školski nadzornici.³⁸³

Promjene u privrednoj strukturi Bosne i Hercegovine su bile vidljivije početkom XX stoljeća. Dominacija kapitalističke privrede u mnogim granama proizvodnje bila je osigurana. Ekonomski i društveni razvitak u gradovima vodio je stvaranju jače domaće buržoazije, koja je bila nesumljivo zainteresovana za učvršćenje kapitalizma. U oblasti poljoprivrede, međutim, zadržali su se feudalni odnosi. Još u toku autonomne borbe Srba i Bošnjaka osjećale su se tendencije formiranja političkih grupa. Forsiranjem liberalnijeg kursa, koji je inaugurisao ministar Burijan, omogućilo je življe kretanje u zemlji i zauzimanje stavova prema raznim problemima, pa i prema agrarnim pitanjima. Burijan je jasno uočio nastale probleme i smatrao da je nužni preduslov za zavođenje aneksije pridobijanje političkih grupa sve tri vjersko-nacionalne zajednice, za politiku vlasti u budućem ustavnom periodu, koji se pripremao u vezi s promjenama koje je mogla izvesti aneksija Bosne i Hercegovine. Burijan je bio prvi austrougarski političar koji je Kalajevu politiku u Bosni i Hercegovini ocijenio kao promašenu. Oslonac na bošnjački zemljoposjednički sloj i s njim usko povezane bošnjačke mase nije austrougarskoj vlasti donijelo siguran politički oslonac u unutrašnjoj politici. Stoga se politički kurs morao mijenjati. U vremenu nakon Kalajeve smrti određene konfesionalne zajednice težile su političkom organizovanju, s ciljem vođenja borbe političkim putem. Tako su 1906. godine formirane Muslimanska

³⁸² ABiH, ZVBiH, br. 24033, od 3. februara 1907. Dopis upućen od strane Kotarskog ureda Srebrenica Zemaljskoj vladi u Sarajevu.

³⁸³ ATK, ZVS, br. 2816 rez IB, od 29. maja 1907, str. 136.

narodna organizacija (MNO)³⁸⁴, a 1908. Muslimanska napredna stranka (MNS).³⁸⁵ U Programu Muslimanske narodne organizacije usvojenom na sastanku u Slavonskom Brodu, 3. decembra 1906. godine, agrarni se odnosi postavljaju kao opštemuslimansko pitanje, iako su u prvom redu interesirali zemljoposjednike sa čifčijama. Osnovni ekonomski zahtjevi bošnjačkih posjednika svodili su se na dokazivanje da čifčijska okućnica nije državna (mirijska), nego njihova privatna (mulk) svojina, te na lišavanje čifčije servitutskih prava na šumama pošto je izgrađena željeznica otvorila ogromne mogućnosti za iskorištavanje šumskog posjeda. U nacrtu agrarnih ustanova koji je juna 1906. godine Egzekutivni odbor MNO podnio Zemaljskoj vladi ne razrađuje se zahtjev da zemljovlasnici i čifčije reguliraju međusobne odnose ugovorom, a ne, statutom, odnosno zakonom.³⁸⁶ Stav prema agrarnom pitanju imala je i MNS, koja je u svom programu insistirala na privatnopravnoj osnovi agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini.

Srž agrarnog programa bošnjačko-muslimanskih građanskih stranaka sastojao se u insistiranju na privatno-pravnom karakteru postojećih zemljišnih odnosa u Bosni i Hercegovini. U bošnjačkoj publicistici postoje brojne rasprave u kojima se dokazuje da agrarni odnosi u Bosni i Hercegovini imaju građanski, privatno-pravni, a ne feudalni, javno-pravni karakter.³⁸⁷ To se izvodilo iz *Saferske naredbe*, koja čifčiju označava kao zakupnika, a odnos zemljovlasnik-zakupnik označen je pojmom najamni odnos, koji se regulira putem međusobnog zakupničkog ugovora.³⁸⁸

Burić je pratio ukupne prilike, pa tako i politički život u Bosni i Hercegovini. Posebno ga je zainteresirala tzv. Mitrovdanska skupština održana početkom novembra 1907. godine, na kojoj je došlo do formiranja Srpske narodne organizacije. Zato je Burić na jednoj sjednici Zajedničke vlade 1. decembra 1907. godine tražio da se mijenja politički kurs u Bosni i Hercegovini, i da se Srbima, u koje se zbog njihovog odnosa prema austrougarskoj vlasti, nije imalo povjerenja "za nevolju pristupi otvorenije", kako bi se u budućim kombinacijama

³⁸⁴ Muslimanska narodna organizacija (MNO), osnovana 3. decembra 1906. godine. Na čelu stranke stajao je tzv. Egzekutivni odbor, za čijeg je prvog predsjednika izabran Ali-beg Firdus, veleposjednik iz Livna. U svom programu MNO je na prvom mjestu zahtijevala muslimansku vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju i političku, tj. državno-pravnu autonomiju Bosne i Hercegovine pod sultanovim suverenitetom. I. Hadžibegović, M. Imamović, *BiH u vrijeme austrougarske vladavine*, str. 274.

³⁸⁵ Na skupštini 24-26. augusta 1908. osnovana je Muslimanska napredna stranka. U osnovnim društvenim pitanjima program MNS se u biti nije razlikovao od programa MNO. Međutim, u nacionalnom pitanju MNS je zastupala prohrvatski stav, koji je napušten januara 1910. godine. I. Hadžibegović, M. Imamović, *BiH u vrijeme austrougarske vladavine*, str. 275.

³⁸⁶ M. Imamović, *Agrarno pitanje*, str. 155; *Muslimanska sloga*, br. 29, 11. aprila 1911.

³⁸⁷ „Mi Muslimani hoćemo fakultativno rješenje, jer kao vlasnici zemlje držimo, da bi bilo nasilje i faktično upadanje u našu privatno-pravnu sferu, kad bi neko htjeo nas Muslimane prisiliti da za nečiju ljubav prodajemo naše dobro“. *Musavat*, br. 50, 24. septembar 1910; *Muslimanska svijest*, br. 1, od 9. septembar 1908.

³⁸⁸ M. Imamović, *Agrarno pitanje*, str. 156.

moglo računati na njih. On je bio stava da se traži politički oslonac kod sve tri vjersko-nacionalne grupe. Vjerovalo se da će takva politika naći odraza i u pitanju agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini.³⁸⁹

Austro-Ugarska je poslije aneksije, pokazala spremnost da poduzme odlučujući korak u pravcu rješenja agrarnog pitanja. Već od 1907. godine najveći dio sume za otkup čifčija osiguravala je svojim zajmovima zvanična Bosansko-hercegovačka Zemaljska banka. Pored toga, 1906. godine prešlo se na paušaliranje desetine, čime je seljak podstaknut na intenzivno privređivanje. Međutim, po mišljenju zvaničnih činilaca Monarhije, ni ovo nije dalo dobru osnovu za potpuno rješenje agrarnog pitanja.³⁹⁰

Srpska građanska politika se počinje baviti agrarnim pitanjem tek nakon završetka borbe za crkvenu vjersko-prosvjetnu autonomiju, 1905. godine. Osim prorežimske i beznačajne grupe dr. Lazara Dimitrijevića, koja je tražila radikalno rješenje agrarnog pitanja, ostale srpske građanske političke struje, poznate po nazivima svojih glasila "Srpska riječ", "Narod" i "Otađbina", zauzele su u agrarnom pitanju umjereno držanje, imajući u vidu prije svega ostvarivanje srpskih nacionalno-političkih ciljeva. Tako su se ove političke grupe često sukobljavale, u svojim agrarnim programima sve su se zadržale na neodređenom zahtjevu da se agrarno pitanje "pravilno i pravedno i po age i po kmetove riješi". Predstavnici sve tri srpske grupe su u Sarajevu od 10. do. 14. novembra 1907. godine osnovali jedinstvenu Srpsku narodnu organizaciju (SNO). Najživlja rasprava u skupštini je vođena u vezi saradnje sa Bošnjacima, u fokusu toga bilo je agrarno pitanje. I pored određenih protivljenja SNO je donijela zaključak "da se sa muslimanskim Egzekutivnim odborom uđe u sporazum i tako vodi, kako bi se što duže spriječio rascjep sa Muslimanima". SNO nije mogla donijeti nikakav radikalni agrarni program, jer bi to narušilo odnos sa Bošnjacima, ali se ostalo na stanovništvu da je agrarno pitanje jedno od najvažnijih pitanja ove političke stranke. Naime, ovim se pokazalo da su srpski građanski politički krugovi davali prednost nacionalno-političkim ciljevima nad socijalnim pitanjima. Mišljenja su bili da su im Bošnjaci bitniji u ostvarenju državnooprane autonomije Bosne i Hercegovine i kasnije njenog sjedinjenja sa Srbijom, nego da se otvoreno bori za oslobođenje srpskih čifčija.³⁹¹ Računali su da nakon ostvarenja navedenih ciljeva lako mogu riješiti agrarno pitanje vezano za otkup čifčijskih selišta.

Hrvatska građanska politika je agrarno pitanje potpuno podredila svojim zamašnim državnopravnim težnjama u Bosni i Hercegovini. Postojale su male razlike između liberalno-građanske Hrvatske narodne zajednice (HNZ) i izrazito klerikalne Štadlerove Hrvatske katoličke udruge (HKU). HNZ je držala da mora biti nadkonfesionalna organizacija, pošto je u osnovi njene političke strategije

³⁸⁹ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 87.

³⁹⁰ M. Imamović, *Agrarno pitanje*, str. 153.

³⁹¹ M. Imamović, *Agrarno pitanje*, str. 157; Borba Muslimana na vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju, *Građa*, sabrao i uredio Ferdo Hauptmann, Sarajevo 1907, str. 63-66.

ležalo uvjerenje o malobrojnosti Hrvata u Bosni i Hercegovini. Stava je bila da se hrvatski državopravni ciljevi mogu ostvariti samo ako se Bošnjaci pridobiju za hrvatstvo, što se eventualno moglo ostvariti neditanjem u agrarne odnose zemljoposjednika u čijim je rukama bilo političko vodstvo Bošnjaka. Zbog toga HNZ nije zauzela nikakav stav o agrarnom pitanju, iako je ovom pitanju na svojim sjednicama posvećivala značajnu pažnju, posebno pitanju otkupa hrvatskog seljaka i njegovog zadružnog organiziranja. Agrarni program HKU, zahtijevao je oslobođenje čifčija na što lakši i brži način. Srpska i hrvatska politika našla se u agrarnom pitanju u procjepu između pritiska svog seljaštva, koje je težilo otkupu čifčijskog selišta, i potrebe da uspostavi savez sa MNO, što je bio bitan uslov u ostvarivanju svojih nacionalnih ciljeva u Bosni i Hercegovini.³⁹²

I u 1908. godini Zemaljska vlada je sa velikom pažnjom pratila prilike na selu u Bosni i Hercegovini. Zemaljskoj vladi su dostavljane informacije o stanju na selu od strane okružnih povjereništava. Tako je Zemaljska vlada obaviještena da seljaci iz okoline Sarajeva namjeravaju da organiziraju demonstracije na pravoslavni Vaskrs 24. aprila 1908. godine. Agitaciju za navedene demonstracije provodila je Srpska narodna stranka. Stoga je Zemaljska vlada naredila političkim vlastima da strogo nadziru kretanje Srba i agitatora koje su smatrali kao istaknute. Vlada dalje upozorava, ukoliko bi nešto slično željeli da izvedu čifčije, vlast bi bila dužna da to u korijenu uguši. Kako bi se onemogućile slične demonstracije seljaka, predlagali su zabranu svih skupština na kojima bi moglo da bude pretreseno pitanje seljaka. Vlada je naročito ukazivala na zajednički protest radnika pravoslavnih i katolika. To je bilo izraženo i u Mostaru, pa je vlast smatrala mostarsko katoličko stanovništvo nepouzdanim. Pobunu kod katoličkog stanovništva u Mostaru je podsticalo katoličko sveštenstvo iz Dalmacije i Zagreba, koji su težili stvaranju velike Hrvatske. Stoga je Vlada naredila da se strogo nadzire rad katoličkih vođa i njihovo kretanje, a naročito katoličkog sveštenstva koje se povodilo za agitacijom iz Hrvatske i Dalmacije.³⁹³ Inače, postojale su informacije o tome da se hrvatsko seosko stanovništvo nedolično ponaša, tako je bilo i na području Tuzlanskog okruga, što potvrđuje Okružni odbor Hrvatske narodne zajednice u Donjoj Tuzli u 1908. godini. Govori se da je katoličko stanovništvo ogrezlo u alkohol i da lako poseže za nožem i kolcem. Pa se od strane Okružnog odbora Hrvatske narodne zajednice savjetuje da se okane toga.³⁹⁴

Odnos krupnih bošnjačkih zemljoposjednika, prema austrougarskom režimu u završnici borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju, neposredno pred aneksiju ukazivalo je na sve veću bliskost istih prema vlastima. Osnovni razlog takvog odnosa veleposjednika Bošnjaka, ležao je u činjenici da se na taj način

³⁹² M. Imamović, *Agrarno pitanje*, str. 158; Ilija Kecmanović, Iza kulisa jedne politike, *Pregled*, br. 6/1907, str. 194; Mirjana Gros, Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914, *Historijski zbornik*, God. XIX-XX, 1966/67, Zagreb 1968, str. 10-11. (dalje: M. Gros, *Hrvatska politika u BiH*).

³⁹³ ATK, ZVS, br. 1678 rez. IB, od 13. aprila 1908.

³⁹⁴ ATK, ZVS, br. 535 iz 1908, str. 146-147.

traži neki vid sigurnosti, kako bi se sačuvali posjedi. Takav odnos je vidljiv i kroz rad Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije i predstavnika Zemaljske vlade. Krupni zemljovlasnici su se žalili da je njihov status nakon zavođenja desetinskog paušala postao mnogo teži. “Od proglasa da će provesti paušal, ovo se i još više okrenulo, nastala su svakakva nasilja, paleži čardaka i ostalog u čemu nas vlast slabo u zaštiti uzima”, kazao je Ali-beg Firdus na sjednici odbora.³⁹⁵ Kako bi se situacija smirila i postojeći problemi adekvatno riješili Zemaljska vlada je prakticirala održavanje zajedničkih sjednica sa Egzekutivnim odborom. Tako je na zajedničkoj sjednici predstavnika Egzekutivnog odbora i predstavnika Zemaljske vlade od 19. marta 1908. godine, kada se diskutovalo o agrarnom pitanju, civilni adlatus baron Benko odgovorio Firdusu: “Otvorite oči gospodo, ne budite slijepi u ovom važnom poslu, jer da mi nismo vazda uz vas bili, uz vaše interese, sto puta bi ste rđavije prošli nego uz našu dobru volju. Ja sam iskreno kazao, da ne bi želio biti aga u Bosni i Hercegovini, jer znam kako je težak vaš položaj, koliko tu ima faktora koji navaljuju na vaša prava i interes. To je istina, ali Zemaljska vlada ne smije se ubrajati u one faktore koji vaše pravo potkopavaju, jer Zemaljska je vlada bila vazda uz vas čvrsto i iskreno”.³⁹⁶

Aneksija i njen uticaj na agrarne prilike u Bosni i Hercegovini

Već se u političkim krugovima uveliko pričalo o mogućoj aneksiji Bosne i Hercegovine. To je dodatno dovodilo do nesigurnosti kod srpskog i bošnjačkog konfesionalnog elementa. U nekim političkim krugovima Bošnjaka i Srba iskazivalo se otvoreno nezadovoljstvo prema nagoviještajima aneksije Bosne i Hercegovini. Tako je prilikom posjete Zajedničkog ministra finansija, barona Burijana, Tuzli 7. septembra 1908. godine od strane članova Srpske narodne organizacije i Egzekutivnog komiteta iskazano nezadovoljstvo, te je Burijanu tada predat *Memorandum*. Poslije toga u muslimanskoj kiraethani razvila se živa agitacija protiv proglašenja aneksije Bosne i Hercegovine za koju su bili obaviješteni da se sprema aneksija. Govoreno je također i o političkim demonstracijama. S tim u vezi, Zemaljska vlada je naredila strogu kontrolu kiraethane i lokaliteta pjevačkih društva i sličnih lokacija. Vladi je moralo biti ukazano na sva mjesta gdje se od strane Srba i Bošnjaka vodila subverzivna agitacija, pa da se svim nadležnostima na to skrene pažnja. Iz gore navedenih razloga u ovo vrijeme je zatvorena tuzlanska kiraethana.³⁹⁷

³⁹⁵ H. Kapidžić, *Agrarni odnosi*, str. 89; ABiH, Agrar VIII-3, *Zapisnik 22. sjednice Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije sa predstavnicima Zemaljske vlade*, od 19. marta 1908. godine.

³⁹⁶ H. Kapidžić, *Agrarni odnosi*, str. 89; ABiH, Agrar VIII-3, *Zapisnik 22. sjednice Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije sa predstavnicima Zemaljske vlade*, od 19. marta 1908. godine.

³⁹⁷ ATK, ZVS, br. 4852 rez. IB, od 17. septembra 1908, str. 147.

U mnogim bosanskohercegovačkim sredinama bilo je izraženo protivljenje najavljenom aneksiji. Shodno tome provodile su se brojne aktivnosti. Vlasti su novčano kaznile neke ugledne muslimane, zato što su kupili potpise protiv namjeravane aneksije Bosne i Hercegovine. Neki ugledni Tuzlaci su otvoreno kazali (Mujezinović, Ibrahimović) "Nećemo aneksiju". Tuzlanski muslimani su poslali redakciji "Musavata" enuncijaciju da neće aneksiju. Okružni predstojnik je upozorio još 12. septembra 1908. godine kotarske urede da se sabiranje potpisa i ma kakva politička demonstracija koja se svodi na pitanje aneksije, najoštrije kazni. Na selu je također bilo mnogo aktivnosti i posla. U okružnim i kotarskim mjestima, već je osnovana "Šerifova organizacija". U navedenom aktu se takođe kaže: "Nije bez važnosti da se konstatuje zašto je onaj protest protiv aneksije upravo sada pušten u cirkulisanje i zbog čega se Srbi i Bošnjaci nisu zadovoljili samo predajom *Memoranduma*. U historiji osmanskog gospodstva u Bosni Hercegovini bilo je mnogo analogija za tadašnje stanje stvari za devizu o "nezavisnosti Bosne."³⁹⁸ Takva "deviza", mišljenje i stav posebno je egzistirao kod Bošnjaka, jer su se plašili da će aneksijom doći u period njihove neizvjesnosti. I srpski politički element je bio protiv čina aneksije, jer to je značilo njihovo odvajanje i udaljavanje od Srbije, što im nije bilo u interesu. Hrvatski politički element je u najvećem dijelu bio za aneksiju. Smatrao je da će se činom aneksije otkloniti opasnost od uticaja Srbije, Crne Gore i Osmanskog carstva na prilike u Bosni i Hercegovini.

U sve intenzivnijim pripremama za aneksiju Bosne i Hercegovine, Austro-Ugarska je tražila povoljnu međunarodnu situaciju, do koje je došlo u jesen 1908. godine. Naime, austrougarska vlast se plašila da Mladoturski pokret - revolucija³⁹⁹ u julu 1908. godine može imati uticaja na držanje političkih grupa u Bosni i Hercegovini, pa je ministar unutrašnjih poslova, Erental, žurio da dođe do povoljnog sporazuma s Rusijom, što mu je pošlo za rukom u septembru 1908. godine. Burić je u septembru 1908. godine pripremao teren za aneksiju u samoj Bosni i Hercegovini. Srpska narodna organizacija i Muslimanska narodna organizacija su u poznatom *Ilidžanskom memorandumu* iznijeli svoja stajališta i tražile zavođenje ustavnosti bez promjene državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine.⁴⁰⁰

³⁹⁸ ATK, ZVS, br. 670 rez. od 15. septembar 1908, str. 147.

³⁹⁹ Vidjeti više u: Hamdija Kapidžić, Mladoturski režim i austrougarske metode suzbijanja oslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini - pokušaj njihove primjene u Makedoniji 1909. godine, *Zbornik radova posvećen uspomeni Salke Nezečića*, Filozofski fakultet Sarajevo, Sarajevo 1972; Đorđe Mikić, Prilog pitanju odnosa Mladoturaka prema Bosni i Hercegovini u aneksionoj krizi, *Istorijski zbornik*, br. 1, Banja Luka 1980.

⁴⁰⁰ *Srpska riječ*, br. 188, Sarajevo, 8. septembra 1908. „Ustavom i izbornim redom kojim bi volja naroda došla do potpunog i nepomućenog izražaja, a koji bi Ustav i izborni red, bili doneseni u sporazumu sa narodnim organizacijama sva tri dijela naroda Bosne i Hercegovine, utvrdila bi se u narodu vjera u pravednost, koja je prvi osnov države. Učestvovanjem naroda u svim granama državne djelatnosti preko nepovredivih, slobodnom voljom naroda izabranih predstavnika bio bi osiguran trajan poredak u našoj otadžbini i pravilan društveni i državni razvitak, jer je jedino

Aneksija je proglašena 7. oktobra 1908. godine i aneksiona kriza je prebrođena bez većih teškoća za Monarhiju.⁴⁰¹ Saznanje o samom činu aneksije je uznemirilo pravoslavno i muslimansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini. Ali i pored toga, nije bilo snažnijih reakcija pravoslavnih i muslimanskih prvaka. Očito je bilo da se očekivala reakcija velikih sila na čin aneksije, pa će se onda javno iznijeti zvaničan stav.

Nakon proglašenja aneksije u Bosni i Hercegovini različito se gledalo na taj čin. Srpska populacija, kao i većina muslimanske je javno bila protiv aneksije. Na srpsku populaciju je uticao i zvanični stav Vlade Srbije, koja je javno bila protiv aneksije, te je uložila protest kod sila potpisnica Berlinskog sporazuma.⁴⁰² Jedan broj uglednih muslimanskih prvaka također se javno oglasio o činu aneksije, na način da nije prihvatio aneksiju. No, bilo je i onih uglednih Bošnjaka koji su prihvatili aneksiju. Tako je 21. oktobra 1908. godine kotarskom predstojniku u Bijeljini došlo šest istaknutih begova: Ali-beg Pašić, Haki-beg Pašić, Omer-beg Smailbegović, Osman-beg Pašić i Ćerim-beg Preljubović, koji su priznajući aneksiju i izjavljujući punu lojalnost Zemaljskoj vladi, kazali: “Dođe li dan opasnosti, možete nas zvati pa ćemo svi bez iznimke, mlado i staro, bogato i siromašno žrtvovati svoj život pod vašom zapovijedi protiv Srbije kao neprijateljske zemlje“. U aktu se kaže i to, da je isti Osman-beg Pašić izjavio prije aneksije da bi aneksija značila propast muslimanskog elementa u Bosni i Hercegovini. Kotarski predstojnik da bi mu razbio tu misao rekao mu je da pod okupacijom, pod kojoj austrougarski režim nije bio nikome odgovoran, nije apsolutistička vladavina bila isključena, danas državni ustav takve eventualnosti apsolutno ne dopušta. Pošto su muslimani vjerovali da će velike sile poslije aneksije anulirati aneksiju, kotarski predstojnik im je rekao da će se Osmansko carstvo i Austro-Ugarska u svemu i bez podrške velikih sila sporazumijeti. Na preporuke okružnog predstojnika u Tuzli, begovi su ponovo bili pozvani pred Kotarski ured u Bijeljini, koji im je ispred okružnog predstojnika izjavio zahvalu na lojalnom držanju i uvjerio ih da će njihovi interesi biti sigurno zaštićeni.⁴⁰³

Do Zemaljske vlade u Sarajevu su stizale raznovrsne informacije u vezi aneksije. Tako je Vlada imala informaciju da je “Slovenski jug” (Srbija) poslala pismo svim svojim pristalicama van granice Srbije, u kojem ih savjetuje da ne izgube srčanost i nadu. Pred Srpsku narodnu organizaciju bilo je postavljeno pitanje kako bi narod prihvatio da se kao kompezacija Srbiji ustupi jedan dio Bosne? Lazo Jovanović iz Tuzle, dobio je iz Srbije 500 dinara u zlatu, u ime propagandnih aktivnosti za Srbiju.⁴⁰⁴ Kako bi se odobrovoljilo stanovništvo

pomoću parlamenta sa zakonodavnom i kontrolnom vlašću moguće pravilno riješiti cijeli niz životnih pitanja, koja u našoj otadžbini čekaju neodložno rješenje“- (Iz Memoranduma podnesenog Burijanu na Ilidži, 7. septembra 1908).

⁴⁰¹ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 88.

⁴⁰² ATK, ZVS, br. 3176, od 29. oktobra 1908, str. 149.

⁴⁰³ ATK, ZVS, br. 297 rez. od 22. oktobra 1908, str. 149.

⁴⁰⁴ ATK, ZVS, br. 8047 IB, od 30. decembra 1908, str. 149-150.

Bosne i Hercegovine svih konfesija, pa i oni koji su bili protiv austrougarske vlasti car Franjo Josif je svojom odlukom od 20. novembra 1908. godine odredio: da se amnestiraju sva lica koja su bila osuđena prije 2. novembra 1908. godine zbog uvreda cara. Osim toga, amnestirao je sve kažnjenike koji su prije 2. novembra 1908. godine bili osuđeni na kaznu zatvora manju od dvije nedjelje i one kažnjenike sa tri mjeseca zatvora koji i jesu ponovo kažnjeni.⁴⁰⁵

Činom aneksije Bosne i Hercegovine završena je tridesetogodišnja okupaciona etapa austrougarske uprave u kojoj je bilo jako puno složenih i kompleksnih pitanja sa kojima se susretala austrougarska vlast. U rješavanju najsloženijih pitanja bilo je puno otpora, nezadovoljstva i neslaganja od strane različitih vjersko-etničkih skupina. Ta neslaganja su posebno bila izražena u oblasti agrara, što se pokazalo kao jedno od najsloženijih i najosjetljivijih pitanja u Bosni i Hercegovini u ovom periodu. Posebno je bio izražen problem odnosa čifčija i zemljoposjednika. Do aneksije Bosne i Hercegovine to pitanje neće biti na zadovoljavajući način riješeno, pa su i jedni i drugi od aneksije očekivali znatno poboljšanje svog statusa. Aneksija Bosne i Hercegovine pokrenuće Bošnjake na novo iseljavanje prema Osmanskom carstvu.⁴⁰⁶ Bošnjaci su se posebno naselili na prostoru Makedonije u okolini Štipa, gdje su muhadžeri bili pod udarom komitskih četa.⁴⁰⁷

Nakon početnog nezadovoljstva činom aneksije Bosne i Hercegovine, stvari su se počele smirivati. Posebno je bilo zanimljivo kako je seljačka populacija gledala na aneksiju. Osnovna masa stanovništva – seljaštvo nije bilo zainteresovana za političke promjene. Ono je bilo opterećeno raznim nevoljama, naročito onim agrarne prirode. Sticao se utisak da se status seljačkog stanovništva u Bosni i Hercegovini iz godine u godinu bio sve slabiji i lošiji. Stoga se kroz političko djelovanje bošnjački i srpskih političkih stranaka artikulirala navedena problematika. To je posebno došlo do izražaja u vremenu nakon aneksije, jer je vršena priprema za donošenje bosanskohercegovačkog Ustava. Tako su u vremenu priprema ustavnosti, 1909. godine, pojedine političke grupe zauzimale stavove prema stanju stvorenom aneksijom.⁴⁰⁸

Problematika šumskih posjeda i pašnjaka

Jedan od izraženijih problema u oblasti agrara, bio je i problem šumskih posjeda. Ova problematika je u osmanskome periodu bila uređena posebnim propisom, *Ševalskim zakonom* iz 1869. godine.⁴⁰⁹ *Ševalski zakon* je preuzet od

⁴⁰⁵ ATK, ZVS, br. 14679 BH, od 24. novembra 1908, str. 150.

⁴⁰⁶ S. Bandžović, *Deosmansizacija Balkana i Bošnjaci*, str. 316-317; E. Josimovski, *Bošnjačkato maalo do i po balkanskite vojni*, u: *Bošnjacite na Balkanot*, Skopje 2003, str. 181-182.

⁴⁰⁷ *Politika*, Beograd, 1. decembar 1909.

⁴⁰⁸ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 88.

⁴⁰⁹ Riječ je o *Ševalskom zakonu*, koji je donesen 11. ševala 1286/1869. godine. Zakon je preuzet od strane austrougarske vlasti i isključivo se odnosio na status šuma u Bosni i Hercegovini.

strane austrougarske vlasti. Ovim zakonom je uređeno pravo vlasništva šuma, tako da je priznata postojeća podjela svih šuma na: državne, vakufske, opštinske i privatne. Za prve tri kategorije bili su utvrđeni i uslovi korištenja, te prava i obaveza korisnika, a za četvrtu vrstu ostavljene su na snazi odredbe *Ramazanskog zakona*. Zakonom je bilo priznato pravo domaćem stanovništvu da može da koristi prve tri kategorije šuma za vlastite potrebe.⁴¹⁰ Međutim, u praksi su se odredbe *Ševalskog zakona* tumačile i provodile na različit način. Država je tvrdila da ima pravo na eksploataciju šume i to u praksi primjenjivala, čifčije su smatrale da krčenjem šume mogu doći do neophodnog zemljišnog posjeda, dok su zemljoposjednici smatrali da je to uzurpacija njihovog posjeda, te su tražili od austrougarskih vlasti zaštitu njihovih prava. Tu su bili i drugi problemi vezani za šumske posjede, te je ovo pitanje svo vrijeme austrougarske uprave bilo veoma aktuelno. Ono što je bilo važno jeste intezivna eksploatacija šuma, kako od strane države, tako i od strane posjednika i čifčije-uzurpatora. Međutim, slabe saobraćajnice prije okupacije su uticale na otežavajuću okolnost eksploatacije šumskog drveta, kao i što su uticale na plasman poljoprivrednih proizvoda na šire tržište. No i pored toga, važnost i potražnja drveta na tržištu značajno je uticala da vrijednost šumskih posjeda, pogotovo u privatnom vlasništvu, znatno poraste. Prije okupacije, spominjala su se sporadična prodaja drva ili prava na sječu, i to ponajviše u krajevima duž granica prema Hrvatskoj. Tako se Slavonski Brod redovno snabdijevao drvetom sa bosanske strane, dok su u bosanskim hrastovim šumama pojedini poduzetnici iz Hrvatske, poput Ivana Turkovića sjekli debla te izrađivali bačvarske dužice. Posebno su željeznice i ceste otvorile put do ogromnih šumskih kompleksa i u unutrašnjosti Bosne, te omogućile sistematsku eksploataciju, a time i korištenje prirodnog bogatstva. Zbog toga se zemljoposjednici ne prestaju žaliti na to da im je austrougarska vlast prilikom šumske regulacije oduzela veliki dio do tada njihovih šumskih kompleksa. Deset godina nakon reguliranja šumskog posjeda 1895. godine, age, na primjer, tvrde da im je priznato u privatno vlasništvo tek deseti dio šume koju su oni u osmansko doba posjedovali. Dakle, da su po pitanju priznanja ove šume kao i opštinske teško prikraćeni.⁴¹¹

Nezadovoljstvo vezano za pitanje vlasništva šuma, prisutno je bilo i u osmanskom periodu, kada je osmanska vlast pristupila regulisanju vlasništva nad šumskim zemljištem. Vlast je donijela propise o istom, ali za provođenje odredaba propisa u praksi nije bilo više vremena. Naime, *Zakonom o šumama* i drugim odredbama šumsko je zemljište bilo podijeljeno na četiri kategorije: *državno*, *vakufsko*, *opštinsko* i *privatno*. Prve tri kategorije su potpale pod državnu upravu, odnosno postale su državna šuma, jer je i osmanska vlast svu šumu smatrala državnom. Na taj način, zemljišta nad kojim je država imala vlasništvo samo u širem smislu, kao na primjer erazi-metrake (tj. državna zemlja, prepuštena

⁴¹⁰ E. Mutapčić, *Agrarna reforma u BiH*, str. 49.

⁴¹¹ Ferdo Hauptman, Bosanskohercegovački aga u procjepu između privredne aktivnosti i rentijerstva na početku XX stoljeća, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XVII, Sarajevo 1969, str. 31. (dalje: F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*).

općoj upotrebi odnosno nekorištena i neobrađena državna zemlja) pretvorena u državne domene.⁴¹² Za priznavanje privatnog šumskog vlasništva u to vrijeme je bio određen strogi kriterij, jer se ona uvažavala samo u slučaju ako bi vlasnik dokazao ispravno-tapijom svoje pravo na konkretan šumski kompleks.⁴¹³ To je naravno, išlo u korist države, jer su se stvarali uslovi za veću eksploataciju iste od strane države.

Zbog okolnosti u kojima se nalazila, osmanska vlast nije bila u prilici pod kraj svoje vladavine u Bosni i Hercegovini riješiti problem šuma, ni privatne šumske parcele, ni opštinske šume i pašnjake, pa je taj složen proces ostalo da riješava nova austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini. Na tom planu, austrougarska vlast je 1884. godine započela sa izradom gruntovnih knjiga.⁴¹⁴ Vlasnici, ili svi oni koji su smatrali da imaju pravo vlasništva na neke šumske komplekse, bili su pozvani da unutar određenog roka prijave svoja posjedovna prava i da u toku uredovne rasprave dokažu valjanom ispravom svoje prijave. Mimo toga, prebačeni su u privatno vlasništvo svi oni šumski kompleksi koji nisu bili sastavni djelovi većih državnih šumskih površina, nego su ležali izolirani, ili usred obradivih površina. Iz privrednih razloga su u takvim slučajevima šumske parcele dodjeljivane najbližem zemljoposjedniku bez obzira na to da li dotični ima na njih neka vlasnička prava ili ne. Parcele do 50 dunuma nisu bile uopće uključene u postupak regulisanja šumskog vlasništva, nego su na gornji način dodijeljene okolnim vlasnicima.⁴¹⁵

U ovom procesu došlo je do toga, da jedan znatan broj zemljoposjednika u predviđenom roku nije tražio priznanje svog vlasničkog prava na šumu, jer je očigledno smatrao da to nije potrebno. Osim toga, bilo je brojnih reklamacija na šumu, koje su se dijelom temeljile na ispravama, dijelom samo na faktičkom vršenju vlasničkih prava. Kako se ispostavilo da podnesene isprave nisu odgovarale propisanim osmanskim tapijama, a faktički je korištenje šume nastalo često tek nakon okupacije uzurpacijom ovih parcela, te je vlast zbog toga najčešće i odbijala ove zahtjeve. Kad je riječ o propuštenim prijavama za priznanje vlasničkih prava, zemljoposjedniku je jedino ostavljena nada da će u osobito opravdanim slučajevima Zajedničko ministarstvo finansija „iz milosti“ uslišiti naknadnu molbu.⁴¹⁶

U gornjim žalbama aga zemljoposjednika na kompleks priznatog šumskog posjeda u privatnom vlasništvu vidljivo je bilo svakako njihovo nastojanje da dođu do što većih slobodnih kompleksa, unosnih zbog trgovine

⁴¹² I. Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu*, str. 117.

⁴¹³ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 31.

⁴¹⁴ *Gruntovni zakon* u Bosni i Hercegovini je donesen 1884. godine.

⁴¹⁵ F. Hauptman, *Bosanskohercegovačka aga*, str. 31.

⁴¹⁶ *Odluka bosanskohercegovačke Zemaljske vlade*, br. 21. 544/I od 14. VI 1887, 53.494/I od 26. X 1888, 33110/I od 17. VI 1889, 83.452/III od 15. VII 1896, 145.832/II t X od 4. XII 1896; F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 32. Ferdo Hauptman, *Regulisanje zemljišnog posjeda u Bosni i Hercegovini i počeci naseljavanja stranih seljaka u doba austrougarske vladavine*, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XIII, Sarajevo 1965, str. 154 i dr.

drvetom, a i kao zemljišna rezerva, koja bi se mogla prodati, a i dati u zakup. U tom nastojanju age nisu došle u sukob samo sa interesima bosanskohercegovačke Zemaljske vlade, koja je iz fiskalnih razloga težila za što većim kompleksom državne tzv. „carske šume“, nego i sa svojim čifčijama. Zemljoposjednici-age su se, naime, u sve većoj mjeri žalili na postupak čifčija, koji u njihovim šumama sjeku drva ne samo za svoje kućne potrebe već i za prodaju, a da se uopšte ne obaziru na vlasnika šumskog kompleksa, šta više vlasniku brane da sam sječe za prodaju. Po njihovoj tvrdnji u svim ovakvim slučajevima, koji se svode na ograničavanje prava vlasništva, vlast ne štiti vlasnika nego čifčiju.⁴¹⁷

Šumski kompleksi na koje se odnosila žalba bili su dvojake vrste: s jedne strane obuhvatali su parcele koje su u nespornom posjedu vlasnika, ali opterećene (servituskim pravima), s druge pak pripadaju čifčijskom selištu kao čiflučke šume. Opseg eksploatacije u objema vrstama te privatne šume bio je različit u pojedinim krajevima. Svakako, čifčija, ili stanovnik neke opštine imao je ograničenje, manja prava u servituskim šumama, veća u čiflučkim. Pravo čifčije na besplatno drvo i slobodnu ispašu u šumi bilo je regulisano i osmanskim agrarnim zakonodavstvom. Prema tome sa priznanjem privatnog vlasništva jednog šumskog kompleksa, servituska prava koja na njemu postoje i dalje su bila u važnosti. Kako se krajem XIX stoljeća gotovo polovina privatne šume u Bosni i Hercegovini nalazila u rukama čifčija, kao čiflučka šuma, to bi svako smanjenje dotadašnjih prava korištenja značilo radikalnu promjenu postojeće prakse i uobičajenih odnosa. Čifčijsko pravo, koje je podrazumijevalo pravo korištenja čiflučke šume, sve se više približavalo faktičkom posjedovanju te šume, samo s tim ograničenjem što je za nju prema vlasniku šume u istom odnosu kao i za ostale dijelove svog čifčijskog selišta. Čiflučka šuma je činila zajedno sa ostalim obradivim površinama čifluka jednu cjelinu. S toga, u pogledu gospodarenja čiflučkom šumom čifčija nije bio obavezan da traži saglasnost od age zemljoposjednika, kao što to nije bio slučaj ni u pogledu oranica, livada i dr. U prvom redu, čifčija, onaj koji je bio zainteresiran za uzgoj šume, iz čega je proizlazilo da njemu prvenstveno pripada i korist od toga. U biti agrarnih odnosa između njega i age zemljoposjednika leži da dio prihoda, dakle dio utroška od prodaje drva, ustupi agi zemljoposjedniku, ali se, s obzirom na stupanj čifčijskog zalaganja u uzgoju šume, razvila normalna tendencija da čifčija zemljoposjednika isključi što je moguće više iz profita kojeg je ostvarivao. U Hercegovini, gdje je čifčija sa velikim trudom stvorio „ograde“, sveo je pravo veleposjednika age na simboličan iznos. U Bosni je to bilo većinom trećina drveta za sječu, u kotarevima Brčko i Bijeljina na svako treće posječeno stablo ili na jednu trećinu utroška u novcu,⁴¹⁸ a nastojao je, u sklopu općeg izmicanja anahronističkim agrarnim

⁴¹⁷ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 32; *Borba Muslimana*, br. 4, str. 68; *Memorandum Biogradlije i drugih* (ZV br. 1142/I. B. Eh 1899).

⁴¹⁸ *Odluka bosanskohercegovačke Zemaljske vlade* br. 35.190/1890, 29.864/1895, 81.900/1891; F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 33.

obavezama, proisteklim iz čifčijskog položaja, smanjiti taj udio zemljoposjednika što je moguće više. Na agrarnom sektoru to se sa uspjehom prevodilo pretvaranjem oranica u livade, neobrađivanjem zemlje, gdje je čifčija potom uzgajao stoku, a ta zemlja nije potpadala pod hak.⁴¹⁹

Suprotno djelovanju čifčija, zemljoposjednici age su tražile oštriju kontrolu, smanjenje servituta u svojim šumama i veći udio u utrošku, onda se nešto takvo moglo ostvariti jedino na uštrb dotadašnje prakse, odnosno čifčijskih prava. Zemljoposjednici age su težili za povećanjem svojih prava u čiflučkim i servitutskim šumama. To je bilo ne samo politički neostvarivo, jer su se sužavala prava kudikamo brojnijeg seljaštva, što je bilo kontradiktorno. Zemljoposjednici age su se zalagale za privatizaciju, a istu su željeli ostvariti u okviru dotadašnjih agrarnih odnosa, koji su isključivali takav proces u korist samo jedne strane. I zbog toga, koliko se aga više bavio za oslobođenje privatne šume od servituta, za svoje pravo da iz čiflučke šume i sam posječe i proda što veće količine drva, dakle cilj je bio da nad šumom poveća svoje pravo kao vlasnik. U takvim okolnostima, aga zemljoposjednik je sve više mobilizirao protiv sebe one koji su tim mjerama bili neposredno ugroženi, a to su bile čifčije. Naime, čifčije su sve žešće nasuprot isticanim zemljoposjedničkim pravima isticali svoja prava, što je nužno dovelo do toga da protiv svoje volje čuvaju i održavaju instituciju „kmetstva“, čifčijskih odnosa, ili da frontalno ruše cijeli sistem.⁴²⁰

Zemljoposjednici age su iskazivali slične tendencije i kada je riječ o zaštiti i proširenju svojih prava po pitanju priznanja mulkovne (privatne) zemlje. Zemljoposjednici age su se žalile da prilikom upisa u gruntovne knjige kućno zemljište, dvorište, bašta, pogotovu ukoliko se nalazi u raštrkanim naseljima, nisu tretirani kao mulk, nego kao mirijska zemlja (samo kuća je tretirana kao privatno vlasništvo). Na taj način, su oni kao zemljoposjednici u svom pravu vlasništva uskraćeni.⁴²¹ Ono što je bilo prisutno u praksi kod ovakvih sporova jesu žalbe koje su se konkretno ticale spomenutih vrsta nekretnina na čifčijskoj zemlji. Mulkovni karakter ovih nekretnina, naime, nije bio sporan u gradovima i zatvorenim seoskim naseljima, čak ni u raštrkanim naseljima, ukoliko su one bile u posjedu zemljoposjednika age, odnosno služile njemu za stalno obitovanje. U takvim slučajevima se čak dotada mirijska zemlja mogla pretvoriti u mulkovnu, ukoliko je ona sadnjom voćaka ili gradnjom kuća poprimila pravni karakter mulka.⁴²²

Drugačija je bila situacija kada se radilo o čifčijskom selištu. Zemljoposjednici age su u *Memorandumu* iz 1895. godine, ujedno, a u pregovorima od 1901. godine i dalje otvoreno tražile da se u gruntovne knjige

⁴¹⁹ *Borba Muslimana*, br. 4, str. 64; F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 33.

⁴²⁰ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 33.

⁴²¹ *Borba Muslimana*, br. 4, str. 64, br. 257, str. 513; F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 33.

⁴²² F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 34.

upisuje kućno zemljište, bašta, dvorište na čifčijском selištu sama zemlja ispod kuće i ispod zasađene voćke tretirana je kao mirijska. Kao opravdan razlog za ovakvim zahtjevom navodila se mogućnost slobodnog raspolaganja mulkovnim nekretninama za razliku od mirijskih. Vrhovno vlasništvo države nad mirijskom zemljom ispoljavalo se među ostalim na taj način što zemljoposjednik aga ovakvu zemlju bez prethodne saglasnosti vlasti nije smio opteretiti ili prodati, nadalje što nije testamentarno mogao njome slobodno raspolagati. Zemlja je mogla preći u nasljedstvo samo uz direktno potomstvo, a na sporedno srodstvo samo u ograničenom smislu. Ako nije bilo uopće srodnika koji bi je mogli baštiniti, mirijska se zemlja vraćala u puno vlasništvo države.⁴²³

Kod mulkovne zemlje kao privatne, ovakva ograničenja nisu postojala, vlasnik je njome mogao raspolagati kako je htio. Treba imati u vidu da se u konkretnom slučaju uglavnom radilo samo o kućnom zemljištu i okućnici do pola dunuma prostiranja, na kojem se po *Ramazanskom zakonu* iz 1858. godine,⁴²⁴ mogao primjenjivati mulkovni karakter. Zahtjev zemljoposjednika aga unutar čifčijског selišta, dakle mirijske zemlje, kućno zemljište sa okućnicom proglasi mulkovnom zemljom (a ne samo kao ranije: sama kuća te zasađena stabla plodine oko kuće) morao je duboko zadirati u karakter čifluka. Taj je, naime, privredno i pravno sačinjavao cjelinu. Kuća, dvorište, vrt, polje, livade i pašnjaci činili su jedno gospodarstvo i kao takvi bili su upisani i u gruntovnu knjigu. Ukoliko bi se prihvatilo stanovište prema kojemu terenu na kojima stoje čifčijske kuće, pa dvorišta i vrtovi čine mulk, dok sva ostala čifčijska zemlja (oranice, livade pašnjaci, šume) ostaje mirijskom zemljom, cjelina čifčijског selišta - čifluka bila bi nužno razbijena. Čifčija je bio u obavezi prema zemljoposjedniku agi kao korisnik čitavog selišta, a ne posebno kućne zemlje, dvorišta i vrta, posebno pak od ostalog zemljišta. Bez obzira na to što nije postojala posebna obaveza za sporni dio zemljišta, a druga za obradiva zemljišta, pa se prema tome nije mogla niti obaveza čifčija dijeliti na dva dijela, teškoća se pojavljivala u vezi s baštinskim pravom. Kako se mulk i mirije nasljeđuju po različitom pravu, moglo se prilikom svake ostavinske rasprave nakon smrti dotadašnjeg zemljoposjednika age doći do razbijanja dotada jedinstvenog vlasništva. Označavanje kućne zemlje i okućnice kao mulka prouzrokovalo bi drobljenje čifčijског selišta, odnosno dotada jedinstvenog mirijskog posjeda, jer bi kućna zemlja, dvorište i vrt naslijedili mulkovni baštinci, polja, livade, pašnjake i šume pak mirijski. Teško bi bilo ponovo spojiti oba ova posjeda jednog te istog čifčijског selišta u ruke jednog vlasnika, budući da između mulka i mirije u pravnom pogledu nema veze. Desilo bi se to da mulkovni vlasnici kućne zemlje itd, na čifčijском selištu ne bi imali nikakve koristi od svog posjeda, ukoliko bi se taj nalazio usred mirijske

⁴²³ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 34.

⁴²⁴ *Ramazanski zakon* je prvi agrarni propis kojim su se pokušali riješiti agrarni odnosi u Bosanskom ejaletu. Ovim propisom zemlja je podijeljena u pet osnovnih kategorija: eraz-i memluke, eraz-i emirija, eraz-i mevkufe, eraz-i metruke i eraz-i mevat.

zemlje, jer preko tuđe zemlje ne bi mulkovni vlasnik smio hodati i stvarati sebi pristup do kuće bez saglasnosti mirijskog vlasnika.⁴²⁵

Ovakva vrsta promjene pogodila bi i mirijskog vlasnika, jer njegov dio čifčijjskog selišta - polja, livade pašnjaci izgubio bi vrijednost kada bi ostao bez kuće i okućnice. Sa stanovišta agrarnih odnosa, između age i čifčije ovakva dioba čifčijjskog selišta između dvije grupe vlasnika na temelju dvojakog prava morala bi izazvati komplikacije i procese. Treba naime samo pomisliti ko bi pod takvim okolnostima bio dužan izgraditi čifčiji kuću - mulkovni ili mirijski vlasnik; prvome bi kuća sa okućnicom pripala u potpuno vlasništvo pa bi bilo shvatljivo da on snosi troškove podizanja objekta. S druge strane, korist od stanara čifčija nema mulkovni vlasnik nego mirijski.⁴²⁶ Slična kompilacija bi nastala s obzirom na to što se čifčijjska kuća mogla da „seli“, tj. da se prenosi često s jednog mjesta na drugo. Ako je zemlja na kojoj je izgrađena čifčijjska kuća mulk, onda bi svakim prenošenjem kuće mulkovni vlasnik sticao nove čestice usred mirijske zemlje. Postepeno bi izvjestan broj malih mulkovnih parcela nastao usred velikog mirijskog posjeda. Teoretski bilo bi moguće da ovakav proces mulkizacije razdubi kompaktne zemljišne cjeline i usitni čifčijjsko zemljište.⁴²⁷

Zemaljska vlada je još 1895. godine nastojala spriječiti eventualno drobljenje čifčijjskog selišta,⁴²⁸ na taj način što je odredila da baštinik mirijske zemlje mora isplatiti vrijednost mulkovnih čestica dotičnim vlasnicima. Dakako, mulk, kako ga je tada zemaljska vlada shvatala odnosio se samo na kuće i stabla, dok je sama zemlja ostajala mirijska. Ovakav isti postupak ne bi bio primjenjiv ukoliko bi kuća sa terenom postala mulk, jer bi obaveza baštinka mirijske zemlje da plati oštetu za mulk iznosila toliku svotu da je on ne bi bio u stanju ekonomski pravdati ni podnijeti.⁴²⁹

U *Memorandumu* austrijskom i ugarskom parlamentu 1906. godine, žale se da je vlast ne samo pretvarala mulkovnu zemlju u mirijsku, nego je prisvojila velike zemljišne komplekse, šume i pašnjake od privatnika i čitavih sela, te ih uz minimalnu cijenu ustupila stranim seljacima kolonistima. Tim postupkom je, po njihovoj tvrdnji, kako zemljoposjednicima tako i seoskim opštinama preostalo tako malo zemlje da na njoj nisu mogli niti racionalno obrađivati niti pak uzgajati stoku, pa je poljodjelac time došao na rub propasti, dok je kolonist obilato dobijao zemlju.⁴³⁰

Kako su uprkos tome zemljoposjednici age insistirali na mulkizaciju, kako su je oni shvatali, moglo se to protumačiti njihovim nastojanjem da i tu,

⁴²⁵ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 35.

⁴²⁶ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 35.

⁴²⁷ *Borba Muslimana*, br. 5, str. 72; F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 35.

⁴²⁸ Zemaljska vlada je donijela *Odredbu* br. 78.757, od 28. VI 1895; *Borba Muslimana*, br. 5, str. 71.

⁴²⁹ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 35.

⁴³⁰ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 31; *Memorandum bosanskohercegovačkih Muslimana, upućen državnim odborima ugarskog i austrijskog sabora u Budimpešti*, Zagreb 1906, str. 27.

kao i u slučaju šuma, povećaju svoja neosporna posjednička prava. Nedvojbeno su mislili na ovaj način iz kompleksa čifluka, koji im je i onako sve više izmicao, izlučiti u formi mulka što je više moguće. U svemu tome, nasljedno pravo je igralo ulogu, jer pri raspodjeli mulkovnog nasljedstva muško potomstvo je dobijalo dvostruko više od ženskog, a ne treba smetnuti s uma da se oko kuća nalazi i šljivik ili vinograd, koji je vrijedio više od obične oranice. Dok god je u takvoj kući, dvorištu i bašti živio čifčija po čifčijskom pravu, priznanje mulkovnog karaktera svih tih nekretnina agi zemljoposjedniku nije moglo donijeti velike koristi, jer treba imati samo u vidu, da po zakonu čitav taj mulkovni kompleks ne može biti veći od 500 m². Ako su se age zemljoposjednici uprkos tome usrdno trudili za tu sitnicu, to se moglo shvatiti samo tako da ova mulkizacija predstavlja samo prvi korak. Na njega se nadovezao pokušaj da se smanji čifčijsko pravo na zemlju uopće, kako bi zemljoposjednikov agin mulk postepeno mogao rasti.⁴³¹

Poslije aneksije, pored čifčijskog (kmetskog) pitanja i druga pitanja iz oblasti agrara su došla na dnevni red rješavanja, pa tako i pitanje šumskog zemljišta. Sva ova pitanja su bila predmet stalnih rasprava i polemika na sjednicama Zemaljskog sabora Bosne i Hercegovine. Pitanja rješavanja šumskog zemljišta aktualizirano je posebno u 1910. godini, te se o istom raspravljalo na sjednicama Zemaljskog sabora Bosne i Hercegovine. Tako se o ovom složenom pitanju raspravljalo i na sjednici Zemaljskog sabora, održanoj 4. jula 1910. godine. U tom smislu, Saboru se obratio i građanski doglavnik Isidor baron Benko, koji je ovo pitanje smatrao važnim, što potvrđuje i sadržaj njegovog obraćanja. Naime, u svom obraćanju baron Benko je istakao slijedeće: "Mi još nismo izviješteni, kako provođenje *Naredbe o rješavanju problema šuma*⁴³² ide, da li dobro ili loše, ali ovo je naša *Naredba*. Još ću primijetiti da mi prije ustrojbe seoskih opština nismo mogli izdati ovakvu *Naredbu*, jer prije nismo imali seoskih glavara, a sad imamo seoski međžlis i seoske glavare, pa su oni dužni podupirati i upravu šumsku. Sada se, dakle, ovim putem ide, koji je velika olakšica za stranke"⁴³³ Predviđeno je bilo da nadležni šumski organi izađu na teren u selo i popišu, što stanovnici traže, tj. koliko je drva potrebno u svrhu gradnje za seoske poslove, odnosno koliko je neophodno drva za izradu alata za seoske poslove. To je tzv. Werckholz drvo. Isto tako, insistiralo se na tome da se drvo za gorivo traži u onim situacijama ukoliko je nestalo ležećega drveta. Na osnovu navedene *Naredbe* predviđeno je bilo da eksploatacija navedenog drveta traje od januara do konca marta, a prethodno je neophodno bilo za navedene aktivnosti podnijeti prijavu u mjesecu oktobru, novembru i decembru prethodne godine.⁴³⁴

⁴³¹ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 36.

⁴³² *Naredba o rješavanju problema šuma* donijeta je 17. decembra 1890. godine i bila je na snazi 1910. godine. Osim navedene *Naredbe*, postojala je i *Naredba o šumama* iz 1882. i 1884. godine, kojima su uređeni odnosi vlasništva nad šumskim posjedima u Bosni i Hercegovini.

⁴³³ „Iz bosansko-hercegovačkog sabora“, *Sarajevski list*, br. 161, od 6. jula 1910, str. 1.

⁴³⁴ „Iz bosansko-hercegovačkog sabora“, *Sarajevski list*, br. 161, od 6. jula 1910, str. 1.

U praktičnom pogledu kod rješavanja problema vezanih za šumske posjede, predviđeno je bilo da po selu idu šumski organi koji su te prijave uzimali, a kada je takvih prijava bilo u smislu čl. 25. određenih tačaka pri čemu je bila obaveza da opštinske starješine posreduju u rješavanju istih. To je ustanovljeno kada se stvarao *Zakon o seoskim opštinama*.⁴³⁵ U ovom *Zakonu* je kroz odredbe obuhvaćena sva važna problematika vezana za šume, a kako bi se što bezbolnije ista rješavala. Tako je između ostalog utvrđeno, da prijave drva moraju biti krajem marta dovršene, da se može u aprilu sa doznakom eksploatacije drva započeti. Na taj način, bila je otklonjena velika zapreka, što je prije kontrola o prijavljenom drvetu bila veoma spora, a odredbama ovog *Zakona* bilo je predviđeno da se u aprilu započene sa doznakama. Pravno je bilo riješeno i pitanje drva za ogradu, gdje prema postojećim naredbama nije bilo nikakvih zapreka da se doznače u vladinim šumama i to, ako nije velika zima, još i prije mjeseca januara, ako nema snijega. Ovim zakonodavstvom su bila obuhvaćena i druga pitanja vezana za šume. Tako je bilo i kada se trebalo obezbijediti drvo za sušenje voća, tj. gorivo drvo, u ovu svrhu se moglo još i kasnije doznačiti, kada se po zametu ploda može prosuditi, kako će voće roditi. Isto tako, odredbama ovog *Zakona* je utvrđeno, da se pogorelcima i onim drugima, kojima su zgrade oštećene od elementarnih nepogoda, seoski starješina treba odmah uraditi doznak, jer nije bilo potrebe da se za korištenje šuma (drveta) u ove svrhe izdaje doznaka po kotarskom uredu.⁴³⁶

U vezi rješavanja pitanja korištenja šuma, Benko je istakao i to da se vlast trudila da ovom *Naredbom* ovu oblast poboljša i što je moguće bolje uredi. Njena funkcija se očekuje u praksi, mada je tek jedna godina od kada je *Naredba* stupila na snagu, pa se odmah nije moglo znati kako se ista primjenjuje i kakva je njena funkcija. Međutim, Benko je smatrao da je ovom *Naredbom* olakšan postupak korištenja šuma i da je to olakšanje za narod. Posebno je bilo izraženo korištenje privatnih šuma. To je bilo uređeno *Naredbom o rješavanju problema šuma* iz 1890. godine. Ona je bila na snazi i 1910. godine, samo su bili van snage oni članovi *Naredbe* koji se tiču državnih šuma. Za ovu oblast bila je donesena i *Naredba*⁴³⁷, koja se odnosila na kažnjavanje šumskih prekršaja. Ista se nalazila u *Glasniku zakona i naredbi*⁴³⁸ od 15. augusta 1901. godine.⁴³⁹

Kako bi visoki Sabor što bolje uvidio razlike, koje postoje između ona tri propisa, jer ako su naredbe odobrene od strane carske vlasti u Beču, mogu se smatrati zakonima. Ukoliko se uporede ovi zakoni, prvo osmanski zakon iz

⁴³⁵ *Zakon o seoskim opštinama* je donijet 1900. godine. *Glasnik zakona i naredaba za BiH 1878-1916*, str. 34.

⁴³⁶ "Iz bosansko-hercegovačkog sabora", *Sarajevski list*, br. 161, od 6. jula 1910, str. 1.

⁴³⁷ *Naredba o kažnjavanju šumskih prekršaja* donesena je od strane Zemaljske vlade 20. jula 1901. godine.

⁴³⁸ *Glasnik zakona i naredbi* donijet je 15. augusta 1901. godine, a sadržavao je cjelokupnu zakonsku regulativu, koja se odnosila na Bosnu i Hercegovinu.

⁴³⁹ "Iz bosansko-hercegovačkog sabora", *Sarajevski list*, br. 161, od 6 jula 1910, str. 1.

1869. godine⁴⁴⁰, drugo propis - *Naredba* od 18. decembra 1890. godine i treće, po *Naredbi* od 29. jula 1901. godine, može se napraviti jedno detaljno poređenje šumskih globa i ošteta po osnovu ova tri zakona. Benko je smatrao da su naredbe koje je donijela austrougarska vlast daleko prihvatljivije od starog osmanskog zakonodavstva po pitanju šuma, i da isti predstavljaju validnu pravnu osnovu kojom se uređuje ovo važno pitanje.⁴⁴¹

Iako je postojala pravna regulativa vezana za status šuma, ipak je bilo dosta spornih momenata, koji su bili predmet rasprave i na sjednicama Bosanskohercegovačkog sabora. Tako je na X sjednici Zemaljskog Sabora Bosne i Hercegovine, govoreno o šumskom osoblju. Pri čemu je posebno istaknuto da je šumsko osoblje jako slabo plaćeno u Bosni i Hercegovini.⁴⁴² Tokom održavanja Sabora od strane narodnih poslanika istaknuto je da ima dosta manjkavosti kada je riječ o podacima o otpisanim šumskim globama od 1906. do 1909. godine. Smatrano je da su se mogla dati znatno bolja izvješća, i to po okruzima. Na osnovu prezentovanih podataka u banjalučkom okrugu šumskih ošteta od 1906. do 1909. godine otpisano je ukupno 16.500 kruna, u bihaćkom okrugu 10.600 kruna, u mostarskom okrugu 8.600 kruna, u sarajevskom okrugu 25.000 kruna, travničkom 22.400 kruna i u tuzlanskom 7.800 kruna.⁴⁴³ Na navedenom saborskom zasjedanju govorilo se i o promjeni koja se odnosila na to da se šumska ošteta ne može pretvarati u šumsku rabotu, već se morala ili utjerati ili otpisati. Neko drugo rješenje se u ovom trenutku nije moglo očekivati od strane države. Mišljenje koje je baron Benko iznio na ovoj saborskoj sjednici išlo je u pravcu da će vlast ubuduće biti primorana otpisati, od šumskih odšteta više nego ranije, dok je trajala šumska rabota. U vezi otpisa istaknuto je da je car Franjo Josif potpisao amnestiju kojom je otpisano oko 1.000.000 kruna, a na način da je otpisano šumske oštete u iznosu od 752.750 kruna, najveća globa u iznosu od 13.643 kruna, te kazna zatvora po prilici 30.000 do 40.000 dana.⁴⁴⁴

Na sjednici Sabora od 6. jula 1910. godine, govorilo se i o izdaji servitutnog drveta. Po ovom pitanju izneseno je jako puno optužbi, a posebno

⁴⁴⁰ Ovdje se radilo o *Ševalskom zakonu* iz 1869. godine, koji je uređivao problematiku u oblasti šuma.

⁴⁴¹ "Iz bosansko-hercegovačkog sabora", *Sarajevski list*, br. 161, od 6. jula 1910, str. 1.

⁴⁴² Na osnovu statističkih podataka, potvrđeno je da lugari prvoga razreda imaju plaću od 800 kruna, a ovi iz drugoga razreda 600 kruna godišnje plaće. Uz to oni su imali i eramu kuću i bašču. Nadlugari su bili njihova kontrola, a svi zajedno spadaju u šumsko odbrambeno osoblje. Nije ih bilo dosta, a niti ih je tada imalo dosta, ali proračunske prilike nisu nam dale, da tako brzo povećamo njihov broj. U proračunu za tekuću godinu, koji smo predložili Visokom saboru, biće šumari što su naime "fersteri", koji spadaju u kontrolno osoblje, promaknuti u XI dn. razred, a nadlugari ostanu u XII dn. razredu i nadalje, dakle vuku plaću kao neki mali činovnici. Lugari i šumari, ako visoki sabor odobri naš prijedlog u proračunu, dobiće, počevši od ove godine, mnogo bolju plaću. Za one lugare, koji imaju stan, prdložen je doplatak, istakao je Benko. "Iz bosansko-hercegovačkog sabora", *Sarajevski list*, br. 161, 6. juli 1910, str. 1.

⁴⁴³ "Iz bosansko-hercegovačkog sabora", *Sarajevski list*, br. 161, od 6. jula 1910, str. 1.

⁴⁴⁴ "Iz bosansko-hercegovačkog sabora", *Sarajevski list*, br. 161, od 6. jula 1910, str. 1.

onih koje su se odnosile na to, da tobože seljak ne dobija ono, što ga je sljedovalo po ovoj osnovi. Baron Benko je bio mišljenja, da seljak po zakonu treba da dobije sve ono, što mu je potrebno, jer *Zakon* ograničava ovaj servitut samo sa dokazom koja je potrebna dotičnom seljaku. Rekao je dalje baron Benko, da je jako važno da se seljak po ovom pitanju javi na vakat, jer u tom slučaju bi redovnim putem dobio sve što ga po zakonu sljeduje. Kad on zakasni, ili kao što je prije bilo, kad su naši državni organi zakasnili, onda se može dogoditi, da je primoran prekršaj počinuti, da dobije ono što ga sljeduje. Istaknuto je i to da se ovdje radi o veoma velikim količinama drveta. Sabor je raspolagao sa desetogodišnjim podacima vezanim za ovu problematiku. Odredbama ovih propisa bila je predviđena besplatna prodaja šumskog drveta za potrebe crkve i škole, te za servitutne svrhe, to je za seljaštvo, a u nekim slučajevima drvo se davalo privatnicima i opštinama. To je bilo spriječeno u desetogodištu od godine 1899. do 1909. godine. U tom vremenu je izdato za zemaljske svrhe 389.000 kruna, za prosvjetne svrhe 35.300 kruna, za servitutne svrhe 1.855.321 kruna”.⁴⁴⁵

Razvojem saobraćaja stvoreno je šire tržište za agrarne proizvode, te se posebno otvorila mogućnost prodaje drveta iz privatnih šuma. Zahvaljujući tome znatno je porasla vrijednost zemljišta. To je doprinijelo da se politički aktualizirao problem regulisanja šumskih posjeda i izlučenje privatnih i opštinskih šuma i pašnjaka iz posjeda države. Stoga je zemljoposjednik težio da svoju privatnu šumu oslobodi servituta koji bi bili prebačeni na erarne i opštinske šume. Begovi zemljoposjednici nisu bili zadovoljni svojim statusom i odnosom čifčija prema svojim obavezama, stoga su težili reviziji agrarnih odnosa i fiksiranju novih propisa. Na taj način, zemljoposjednici su bezuspješno nastojali da smanje čifčijsko pravo na čifluku, kako bi postigli veći radni efekat čifčija, te ga po potrebi mogli lakše maknuti sa posjeda ili ga pretvoriti u običnog zakupnika.⁴⁴⁶

Pitanje šuma bilo je jako aktualno, te je bilo zastupljeno u Zemaljskom saboru Bosne i Hercegovine. Brojni narodni poslanici su imali svoje apelacije i rezolucije po pitanju rješavanja problematike šuma u Bosni i Hercegovini. Apelacije i rezolucije su se odnosile na brojna, vrlo često ona najosjetljivija pitanja. Važno pitanje je bilo ono koje se odnosilo za šumsku tehničku školu. U tom pogledu, zanimljivu i važnu *Rezoluciju* dao je narodni poslanik Miralem Derviš-beg, a koja se odnosila na ukidanje šumskih tehničkih škola, što je imalo odraza na kadrove u ovoj oblasti. Kada se raspravljalo u Saboru o *Rezoluciji* narodnog poslanika Derviš-bega, narodni poslanik dr. Karamehmedović, je podržao navedenu *Rezoluciju*, te je tom prilikom upitao: “zašto smo mi šumsku tehničku školu ukinuli?”, te je zatražio da se ona uspostavi. Na njegovu diskusiju baron Benko je istakao slijedeće: “Ova škola, koju nazivamo srednjom školom,

⁴⁴⁵ “Iz bosansko-hercegovačkog sabora“, *Sarajevski list*, br. 161, od 6. juli 1910, str. 1.

⁴⁴⁶ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 466; Ferdo Hauptman, *Die Österreich-Ungarische Herrschaft in Bosnien und der Hercegovina 1878-1918*, Wirtschaftspolitik und Wirtschaftsentwicklung, Graz 1983, str. 90-158.

pokazala se kao zavod, koji samo srednju spremu daje svojim abiturijentima, te da nije odgovarala današnjoj potrebi. U početku okupacije tražili samo da odbrambeno osoblje koje bi čuvalo šumu. Tu je dosta da čovjek prouči i svrši srednju školu šumarsku. Ali iz takvih škola šumarskih ne izlaze abiturijenti, koji su dorasli tadašnjim tehničkim zahtjevima. Čim smo mi iz ovoga prvoga stanja izašli, gdje smo čuvali šume, a preduzeli eksploataciju intenzivniju tehničkih naših šuma, tu je trebalo mnogo savršenijeg materijala, ljudi, osoblja, tu smo se morali reflektirati na visokoškolce, a to su oni koji su bili apsolvirali veliku agrikulturnu akademiju u Beču ili analogne institute u Ugarskoj, čiji su abiturijenti položili viši ispit, dok ovi iz srednjih škola polažu samo niži ispit i oni su samo za administrativne svrhe osposobljeni, dok za više svrhe nisu bili sposobni. Imali smo nekoliko činovnika takvih, ali smo morali gledati, da mlađi naraštaj ide na te više škole, da dobijemo bolju kategoriju činovnika, a ne samo da imamo nekoliko viših šumskih činovnika”.⁴⁴⁷

Na sjednici Sabora kojom je predsjedavao dr. Safet-beg Bašagić, koja je održana 25. januara 1911. godine, vođena je diskusija o statusu šuma u Bosni i Hercegovini i *Prijedlog zakona o fakultativnom otkupu kmetova* i rješavanju agrarnog pitanja. Na ovoj sjednici između ostalog raspravljalo se i o Budžetu za 1911. godinu. Međutim, izvjestitelj Budžetnog odbora Nikola Berković, izvještava, da budžetni odbor nije mogao proučiti proračun, pa traži produženje roka o debati Budžeta, što je i odobreno i prolongirano za 14 dana. Nakon toga, raspravljalo se o zakonskom nacrtu o oslobađanju od pristojbine i biljegovine „kod pravnih poslova u korist težačkog staleža“. Bilo je to treće čitanje. Narodni poslanik Rifat-beg Sulejmanpašić je na dnevni red dao da se nadležnost o šumskim prekršajima prenese s političkih oblasti na građanski sud. On je obrazložio svoj prijedlog i preporučio Saboru da prihvati njegov prijedlog i da po tome pitanju donese potrebni zakonski nacrt. Omer-aga Ćirginagić, kao bivši osmanski činovnik poznaje privatna prava vlasništva u šumama iz vremena osmanske vladavine, ali okupaciona uprava poslije okupacije nije priznala kao pravovaljane tapije iz osmanske vladavine, nego je upisivala privatne šume kao državnu svojinu. Stoga se pridružuje prijedlogu Sulejmanpašića i Mustaj-beg Mutevelića koji je govorio dugo o pravu vlasništva šuma, pri čemu je citirao određene sadržaje iz naredaba o šumama.⁴⁴⁸

U nastavku sjednice 26. januara, dr. Milan Srškić ističe da je od predlagača citirana *Naredba* iz 1884. godine. Niz odredaba, koje upućuju kako će se provesti regulisanje šumskih posjedovnih odnošaja i da je ta *Naredba* iz 1884. godine već izvršila svoje opredjeljenje. Ovom *Naredbom* je bio utvrđen postupak, kako će se urediti posjedovni odnosi prema šumama, jer je okupacija zatekla najveću nesređenost, pravno-posjedovnu nesigurnost u pogledu šumskih odnosa u Bosni i Hercegovini. Regulisanje je vršila pod predsjedavanjem civilnog doglavnika,

⁴⁴⁷ “Iz bosansko-hercegovačkog sabora“, *Sarajevski list*, br. 161, od 6. juli 1910, str. 1.

⁴⁴⁸ “Iz bosansko-hercegovačkog sabora“, *Sarajevski list*, br. 2, 1911, str. 3.

jedna komisija, sastavljena od tri izaslanika Vlade, tri izaslanika naroda i jednog člana Vrhovnog suda. U *Naredbi* iz 1884. godine stoji da kod podjele tapija na šumska zemljišta odlučuju pravni momenti i narodno-gospodarstveni obziri, a to je važno jer se, ne dozvoljava, da se pitanje dodjeljivanja tapija na privatne šume prepusti u isključivu kopetenciju sudova, jer sudovi rješavaju čisto civilno-pravne sporove, ali ne odlučuju o socijalno-političkim pitanjima, gdje se moraju uzimati u obzir viši interesi. To može riješiti samo administrativa. Bilo je i zloupotreba te *Naredbe* pri dodjeljivanju šumskih tapija, jer su davane šume ljudima, koji nisu mogle dokazati gospodarstvene potrebe, nego su ih odmah preprodavali špekulantima, te su šume sječene, a potpuno je ignorisano pravo onih, koji su imali pravo uživanja šuma, a najviše prava na te šume imali su seljani i čifčije, koji su šume odgojili i čuvali. Ne smije se po neraspoloženju nekolicine tražiti da se cijeli taj postupak reformiše u tome pravcu, da se šumsko-posjedovnim odnosima da karakter čisto civilno-pravne prirode, jer je to jedan javno-pravni odnos, o kojemu ima pravo da odlučuje naša administrativa kao nadzorna vlast i nosilac javnih interesa i obzira. „Odkad postoji Bosna, nikad nije bilo čistog civilno-pravnog prava vlasništva na šume. Od starina su u osmanskome zakonu u velikom opsegu i vrlo pažljivo poštovala postojeća servitutna prava, prava služnosti drvarenja i ispaše, koja su imali seljaci u šumama. Na zahtjev nekih spahija dobijale su se tapije na šume, ali s tim ograničenjima. Ostale šume su se smatrale kao carsko dobro i narod ih je uživao u izdašnoj mjeri“.⁴⁴⁹

Mnogi zemljoposjednici su isticali početkom XIX stoljeća privatno-pravne zahtjeve za neograničeno vlasništvo nad ovim šumama. Omer Lutvi-paša je 1850-1851. godine slomio ustanak bosanskih begova⁴⁵⁰ i kao sultanov zastupnik dekretirao da nema više privatnog prava nad šumama, nego da su sve šume državno vlasništvo. Za vrijeme osmanske uprave sve su šume smatrane državnim ili opštinskim. *Zakonom* od 1869. godine⁴⁵¹ teoretski šume su podijeljene na: carske (državne), opštinske, vakufske i privatne, ali taj zakon u praksi nije bio nikada proveden ni oživotvoren do 1884. godine. Poslije okupacije privatnici su počeli isticati svoje zahtjeve za priznanje prava vlasništva nad šumama. Stoga je donesena *Naredba o šumama* 1882. godine, a potom još jedna 1884. godine, koja je bila predmet reformi. *Naredba* polazi sa gledišta, da se radi o jednom javno-pravnom odnosu, o kojem mogu da sude redovni građanski sudovi.⁴⁵²

Na sjednici Sabora od 27. januara 1911. godine, bio je prijedlog Rifat-bega Sulejmanpašića o vlasništvu šuma. Vezano za navedeni prijedlog narodni poslanik dr. Nikola Madić je bio stava da se u nadležnost sudova prenesu samo

⁴⁴⁹ “Iz bosansko-hercegovačkog sabora“, *Sarajevski list*, br. 2, 1911, str. 3.

⁴⁵⁰ Vidjeti više u: Galib Šljivo, *Omer Lutvi-paša u Bosni i Hercegovini 1850-1852*, Tešanj 2007.

⁴⁵¹ Riječ je o Ševalskom zakonu donesenom 11. ševala 1286. hidžretske godine, koji se odnosio na raspolaganje i korištenje šumskog bogatstva u Bosni i Hercegovini. Ovim zakonom uređeno je pravo vlasništva za cijelo šumsko bogatstvo u Bosanskom ejaletu. Šume su u pogledu vlasništva podijeljene na: državne šume, vakufske šume, opštinske šume i private šume.

⁴⁵² “Iz bosanskohercegovačkog sabora“, *Sarajevski list*, br. 30, januar 1911, str. 3.

zahťjevi privatno-pravne naravi u šumskim odnosima. Isti je kazao: „Opravdan je prijedlog u *Rezoluciji* Sulejmanpašića i s pravnog stanovišta i s privredno-političkog stanovišta“.⁴⁵³ Govornik dokazuje svoje navode prema zakonima iz vremena osmanske uprave. Dokazuje na temelju zakona privatno-pravno vlasništvo na šumska zemljišta. Opravdano je dakle, da se našao neko, ko će kritikovati *Naredbu* iz 1884. godine, i predložio da se rasprave o pravnom odnosu šuma prenesu u nadležnost građanskih sudova. Navodi da su spahijske tapije valjane, što dokazuju osmanski zakoni, koje govornik citira, ali priznaje da je bilo dosta haotično stanje u pogledu šuma, jer se nisu mogle prevesti sve osmanske naredbe u tom pogledu prije okupacije. Ne slaže se s mišljenjem odjelnog predstojnika, da je Zemaljska komisija o šumskim odnosima, jedna vrsta suda, nego da je to jedan administrativni organ, kojega je naimenovalo ministarstvo. Dr. Nikola Mandić je glasao za prijedlog Rifat-bega Sulejmanpašića.⁴⁵⁴ Pitanje šumskih posjeda u Bosni i Hercegovini je bilo i dalje veoma aktualano i vezano za rješavanje ukupne agrarne problematike, a što se dodatno intenziviralo donošenjem zakonodavstva o fakultativnom otkupu čifčija.

Struktura vlasništva nad zemljom i kriza čifčijsko-zemljoposjedničkih odnosa

Preuzevši osmansko agrarno zakonodavstvo, austrougarska vlast je zatekla veoma složeno stanje u oblasti agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini, koje je za austrougarsku vlast bilo poprilično nerazumljivo, što je uticalo da se ovo pitanje ostavi po strani i što se na njega gledalo sa velikim oprezom. Isto se odnosilo i na pitanje vrsta zemljišnih posjeda u Bosni i Hercegovini, odnosno pitanja vlasništva nad zemljom. Vlast je prihvatila postojanje kategorija zemljišta *erazmi-mirije* i *mulka* kao pravnih kategorija, ali nije u dovoljnoj mjeri razumjela šta se pod navedenim pojmovima podrazumijeva.⁴⁵⁵ Begovi su bili stajališta da u Bosni i Hercegovini postoje dvije vrste nepokretne svojine: *erazmi-mirija*, čiji je vrhovni vlasnik država, a pravni posjednik, i *mulk* čiji su vrhovni vlasnici begovi. Međutim, begovi su se žalili da je prilikom uspostavljanja gruntovnice *mulk* upisivan kao *erazmi-mirija*, čime je znatno ekonomski oslabljen beg. Najveći dio posjeda bosanskih begova koje im je kao njihovo vlasništvo priznala austrougarska vlast, bio je iz kategorije *erazmi-mirije*, dok su mulkovni posjedi bili neznatni. Na *erazmi-miriju* država je imala vrhovne uprave tj. rekabe, kojim se ograničavalo begovsko vlasništvo.⁴⁵⁶ Zakonom je bilo tačno određeno šta se smatra *mulkom*,

⁴⁵³ “Iz bosanskohercegovačkog sabora“, *Sarajevski list*, br. 30, januar 1911, str. 3.

⁴⁵⁴ “Iz bosanskohercegovačkog sabora“, *Sarajevski list*, br. 30, januar 1911, str. 3.

⁴⁵⁵ Nusret Šehić, Pokret muslimana za vjersku i vakufsko-meirifsku autonomiju u svjetlu pregovora sa Zemaljskom vladom za Bosnu i Hercegovinu 1901. godine, *Prilozi Instituta za istoriju*, Sarajevo, god. IX/I, Sarajevo 1973, str. 134; H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u BiH*, str. 110.

⁴⁵⁶ H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u BiH*, str. 110-111.

kuća i okućnica površine do jednog dunuma. Međutim, postavljalo se pitanje da li kuće koje su se nalazile u okviru čifčijjskog selišta su smatrane *mulkom* ili *erazi-mirijom*. Navedeno pitanje je bilo predmet muslimanskog autonomnog pokreta, gdje su begovi isticali vlastito pravo na upis *mulk* posjeda. Suprotno tome, vlast je držala da se čifčijjske kuće ne mogu prihvatiti kao *mulk*, jer su to bile „nestalne“ kuće. Za begove više značaja je imala upotrebna narav zemljišta od pravne naravi. Upotrebna narav je precizno utvrđena gruntovnim knjigama koje su vođene na osnovu *Grunovničkog zakona* koji je u Bosni i Hercegovini donijet 1884. godine i predstavljao je vlasničko stanje zemlje i druge imovine u Bosni i Hercegovini.⁴⁵⁷ Provedba gruntovnice u Bosni i Hercegovini se odvijala od 1886. do 1909. godine.

Bez obzira što nije poznavala tip europskog vlastelinstva, nagli porast stanovništva, urbanizacija, dobrim dijelom ubrzana i dolaskom strane administracije, zatim industrijalizacija uvjetovana prodorom stranog kapitala, omogućili su bolji i veći plasman agrarnim proizvodima, pa prema tome djelovale u smislu racionalizacije poljoprivredne proizvodnje. Aga i beg kao zemljoposjednik je bio prvi na udaru.⁴⁵⁸ Njegov posjed se nije savremeno obrađivao, kako bi dao traženi prinos, a na aginu zemlju su sve upornije atakovale čifčije.

Uvođenje gruntovnice u Bosni i Hercegovini sa aspekta vlasništva nad zemljom imalo je veliki značaj. Osnovna važnost je bila što je zemljoposjednik beg i aga bio upisan kao vlasnik zemlje. Međutim, njegovo gruntovno vlasništvo narušavano je čifčijjskim odnosom, zbog kojeg nije bio u mogućnosti da obrađuje zemlju onako kako je on htio, niti je mogao da raspolaze zemljom kao potpuni vlasnik. I pored toga što je beg u gruntovnici bio upisan kao vlasnik, ipak je „čifčijjsko selište“ upisivano kao posebna jedinica privrednog i pravnog karaktera. Sastavljanjem gruntovnih knjiga precizno je ustanovljeno vlasništvo svake parcele i tom su prilikom čifčije, zbog manjkavog interesa aga, prijavile kao sastavni dio svog čifčijjskog selišta sve što nije bilo begluk ili agino zemljište dato u obični zakup. Evidentno je bilo da je čifčija bolje shvatio važnost upisa zemlje u gruntovne knjige od age, te se na taj način okoristio zemljom upisavši je kao čifčijjsko selište, koju dotada nije koristio. Gruntovnica je doprinijela da se utvrdi vlasništvo nad zemljom, što je trebalo biti značajan pomak u uređivanju agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini. Međutim, austrougarska uprava to vlasništvo nije smatrala u smislu dominijuma, jer je na toj zemlji država raspolagala pravo, u smislu ako se zemlja ne bi obrađivala i slično.⁴⁵⁹

U procesu evidentiranja zemlje u grunovnici, bilo je iskazano nezadovoljstvo i od strane begova i od strane čifčija. Isti su se međusobno optuživali ne samo oko evidentiranja erarnog vlasništva, već i begluka, odnosno

⁴⁵⁷ O postupku pripreme uvođenja Gruntovnih knjiga i premjeravanja zemlje i sastavljanja katastra vidjeti više u: H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u BiH*, str. 114-117.

⁴⁵⁸ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 29.

⁴⁵⁹ H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u BiH*, str. 119.

čifčijaskog selišta, jer su se begovi žalili na upisivanje njihovog zemljišta kao čifčijaskog selišta, ali bilo je i prigovora da je puno čifčijaskih selišta upisivano kao begluk. Ovo je isticano kako bi se izvršio svjestan pritisak na begove, kako bi isti prepustili svoj zemljišne posjede čifčijama.⁴⁶⁰ I pored očiglednih nepravilnosti, koje su išle više na štetu begova nego čifčija, iako nema decidnih podataka o ukupnoj površini begovske zemlje, niti o količini čifčijske, neki podaci ukazuju da je 1911. godine ukupna površina begovskih posjeda iznosila 4.861.474,471 dunum zemlje, što je u odnosu na ukupnu površinu Bosne i Hercegovine iznosilo 9,5%.⁴⁶¹

Nakon što je austrougarska vlast spoznala razliku između slobodnog beglučkog zemljišta i čifčijaskog selišta opterećenog čifčijaskim pravom, austrougarska uprava je težila da dio slobodnog begovskog zemljišta pretvori u čifčijasko selište. To se ostvarivalo pravom višegodišnje obrade begovskog posjeda i tužbom kod nadležnih organa. To ukazuje na činjenicu da ipak austrougarska uprava nije na najbolji način jasno raspoznavala vlasnično-pravnu kategorizaciju zemlje na begluke i čifluke. Ono u čemu je bila evidentna razlika između ove dvije kategorije zemljišta jeste da su begluci na tržištu bili puno skuplji od čifluka, koji su bili opterećeni tzv. čiflučkim pravom.⁴⁶²

Potrebno je pojasniti, da osim begluka, kao druga kategorija begovskih posjeda bila su čifčijaska selišta. Riječ je o posjedima na kojima je jedna čifčijaska porodica imala tzv. „čifčijasko pravo“ na korištenje zemljišta koje je pripadalo jednoj čifčijaskoj porodici na čifčijaskoj zemlji. Čifčijasko pravo je bilo nasljedno, ali bez mogućnosti da se proda ili prenese. Samo se slobodan čifluk, zemljišni posjed na kojem nije bilo čifčija, mogao dati drugome pod zakup ili zadržati za svoje potrebe.⁴⁶³

Na relaciji odnosa bega i čifčije bilo je puno otvorenih pitanja. Jedno od istih bilo je ono koje se odnosilo na status čifčijaskog selišta, kojeg napusti čifčija, a što je bila česta pojava u praksi. Begovi su u takvim slučajevima insistirali da čifčija izgubi pravo na te posjede. O ovoj problematici se raspravljalo u Bosanskohercegovačkom saboru, pri čemu su i jedni i drugi optuživali vlast. Begovi su smatrali da su čifčije povlaštene kod austrougarske vlasti, jer su bile poprilično sigurne na čifluku, bez obzira što je bilo predviđeno *Saferskom naredbom* da čifčija sa čifluka može biti i otjeran pod određenim uslovima. Međutim, proces udaljavanja čifčije sa posjeda zbog neizvršavanja obaveza mogao je trajati i nekoliko godina, o čemu postoje brojni primjeri u praksi koji su trajali i po nekoliko godina, a neki nikada nisu završeni na sudu.⁴⁶⁴ Zbog sve

⁴⁶⁰ H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u BiH*, str. 121-122.

⁴⁶¹ ABiH, ZMF, opća građa, 2427/1911; H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u BiH*, str. 123.

⁴⁶² H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u BiH*, str. 131.

⁴⁶³ Vojislav Bogićević, Stanje raje u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875-1878. godine, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. II, Sarajevo 1950, str. 148.

⁴⁶⁴ ABiH, ZMF, opća građa, br. 109023/1910.

više otvorenih i spornih pitanja između bega i čifčije, te stalne borbe za zemljišne posjede, država je bila primorana ući u proces konačnog rješavanja navedenih pitanja. U tom smjeru radilo se na donošenju propisa o fakultativnom otkupu čifčijskih posjeda, čime se u stvari i priznalo begovsko pravo vlasništva. Međutim, spremnost države da finansijski podrži otkup čifčija, postepeno je mijenjalo stanje u agrarno-posjedovnim odnosima u Bosni i Hercegovini.

Osim rješavanja vlasničkih odnosa između bega i čifčije državi je u interesu bilo unaprijediti poljoprivrednu proizvodnju, boljom obradom i funkcijom zemljišnih posjeda, bez razlike da li se oni nalazili u vlasništvu bega, čifčije ili države. Iz tih razloga i u oblasti poljoprivrede očekivane su značajne promjene, u smislu unapređenja poljoprivredne proizvodnje i boljih prinosa. To je za pretpostavku imalo i promjenu odnosa između čifčije i zemljoposjednika. Upravo, zbog ovakvog razvitka nemir je zahvatio zemljoposjednike age i begove. Stoga je bilo sve više predstavlki, koje su zemljoposjednici podnosili vlastima, sve do samog cara i sultana. Počelo je 90-tih godina XIX stoljeća, i povezalo se sa konfesionalnim motivima - islamska vjera u cjelini, tobože, mora štetovati ukoliko njeni sljedbenici budu materijalno oštećeni, te je pogotovo od 1905. godine pa dalje činilo jednu od dvije komponente borbe bosanskohercegovačkih muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju.⁴⁶⁵ Iz tog razloga sve više žalbi je bilo upućivano od strane nezadovoljnih posjednika na svoj ekonomski status.

U cijelom iskazanom nezadovoljstvu putem žalbi, a zbog ekonomskog položaja, iste su se svodile na tri tačke:

- pretvaranje mulkovne zemlje u mirijsku,
- agrarni odnosi između čifčije i age,
- pitanje priznanja privatnih šumskih posjeda agama.⁴⁶⁶

Dok su se prva i treća tačka svodile na potrebu da agama bude priznato što više šumskih i drugih kompleksa, kao potpuno privatno vlasništvo, kod agrarnog pitanja se radi o žalbama aga na neispunjavanje obaveza od strane čifčija. Dodavši još iz vjersko-političkih razloga pitanje reorganizacije vakufske uprave, tvrdili su da je to „glavni imetak od čega se hranimo i izdržavamo, odnosno čime vjerozakonske obrede ispunjavamo. Prestaje li to ili makar oslabi li, onda dakako prestajemo i mi i slabimo“. Četiri godine kasnije grupa posavskih begova pod vodstvom Ahmed-bega Biogradlije ukazuje na svoj „čemeran položaj“ i moli da bi „od očevodne propasti spašeni bili“. Kada je veleposjednička grupa na čelu sa Ali-begom Firdusom 1905. godine stala na čelo borbe bosanskohercegovačkih muslimana za vjersku autonomiju, imala je pogotovo mogućnosti da svoje vjerske interese u tom okviru, a kroz svoju političku organizaciju - Muslimanski egzekutivni odbor stavi na dnevni red. Sada se više nije radilo samo o rješenju

⁴⁶⁵ *Borba Muslimana*, str. 26; F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 29.

⁴⁶⁶ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 29.

agraranih pitanja, nego su se age borile jednako na paušaliranje desetine, koje je uvedeno 1906. godine, kao i na strane seljake koloniste, dakle na svaku takvu novinu.⁴⁶⁷

Kako bi se imala što jasnija slika ukupnih agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini, važni su podaci o konfesionalno-vjerskoj i socijalnoj strukturi zemljoposjednika i čifčija. Na osnovu popisa stanovništva Bosne i Hercegovine iz 1910. godine, zanimljivo je sagledati strukturu zemljoposjednika s aspekta vjerske i etničke pripadnosti. Ono što je primjetno jeste da među zemljoposjednicima s čifčijama, pored muslimanske većine postoji jedan broj pripadnika pravoslavne i katoličke vjere. Iz navedenog popisa muslimanskih zemljoposjednika (glavari obitelji) s čifčijama bilo je 9.537, pravoslavnih zemljoposjednika je bilo 633, katolika 267, te ostalih vjera 26, što ukupno iznosi 10.463 zemljoposjednika.⁴⁶⁸ Na osnovu navedenih podataka, broj muslimanskih zemljoposjednika s čifčijama bio je 91,15%, a ostalih 8,85%.⁴⁶⁹ Navedeni podaci pokazuju i to da se pored muslimanskih zemljoposjednika početkom XX stoljeća pojavljuju i zemljoposjednici drugih vjera i konfesija, kojih prije austrougarske okupacije u Bosni i Hercegovini je bilo sasvim zanemarljiv broj. Naime, pod kraj osmanske uprave u Bosni i Hercegovini se pojavljuje jedan broj zemljoposjednika nemuslimana, koji do posjeda dolaze na razne načine. Jedan broj zemljoposjednika nemuslimana došao je do zemlje otkupom čifčijskih selišta.⁴⁷⁰ Takav slučaj je sa čifčijskim selištima Husein-kapetana Gradašćevića iz 1866. godine. Navedena čifčijska selišta prodavana su na licitaciji. Tako su se čifčije iz sela Žabar, Tolisa i Zelinje (kotar Gradačac) otkupili uzevši kredit od Jovana Babića, trgovca u Gradačcu.⁴⁷¹ Jedan broj čifčija, međutim, nije u određenom roku mogao vratiti zajam, te je ostao i dalje čifčijom, ali je sada pripadao Jovanu Babiću, koji se na taj način pretvorio u zemljoposjednika agu.⁴⁷² Među zemljoposjednicima (begovima) nemuslimani se pojavljuju i u ranijem periodu, još u vrijeme tzv. Kalajeve ere. Tako se u *Memorandumu* posavskih begova (Biogradlije i drugova) upućenom ministru Kalaju 1899. godine,⁴⁷³ kao potpisnici pojavljuju se na istaknutom mjestu, u prvom redu i Aleksa Cvijetić, te Ljuba udova Stitić iz Brčkog. Aleksa Cvijetić je u blizini sela Ulović (kotar

⁴⁶⁷ *Borba Muslimana*, br. 201, str. 431; F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 30.

⁴⁶⁸ *Napredak* - Hrvatski narodni kalendar za 1913. godinu, *Pučanstvo Bosne i Hercegovine*, str. 265.

⁴⁶⁹ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 23; *Rezultati popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, Sarajevo 1912, Tablica 57, str. LXXXVI.

⁴⁷⁰ I. Šabotić, *Agrarane prilike u Bosanskom ejaletu*, str. 130.

⁴⁷¹ Esad Sarajlić, *Gradačac sa okolinom u prošlosti*, Gradačac 2008, str. 326.

⁴⁷² *Zastava* o Bosni i Hercegovini, odabrao H. Kapidžić, knj. II (1871-1873), br. 111, Sarajevo 1953, str. 135; F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 24.

⁴⁷³ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 24; ABiH, ZVBiH, br. 1142/1, od 17. aprila 1889, B. prijepis; Vidi također: *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*. Sabrao i uredio Ferdo Hauptman. ABiH, *Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine XIX i XX vijeka*, Tom III, Sarajevo 1967, br. 7, str. 81; br. 9, str. 83.

Brčko) imao svoje čifčije.⁴⁷⁴ U selu Kopanici (opština Obudovac, kotar Brčko) jedna polovina čifčijских selišta pripadala je Hadži-Ristiću u Beču. Uvelikom Šdralovcu (kotar Livno), petina sjenokoše pripadala je zajednički Ali-begu Firdusu i sestrama Todorović.⁴⁷⁵ Očigledno je da nemuslimanski element nije mogao doći do zemljišnih posjeda nasljedstvom, baštinjenjem ili darovanjem od strane vlasti, već je to činjeno kupovinom. Sredstva za otkup zemljišnih površina nemuslimanski element je obezbijediavao na razne načine, najčešće trgovinom, ali je u ovom procesu bilo i stranog kapitala. Na taj način snažnije je započeo proces promjene vlasništva zemljišnih površina u Bosni i Hercegovini. Taj proces će biti evidentan u cijelom periodu austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini.

Uporedo sa grupom zemljoposjednika sa čifčijama, pojavljuju se i zemljoposjednici bez čifčija, koji se razlikuju od slobodnih seljaka. Kad je ova kategorija zemljoposjednika u pitanju na 3.023 (70,62%) muslimanskih zemljoposjednika dolazi 760 (17,75%) pravoslavnih, 458 (10,70%) katoličkih i 40 (0,93%) ostalih, dakle ukupno 1.258 zemljoposjednika, (odnosno svih zajedno 4.281).⁴⁷⁶

U vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini došlo je do mnogih promjena na privrednom planu. To se prije svega odnosilo na brz razvoj industrije u ovom periodu, kao i na promjene u oblasti poljoprivrede. Iako je od početka okupacije bio evidentan sukob privrednih interesa Austrije i Ugarske u Bosni i Hercegovini, on se krajem XIX stoljeća počinje snažnije ispoljavati. Ovo se podudaralo sa izbijanjem privrednih problema u prvi plan u odnosima između Austrije i Ugarske prilikom pregovora o produženju privredne nagodbe 1896-1898. godine. To je bilo u direktnoj vezi sa napretkom mađarske industrije, koja je nastojala da na bosanskohercegovačkom tržištu poboljša svoje pozicije i suprostavi se nadmoćnoj austrijskoj konkurenciji.⁴⁷⁷ Teškoće u plasmanu robe na inostrana tržišta u XX stoljeću (izgradnja sistema visoke carinske zaštite u Europi i gubitak velikog dijela tradicionalnog tržišta za industrijsku robu u Europi i gubitak velikog dijela tradicionalnog tržišta za industrijsku robu na Balkanu) doprinijeli su da je za obje države Monarhije još više porastao privredni značaj Bosne i Hercegovine. Do zaoštavanja konkurentske robe između austrijskog i mađarskog kapitala na tlu Bosne i Hercegovine dolazi osobito nakon aneksije, a njen je rezultat bio da je Austrija još više učvrstila i proširila svoje pozicije.⁴⁷⁸

⁴⁷⁴ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 24; ABiH, ZMF, orig. Pras. BiH 589/1893, *Izveštaj vladinog savjetnika Lotara Berkasa ministru Kalaju*, Sarajevo, 27. maj 1893.

⁴⁷⁵ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 24; ABiH, ZVBiH, Agrar V, br. 5165/1890. Prijepis, *Izvadak iz zajedničkog deftera Ali-bega Firdusa i sestara Todorović vrhu sjenokosa u Velikom Ždralovcu*. Livno, 4. januar 1890.

⁴⁷⁶ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 24; *Rezultati popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, Sarajevo 1912, Tablica 57, str. LXXXVI.

⁴⁷⁷ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 149.

⁴⁷⁸ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 149.

Uspostava novih privrednih odnosa imala je uticaja na pojavu novih zemljoposjednika sa čifčijama u Bosni i Hercegovini, a i zemljoposjednika bez njih, koji su uprkos daljeg opstanka čifčijskih odnosa našli ekonomsku računicu u posjedovanju zemlje, čiji učinak ne zavisi od aktivnosti zemljoposjednika, nego faktičkog obrađivača-čifčije. Kako samo posjedovanje čifčijske zemlje njenom vlasniku nije donosilo socijalne ni političke privilegije, jer za takvu zemlju u Bosni i Hercegovini u to doba nije bio vezan staleški rang, a nije ni samo posjedovanje predstavljalo bazu za bilo kakvu vlast, tu ne prestaje drugi zaključak nego taj da je zemlja svom vlasniku donosila priličnu korist. Očigledno je zemlja i u okviru čifčijskih odnosa dobila veću vrijednost i postala objekt trgovine, te kao takva otvorila mogućnosti za ekonomske i socijalne promjene.⁴⁷⁹

U ovom periodu bilo je evidentno da se zemljišni posjed muslimana zemljoposjednika smanjivao, dok se broj posjeda i površina istih čiji su zemljoposjednici bili nemuslimani povećavao i sa učvršćenjem čifčijskog prava. Muslimanski zemljoposjednici su bili svjesni činjenice da se pojavljivanjem nemuslimana zemljoposjednika, ekonomski interes muslimana zemljoposjednika značajno ugrožavao. Ovo je stavljalo muslimane zemljoposjednike u nezavidan položaj, time više što su isti ranije izgubili političku poziciju i status. Ono što je posebno doprinosilo tome je pretvaranje tzv. „čifčijskog (kmetovsko) prava“ u vlasničko pravo čifčije nad zemljom. Na taj način čifčija je sve više učvršćivao uvjerenje da je njegovo pravo na zemlju koju obrađuje snažnije od aginog posjedovnog prava, iz čega je izvodio pravo na slobodno odabiranje načina za korištenje selišta, uključivši pri tome i mogućnost davanja čestica u zakup trećim licima. Stoga je, bilo sve evidentnije da je u oblasti zemljišnih odnosa došlo do posjedovnih i personalnih promjena u oblasti agrarnih odnosa. Taj proces iako spor i ograničenog opsega unutar kategorija „zemljoposjednika sa čifčijama“, što je na određen način klasa zemljoposjednika aga natjeralo da se „demokratizira“, jer je bila suočena unutar svojih redova s novim licima druge konfesije. Na taj način, ispoljavao se jedan novi smisao za privređivanje, gdje i aga zemljoposjednik iskazuje sve veću potrebu da ostvari što veći ekonomski profit sa zemljišnog posjeda.⁴⁸⁰ Naime, cilj austrougarskih vlasti je bio da se zemljoposjednici pretvore u produktivne zemljoposjednike, koji su u sve većoj mjeri uvodili racionalno poljodjelstvo, s krajnjim ciljem da kao poduzetnici steknu što veći profit.

Kao ozbiljna prepreka na tom planu realizacije promjena u oblasti agrarnih odnosa koje je zagovarala austrougarska vlast stajala je tradicija, odnosno historijski razvoj zemljoposjednika, koji je bio prepreka jednoj vrsti zaokreta, odnosno od vlasti predviđene evolucije, koja je vodila racionalizaciji poljoprivredne proizvodnje na veleposjedu. To je prema stavovima vlasti predstavljalo problem preobražaja aga u agrarne poduzetnike. Tome je posebna smetnja bila to što je

⁴⁷⁹ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 25.

⁴⁸⁰ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 25.

agina zemlja bila faktički u rukama čifčija. Naime, agrarnim zakonodavstvom je bilo utvrđeno da zemljoposjednik od čifčijske zemlje dobija prihod u visini trećine (polovine, petine i sl) i to u naturi, što je ustvari predstavljalo zemljišnu rentu na visinu prihoda koji je dobijao aga zemljoposjednik sa zemljišnog posjeda nije mogao uticati, jer je čifčija davao „hak“ po određenom ključu u određeno vrijeme od ukupnog prihoda kojeg je ubirao sa zemljišnog posjeda. U svemu tome, zemljoposjednik nije mogao uticati na vrstu kulture koja će se uzgajati, na način zemlje kako će se obrađivati. Vlast je bila stava da čifčija ima isključivo pravo i zadatak da što bolje obradi zemljišni posjed. Jer smatrano je da čifčija nije samo tu da radi za zemljoposjednika, pa mu prema tome ni zemljoposjednik aga ne može određivati koju to kulturu zasijati, jer bi takav zahtjev sa sobom nosio veća prava zemljoposjednika, i obratno smanjenje čifčijjskih. U slučaju „kad bi čifčija bio protiv svoje volje prisiljen da na protest zemljoposjednika promijeni način poljoprivrednog korištenja pojedine čiflučke parcele, ili da takvu promjenu propusti, bio bi to slučaj, kakav se još nije desio i predstavljao bi proširenje zemljoposjedničkih prava. Takva se tendencija s obzirom na i ionako poznati stav čifčija za ukidanjem agrarnih odnosa morala suzbiti, jer bi, sa stanovišta vlasti, svaka promjena postojećih agrarnih normi rušila cijeli sistem.“⁴⁸¹

Utvrđeni odnosi između čifčija i zemljoposjednika, činili su temelj agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini. Taj odnos je uticao na ukupan status i zemljoposjednika i čifčije, a zavisio je od ukupnog prihoda sa zemljišnog posjeda. Taj prihod nije bio takav da bi zadovoljio interese zemljoposjednika i čifčije. Zemljoposjednik se držao u dobroj mjeri tradicionalnog prava na hak, koji bi mu omogućio izdržavanje. Stoga se zemljoposjednik sporo transformisao kako bi renterijerstvo koje je egzistiralo zamijenio vlastitim privrednim aktivitetom, koji je sa sobom nosio, puno rizika.

Kada je riječ o površini zemljišni posjeda, po broju su dominirali sitni zemljišni posjedi. Velika selišta su postojala u Bosanskoj Posavini i Semberiji, dok su u ostalim predjelima Bosne i Hercegovne uglavnom bila manje površine. U Posavini su veliki čifluci nastali djelomično zbog toga što poslije 1848. godine, došlo do ukidanja kuluka i pretvaranja devetine u trećinu. Riječ je o tzv. *Tahir-pašnim reformama*.⁴⁸² U takvim okolnostima zemljoposjednik aga više nije imao ni mogućnosti ni interesa da se svojim relativno velikim beglukom koristi, da ga je razdavao čifčijama, kako bi s te zemlje sada dobio trećinu. Beglučka se zemlja tako pretvorila u čiflučku, i u vezi s već spomenutim učvršćenjem čifčijjskog prava na zemlju smatrala se sve više čifčijjskim posjedom, koji je kao takav u cjelini, prilikom eventualnog otkupa trebao da ostane čifčiji u potpunom vlasništvu. Prema tome, ni kod velikih čifčijjskih selišta nije se moglo računati s time da bi prilikom reforme agrarnih odnosa dio čifluka pripao agi, drugi bivšem čifčiji.⁴⁸³

⁴⁸¹ *Borba muslimana*, br. 281, str. 626; F. Hauptmam, *Bosanskohercegovački aga*, str. 26.

⁴⁸² I. Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu*, str. 94-100.

⁴⁸³ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 27.

Vjerovalo se da bi pored ovakvog stanja zemljoposjednici pokazali spremnost za likvidaciju čifčijskih odnosa, da su pored čifčijske zemlje raspolagali i većim kompleksom zemlje - beglukom. Begluk se po pravilu odnosio na čardak i minimum zemlje, i jedino je kod nekih zemljoposjednika aga, i to u Posavini, obuhvatao veće komplekse obradive zemlje, livade i šume. Na tom prostoru je, prema jednom izvještaju iz 1893. godine Bećir-beg Gradašćević iz Gradačca u selu Boče (kotar Brčko) posjedovao 25 čifčija i begluk u veličini od 100 jutara, Ibrahim-beg Džindo iz Tuzle u selu Uloviću (kotar Brčko) posjedovao je 40 čifčija i begluk od 400-500 jutara, Mehmedalija Mehmedalić u selu Gorica (kotar Brčko) 28 čifčija i begluk od 400 jutara, Hadži Ahmed-beg Gradašćević u selu Čović Polje (kotar Brčko) 220 čifčija i begluk od 200 jutara.⁴⁸⁴ Prema dostupnim izvorima ovo su bili izuzetci, koji nisu narušavali pravilo prema kojem bosanskohercegovački aga zemljoposjednik nije imao znatnije beglučke komplekse. To je imalo izražene posljedice, koje su se odrazile na to da zemljoposjednik nije bio privikao da sam gospodari svojim posjedom, što bi ga motivisalo da svoj begluk povećava. Ni navedeni veliki posjedi u Posavini nisu predstavljali jezgro intenzivnije poljoprivredne obrade. Riječ je, uglavnom bio o šljivicima, koji su donosili popriličnu zaradu veleposjedniku, ali nisu zahtijevali znatnije ulaganje i zalaganje zemljoposjednika. U takvim okolnostima, kad nije bilo pritisaka od strane državne vlasti, aga zemljoposjednik je zadržao naslijeđeni socijalno-ekonomski status, pa prema tome što se situacija oko njega više mijenjala on je osjećao sve veću nesigurnost, kao zemljoposjednik pojedinac, kao pripadnik posebne vjersko-konfesionalne grupe. Umjesto da svoj opstanak održi što bržom adaptacijom modernom vremenu, on se grčevito držao naslijeđenih formi.⁴⁸⁵

Stanje u oblasti zemljoposjedničkih odnosa se mijenjalo, na način da se smanjivao broj zemljoposjednika s čifčijama, što najbolje pokazuju popisi koje je austougarska vlast vršila nekoliko puta.⁴⁸⁶ Po popisu iz 1910. godine broj zemljoposjednika čifčijama je bio 10.463, da bi se taj broj do 1. januara 1912. godine, smanjio na 9.230, dakle za nešto više od jedne godine smanjen je broj zemljoposjednika za 1.233 (11,8%). To je bio pokazatelj da liberalniji privredni i socijalni sistem u svom prodoru u Bosni i Hercegovini nije stao pred pragom zemljoposjednika s čifčijama, prisiljavajući ih da traže nove forme privređivanja, ili da propadnu. Baveći se ovom problematikom Thalloczy je 1915. godine dao jasnu sliku stanja o propadanju starih begovskih porodica, navodeći broj njihovih čifčija.⁴⁸⁷ Prema navedenim podacima poznate begovske porodice u Bosni i Hercegovini imali su slijedeći broj čifčijskih selišta:

⁴⁸⁴ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 27.

⁴⁸⁵ *Borba Muslimana*, str. 37; F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 28.

⁴⁸⁶ Popisi u vrijeme austrougarske uprave (1878-1918), obavljani su u četiri navrata, i to: 1879, 1885, 1895. i 1910. godine.

⁴⁸⁷ L. Thalloczy, *A bosnyak-hercegovinai „beg“ czimrol*. (Tural 1915. Sv. I-II), str. 6; H. Kapdžić, *Agrarno pitanje*, str. 336; F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 28.

- Fadilpašići u Sarajevu: 600-700 čifčijских selišta,
- Fidahići u Zvorniku, Bijeljini i Gradačcu: 300-400 čifčijских selišta,
- Tuzlići u Donjoj Tuzli: više od 500 čifčijских selišta,
- Gradašćevići u Gradačcu: više od 1.000 čifčijских sadržaja,
- Džonlagići u Tešnju: oko 300 čifčijских selišta,
- Džinići u Banja Luci su imali: više od 500 čifčijских selišta i
- Rizvanbegovići u Stocu su imali: više od 300 čifčijских selišta.⁴⁸⁸

S druge strane, značajan broj begovskih porodica u Bosni i Hercegovini je u ovom periodu značajno osiromašio, što se može vidjeti iz slijedećih podataka.

- Babići iz Sarajeva imali su: svega 10 čifčijских selišta,
- Turhanija iz Sarajeva imala je: između 10 i 12 čifčijских selišta,
- Muzafferija iz Sarajeva svega: 5 čifčijских selišta,
- Čemerlić iz Sarajeva imali su: 8 čifčijских selišta,
- Dženetići su imali: između 10 i 15 čifčijских selišta,
- Moštro iz Visokog su imali: 5 čifčijских selišta,
- Sokolovići iz Rogatice su imali: od 5 do 15 čifčijских selišta i
- Čelebići iz Nevesinja su imali: od 5 do 6 čifčijских selišta.⁴⁸⁹ Kao i u druge brojne begovske porodice u drugim mjestima Bosne i Hercegovine.

Siromašenje bosanskohercegovačkog zemljoposjednika se odvijalo uporedo s provođenjem krupnih procesa urbanizacije i industrijalizacije zemlje, što se u ekonomskom smislu značajno odrazilo na agrarnu proizvodnju i ukupnu orijentaciju na tržištu. Ni jedno ni drugo se nije moglo postići u okviru naslijeđenih proizvodnih i socijalnih odnosa. Konjunktura, koja se otvara ukorak s povećanim cijenama za agrarne proizvode, otvara zemljoposjedniku mogućnost da poveća utroške iz vlastite proizvodnje, što postiže ukoliko ne pokuša, protivno duhu vremena, pretvoriti čifčiju u podložnika povećanjem dominikalne zemlje i racionalnijom obradom. Smatrano je da se na ovaj način, vlastelinski veleposjed pretvarao u privredni kompleks sa sve većim proizvodnim mogućnostima, orijentiranim na tržište, a sam vlastelin postaje agrarni velepoduzetnik. Dešava se u sklopu tih mjera da ovaj preobražaj ide i na račun čifčije, koga veleposjednik nastoji ukloniti sa zemlje, kako bi je oslobodio za nove metode proizvodnje. Stoga su povećane cijene agrarnih proizvoda povlačile za sobom i tjeranje čifčija odnosno seljaka sa selišta, ukoliko država tu nije intervenisala. Na svaki način u sklopu tog razvoja težilo se pretvoriti feudalni posjed vlastelinstvo u racionalno vođeni veleposjed.⁴⁹⁰

Ovaj proces se odvijao u pokušaju revizije agrarnih odnosa i fiksiranja novih propisa, tzv. agrarnih ustanova.⁴⁹¹ One su bile sastavljene tek 1908.

⁴⁸⁸ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 28.

⁴⁸⁹ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 28.

⁴⁹⁰ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 29.

⁴⁹¹ *Borba Muslimana*, prilog uz br. 279, str. 608.

godine, ali se kao zahtjevi pojavljuju u svakom memorandumu i svakoj žalbi zemljoposjednika. Čas u jasnijoj, pa opet u upućenijoj formi, traže od čifčije striktno ispunjavanje obaveza, kako su fiksirane u *Saferskoj naredbi*. „Taj zakon uglavnom duži zemljoposjednika da provedbeno i valjano obrađuje zemlju gospodarevu, njemu spadajući dio ploda daje i prema njemu se valjano i uljudno ponašati. Ako se čifčija držao strogo utvrđenih propisa, bilo mu je zagarantovano pravo da ga zemljoposjednik nije mogao sa čifluka maknuti“. Drugačije pravo za čifčiju Zakon nije propisivao.⁴⁹²

I pored utvrđenih obaveza, zemljoposjednik aga je nabrajao propuste čifčija, navodeći to kao uzrok krupnom – velikom nezadovoljstvu u oblasti agrarnih obaveza, tim više što vlast nije štitila zemljoposjednika agu u ostvarivanju njegovih prava, kako ih je on shvatao. U *Memorandumu* posavskih begova (Biogradlija) o tome piše „... utakmica kmetova, pred naredbom poduzetnika naših posjeda preotimlje madah (maha), poduzetnici vrše potpuno pravo nad našim posjedima, našto nam nadležna vlast u tom pogledu iznimku čini, koju držimo pravom poukom razuzdanju naroda, naperenom proti agrarnim predmetim, iz čega proizilazi upliv vlasti na narušanje naši(h) prava. U takvom slučaju teška nam je borba sa samim poduzetnicima, a još teža kad bude odlučujuća vlast pristrano naklonjena protiv stranki“.⁴⁹³ Čifčiji se prebacivalo da čifluk slabo obrađuje, nedovoljno njeguje zemlju, tako da je prihod postajao sve manji. U isto doba, po tvrdnji zemljoposjednika age dešavalo se da čifčija kupuje ili uzima u zakup drugu zemlju, koju znatno bolje obrađuje nego što je obrađivao čiflučku. Što se tiče haka, čifčija ga nije davao redovno i u cjelini, te sakriva količinu prihoda zbog smanjenja obaveze prema zemljoposjedniku agi. Osobito su se zemljoposjednici age okomile na pojavu pretvaranja oranica u pašnjake za uzgoj stoke za prodaju i na davanje čiflučkih parcela u zakup trećim licima.⁴⁹⁴

Sa stanovišta zemljoposjednika aga ove pojave, naime ukazuju na to da čifčija raspolaže viškom zemlje, koju za vlastitu obradu neiskorištava. Da li je uzrok tome ležao u smanjenoj čifčijskoj porodici, u interesu da uzgaja stoku umjesto da sije žitarice, ili u drugoj računici, za zemljoposjednika je bilo bitno da u svim tim slučajevima on lično nema nikakve mogućnosti zahvata. Šta više, što su se razlozi za zanemarivanje direktne obrade čifčijske zemlje više množili, tim je zemljoposjednik aga to jače osjećao, jer je bio uskraćen u trećini i drugim davanjima. Moglo se čak pretpostaviti da će čifčija svoja polja u cjelini pretvoriti u pašnjake, te uzgajati stoku, a u takvom slučaju ne bi uopšte plaćao zemljoposjedniku agi hak.⁴⁹⁵

Iako su pravila odnosa čifčija i zemljoposjednika pravno bila utvrđena, na terenu je bilo vrlo puno problema, u što su se uvjerali predstavnici austrougarskih vlasti prilikom obilaska brojnih područja u Bosni i Hercegovini. Tako su

⁴⁹² *Borba Muslimana*, br. 4, str. 65.

⁴⁹³ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 36.

⁴⁹⁴ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 37.

⁴⁹⁵ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 37.

civilnom doglavlniku Kutscheri predstavnici nezadovoljnih zemljoposjednika aga u Posavini, prilikom njegovog obilaska terena 1899. godine, iznosili u potvrdi svojih žalbi konkretne slučajeve za gornje tvrdnje. Tako se Ahmed-beg Biogradlija žalio kako njegov čifčija Lazo Stanarević u Koretašima posjeduje čifluk od 45 dunuma, a njemu je dao od toga u ime trećine 1896. godine tri vreće pšenice, 1897. godine ništa, 1898. godine dvadeset vreća, a čifčija Stevo Pajić u Buselkari na 400 dunuma čifluka obrađivao je samo 40 dunuma. Dakako, da je i Kutscheri bilo jasno da su to bili izuzetni slučajeve i još pored toga uslovljeni nerodicom, poplavama i groznicom u godinama 1895-1897,⁴⁹⁶ ali je i on, kao nekoliko godina ranije također bivši kotarski predstojnik u Brčkom, Berks, ustanovio da je bogata i plodna Posavina usljed neriješenih agrarnih odnosa postala polupusta, većinom neobrađena prerasla u šikaru. Desetina i trećina kao poreski sistem, koji od većeg zalaganja traži veća davanja, nije u stanju stimulirati, već samo umrtviti svaku inicijativu. Zato je potkraj XIX stoljeća u onom kraju još uvijek preovladavala ekstenzivna poljoprivreda s tropoljnim gospodarstvom, pri čemu je jedna trećina svake godine bila neiskorištena ili slabo korištena, ali je s druge strane implicirala potrebu za velikim površinama. Kako se stoka nije hranila u stajama, već u slobodnom prostoru, izostalo je đubrenje, tako da se zemlja još brže trošila i tražila odmor svake treće godine. Razumljivo je i sa čisto ekonomske strane da čifčija pod ovakvim uslovima nije htio ni da čuje o smanjenju svoje površine, svog čifluka, nego je bio spreman da ga samo još poveća.⁴⁹⁷ To povećanje je podrazumijevalo zahvat zemljoposjedničkog zemljišta, što je dovodilo do zategnutih odnosa između čifčije i zemljoposjednika.

Interesi zemljoposjednika aga su se kosili sa interesima tadašnjih čifčija, jer je zemljoposjednik nastojao doći, u obilju zemlje, do dijela čifčijske zemlje, kako bi se i on njome koristio. To je mogao postići samo smanjenjem čifčijskog prava na čifluk, odnosno time da olabavi njihov međusobni agrarni odnos, kako bi čifčiju mogao lakše maknuti s posjeda ili ga pretvoriti u zakupnika. U žalbama iz 1899. godine potpisnici iz reda zemljoposjednika se žale na pravni status čifčije. „Neshodljivo nam je s kojom stranom dobi poduzetnik naziv čifčija i na temelju čega dolazi čifčijskim pravom u neograničenu vlast naših posjeda, kojom se utiče ne samo na narušavanje, već na izčežnuće našega prava.... Ne znamo po tehničkom izražaju što znači u Bosni i Hercegovini slavodobitno ime „kmeta-čifčije“. Na žalost vidimo u postupku da naša prava iščežavaju prelazom u prevlast prava privlačnog imena čifčijsko pravo, koje moramo pod pritiskom štovati i napokon iz drugog elementa poduzetnike naših posjeda pravnim suvlasnikom i nasljednikom priznati....“⁴⁹⁸

Zemljoposjedničko-čifčijski odnosi su bili složeni i zategnuti svo vrijeme austrougarske uprave. Isti se mogu posmatrati iz više perspektiva. One kako ih je vidio zemljoposjednik, one kakve ih je vidio čifčija, te one kako su te

⁴⁹⁶ Borba Muslimana, br. 9, str. 84; F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 37.

⁴⁹⁷ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 37.

⁴⁹⁸ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 38.

odnose posmatrale austrougarske vlasti. I zemljoposjednici i čifčije su iskazivali nezadovoljstvo svojim statusom, odnosno odnosom čifčije i zemljoposjednika spram svojih obaveza i prava. Da je tako potvrđuju brojni primjeri predstavi, molbi i memorandumu, koji su upućivani austrougarskim vlastima, od kotarskog nivoa pa do onih koje su upućivane i samom caru u Beč. Jedna od takvih je *Molba i memorandum* Osman-bega Pašića, veleposjednika iz Bijeljine, koja je upućena Zajedničkom ministru finansija, dr. Ritteru von Bilinskom, a zbog raznih nepravdi i nezakonitosti, koje su počinjene na štetu zemljoposjednika i muslimanskih podanika.⁴⁹⁹ Osman-beg Pašić, ukazuje u navedenoj *Molbi i memorandumu* na poteškoće „islamskog elementa“, na nepravdu koju taj element trpi i koji doprinosi njegovom stalnom propadanju. Ukazano je da najveći dio zemljoposjednika čine muslimani, i da upravo njih najsnažnije pogađa regulisanje agrarnih odnosa, unatoč postojećim odredbama od strane Zemaljske vlade, od kojih su neke već u samom početku bile usmjerene protiv bošnjačkih zemljoposjednika. Između ostalog, kao neregularnost u memorandumu se ističe cijena koja se odnosila na nepoštivanje *Odluke* Zemaljske vlade⁵⁰⁰ kojom se nalaže da otkupna cijena za zaostala agrarna davanja ne smije biti viša od najniže tržišne cijene ove vrste ploda u razdoblju od žetve pa do predaje tužbe. Iznijeto je da je ova zakonska odredba već od samog početka bila na štetu zemljoposjednika, a nepravda je bila izražena zbog razlike u cijeni ploda koju je davao čifčija, pri čemu je zemljoposjednik bio izložen čifčijskim špekulacijama, jer je čifčija prodavao hak za najvišu cijenu na tržištu, dok je zemljoposjedniku plaćao najmanju tržišnu cijenu.⁵⁰¹

Problem je po izjavi Osman-bega Pašića bio i zbog činjenice da čifčija nije poštovao pravilo da lično mora obrađivati čiflučki posjed, i da ga ne smije iznajmiti nikom drugom, što je određeno i *Saferskom naredbom*. No u praksi nije dolazilo samo do situacija u kojima je čifčija takve posjede iznajmljivao drugima, nego je i Kotarski porezni ured u Bijeljini u nekoliko slučajeva čiflučke posjede davao drugima na obradu, kako bi na taj način od zakupa utjerao zaostale poreze čifčije. Po Osman-begu Pašiću, takvo zaobilaženje zakona štetilo je zemljoposjednicima. Ono što je vrijeđalo Osman-bega Pašića i zemljoposjednike, jeste da su se postojeći propisi kršili od strane države. Ovakvih primjera je bilo dosta u kotaru Bijeljina, kao što je primjer sa H. Ahmet-begom Pašićem iz Bijeljine i Riza-begom H. Alipašićem iz Piperaca, čije čifčije nisu obrađivale zemlju. Kada su navedeni zemljoposjednici podnijeli tužbu protiv čifčija, zbog zapostavljenja posjeda i njihovih obaveza u kotarskoj upravi u Bijeljini. Kotarska uprava nije zauzela stav kako bi sankcionisala čifčije, već je tužitelje-zemljoposjednike s njihovim opravdanim tužbama odbila.⁵⁰²

⁴⁹⁹ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića zajedničkom ministru finansija dr. Ritteru von Bilinskom*, od 15. juna 1912. (dalje: *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*).

⁵⁰⁰ Riječ je o *Odluci* Zemaljske vlade koja je donesena 24. oktobra 1904. godine, br. 25.772, koja se odnosi na cijenu zaostalih agrarnih davanja.

⁵⁰¹ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 2.

⁵⁰² ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 2.

Određeni problemi su bili vezani za tzv. testamentarno upravljanje. Naime, po postojećim zakonskim odredbama na ovim zemljištima postojala je mogućnost da se testamentarno upravlja sa 1/3 posjeda, dok se sa mirijskim posjedom nije moglo upravljati. Kako čifčije, po navedenom osnovu nisu imale nikakvih mulskih posjeda, uopće nisu ni mogli donositi testamentarne odluke. Međutim, u praksi se to dešavalo. U procesu Srpska-pravoslavna crkva, opština Vršani, protiv Haki-bega Pašića iz Bijeljine, u kojoj je bilo riječi o nadoknadi melioracije na čifluku umrlog čifčije Đorđića, br. 3959/12, Kotarske uprave u Bijeljini, donesena je odluka da Haki-beg Pašić, spomenutoj crkvenoj zajednici u Vršanima, ima isplatiti vrijednost građevine po umrlom čifčiji Milki Đorđiću, nakon što je on prije svoje smrti pravo na isplatu ove vrijednosti od strane Haki-bega Pašića, navodno testamentarno zavještio spomenutoj crkvenoj zajednici. Međutim, Osman-beg Pašić je smatrao da se ova odluka kosila sa postojećim zakonskim propisima, naročito sa odredbama zemaljske vlade koja se odnosila na izgradnju građevina na čiflučkim selištima.⁵⁰³ Ova *Odluka* je nalogala da čifčija, u smislu *Zakona o posjedu zemlje*, ne dobija nikakvo pravo na mulk na svom čifčijском posjedu, kada je riječ o građevinama i nasadama. Do navedenih propusta je dolazilo zbog toga što se njegovo djelovanje i posjedovanje kvalificiralo isključivo kao čifčijско. Naime, čifčija na ovo stiče pravo samo u okviru pravne titule, dakle kroz čifčijско (kmetsko) pravo. Vladinim odredbama je bilo precizirano da su objekti koji se nalaze na čifluku nerazdvojivi dio istog i da se ne računaju u zaostavštinu umrlog čifčije. Stoga je bilo potpuno u duhu zakonske odredbe da se nečim, što se ne može uključiti u zaostavštinu, ne može ni testamentarno upravljati ni ostavljati drugima. Čifčije su nedvojbeno imale pravo da traže odštetu, ali čifčija to pravo nije mogao nipošto prenositi na druge, a pogotovo ga nije mogao testamentarno zavještiti.⁵⁰⁴

Propusta i problema je bilo oko sticanja čifčijског (kmetskog) prava. Ovo pravo je bilo uređeno *Saferskom naredbom*, gdje je utvrđeno da se čifčijско (kmetsko) pravo može steći isključivo ugovorom između zemljoposjednika i čifčije. Međutim, ta su se prava često kršila. Tako je bilo i u predmetu Arifa Zaimovića protiv Ruže Smiljanić i Cvijana Marjanovića iz Bogutova sela. Spor je vođen u Kotarskom uredu u Bijeljini pod br. 2058, gdje je jasno istaknuto da zemljoposjednica i njeni predstavnici nisu sklopili nikakav ugovor o dodjeli čifčijских prava sa Cvijanom Marjanovićem. Naime, bilo je upravo suprotno. Jasno su iznosili svoj stav i Cvijanu Marijanoviću samo dodijelili odobrenje, da se kao sluga nalazi na čifčijском posjedu Ruže Smiljanić. Međutim, Zemaljska vlada je u svojoj odluci istaknula da je time vlasnik zemlje, Cvijanu Marjanoviću priznao čifčijско pravo, ali ne i pristanak da Ruža Smiljanić primi Marjanovića kao slugi, jer za ovo nije bila potrebna agina saglasnost. Jasno je bilo da za primanje slugе nije potrebna bila agina saglasnost, i Cvijan Marjanović se mogao

⁵⁰³ Zemaljska vlada je donijela *Odluku* 19. jula 1891. godine, br. 65.421.

⁵⁰⁴ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 2.

kao sluga nalaziti na čifčijskom posjedu, ali mu nije mogao biti odobren boravak na zemljišnom posjedu kao čifčiji. No i pored toga, Kotarski ured Bijeljina je Cvijan Marjanoviću priznao čifčijsko pravo.⁵⁰⁵

Značajni problemi su se također odnosili na šumske posjede i njihovo korištenje. Vrlo često je dolazilo do sporova između zemljoposjednika i čifčije po navedenom pitanju. Takav slučaj je bio proces Zarije Zarića, protiv Husein-age hadži Egrića iz Brezova Polja, kotar Bijeljina.⁵⁰⁶ U navedenom predmetu, zemljoposjedniku Husein-agi hadži Ergiću je bilo priznato pravo, da sječe šumu na parcelama koje su bile predmet navedenog spora. U vezi toga, Zarija Zarić i drugi su bili osuđeni i bilo im je naloženo da zbog sječe šume na istim posjedima nadoknade štetu do koje je došlo. Međutim, nedugo nakon toga im je priznato čifčijsko (kmetsko) pravo na navedenim parcelama, pa su tužitelji nakon toga tražili od Husein-age hadži Egrića nadoknadu posječene šume. Osman-beg Pašić je smatrao da je Kotarska uprava u ovom konkretnom slučaju donijela nepravednu odluku.⁵⁰⁷

U praksi je bilo izraženo podizanje objekata na čifčijskoj zemlji, od strane čifčije, a da se prethodno nije dobila saglasnost zemljoposjednika. Iako je navedeno bilo mimo odredaba zakonodavstva, Kotarski ured u Bijeljini nije činio ništa da navedene radnje suzbije. Naime, Kotarski ured u Bijeljini je odbio nekoliko zemljoposjednika u njihovim tužbama, a čifčijama dozvolio gradnju novih kuća na čifčijskoj zemlji. Osman-beg Pašić je smatrao da je ovakva praksa otišla toliko daleko da je čak bila uvedena praksa, da se članovima zadruge (porodice), bez odobrenja zemljoposjednika, davalo pravo kako bi podigli nekoliko kuća kako bi u njima stanovali, bez da za navedenu radnju snose bilo kakvu odgovornost, niti se od strane Kotarskog ureda u Bijeljini ovo smatralo kao podjela čifluka. U agrarnim sporovima se smatralo da su tužitelji odvajkada podijeljeni i da svaki za sebe obrađuje dio zemlje. Međutim, Kotarski ured u Bijeljini, donosio je takve odluke, koje su ukazivale da isti nisu podijeljeni, kada razmijenjuju posjede i kada ih tako potom obrađuju.⁵⁰⁸

Određeni problemi su bili vezani za usvajanje tuđe djece od strane čifčija koji su imali sopstveno dijete, da bi nakon toga prenosili čifčijsko pravo na usvojeno dijete. To je bilo u suprotnosti sa postojećim zakonodavstvom. U većini slučajeva, zemljoposjednici su bili suzdržani, kada je riječ o ovakvim čifčijama, tačnije o osobama koje su uključivane u porodicu kroz brak. Dakle, zemljoposjednici su izbjegavali da vode sporove o tome da im ne pripada čifčijsko pravo i da traže njihovo isključenje iz čifčijske (kmetske) zajednice. U takvim sporovima odlučivali su kotarski uredi, a kako bi se dokazalo da se na ove osobe ne odnosi čifčijsko pravo, ali da nemaju obavezu da se udalje sa

⁵⁰⁵ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 2-3.

⁵⁰⁶ Ovaj predmet je vođen pred Kotarskim uredom Bijeljina, pod br. 1993/12.

⁵⁰⁷ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 3.

⁵⁰⁸ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 3.

posjeda. U ovakvim slučajevima, Kotarski ured u Bijeljini je uglavnom bio na strani čifčije i uglavnom bi se prešutno prihvatilo uključivanje novog čifčije u čifčijску zajednicu i na taj način bi mu se priznalo čifčijско pravo.⁵⁰⁹

Zemljoposjednici, pa i sam Osman-beg Pašić su smatrali da je vođenje parnica bilo besmisleno. Međutim, zemljoposjednici su ipak podizali tužbe, jer smatrali su, ako ne bi došlo do podizanja tužbi, onda je saglasnost i dodjeljivanje čifčijског prava bila izvjesna i jasna stvar. Zemljoposjednici su isticali da je bio veliki broj agrarnih parnica koje su unaprijed presuđene na štetu zemljoposjednika, a da se za to nije imalo zakonske osnove. Takav slučaj je u agrarnoj parnici Haki-bega Pašića protiv nasljednika Luke Garića. Takav slučaj je bio i u agrarnoj parnici Ibrahim-bega Zulfikarapašića, protiv Save Ristića. Kotarski ured u Bijeljini je Savi Ristiću priznao čifčijско pravo, premda isti nikako nije mogao dokazati da mu se po ugovoru treba dodijeliti čifčijско pravo. Posebno je čudila ovakva odluka Kotarskog ureda u Bijeljini, jer su navodi u zemljišnim knjigama po ovom predmetu bili isključivo u korist Ibrahim-bega Zulfikarapašića.⁵¹⁰

Kako bi pojednostavila agrarne sporove kojih je bilo puno u Bosni i Hercegovini, Zemaljska vlada je donijela odredbe⁵¹¹ o uključivanju pouzdanika (svjedoka) u rješavanje agrarnih sporova. Oni su naime, davali odlučujući glas u navedenim sporovima. Bilo je utvrđeno, da u agrarnim sporovima učešće uzmu dva pouzdanika zemljoposjednika i dvojica čifčije. Međutim, kako su se odnosi između zemljoposjednika i čifčije zaoštrili, do te mjere da su postojali veliki antagonizmi, dolazilo je do toga da pouzdanici zemljoposjednika uvijek glasaju u korist zemljoposjednika, a da pouzdanici čifčija svoj glas uvijek daju čifčiji. Stoga se ova odredba smatrala iluzornom, jer pri takvoj jednakosti glasova odlučivao je predsjednik agrarne parnice, tako što se priklanjao jednoj ili drugoj strani. Odredbe Zemaljske vlade određivale su da agrarnu parnicu treba voditi kotarski upravnik. Međutim, u praksi se to veoma slabo dešavalo, jer je kotarski upravnik po pravilu uglavnom bio spriječen za vođenje procesa. Tako da se rješavanje agrarne parnice po pravilu prepuštalo nekom drugom, obično političkom ađunktu, koji je bio određen za dotični kotar. Najčešće se radilo o mladim i neiskusnim ljudima koji su slabo poznavali okolnosti i zakonske odredbe. S druge strane sudijama su se na sudovima prenosili samo predmeti do 600 kruna, svi veći procesi su se vodili pred sudskim forumom, koji se sastojao od više osoba, dok su se agrarne parnice i njihovo rješavanje, u kojima je često riječ o stvarima koje su imale vrijednost od nekoliko hiljada, prepuštali su se mladim i neiskusnim ljudima.⁵¹²

⁵⁰⁹ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 3.

⁵¹⁰ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 4.

⁵¹¹ *Odredbe o uključivanju pouzdanika u agrarne sporove* Zemaljska vlada je donijela 20. januara 1909. godine, pod br. 1282.

⁵¹² ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 4.

Član 29. *Uredbe o agrarnim parnicama*,⁵¹³ nalagao je da se u određenim parnicama svjedoci, vještaci niti ostale stranke ne mogu primorati na zakletvu. No, *Krivični zakon*⁵¹⁴ u članu 282. je smatrao lažnim iskaz krivičnim djelom. Međutim, za iskaz svjedoka nije donesena nikakva odredba kod političke uprave. Tako su svjedoci unaprijed znali da se neće zakleti povodom svog iskaza i da ih neće krivično goniti. Tako je njihova izjava bila uglavnom proizvoljna, jedno stanje za koje oni uopće nemaju razumijevanja, čak se išlo tako daleko da su jedni drugima davali svjedoke. Stoga je cijeli agrarni proces ostajao bez svog istinskog značaja i vodio se samo kako bi se stvorile nelagode zemljoposjedniku. Usljed takvih stvari dolazilo je do žalbi, nažalost neuspješnih za zemljoposjednike. Zato se tražilo da se učini bilo šta, na zahtjev bilo koje strane koja će se sporiti, donijeti odluka, kako bi kotarski ured stekao mogućnost da se obrati sudu sa zahtjevom da se iskaz određenih svjedoka izvrši pod zakletvom.⁵¹⁵

U praksi je bio zastupljen tzv. proces protivzakonite prakse kasacije ministarstva kada je riječ o agrarnim procesima. I sam ministar finansija je bio upoznat sa navedenim procesom. Naime, agrarni procesi su se u kotarskim upravama i u Zemaljskoj vladi vodili godinama i u slučaju da su neosnovani zahtjevi čifčija odbijeni, bilo je potrebno samo to da se čifčija žalio ministarstvu. Ministarstvo bi nakon toga, bez obzira na uredbe agrarnog procesa, bez obzira na to da je o ovim stvarima već donijeta pravosnažna odluka i da ne može doći do ponovnog otvaranja parnice, poništavala cijelu parnicu i izricala presudu u korist čifčije.⁵¹⁶

Osman-beg Pašić je u svom *Memorandumu* ministru Bilinskom, posebno istakao nekoliko slučajeva nepravilnosti vezanih za uzurpaciju prava zemljoposjednika. Posebno zanimljiv slučaj u tom pogledu odnosio se na iskazanu nepravdu u parnici Ali-age Kučukalića iz Brčkog, protiv Mande Golubović-Blažanović na području ekspoziture u Bosanskom Šamcu. Zemljoposjednik je posjede stekao na jednoj javnoj aukciji kao begluk. Manda Golubović je u ovom slučaju izgubila parnicu i kod agrarne uprave, kao i kod sudske uprave na svim instancama. Ova parnica se vodila nekoliko godina, ali ipak je bila dovoljna samo jedna molba Ministarstvu da propadne cijeli posao koji je napravljen u tim godinama, i da dođe do nepravde presude u korist čifčije. U konačnici ove pravne radnje nije uzeto u obzir da je o ovoj stvari donesena pravosnažna presuda, da je termin o ponovnom otvaranju parnice prekoračen, da ponovno otvaranje slučaja uopće nije traženo, da se proces o ovom uopće nije vodio i da o tome nije donijeta presuda. Tako nepoštivanje zakona od strane vlasti, koja je sama donijela ovaj zakon, budila je nepovjerenje kod zemljoposjednika, koji su

⁵¹³ *Uredba o agrarnim parnicama* donesena je 1886. godine. *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, 1878-1816, str. 25.

⁵¹⁴ *Krivični zakon* je donesen je 1885. godine. *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, 1878-1916, str. 18.

⁵¹⁵ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 4-5.

⁵¹⁶ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 5.

pretežno bili Bošnjaci. Zemljoposjednici su bili zbog ovakvih slučajeva stava, da važeći zakoni postoje samo na štetu njihovu, i da ih po potrebi zaobilaze, kako bi oštetili zemljoposjednike. Stoga je Osman-beg Pašić, kao i drugi bošnjački zemljoposjednici, gajili nadu da će ministar Bilinski, učiniti sve da se zakonitost poštuje i da se pravosnažno priznata prava neće protivzakonito ukidati.⁵¹⁷

Osman-bega Pašića i druge bošnjačke zemljoposjednike je brinula praksa kasacije, koja je prešla sa ministarstva na Zemaljsku vladu. Zahvaljujući tome, zaustavljene su brojne pravosnažno dosuđene parnice, te je naređeno ponovno otvaranje istih parnica, ne mareći za odredbe agrarnog zakonodavstva, kada je riječ o ponovnom suđenju u određenim slučajevima. Takva praksa u agrarnom presuđivanju je trajala sve dok se rješavanje agrarnih parnica prepuštalo jednoj osobi, koja ih je imala ocijeniti i završiti. Bošnjački zemljoposjednici su priželjkivali i predlagali formiranje posebnog senata pri Zemaljskoj vladi, kojeg bi činile 3-5 osoba, sa zadatkom pri završetku agrarnog rekursa, detaljno provjere slučaj i da se strogo drže zakona. Razumljivo je bilo da se jedan čovjek pri takvim sporovima i nehotice može prikloniti određenom utisku koji je suprotan zakonu, i da može potražiti put i formu, kako bi proveo takav utisak. Ali, ako bi pri agrarnim parnicama, pri Zemaljskoj vladi, postojali stalni neovisni senati, onda bi postojala veća garancija, da bi se takvi slučajevi bolje ocjenjivali i da bi se zakon jasnije i pravednije provodio. Međutim, u praksi je bilo zastupljeno pravilo, da su se molbe čifčija upućene ministarstvu i Zemaljskoj vladi rješavale brzo i povoljno, a tužbe bošnjačkih zemljoposjednika, sporo, i nije dolazilo do rješavanja istih. I sve druge molbe i žalbe od strane zemljoposjednika i čifčija tretirane su na isti način, bez razlike da li se radilo o pašnjacima, ili nekoj drugoj nepravdi ili poteškoći.⁵¹⁸

Posebna primjedba u navedenoj molbi i memorandumu Osman-bega Pašića, odnosila se na nepoštivanje sudskih rješenja od strane agrarnih uprava, iako im je to bila obaveza. Međutim, bila je prisutna praksa kod agrarnih uprava, da se u slučaju da ne dođe do ispunjenja rješenja, nije postupalo krivično protiv čifčije, već se tražio način kojim bi se obaveza nemetnuta odlukom i rješenjem mogla zaobići. Takvih primjera je bilo puno. Jedan od njih je vezan za agrarnu parnicu Emin-bega Muratbegovića protiv Petra Čturića.⁵¹⁹ Tada je doneseno rješenje o nekoliko zemljišnih parcela koje su ustupljene drugima na obrađivanje, dakle, da ih do 1. maja 1910. godine, pod prijetnjom gubitka čiflučkog prava imaju vratiti i vlastoručno obrađivati. Međutim, i nakon što je utvrđeni termin prošao, i na tužbu zemljoposjednika je bila izrečena presuda, po kojoj su čifčije koji su bili vezani za pomenuto rješenje izgubili čifčijsko pravo na navedene parcele, isti nisu ispoštovali donijeto rješenje. Zemaljska vlada je nakon toga, vlastitom odlukom, poništila ranije donesenu odluku, pravdajući da gubitak čifčijskog

⁵¹⁷ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 6.

⁵¹⁸ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 6-7.

⁵¹⁹ Navedena agrarna parnica je vođena pred Kotorskim uredom Bijeljina, pod br. 1733/12, od 18. novembra 1911. godine.

prava se ne može vezati uz određen termin, nego samo na nepopravljivost čifčije, što nije bio slučaj, jer čifčije nisu vratile zemljišne parcele u predviđeno vrijeme, ali su ih naposljetku ipak morali vratiti. Tako je bilo i u agrarnoj parnici koju je vodio Osman-beg Pašić protiv Jove Danilovića. U navedenoj agrarnoj parnici donesena je od strane Kotarskog ureda u Bijeljini presuda u korist Jove Danilovića, premda je ranije bila donijeta pravosnažna presuda o smetanju posjeda i upadu na posjed. Međutim, sve se radilo kako bi se našao formalni izlaz kako bi u ovom slučaju zemljoposjednik, tj. Osman-beg Pašić bio gubitnik, a čifčija Jovo Danilović dobitnik zemljišnog posjeda. Osman-beg Pašić je smatrao da je na ovaj način bio značajno oštećen. Smatralo se da je najveći krivac u ovom i sličnim agrarnim raspravama kotarska uprava, zbog svoje neodlučnosti i popustljivosti prema čifčiji.⁵²⁰ Bilo je slučajeva da su prihvaćene žalbe čifčija, koje su prije dvadeset i više godina bile riješene u korist zemljoposjednika, tamo gdje se više od 20 godina vršilo begovsko pravo. Zbog takvih žalbi su vođene dugogodišnje parnice i očigledno su traženi svi mogući načini i izlazi, da bi se uvijek, donijele presude u korist tužitelja, odnosno čifčija. Tako je Kotarski ured u Bijeljini postupao u slučaju Makse Blagojevića, Miloša Savića i drugih, protiv Čerim-age Preljubovića. Isto se desilo i u agrarnoj parnici seljaka iz Suljevca i Gromiželja protiv Osman-bega Pašića.⁵²¹ No, bilo je i težih slučajeva. U agrarnoj parnici Riza-bega H. Alipašića, protiv Jove Vukovića iz Piperaca, došlo je do sklapanja ugovora u Kotarskom uredu u Bijeljini, po kojem je nekoliko parcela prešlo u Riza-begov begluk, a s druge strane je čifčiji dodijeljeno čifčijsko pravo na druge parcele na kojima do tada nije uživao spomenuto pravo. Nakon nekoliko godina je kotarska uprava zaprimila tužbu i vodila parnicu o tome da li je doista došlo do sklapanja ovog ugovora. Pri tome je zaprimila neistinite izjave, iako je zvanični dokument postojao i bio na raspolaganju. Ovaj primjer je zemljoposjednike dovodio do sumnje u Kotarsku upravu u Bijeljini, jer su smatrali da im je ista nanijela jako štete. Stoga su zemljoposjednici s područja kotara Bijeljina smatrali da trpe veliku nepravdu na čiflučkim posjedima. Ono što je za njih bilo još gore, jeste nedovoljna zaštita njihovog slobodnog begluka od čifčijskih prepada. Stoga su se zemljoposjednici više puta žalili Kotarskoj upravi da im seljaci njihovom stokom nanose štetu, harajući njihove nasade, ili da su to činili na drugi način. Ali Kotarska uprava u Bijeljini je odbijala brzu i efikasnu pomoć i uvijek je zemljoposjednike upućivala na put žalbe parnice, na kojem su zemljoposjednici skoro pa stalno bili zakidani. Procesi su se namjerno odugovlačili, pa je dolazilo do toga da su dokazi postajali nesigurni, ili su pak, nestajali. Na taj način, zemljoposjednici su vjerovali da su bili svjesno oštećeni.⁵²²

Posebno su se zemljoposjednici u kotaru Bijeljina žalili zbog toga što njihovi slobodni posjedi i imovina nije bila dovoljno zaštićena od strane čifčijskih

⁵²⁰ Navedena agrarna parnica je vođena pred Kotorskim uredom u Bijeljini, pod br. 22.899/11, od 1911. godine.

⁵²¹ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 7.

⁵²² ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 8.

prepada. Čifčije su nasrtali na imovinu zemljoposjednika. Bilo je na više mjesta podmetnutih požara, kao što su požari u: Magnojevićima, Crnjelovu, Batkoviću, Popovima i Puškovcu u kotaru Bijeljina, i u mjestu Boća u kotaru Brčko. Vlasti u navedenim slučajevima nisu poduzele ništa konkretno, kako bi uhvatili krivce i kako bi stali u kraj ovom neredu. Praksa je bila da su se sudski postupci i istraživanja vezana za podmetanje požara smatrali najtežima, jer se uglavnom nije pronalazio krivac, ili, pak, ako bi se pronašao teško je bilo dokazati njegovu krivicu. Stoga je sudska pomoć u tom pogledu bila neznatna, a očekivalo se da će politička uprava postupati konsekvantno i da donosi odluke, kako bi nametnula objektivne kazne cijelom selu, sve dok se ne bi pronašao krivac.⁵²³

Posebno su zemljoposjednici bili nezadovoljni zbog nekorištenja šumskih posjeda. Tako je bilo i na području kotara Bijeljina. Kotarska uprava je dozvoljavala čifčijama sječu šume u najvećoj mogućoj mjeri, i oni su tako razvijali pravu trgovinu, dok su molbe zemljoposjednika za sječu šume, uglavnom odbijane od strane Kotarske uprave, uz obrazloženje da su navedene šumske parcele bile bitne za održavanje čifluka. Postojali su slučajevi u kojima je zemljoposjednik posjedovao na stotine stabala u čifčijskoj šumi, ali mu ipak nisu dozvoljavali sječu i tako je zemljoposjednik bio primoran da pored vlastite šume, kupuje dodatnu šumu. Takvih primjera je bilo dosta na ovom području. Jedan je svakako onaj Hanife hanume Tuzlić,⁵²⁴ kao i slučaj Omer-bega Salihbegovića iz Bijeljine. Dodatni problem je bio, što su prostrani kompleksi šuma, koji su vlasništvo bošnjačkih zemljoposjednika bili uključeni u bosanskohercegovački zemaljski erar. Molbe upućene od strane zemljoposjednika u vezi navedenog bile su odbijene bez razmatranja, premda su zemljoposjednici imali i stare i nove tapije za ove šumske parcele. Jedan od uslova bio je upravo da su navodi u osmanskim zemljišnim knjigama bili u korist zemljoposjednika. Međutim, to nije ispoštovano od strane austrougarskih vlasti. Brojni su primjeri odbijenih molbi bošnjačkih zemljoposjednika u vezi navedene problematike. Tako je između ostalih odbijena molba Teuf-bega Pašamedija iz Bijeljine,⁵²⁵ povodom šumskih posjeda u: Batkovački lug, Krivi hrast, Visoč, Pačarica i drugi. Odbijenica je obrazložena time da se naseobine Batković i Brodac suprotstavljaju takvoj molbi. Međutim, nije spomenuto da li je molitelj, odnosno zemljoposjednik imao pravo na ovo zemljište, kao i to da li se navedena sela suprotstavljaju iz opravdanih razloga.⁵²⁶

Značajan je broj i drugih primjera gdje se nije udovoljilo pravo bošnjačkim zemljoposjednicima na šumske posjede, iako su to pravo imali po Osman-begu Pašiću. On u svojoj Molbi i memorandumu kojeg je uputio ministru finansija Bilinskom, ističe primjer molbe maloljetne Saide Pašić, koja je upućena posredstvom Rašid-bega o dodjeljivanju parcele br. 782, zvane Jezero, koja je

⁵²³ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 8.

⁵²⁴ Ovaj problem bio je zaveden u Kotarskoj upravi Bijeljina pod br. 15.748/10, za 1910. godine.

⁵²⁵ Ova molba je bila zavedena u Kotarskom uredu u Bijeljini pod br. 4115/12, za 1912. godinu.

⁵²⁶ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 8.

bila uz parcele 783, 784, 777/1, 777/2, 778. i 786, koje su bile njeno vlasništvo. Po navedenom zahtjevu više puta je odbijena od strane Zemaljske vlade. Slične sudbine su imale i molbe Osman-bega S. Salihbegovića iz Bijeljine povodom molbe za dodjelu šuma u Lugovima, Šemsi-bega Gradaševića, Derviš-bega Tahirbegovića iz Šepka, braće Bubić iz Atmačića, te Hafiz-bega i Sabri-bega Pašića iz Bijeljine, a u povodu molbi za šume u Jabanuši. Tu je i primjer Ibrahim-bega Alipašića, kojem su tapijama Zemaljske vlade 15. decembra 1888. godine⁵²⁷ dodijeljene šume Grabik, Cerik, Gradina i Lipik u mjestu Čengić, kotar Zvornik, a ipak mu je oduzeto pravo na slobodno vlasništvo i upravljanje. Ovakav odnos Zemaljske vlade i kotarskih uprava dovodio je ne samo do negodovanja zemljoposjednika, već uopšte do nezadovoljstva kod svih Bošnjaka sa ovog prostora.⁵²⁸

Bili su u ovom vremenu evidentni brojni prepadi na bošnjačka mjesta, od strane hrišćanskih prestupnika. Takav slučaj je bio sa siromašnim bošnjačkim selom Jabanuši. Taj prepad je ostao nekažnjen od strane Kotarskog ureda Bijeljina, što je imalo odraza na dalju sigurnost mještana ovoga sela.⁵²⁹ Zanimljiv je i slučaj braće Avde i Ibri Omerovića, koji su posjedovali parcelu na granici prema Srbiji, koja je bila na području Bosne i Hercegovine, koju su dugo vremena koristili. Međutim, navedenu parcelu je Ilija Petrović iz Janje tražio za sebe, pa je tako Zemaljska vlada dodijelila njemu, iako je imao hiljade dunuma zemlje, dok Avdo i Ibro Omerović nisu imali nigdje ništa. Oni su čak pokrenuli i parnicu kod Kotarskog ureda u Bijeljini protiv Ilije Petrovića, u nastojanju da im se na navedenoj zemlji koju su obrađivali prizna čifčijsko pravo. Međutim, Kotarski ured u Bijeljini je donio rješenje u korist Ilije Petrovića. Osman-beg Pašić je smatrao da je načinjena nepravda prema braći Avdi i Ibri Omeroviću u ovom predmetu.⁵³⁰

U navedenoj Molbi i memorandumu Osman-bega Pašića, istaknuto je da nije bila osigurana ni bošnjačka lična, vjerska ni porodična sigurnost. Žalio se da ih bijesne čifčije napadaju na putu, skrivaju se i iz zasjede ubijaju bošnjačke subaše. Čifčije su tako u jesen 1911. godine jedne večeri napali H. Muharembega Pašića iz Bijeljine, koji je tu noć putovao iz Brčkog za Bijeljinu sa svojom porodicom. Takvih slučajeva je bilo još na području bijeljinskog kotara, pa i onih gdje su čifčije počinile ubistva subaša. Žalio se Osman-beg Pašić i na to što „inovjerci“ ne poštuju tradiciju i običaje muslimana. Zalazili su u njihove avlije, bez prethodnog odobrenja domaćina. Takav slučaj je ulazak oficira Hempflinga u avliju i kuću Paše Mulaosmanović, a za taj postupak nije odgovarao pred vojnom upravom.⁵³¹

⁵²⁷ Tapije Zemaljske vlade od 15. decembra 1888. godine, zavedene su u Kotarskoj upravi u Zvorniku, pod br. 11.901. i 11.902.

⁵²⁸ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 9.

⁵²⁹ Navedeni akt je bio zaveden u Kotarskom uredu u Bijeljini, pod br. 2480/12, za 1912. godinu.

⁵³⁰ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 9.

⁵³¹ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 9.

Istaknuto je u navedenoj molbi i memorandumu Osman-bega Pašića, da su zemljoposjednici muslimani izloženi velikom pritisku čifčija i da trpe nepravdu od strane vlasti. Seoskim opštinama se pomaže tako što se od zemljoposjednika utjeruje doprinos. U kotaru Bijeljina sve su seoske opštine bile organizirane po selima i katastarskim zajednicama, gdje je bila i imovina zemljoposjednika. Međutim, kuće u kojima su živjele porodice zemljoposjednika bile su u samom gradu Bijeljina, tako da su begovi smatrali da nisu iz tih razloga bili dijelom seoskih opština, niti su oni željeli to biti. S druge strane seoske opštine su zahtijevale da zemljoposjednici zbog činjenice da se njihovi posjedi nalaze na području njihove seoske opštine treba da plaćaju visoke mjesne priloge, a da ne uživaju nikakva prava, kao što su: prava pri izborima, učešće u kontroli i upravi, kao i neka druga prava. Begovi su isticali da od seoskih opština nemaju nikakvih koristi, prava i prihoda. Od njih su imali samo teret i očekivali su štetu, jer su seoske opštine formirale poseban savjet, preko kojeg su napadale i uskraćivale prava zemljoposjednika. S druge strane, molbe i zahtjevi zemljoposjednika su uglavnom odbijane od strane seoskih opština i tako se nanosila šteta zemljoposjednicima. Seoske opštine su zaboravile da su im zemljoposjednici poklonili zemlju na kojoj su izgradili opštinske zgrade, crkve, škole, da su iz begovskih šuma uzeli svu drvenu građu za izgradnju opština, crkvi, škola, za održavanje puteva, mostova itd. Seoske opštine su iz begovskih šuma obezbjeđivali drva za potrebe škola, crkve i opštine. I pored svega toga, seoske opštine su dodatno opterećivale zemljoposjednike. Opterećivali su ih mjesnim prilozima i tamo gdje zemljoposjednici nisu imali svoje imovine. Tako je opština Janja od Omer-bega Salihbegovića u jesen 1910. godine tražila tri krune mjesnih priloga, a kasnije se taj iznos popeo i na 11 kruna, iako Omer-beg Salihbegović nije imao nikakve imovine na prostoru opštine Janja.⁵³²

Bilo je i drugih nepravilnosti i nepravdi, koje su se nanosile zemljoposjednicima od strane seoskih opština. U tom pogledu zanimljiv je slučaj Ćerim-bega Preljubovića, veleposjednika iz Bijeljine, koji je za vrijeme okupacije bio maloljetan, kada je opština Dragaljevac tražila jednu parcelu za izgradnju opštinske zgrade. Starateljska uprava i staratelj su dali dozvolu da se jedna parcela, koja je bila njegovo vlasništvo, i koja se nalazila na lijepom i prikladnom mjestu, pokloni opštini, pod uslovom da Ćerim-beg Preljubović ne plaća više mjesne priloge, jer je nesumljivo da starateljska uprava nije smjela pokloniti zemlju koja pripada maloljetniku bez neke odštete. Opština, svjesna ovoga, trideset godina nije tražila nikakve isplate, a sada zahtijeva strašno visoku isplatu. Na takav isti način je Omer-beg Salihbegović poklonio zemlju za crkvu u Batkovićima, Smail-beg Salihbegović za opštinski vinograd u Zagonima i za školu u Obarskoj, Sulj-beg H. Mehmedbegović za vinograd u Ugljeviku, braća Preljubović za mjesne potrebe u Dvorovima, Mehmedali-beg Preljubović za školu u Dragaljevcu i slično.⁵³³

⁵³² ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 10.

⁵³³ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 10.

Po osnovu zakonskih odredba bilo je utvrđeno da mjesna davanja, trebaju plaćati članovi zajednice. No, zemljoposjednici su smatrali da nisu članovi seoske zajednice, jer okolnost da u navedenim opštinama imaju vlastitu zemlju nije garantiralo pravo da oni budu dio te opštine i da imaju obaveze prema istoj. Međutim, Kotarski ured Bijeljina je primao zaključke seoskih opština i od zemljoposjednika tražio plaćanje odmjerenih priloga. Zato su zemljoposjednici smatrali da Kotarski ured podržava nepravdu, jer se insistiralo od strane Kotarskog ureda da se zemljoposjednici obavežu za dobrovoljno plaćanje priloga. Ranije Kotarski ured nije utjerivao nikakve dugove zemljoposjednicima, međutim to se kasnije promijenilo. Ističe se da je kotarski upravnik Baron insistirao i nagovarao zemljoposjednike, za vrijeme provođenja desetinske paušalizacije, da pristanu barem na 2% od desetinskog paušalnog poreza. Kako su se zemljoposjednici suprostavili tome, upravnik Baron je odustao od takvih zahtjeva i mjera. Međutim, nakon toga seoske opštine su same odmjeravale priloge i zaduženja zemljoposjednika koje su dostizale i do 10%, a nekada i znatno više. Praksa je inače bila različita od kotara do kotara, kada je riječ o ovoj problematici. Primjera radi, u Derventi, opština je odmjeravala doprinos zemljoposjedniku, samo onda ako je zemljoposjednik u njihovoj opštini imao kuću ili konak. Smatralo se da je ovakav način odmjeravanja doprinosa primjeren, jer se samo odnosi na jednu jedinicu, koja se uostalom, računa i na svaku drugu kuću u selu.⁵³⁴

Zemljoposjednici kotara Bijeljine su se žalili posebno na utjerivanje poreza, jer je porezni ured prodavao zemljoposjedničku trećinu samo kako bi utjerao porez. Prodavao je i sve drugo što bi se našlo kod zemljoposjednika, bez obzira da li mu to pripada ili ne, bez dodatnih ispitivanja. Tako se i onima koji nisu raspolagali nikakvim sredstvima nanosila velika šteta. Bošnjačkim zemljoposjednicima štetu je nanosila i vojska svojim vježbama. Izvođenjem vježbi, gazili bi se usjevi zemljoposjednika, urušavale bi se ograde, nanosila bi se izvjesna šteta šumama i voću, a da se zato nije plaćala nikakva odšteta od strane vojske i države.⁵³⁵

Bosanski zemljoposjednici kotara Bijeljina smatrali su se zapostavljenim i u brojnim drugim stvarima, tako da se po Osman-begu Pašiću po toj osnovi moglo navesti dosta primjera. Jedan od primjera je korištenje skele na Drini. Naime, u mjestu Subotiče, od vjkada je postojala skela i nije bilo dozvoljeno graditi druge skele bilo gdje u razmaku od nekoliko kilometara. Kada je Osman-beg S. Salihović iz Bijeljine iznajmio ovu skelu, došlo je do toga da je data dozvola i drugima da otvore skele, neposredno u blizini ove skele. Time se direktno nanosila šteta Osman-begu S. Salihoviću.⁵³⁶

Žalbe bošnjačko-muslimanskog stanovništva išle su u pravcu narušavanja njihovih običajnih i porodičnih prava. Isto se odnosilo na dodjeljivanje dozvola

⁵³⁴ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 11.

⁵³⁵ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 11.

⁵³⁶ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 11.

vezanih za točenje alkohola ili dozvola za otvaranje drugih objekata za zabavu, jer su se često takve dozvole dodjeljivale usred bošnjačkih mahala (naselja), i na taj način su se uznemiravale muslimanske porodice i sprečavalo njihovo slobodno kretanje. Posebno je u Molbi i memorandumu Osman-bega Pašića istaknut primjer u Suljagić mahali u Bijeljini, gdje je u neposrednoj blizini muslimanskih najuglednijih kuća podignut bioskop, u kojem, pored „ostalih zala“, koje krije u sebi, lahko moglo doći do požara. U ostalom, isticano je da je bioskop bio smješten između dvije ruševne kuće i tako se eventualni požar mogao lako proširiti. Žalbe su upućivane i na ophođenje nekih činovnika prema interesima Bošnjaka, prema određenim procesima, zvaničnim poslovima, te posebno su zamjerali njihovom ponašanju prema ženskoj rodbini. Strogost, neučtivost, dugo čekanje i razvlačenje u nedogled je bila ustaljena činovnička praksa. Posebno se imala primjedba na Poreski ured u Bijeljini, gdje su stranke dugo čekale prije nego što bilo šta žele uraditi. Zbog toga su negodovali bijeljinski zemljoposjednici, jer su smatrali da trpe nepravdu i nezakonitosti od najnižeg do najvišeg činovništva u kotarskom uredu. Bilo je i drugih brojnih zloupotreba. Tako je šumar Jovo Vucelja, zloupotrebjavao svoj položaj u tolikoj mjeri da je ljude puškom tjerao da mu dovoze drva i obrađuju zemlju bez ikakve naknade. Čak i onda kada bi neko dobio dozvolu za sječu drva od šumske uprave dolazilo je do toga da ih je kažnjavao i zatvarao. Na taj način je pokazivao da je on vlast i da mu niko ništa ne može.⁵³⁷

Žalbe su upućivane i na račun bijeljinske policije, koja se veoma grubo ophodila prema bošnjačkoj populaciji, gdje su vrijeđanja i tuče bili svakodnevnica. Istaknuto je da su progoni i nasrtaji bili tako ekstremni da je policija Muju Bajramagića iz Bijeljine, koji je spustio nešto drva na ulici da se odmori, odmah počela psovati, da ga je nakon toga odvela u pritvor i tamo zlostavljala. Bilo je slučajeva gdje su činovnici postrekivali čifčije na nanošenje štete begovima. Tako je geometar Marić, nagovarao čifčije i seljake na tužbe protiv begova, dok je vršio razmjerivanje određenih zemljišnih površina. Nagovarao ih je da se suprostavljaju molbama bošnjačkih zemljoposjednika kada je riječ o erarnoj dodjeli zemlje. Očito je bilo da su se činovnici i referenti Kotarske uprave u Bijeljini zauzimali za čifčije, naročito se u tom pogledu isticao politički adunkt dr. Štambuk. To su činili u tolikoj mjeri i očitosti da je vjera u pravdu, zakon i vlast bila posve poljuljana kod bošnjačkog naroda. Primale su se najneosnovanije tužbe čifčija, a oklijevalo se kada je bila riječ o parnicama koje su pokretali bošnjački zemljoposjednici. Čifčijama su se servirali prigovori o kojima ništa nisu znali i nisu ni mogli znati, i to sve u cilju kako bi presuda bila na štetu bošnjačkih zemljoposjednika.⁵³⁸

Žalba Osman-bega Pašića je išla i zbog toga što su činovnici Kotarskog ureda u Bijeljini surađivali sa srpskim saborskim poslanikom Šćepanom Grđićem. Pa se zbog toga Osman-beg Pašić pitao, po kojem osnovu oni njemu polažu račune

⁵³⁷ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 12.

⁵³⁸ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 12.

kada je riječ o njihovim obavezama i djelatnostima. Primjetno je bilo da je Šćepan Grdić povremeno pojavljivao u kotarskom uredu, tražeći informacije, koje je nesmetano dobijao od istih. Na taj način je svjesno uticalo na činovnike, posebno mlade, koji su bili nesigurni u donošenju rješenja po mnogim pitanjima vezanim za agrarnu problematiku. Isto tako, istaknute su neke zapažene nepravilnosti, vezane za mjesnu upravu grada Bijeljine, gdje su otkrivene značajne malverzacije u vezi s mjesnom blagajnom 1911. godine. Sam Osman-beg Pašić se posvjedočio brojnim nepravilnostima, jer je bio član kontrolne komisije, koja je utvrdila određene nepravilnosti, pa su jasno u protokolu konstatirali iste. Nepravilnosti, poput one gdje je nepravedno optuživan Hifzo Mulahmetović, nikada nije došla pred javni forum pravde.⁵³⁹

Naročito je Osman-beg Pašić u svojoj molbi i memorandumu isticao nepravdu prema zemljoposjednicima koja je dolazila od strane suda, gdje su njihovi interesi trpjeli veliku štetu. To je bilo izraženo posebno u tzv. pupilarnim stvarima, u vezi kojih nikako nije dolazilo do pozitivnih pomaka. Pupilarna prava su ustvari prava maloljetnika. Oni su se smatrali najdragocijenim dijelom populacije, ali su bili posve zapostavljeni od strane vlasti. Pri ovome su se rješavale samo najneophodnije formalnosti, pri čemu se donosila po neka skupštinska odredba, gdje se opet postupalo uglavnom formalno bez volje i brige za utemeljenim interesima maloljetnika. Stoga se od zajedničkog ministra finansija, Bilinskog, tražila reakcija po navedenom pitanju.⁵⁴⁰

Na kraju je Osman-beg Pašić zamolio Bilinskog da svojim činovnicima i vjerskim službenicima naloži da donose presude po zakonu, da na zemljoposjednike i muslimane gledaju kao na građane ove domovine. Posebno ga je u memorandumu zamolio da se zauzme da se energično i objektivno zaštite prava zemljoposjednika i muslimana uopšte, a to je da se zaštiti njihovo pravo na imovinu, posjede, vjeru i čast. Da se nijedno od zemljovlasničkih prava ne umanjuje na uštrb drugih, tako što se njima, zbog tomošnjih zasluga, daju olakšice i proširenja na račun zemljoposjednika, kao što je bilo zastupljeno u praksi. U završnici molbe i memorandumu Osman-beg Pašić ističe da očekuje od Bilinskog da će poduzeti odgovarajuće mjere kako bi se pružila opravdana pomoć i zaštita zemljoposjednika i uopće bošnjačke-muslimanske populacije.⁵⁴¹

Navedna Molba i memorandum Osman-bega Pašića, može biti primjer ukupne slike stanja u oblasti agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini, pri čemu je ukazano na nezavidan položaj bega zemljoposjednika u odnosu na čifčiju. Taj odnos nije samo ugrozio ekonomski status bega, već i njegova druga prava: vjerska, socijalna, bezbjedonosna i dr. Stoga zemljoposjednik beg traži zaštitu države, koja ranije nije bila uspostavljena. Ovo je vrijeme, kada se u Bosni i Hercegovini od strane austrougarske vlasti računalo na ozbiljne promjene u oblasti agrara, kada su od navedenih promjena očekivali puno i čifčija i aga zemljoposjednik.

⁵³⁹ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 13.

⁵⁴⁰ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 14.

⁵⁴¹ ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, str. 14.

Ono što je za zemljoposjednika agu bilo jedino prihvatljivo u ovakvim odnosima jeste da se čifčija pretvori u zakupnika, a čifčijско pravo iz jednogpravnog pogodbe pretvori u privatno-pravni ugovor između dva partnera, koji bi se sklapao i obnavljao kako se to predviđalo u „agrarnim ustanovama“ prilikom smrti svakog od dvojice partnera.⁵⁴² Tako bi se ne samo čifčija pretvorio iz nasljednog samo u vremenskog korisnika čifluka, već bi se i otvorile mogućnosti da u svakom novom i obnovljenom ugovoru aga poveća svoja prava, što bi automatski imalo reprekusije za zastupnika. Do tada je vrijedila praksa da je čifčija nasljedni i neometani korisnik čifluka, koga zemljoposjednik aga samo u posebnim slučajevima putem presude od strane vlasti može ukloniti sa zemlje. Stoga se tražio veći pritisak od strane vlasti u smislu pooštrenja sankcija za čifčiju, samo trostruka opomena vlasti pa da čifčija potom četvrti put automatski izgubi čifluk.⁵⁴³ Čifčija je mogao izgubiti čifčijско pravo i u slučaju da je tri godine odsutan sa čifluka (bez obzira na to da li je u međuvremenu njegova porodica i dalje obrađivala čifluk), ili da ne obrađuje selišta kako treba, tj. kako zemljoposjednik insistira. Šta više, čifčiji se mogao uzeti čifluk i u slučaju da je on postao poluslobodna na osnovu kupovine privatne ili državne zemlje pa se preselio na novu zemlju, a staru je dalje obrađivao.⁵⁴⁴ U slučaju da je zemljoposjednik aga pokušao skupiti ovaj program u jednu cjelinu, proizilazilo je da je bosanski čifčija početkom XX stoljeća postao poljoprivredni radnik.

U pravnom i faktičkom smislu bosanskohercegovački čifčija je bio vremenski obrađivač čifluka, i izvan te zemlje po pravilu nije smio imati druge, niti je smio na ime dodatne zarade imati privremeni rad u gradu, što je značilo napuštanje čifluka, niti je trebao i mogao raditi drugačije od onoga što je zemljoposjednik insistirao. Osim toga, na osnovu „agrarnih ustanova“, čifčija je imao obavezu pristojnog ponašanja, koji ako ga prekrši, prouzrokuje njegovo uklanjanje sa zemlje. Samo bi na taj način zemljoposjednik mogao kontrolisati čifčiju. Na taj način, zemljoposjednik bi postigao slijedeće: s jedne strane veći radni efekat kod čifčije u obrađivanju zemlje, odnosno veći profit bez vlastitog zalaganja zemljoposjednika, dakle bez lične preorijentacije u agrarnoj proizvodnji, a s druge strane, pravnu mogućnost da ukloni čifčiju sa zemlje, ukoliko mu to zatreba ili mu čifčija ne odgovara.⁵⁴⁵

Proces evoluiranja bosanskohercegovačkog zemljoposjednika age nije u austrougarskom periodu odmakao previše. Na početku XX stoljeća težište njegovog privrednog djelovanja ležalo je u zemljoposjedu, koji je živio od rada čifčijских ruku, samo s tom razlikom u odnosu na ranije, što čifčija sada nije bio više nasljednik na posjedu koji je obrađivao, nego je bio uglavnom pretvoren u

⁵⁴² *Borba Muslimana*, br. 279, str. 608.

⁵⁴³ *Borba Muslimana*, br. 279, str. 609, br. 280, str. 624; F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 38.

⁵⁴⁴ *Borba Muslimana*, br. 279, str. 609; F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 38.

⁵⁴⁵ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 38.

zakupnika. Zemljoposjednik bi na ovaj način mogao biti uživatelj rente, za koju se ni dalje nije morao truditi. Ali je i time bilo jasno da se sa ovakvim programom „zemljoradnicima čifčijama“, zemljoposjednici age nisu mogli jednostavno uklopiti u građansko društvo koje je u vremenu austrougarske uprave nastajalo u Bosni i Hercegovini.⁵⁴⁶ Ono što je bilo evidentno, proces stvaranja savremenog održivog poljoprivrednog posjeda u Bosni i Hercegovini nije davao značajne rezultate. To su najbolje pokazali prinosi, koji su bili daleko ispod očekivanoga, te isti nisu mogli zadovoljiti čifčiju, zemljoposjednika ni državu. Proces promjene vlasništva nad zemljom se nije odvijao u skladu sa interesom čifčija, što je bilo jedno od težišnih pitanja. Isto, naime neće biti samo ekonomsko i sociološko, već i važno nacionalno pitanje. Zato su se na kraju prvog desetljeća XX stoljeća u rješavanje navedenog pitanja uključili najviši autoriteti izvršne i zakonodavne austrougarske vlasti. U prvom redu ovdje se misli na cara Franju Josifa.

Otkup čifčija od 1879. do 1910. godine

Jedno od temeljnih pitanja rješavanja agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini, bilo je otkup čifčija. To je proces koji je stvarao najviše problema i kontradikcije unutar bosanskohercegovačkog društva. Na ovo pitanje nije se jednako gledalo sa strane čifčije, age zemljoposjednika i države. No, svo vrijeme, počev od 1879. godine pa do 1910. godine proces otkupa čifčijskih selišta se odvijao određenim tempom. U nekim periodima brže, u nekim sporije. Na taj način došlo je i do promjene u strukturi vlasništva nad zemljom u korist čifčija, a na štetu zemljoposjednika. Međutim, ni jedni, ni drugi nisu bili zadovoljni takvim rješenjem, pa je bilo za očekivati da se na tom planu od strane države ponude nova rješenja.

Treba imati u vidu da je Austro-Ugarska bila jedna pravno uređena država sa obavezom da čuva i brani prava i životne interese svojih građana, svih slojeva, staleža i konfesija. Zemljišni posjedi i sudbina zemljoposjednika i čifčija povjerena je državi i njenim organima, zakonodavnoj i izvršnoj vlasti. Monarhija je vodila posebno računa da se u Bosni i Hercegovini, kao sastavnom dijelu Monarhije, ne poveća broj onih, koji ostaju bez posjeda. Isto tako, vodilo se računa da se položaj onih koji su imali posjede poboljša, na način da se što veći broj građana dovede na viši stepen kulturnog i socijalnog napretka, da se posebno poboljšaju uslovi života na selu i da selo bude samoodrživo, a ne na teret države. U tim nastojanjima država je bila svjesna činjenice da treba voditi računa da to ne bude na štetu pravde, na trošak blagostanja ili čak opstanka drugih slojeva, koji su u državnom i narodno-gospodarstvenom životu od iste važnosti i potrebe.⁵⁴⁷

⁵⁴⁶ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 39.

⁵⁴⁷ “Nezvanično iz bosanskohercegovačkog zemaljskog sabora“, *Sarajevski list*, br. 74, 1911, str. 1-2.

Austrougarska uprava je raznim mjerama pokušavala unaprijediti poljoprivrednu proizvodnju. Nabavkom pripadne stoke, sjemena raznih sjetvenih kultura, te dijela mehanizacije neophodne za obradu zemlje, čime se težilo unapređenju u oblasti poljoprivrede i stočarstva. U tu svrhu od strane države bila su obezbijedena određena kreditna sredstva. Međutim, jedna od važnijih mjera u oblasti agrara odnosila se na podjelu određenih površina državnog (erarnog) zemljišta domaćim seoskim porodicama, koje su oskudijevale zemljom. Pored toga, treba napomenuti da su austrougarske vlasti provodile politiku naseljavanja kolonista iz raznih djelova Austro-Ugarske monarhije. Domaćem stanovništvu se dodjeljivalo u početku erarno i za zirat sposobno šumsko zemljište, koje se krčenjem (sječom šume) pretvaralo u poljoprivredno obradivo zemljište. Međutim, ta mjera nije u potpunosti uspjela. Nakon toga se siromašnim seljacima dodjeljivala erarna zemlja, koja je bila u blizini njihovih kuća. Ta mjera se pokazala jako funkcionalnom, pa su austrougarske vlasti nastavile sa navedenim procesima. Na ovu zemlju seljačke porodice tri godine nisu plaćale nikakvu kiriju (zakupninu), a četvrtu godinu plaćali su formalno priznanje državnog prava vlasništva od 1 krune po hektaru. Nakon 10 godina, računajući od početka plaćanja kirije, zemljište, koje je stalno obrađivano, bivalo je dodjeljivano domaćinstvu koje ga je obrađivalo. Prema raspoloživim podacima, do 1905. godine, ukupno je podijeljeno 6.968,99 ha erarnog zemljišta, na 2.730 domaćih porodica. Ukoliko se ovoj površini doda i zemlja koja je podijeljena u vidu zbijenih naseobina na 238 porodica, u iznosu od 1.602,72 ha, proizilazi je do kraja 1905. godine podijeljeno 8.571 ha zemlje siromašnim seljacima u Bosni i Hercegovini.⁵⁴⁸

Prethodno je već istaknuto, da je dio erarne zemlje podijeljen stranim kolonistima, koji su se na prostor Bosne i Hercegovine počeli naseljavati od početka okupacije. Na proces naseljavanja kolonista, domaće seosko stanovništvo nije blagonaklono gledalo, jer se strani seoski element planirao namiriti iz erarnog dijela zemlje, što nije odgovaralo domaćoj seoskoj populaciji. Naseljavanje stranog seoskog stanovništva na prostor Bosne i Hercegovine, potvrđuju brojne činjenice. Predstavnici 200 porodica, iz Tirola, Aldaca i Villacueda, koje su u navedenim mjestima doživjele poplave, stigle su u Sarajevo 12. maja 1883. godine. Isti su tog dana prije podne posjetili barona Nikolića s kojim su razgovarali oko naseljavanja u okolinu Konjica, gdje su namjeravali otputovati sutradan, kako bi izvršili uvid u mjesta na koja su se trebali naseliti.⁵⁴⁹ Tu su i drugi brojni primjeri doseljavanja seoske populacije iz mnogih krajeva Monarhije.

Najosjetljiviji i najsloženiji proces u agraru bio je otkup čifčijskih selišta. Taj proces je iziskivao velika finansijska sredstva, koje čifčija objektivno nije mogao sam obezbijediti. S druge strane postavljalo se pitanje njegove spremnosti da svoje pravo na zemlju isplati šopstvenim novcem. Austrougarska vlast u

⁵⁴⁸ ABiH, *Dokumenti* (u prepisu) o poljoprivrednoj politici, *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1906. godinu*, str. 166.

⁵⁴⁹ *Sarajevski list*, br. 55, od 12. maja 1883.

Bosni i Hercegovini nije bila raspoložena i spremna da finansira proces otkupa čifčija sve do 1911. godine. Po mišljenju mnogih, osnovni razlog za otkup čifčija, za koji je postojala i argumentacija austrijske vlasti, bio je taj da ista nije bila spremna finansirati ovaj projekat. Stoga se pristupilo, politici tzv. „konzerviranja“ odnosa u oblasti agrara u Bosni i Hercegovini.⁵⁵⁰ Međutim, i pored toga proces otkupa čifčija se odvijao svo vrijeme austrougarske uprave. Čak je bilo posebnih podsticaja za navedeni proces i od samog Benjamina Kalaja, koji je 1893. godine pokušao na prostoru bosanske Posavine, mimo Zemaljske hipotekarne banke omogućiti otkup čitavih sela, ali je taj pokušaj ostao usamljen.⁵⁵¹

Čifčija očigledno nije imao dovoljno sredstava za obimniji otkup čifčijskih selišta, te se ovaj proces nije odvijao u skladu sa očekivanjima čifčija i srpskih političkih predstavnika. Takav pogled na rješavanje agrarne problematike bio je jedna konstanta, posebno u prvom desetljeću austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Nakon toga, postojale su izvjesnije intencije rješavanja čifčijskog pitanja u Bosni i Hercegovini, a na način intenziviranja otkupa čifčijskih selišta. Na tom planu 1889. godine uslijedilo je osnivanje hipotekarnog veresijskog odjeljenja pri Zemaljskoj vladi, u prvom redu sa svrhom, da se oskudnim čifčijama pribavi za otkup čifčijskih selišta potrebni novac. Naravno, bio je to za čifčije skroman, ali važan početak, koji nije obećavao brz otkup čifčija i rješavanje ovog složenog agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini. Ovo posebno zbog činjenice što Zemaljskoj vladi nije stajao na raspolaganju u tu svrhu domaći kapital. Strani pak kapital, koji je bio omražen i kod samih čifčija, nije bio ni dostupan, jer niti carska vlada u Beču, niti drugi strani nosilac kapitala nije bio voljan u ovim zemljama preuzeti bilo kakve obaveze, osim na način vrlo bojažljiv i skroz oprezan. Na poboljšanju takvog odnosa dosta je uradio Benjamin Kalaj, koji je znao steći povjerenje stranog kapitala, bez kojeg se teško u zemlji moglo opstati, i razvijati privreda, pa tako i poljoprivredna proizvodnja. To je doprinijelo i stvorilo uslove da je konačno mogla 1895. godine da se osnuje jedna velika banka u zemaljskom glavnom gradu, koja je bila u stanju udovoljiti svakim danom većoj veresijskoj potrebi čifčije.⁵⁵²

Naravno, to je imalo uticaja na otkup čifčija, ali nije imalo značajnijeg uticaja na brži ekonomski razvoj u agraru, te bržu socijalno-ekonomsku diferencijaciju bosanskog agrarnog društva, na isti način kako nije uspjela ni kolonizacija stranih seljaka u Bosni i Hercegovini u ovom vremenu.⁵⁵³ U nekim

⁵⁵⁰ Hamdija Kapidžić, *Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918)*. *Jugoslovenski narodi pred Prvi svjetski rat*. Posebno izdanje Srpske akademije nauka i umjetnosti, odjeljenje društvenih nauka, knj. 61, Beograd 1967, str. 317. (dalje: H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*).

⁵⁵¹ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 26.

⁵⁵² *Sarajevski list*, br. 74, 1911, str. 1-2.

⁵⁵³ Ferdo Hauptman, *Reguliranje zemljišnog posjeda u Bosni i Hercegovini i počeci naseljavanja stranih seljaka u doba austrugarske vladavine*, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, br. XVI, Sarajevo 1965, str. 170.

mjestima bilo je izuzetaka. Takav slučaj je sa selom Vidovice u kotaru Brčko, koje se u cjelosti otkupile čifčije u dogovoru sa agom zemljoposjednikom.⁵⁵⁴ Međutim, takva procedura, i uz pretpostavku da su obje strane s time saglasne ovisila je od veličine čifčijskog selišta, koje bi dopuštalo komadanje posjeda na dva dijela, od kojih bi, potom, dio koji pripada seljaku morao biti toliki da bi i pod novim uvjetima omogućio život porodici. Kako, za razliku od razvoja u ostalom dijelu Europe, čifčijsko selište u Bosni i Hercegovini nije imalo standardnu veličinu, tako su gornji primjeri i teoretski dolazili u obzir samo kod vrlo velikih selišta.⁵⁵⁵

No, i pored svih poteškoća, pa i stavova da je nedostatak novca uticao na obligatorni otkup čifčija, stanje na terenu je pokazalo drugačije rezultate. Naime, brojni statistički podaci ukazuju, da razvoj otkupa čifčijskih selišta nije bio ni tako nepovoljan, kako se to smatralo i kod samih čifčija, kao i kod vodećih srpskih političara tog vremena. U procesu otkupa vlasti su čifčijama išle na ruku u smislu, da su zemaljske oblasti dozvolile brojna olakšanja prilikom dobijanja hipotekarnih zajmova. Tako su se u ranijim godinama zajmovne svote preko statutarne sigurnosti davale iz sredstava vlade ili činovničkog mirovinskog fonda za čifčije, koje hoće da se otkupe – kao zajmovi uz amortizaciju. Rezultat takvog autonomističkog rada je bio vrlo vidljiv i značajan za čifčije. Prema raspoloživim podacima, otkup čifčija je imao svoj ustaljeni proces i kontinuitet na osnovu kojeg se odvijao od 1879. do 1910. godine.

Proces otkupa čifčija bio je različitog intenziteta. Nešto izrazitiji intenzitet otkupa selišta bilo je od 1883. do 1885. godine, te od 1907. do 1910. godine. Potrebno je istaći da ne postoje potpuni podaci otkupa čifčija po mjestima, dok po godinama ti podaci su potpuniji. Prema dostupnim dokumentima u slijedećoj tabeli predstavljen je proces otkupa čifčijskih selišta kroz količinu i godine:

R. br.	Godina	Broj otkupljenih čifčijskih selišta
1.	1879.	117
2.	1880.	302
3.	1881.	385
4.	1882.	967
5.	1883.	1.072
6.	1884.	1.409
7.	1885.	1.289
8.	1886.	889
9.	1887.	1.158

⁵⁵⁴ Na ovaj način se tridesetorica čifčija otkupilo u periodu 1912/1913. bez novca, diobom svojih selišta na pola sa zemljoposjednicima agama. F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 27; G. Grassal, *Zwei Jahre fakultativer Kmetenablosung in Bosnien und der Herzegowina. Mitteilungen des osterreichisch – bosnisch - herzegowinischen Interessentenverbandes* 10, Wien 1914, str. 16.

⁵⁵⁵ F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 27.

10.	1888.	724
11.	1889.	805
12.	1890.	836
13.	1891.	852
14.	1892.	680
15.	1893.	939
16.	1894.	703
17.	1895.	613
18.	1896.	546
19.	1897.	553
20.	1898.	870
21.	1899.	756
22.	1900.	816
23.	1901.	750
24.	1902.	603
25.	1903.	594
25.	1904.	965
27.	1905.	924
28.	1906.	1.001
29.	1907.	1.359
30.	1908.	1.205
31.	1909.	1.539
32.	1910.	2.260
Ukupno 1879-1910:		28.481

Tabela 2. Podaci o otkupu čifčijskih selišta u periodu 1879-1910.⁵⁵⁶

Kako je vidljivo iz priloženih podataka, proces otkupa čifčija kroz navedeni period nije se odvijao istim tempom. U nekim godinama je otkup čifčijskih selišta bio intenzivniji. Posebno je to bilo evidentno od 1906. do 1910. godine, kada se godišnje otkupljivalo više čifčijskih selišta nego u ranijim periodima. Prema raspoloživim podacima u vremenu od 1879. do 1904. godine otkupljeno je 20.193 čifčijska selišta u vrijednosti od 12.953.959 kuna.⁵⁵⁷ To je značilo da je toliki broj čifčijskih selišta promijenio vlasnika. Međutim, dostupni podaci vezani za navedenu problematiku nisu najpouzdaniji i ne stvaraju pravu

⁵⁵⁶ H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u BiH*, str. 165-166; ABiH, ZMF, opća građa, 4539/1913.

⁵⁵⁷ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, str. 184; *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1906. godinu*, str. 50.

sliku otkupa čifčija. Nešto pouzdaniji su podaci za 1904. godinu. U navedenoj godini otkupljeno je ukupno 965 čifčijskih selišta, od toga je potpuno otkupljeno 805, a djelimično 160 čifčijskih selišta u ukupnoj površini (za obje vrste otkupa) od 7.654 ha za ukupno 794.095 kruna.

Navedeni novac je pribavljen na slijedeći način:

a)	Čifčije dale iz svojih sredstava.....	303.274 kruna
b)	Pozajmljeno od Zemaljske banke.....	104.374 kruna
c)	Iz drugih (javnih i privatnih) sredstava.....	386.447 kruna

Svega:.....794.095 kruna.⁵⁵⁸

U odnosu na prethodne godine, u kojima su čifčije uglavnom iz svojih sredstava otkupljivale čifčijska selišta, u 1904. godini blizu 400.000 kruna, tj. više od 50 odsto sredstava predstavlja pozajmicu Zemaljske banke i drugih sredstava, dok su nešto više od 300.000 kruna sopstvena sredstva čifčija. Zemaljska banka je dala 104.374 kruna, a najveći dio od 386.447 kruna činila su ostala javna i privatna sredstva.⁵⁵⁹ Navedeno ukazuje, da država nije bila spremna finansijski ući u složeni proces otkupa čifčijski selišta, što se odrazilo na ukupnu realizaciju ovog procesa u navedenom vremenu.

U nastavku su predstavljene svote utrošenog novca za otkup čifčijskih selišta za 1884, 1885, 1889 i 1904. godinu:

1884. godina	779.404 kruna
1885. godina	731.726 kruna
1889. godina	834.048 kruna
1904. godina	794.094 kruna. ⁵⁶⁰

Prema raspoloživim podacima od 1879. do 1904. godine, odnosno za 26 godina, otkupljeno je 20.193 čifčijskih selišta. Iz navedenog se može izvesti zaključak da se proces otkupa čifčijskih selišta odvijao, najviše sredstvima samih čifčija, ali određen doprinos dala je i Zemaljska vlada, jer je omogućila da čifčije otkupe čifčijska selišta dijelom i sredstvima dobijenim hipotekarnim kreditima iz sredstava Vlade ili činovničkog mirovinskog fonda.⁵⁶¹ Prema dostupnim podacima, koje je Zemaljska vlada saopštila okružnim oblastima, u vremenu od 1879. do 1906. godine otkupljeno je u cjelosti ili djelimično u Bosni i Hercegovini 22.118 čifčijskih selišta u ukupnom iznosu od 15.133.430 kruna. U navedenu svrhu je

⁵⁵⁸ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, str. 184; *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1906. godinu*, str. 50.

⁵⁵⁹ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, str. 184; *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1906. godinu*, str. 50.

⁵⁶⁰ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, str. 184; *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1906. godinu*, str. 50.

⁵⁶¹ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, str. 184; *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1906. godinu*, str. 50.

izdato iz zemaljskih sredstava ili putem Zemaljske banke 1/5 cjelokupne sume tj. 3.170.918 kruna.⁵⁶² Isto tako, raspoloživi podaci ukazuju da je otkup nastavljen i u narednoj 1907. godini, kada je ukupno otkupljeno 23.477 čifčijskih selišta, zašto je utrošeno ukupno 16.688.339 kruna.⁵⁶³ Evidentno je da se otkup čifčijskih selišta odvijao i u narednim godinama, pa je prema raspoloživim podacima do 1909. godine potpuno ili djelimično otkupljeno ukupno 38.702 čifčijska selišta, za ukupnu otkupninu od 32.168.834 krune.⁵⁶⁴ Postoje i drugačiji podaci vezani za otkup čifčijskih selišta u navedenom periodu.⁵⁶⁵ Te stoga, gore navedene podatke ne možemo uzeti kao konačne i potpuno tačne.

Ono što je izvjesno jeste da se taj proces odvijao u kontinuitetu, ali različitim tempom za određene godine.⁵⁶⁶ Čifčijama su u procesu otkupa činjene izvjesne olakšice dajući im hipotekarne zajmove iz državnih sredstava i privilegovanih banaka.⁵⁶⁷ Na kraju neki izvještaji austrougarskih vlasti ukazuju da je u periodu od 1879. do 1911. godine hipotekarnim kreditima i sredstvima samih čifčija otkupljeno ukupno 32.681 čifčijsko (kmetsko) selište, u iznosu od 29 miliona kruna.⁵⁶⁸ Navedeni podaci su vezani za otkup čifčija obligatornim putem. Međutim, značajan broj čifčija je otkupljen fakultativnim putem. Prema podacima akademika Hamdije Kapidžića od 1896. godine fakultativni otkup finansirala je Privilegovana zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu, dajući polovinu sume za otkup, uz kamatu od 6%. Ovakav način otkupa je tekao veoma sporo i u vremenu od 1879. do 1910. godine otkupilo se 28.481 čifčija. Za otkup dale su čifčije 29.308.111 kruna.⁵⁶⁹ Prema navedenim podacima od 1879. do 1910. godine ukupno je obligatornim i fakultativnim načinom otkupljeno 61.162 čiflučka selišta. Navedena suma otkupljenih selišta nam govori da je toliko zemljišnih posjeda i promijenilo vlasnika, što znači da je ipak značajan broj čifčijski selišta promijenio vlasnika u navedenom vremenu. O kolikoj površini zemljišta se radi nemaju se precizni podaci. Ono što je izvjesno, jeste da je ovim procesom gubio zemljoposjednik, te je njegova ekonomska pozicija značajno oslabila. Uglavnom su zemljoposjednici bili age i begovi Bošnjaci, a kupci čifčije

⁵⁶² ATK, ZVS, br. 3735 rez. od 5. novembra 1907, str. 143.

⁵⁶³ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, str. 13; *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1908. godinu*, str. 51.

⁵⁶⁴ *Sarajevski list*, br. 74, 1911, str. 1-2.

⁵⁶⁵ Prema podacima HKD „Napredak“ u vremenu od 1895. do 1910. godine broj otkupljenih čifčijskih selišta u Bosni i Hercegovini bio je 15.354. *Napredak*, Hrvatski narodni kalendar, za prostu 1913. godinu, str. 264.

⁵⁶⁶ Prema nekim podacima u vremenu od 1879. do 1910. godine, otkupilo se ukupno 28.481 čifčija, na šta je izdato 29.308.111 kruna. H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 92; Dr. A. Feifalik, *Eun neuer aktueller Weg zur Losung der bosnischen Agrarfrage*, Wien und Leipzig 1916, str. 23.

⁵⁶⁷ H. Kapidžić, *Agrarni odnosi*, str. 82; Dr. Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Oesterreich-Ungarns*, Leipzig 1914, str. 324-326.

⁵⁶⁸ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, str. 176. Kmetenablosung.

⁵⁶⁹ H. Kapidžić, *Agrarni odnosi*, str. 82; Dr. A. Feifalik, *Eun neuer aktueller Weg zur Losung der bosnischen Agrarfrage*, Wien und Leipzig 1916, str. 23; H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u BiH*, str. 165-166; ABiH, ZMF, opća građa, 4538/1913.

Srbi, pa se može konstatovati da je u konfesionalnom pogledu došlo do promjene vlasnika zemljišnih posjeda na štetu Bošnjaka, a u korist Srba. Tempo otkupa selišta bio je promjenljivog karaktera, i nešto izraženiji je otkup čifčijских selišta bio nakon donošenja *Vojnog zakona* i Bosanskohercegovačkog ustanka, te nakon aneksije Bosne i Hercegovine, kada se značajniji broj Bošnjaka odlučio iseliti iz Bosne i Hercegovine na područje Osmanskog carstva.

Otkupom čifčijских selišta promijenjena je vlasnička i socijalna struktura zemljišnih posjeda, kao i vlasnika i statusa istih, na što ukazuju činjenice popisa stanovništva iz 1910. godine. Prema raspoloživim podacima iz 1910. godine, čistih zemljovlasnika (sa i bez čifčija te slobodnih seljaka) bilo je 151.598, što je u odnosu na 1895. godinu kada ih je bilo 92.700 glava porodica, bio prirast od 58.898 ili za 63,54%. Poluslobodnih seljaka 1895. godine bilo je 22.655, a u 1910. godini 31.416, što je činilo prirast od 8.761 ili 38.67%. Čistih čifčija bilo je 1895. godine 88.970, a 1910. 79.677. Na taj način, smanjio se broj čistih čifčija za 9.293 ili 10.45%. Po Popisu iz 1910. godine ukupno je 283.141 bilo glava porodica, kojima je glavno zanimanje bila poljoprivreda. Po vjeroispovijesti od toga na pravoslavnu komponentu je otpadalo 118.752 ili 41,94%, na muslimansku 105.638 ili 37,31%, i na katoličku komponentu 56.897 ili 20.10%. Kada je riječ o zemljoposjednicima, stanje 1910. godine bilo je slijedeće: muslimani zemljoposjednici s čifčijama činili su 91,15%, i 73,92% zemljoposjednika bez čifčija. Čistih čifčija pravoslavaca je bilo 73,92%, katolika 21,49% i muslimana 4,58%.⁵⁷⁰

Proces otkupa čifčija nije se odvijao istim intenzitetom na cijelom području Bosne i Hercegovine, niti su sva mjesta bila podjednako opterećena problemom otkupa čifčija. Agrarna problematika, posebno ona vezana za otkup čifčijских selišta u značajnoj mjeri je zavisila od konfesionalne strukture čifčija i zemljoposjednika. Prema raspoloživim podacima za 1910. godinu, muslimana zemljoposjednika koji posjeduju čifčije najviše je bilo u sarajevskom okrugu (2.439) glava porodica, a najmanje u tuzlanskom (904). Pravoslavni zemljoposjednici koji su posjedovali čifčije bilo je najviše u mostarskom okrugu (179), a najmanje u bihaćkom (51). Katoličkih zemljoposjednika, koji su posjedovali čifčije bilo je najviše u travničkom okrugu (118), a najmanje u bihaćkom (6). Kad je riječ o zemljovlasnicima bez čifčija stanje je bilo slijedeće: muslimana je bilo najviše u travničkom okrugu (798), a najmanje u banjalučkom okrugu (152), pravoslavni je najviše bilo u mostarskom okrugu (244), a najmanje u bihaćkom (38), katoličkih najviše u travničkom (226), a najmanje u bihaćkom (14).⁵⁷¹ U ovisnosti od konfesionalne strukture zemljoposjednika i čifčija na određenom prostoru zavisio je i obim, intenzitet i složenost međukonfesionalnih odnosa. Navedeni podaci daju nam prilično jasnu sliku stanja u oblasti agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini, gdje je pored promjene vlasništva nad značajnim

⁵⁷⁰ *Napredak*, Hrvatski narodni kalendar, za prostu 1913. godinu, str. 264.

⁵⁷¹ *Napredak*, Hrvatski narodni kalendar, za prostu 1913. godinu, str. 264.

brojem čifčijskih selišta, došlo do povećanja broja zemljovlasnika, slobodnih i poluslobodnih seljaka, dok se broj čifčija smanjio. Navedenim procesima, došlo je do usitnjavanja zemljišnog posjeda, što u perspektivi nije obećavalo poboljšanje prilika u oblasti agrara.

Prema raspoloživim podacima, prosječno se godišnje otkupljivalo oko 950 čifčijskih porodica. Ovakav način otkupa izazvao je ekonomsku krizu na selu i vodio sve težem životu imućnijih čifčija, koji su, uglavnom pristupali otkupljivanju. Jedino su oni mogli dati iz vlastitih sredstava ili zaduženjem kod zeleniša, drugu polovinu otkupne sume. Bilo je slučajeva da su ekonomski emigranti iz Amerike otkupljivali čifluke, kao što je bio slučaj u Trebinju,⁵⁷² gdje su povratnici iz Amerike novcem kojeg su donijeli otkupljivali čifčijske zemlje. Prilikom zelenišanja kamate su se nekada penjale i do 12%. Iz hipotekarnih i privatnih zaduženja nastale su brojne parnice, što je za rezultat imalo ekonomsko slabljenje otkupljenih čifčija. Obično je stradao njihov stočni fond. Pokušaj fakultativnog otkupa dobrovoljnim sporazumom čifčija i zemljoposjednika uglavnom nije uspijevaao. Seljak, da bi opstao, zaduživao se i teško se vadio iz teške situacije i ovisnosti prema državi i privatnom kapitalu, a zemljovlasnik nije uspijevaao da dobijenim novcem trajnije popravi svoj položaj, jer su njegove potrebe stalno rasle. Zemljovlasnik se u brojnim slučajevima zaduživao preko mjere, nije sam gotovo ništa proizvodio, i prirodno nije bio zadovoljan svojim društvenim položajem. Bile su često izražavane žalbe zemljoposjednika na postupak vlasti prilikom egzekucije njihovih agrarnih prihoda u korist trgovaca koji su ih kreditirali.⁵⁷³

U procesu otkupa čifčijskih selišta bilo je slučajeva da je Zemaljska banka prodavala zemlju dužnika koji su otkupili zemlju egzekutivnim putem, jer nisu mogli da plate kamate i anuitete. Zemaljska vlada tražila je da se izvidi i ustanovi kako su čifčije došle do otkupne sume, da li prodajom stoke, pozajmicom iz zemlje ili privatne banke i gdje su povoljniji otplatni uslovi. Zatim, trebalo je ustanoviti u čije ruke su dospjele prodane čifčijske zemlje, kao i to, da je zavođenjem paušaliranja desetine skočila prodajom cijena zemlje i da li je paušaliranje doprinijelo transakciji čifčija i aga u pogledu otkupa.⁵⁷⁴

Iako je otkupljen značajan broj čifčijskih selišta, otkupljene čifčije, nisu značajnije popravili svoj socijalni i ekonomski status. Jedan broj istih zbog zaduživanja i prevelike kamate dodatno je osiromašio i bio još nezadovoljniji. Isto tako, zemljovlasnik je postajao sve nezadovoljniji, jer je ostajao bez dijela posjeda koji mu je bio zagaraniran agrarnim zakonodavstvom. To je dovodilo do njegovog daljeg ekonomskog siromašnja, što je teško podnosio, pa se odlučivao

⁵⁷² H. Kapidžić, *Agrarni odnosi*, str. 83; *Bosna i Hercegovina*, iseljenički kalendar Sarajevo 1966; Sarajevo; Hamdija Kapidžić, *Ekonomska emigracija u Sjevernu Ameriku početkom XX vijeka, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, VII, Sarajevo 1969, str. 104.

⁵⁷³ H. Kapidžić, *Agrarni odnosi*, str. 83; ABiH, ZMF, Pras. Nr. 89 BH 1883.

⁵⁷⁴ ATK, ZVS, br. 3735 rez. od 5. novembra 1907, str. 143.

na iseljenje iz Bosne i Hercegovine. Ni država nije bila zadovoljna postignutim u oblasti agrara. Otkupom jednog dijela čifčija, nisu stvorene realne pretpostavke da isti može značajnije popraviti poljoprivrednu proizvodnju. Naprotiv, otkupljeni čifčija je bio previše zadužen i dodatno opterećen da bi unapređivao poljoprivrednu proizvodnju. On je sve više ekonomski slabio i postajao socijalni problem i problem države. Stoga je država bila svjesna da u oblasti agrara treba poduzeti konkretnije i radikalnije mjere.

Važno pitanje u oblasti agrara odnosilo se na raspodjelu zemljišnih posjeda po konfesionalnoj i socijalnoj pripadnosti. O tome ne postoje zvanični i detaljni podaci, već okvirni. Isti ukazuju da je prilikom okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine bilo 6.000 do 7.000 zemljoposjednika (aga i begova), koji su imali na svojim posjedima oko 85.000 porodica čifčija. Slobodnih seljaka muslimana bilo je 47,5%, dok je čifčija hrišćana bilo 52,5%. Po jednoj anketi s početka XX stoljeća u Bosni i Hercegovini bilo je 10.463 age i begove, i koji su posjedovali 900.000 ha zemlje, dok je cjelokupna površina posjedovne zemlje iznosila 1.700.000 ha. Tako da je 10.463 aga i begova posjedovalo oko 53% cjelokupne površine zemlje u Bosni i Hercegovini i 79.677 kmetovskih porodica.⁵⁷⁵ Kako bi se bolje razumela navedena problematika, važno je imati validne spoznaje o položajno-socijalnoj strukturi seoskog stanovništva.

Prema statistici iz 1910. godine, položajno-socijalna strukutra seljačkog stanovništva Bosne i Hercegovine izgledala je kako slijedi:

Kategorija	Broj starješina porodica	Broj članova porodica
Posjednici sa čifčijama	10.463	40.460
Posjednici bez čifčija	4.281	16.182
Slobodni seljaci	136.854	634.789
Čifčije	79.677	444.920
Slobodni seljaci sa uslovom čifčije	14.453	92.296
Čifčije sa uslovima slobodnog seljaka	16.903	110.449
Svega	262.631	1.342.096

Tabela 3. *Položajno-statusna struktura seljačkog stanovništva Bosne i Hercegovine prema statistici iz 1910. godine.*⁵⁷⁶

Po popisu stanovništva iz 1910. godine u Bosni i Hercegovini je bilo ukupno 1.898.044 stanovnika.⁵⁷⁷ Stanovništvo Bosne i Hercegovine je pripadalo

⁵⁷⁵ M. Ivišić, *Les Problemes agraires en Jougoslavie*, Paris 1926, str. 229-234; *Seljačko gazdinstvo u Jugoslaviji*, izdanje Izdavačke zadruge Politika i društvo s.o.j, sveska 29, Beograd 1939.

⁵⁷⁶ M. Ivišić, *Les Problemes agraires en Jougoslavie*, Paris 1926, str. 229-234; *Napredak*, Hrvatski narodni kalendar za 1913. godinu, str. 264.

⁵⁷⁷ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici; Rezultati popisa stanovništva u Bosni*

većim dijelom agrarnom staležu i bavilo se poljoprivredom i stočarstvom. Ukupna količina stanovništva kojem je glavno zanimanje bilo poljoprivreda i stočarstvo iznosila je 1.643.201 (nešto više od 86.57%).⁵⁷⁸ Međutim, ne postoje podaci koliko je koja kategorija (zemljoposjednici, čifčije, slobodni seljaci itd) posjedovala zemlje. Po popisu iz 1910. godine postoje podaci o raspodjeli posjeda, isto je izraženo u procentima kod slobodnih seljaka i čifčija.

Veličina posjeda	Posjed slobodnog seljaka izražen u %	Posjed koji obrađuje čifčija izražen u %
do 2 ha	51,5	19,95
2 do 5 ha	25,4	28,21
5 do 10 ha	13,7	28,38
Preko 10 ha	9,4	23,46
Ukupno	100%	100%

Tabela 4. *Raspodjela posjeda u Bosni i Hercegovini 1910. godine izraženo u procentima.*⁵⁷⁹

Evidentno je iz datih podataka da je kod čifčija preovladavalo sitno i malo gazdinstvo, jer je 76,9% slobodnih seljaka posjedovalo manje od 5 ha zemlje.⁵⁸⁰ Iz tog razloga, bilo je veoma teško organizirati poljoprivrednu proizvodnju, koja bi dala značajnije prinose u oblasti poljoprivrede. Sitni posjed je teško bilo obrađivati, na istom se sijalo više kultura, tako da je sve to otežavalo ukupan status seljaka obrađivača zemlje na ovakvim posjedima.

S druge strane, povećanjem broja slobodnih seljaka smanjivao se broj čifčija u Bosni i Hercegovini, što najbolje pokazuju uporedni podaci popisa iz 1895. i 1910. godine, kada se broj čifčija po popisu stanovništva iz 1895. i 1910. godine smanjio sa 559.835 na 524.597, tako da se procentualni udio čifčija smanjio sa 38,25% na 27,05%.⁵⁸¹ Od 1895. godine, broj domaćina čifčija je pao od 5,67% na 4,20%, tj. za 15 godina broj čifčija domaćina smanjio se od 88.970 na 79.701 čifčiju. Treba imati na umu, da je uporedo s procesom potpunog otkupa čifčija tekao i proces njihovog djelimičnog otkupa. Tako da je jedan broj čifčija bio djelimično slobodan, a djelimično još u čifčijskom odnosu. Takvih slobodnih zemljoposjednika, koji su i čifčije, bilo je 1895. godine 22.655, dok je u 1910. godini bilo 31.416. Navedeni procesi u ovom periodu značajno su uticali na porast broja seljaka koji su posjedovali sopstveni zemljišni posjed. Po

i Hercegovini od 10. oktobra 1910, Sarajevo 1912, str. 180; M. Ivišić, *Les Problemes agraires en Yougoslavie*, Paris 1926; *Seljačko gazdinstvo u Jugoslaviji*, izdanje Izdavačke zadruge Politika i društvo s.o.j, sveska 29, Beograd 1939, str. 229-234.

⁵⁷⁸ *Napredak*, Hrvatski narodni kalendar za 1913. godinu, str. 263-264.

⁵⁷⁹ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici; Rezultati popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini* od 10. oktobra 1910, Sarajevo 1912, str. 180.

⁵⁸⁰ ABiH, *Dokumenti (u prepisu)*, o poljoprivrednoj politici; *Rezultati popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini* od 10. oktobra 1910, Sarajevo 1912, str. 180.

⁵⁸¹ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, str. 176. Kmetenablosung.

usporedbi podataka popisa iz 1895. i 1910. godine broj posjednika – domaćina povećao se od 1895. do 1910. skoro za dva i po puta tj. dok je prije 15 godina bilo poljoprivrednih posjednika domaćina 5.833 u 1910. godini bilo ih je 14.742.⁵⁸²

Proces otkupa čifčijских selišta, osim što je doveo do promjene vlasništva nad zemljom, kao i promjene socijalne strukture seljačke populacije, nosio je sa sobom brojne probleme i poteškoće. Posebno je usljed realizacije ovog problema došlo do pogoršanja odnosa između čifčije i age zemljoposjednika, a time i do međukonfesionalnih odnosa između muslimana i pravoslavaca. To potvrđuje između ostalog i činjenica, da je od 1880. do 1904. godine ukupno vođene 200.543 agrarne parnice.⁵⁸³ Prema raspoloživim podacima u 1910. godini na 1.000 čifčija, prosječno je dolazilo 199 agrarnih parnica. Najviše takvih parnica bilo je u Banjalučkom okrugu, gdje je bilo 249 parnica, a najmanje u Bihaćkom okrugu 147 agrarnih parnica.⁵⁸⁴

Svi provedeni procesi u oblasti agrara, u periodu od 1878. do 1910. godine i pored određenih rezultata u unapređenju poljoprivredne proizvodnje i povećanju prinosa, nisu uspjeli napraviti značajniju transformaciju u oblasti poljoprivrede. Smatralo se da su najveća smetnja očekivanoj transformaciji bili čifčijски odnosi. Navedeni odnosi, bili su, pored usitnjenosti posjeda, smetnja za racionalniju obradu zemljišta. Što je čifčija više ulagao rada i sredstava u obradu zemlje, njemu je ostajalo relativno manje čistog prinosa, dok je porez i agin hak postajao veći, Naime, po izdvajanju desetine na ime poreza državi, agi je pripadala jedna trećina neto prihoda od žitarica, a u preostale dvije trećine, koje su ostajale čifčiji, bili su, pored naknade za njegov rad, obuhvaćeni i proizvodni troškovi. Zato je čifčija bio upućen na ekstezivno privređivanje i davao je prednost gajenju stoke. Izvjesna promjena u prilog čifčiji, izvršena je paušaliranjem desetinskog poreza koji se još od prije plaćao u novcu. Time je aga bio lišen dotadašnjeg oslonca na državnu vlast pri utvrđivanju visine prinosa i trećine, koja se odmjeravala prema desetini. Međutim, to je bio samo mali korak ka reformiranju agrarnih odnosa, koji nisu zadovoljavali ni čifčiju ni agu. Oni su stajali na putu povećanja proizvodnje hrane za kojom se osjećala sve veća potreba zbog porasta broja stanovništva, posebno u bosanskohercegovačkim gradovima, pa je uvoz žitarica sve više rastao. Zemljoposjednik beg i aga, nije se mogao pretvoriti u kapitalističkog agrarnog poduzetnika, nego je ostao uživatelj naturalne rente bez vlastitog angažovanja u proizvodnji. Kao takav, on se sve više zaduživao i propadao, što osobito važi za sitnog agu.⁵⁸⁵

⁵⁸² “Statistika poljoprivrednog stanovništva u Bosni i Hercegovini“, *Sarajevski list*, br. 108, 1911, str. 1.

⁵⁸³ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, str. 12; *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1909. godinu*, str. 12.

⁵⁸⁴ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, str. 13; *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1911. godinu*, str. 13.

⁵⁸⁵ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 147-148; F. Hauptman, *Bosanskohercegovački aga*, str. 23.

Sa sela je, uzевši u cjelini, pricao u zemaljski budžet putem direktnih, a naročito indirektnih poreza koji su stalno rasli, najveći dio sredstava za izgradnju saobraćajnica i industrije. Država se služila poreskim sistemom kao najefikasnijim sredstvom prvobitne stimulacije kapitala. Niskim životnim standardom seoskog stanovništva plaćen je ostvareni ekonomski napredak na drugim područjima. Povećanje izvoza poljoprivrednih proizvoda postizano je ne toliko na osnovu veće produktivnosti seoskog gazdinstva, koliko smanjenjem potražnje i većom prodajom stoke i žita. Situacija u poljoprivredi postala je vrlo ozbiljan limitirajući faktor daljeg procesa industrijalizacije kao i ukupnog društvenog napretka.⁵⁸⁶

Postojanje čifčijskih odnosa bila je osnovna karakteristika bosanskohercegovačkog agrara, koja je imala pored ekonomskih, dalekosežne socijalne i političke reperkusije, posebno na području nacionalno-konfesionalnih odnosa. Na kraju prve decenije XX stoljeća iako je proces otkupa čifčijskih selišta imao određene efekte, zemljoposjedničku kategoriju su činili age i begovi Bošnjaci, dok su preostale čifčije u najvećem procentu bili Srbi. Međutim, 1910. godine broj slobodnih seljaka bio je veći od ukupnog broja čifčija, što je imalo uticaja na ukupne prilike u agraru. Slobodno seljaštvo je bilo najjače izloženo procesu proleterizacije, dok je zadržavanje čifčijskih odnosa usporavalo socijalnu diferencijaciju na selu. Upravo u muslimanskoj populaciji kojoj je pripadalo najviše slobodnih seljaka (56,65%) od svih domaćinstava slobodnih seljaka, bezemljaši su bili najbrojniji. Njihov broj je, kako je to ukazao Ferdo Hauptman, 1910. godine bio blizu broja svih ostalih bezemljaša zajedno (9.226 starješina porodica muslimanske vjere, prema 6.266 pravoslavnih, 4.189 katolika i 769 ostalih). I procentualni udio bezemljaša unutar pojedine konfesije bio je kod muslimana najveći i iznosio je 8,73%, dok je kod pravoslavnih bio 5,28%, a kod katolika 7,36%. S druge strane, kada je riječ o broju domaćinstava muslimanskih bezemljaša (9.226), on je 1910. godine bio gotovo isti kao broj onih muslimanskih zemljoposjednika, starješina porodica, koji su imali čifčije (9.537).⁵⁸⁷ Navedeno ukazuje na veoma složene odnose u oblasti agrara u Bosni i Hercegovini 1910. godine. Austrougarska vlast nije bila zadovoljna sa stanjem u oblasti agrara u Bosni i Hercegovini. Sve poduzete mjere da se isto popravi, i standard seljačke populacije poboljša, kao i poljoprivredna proizvodnja nije dalo rezultata. Stoga je austrougarska vlast krajem prvog desetljeća XX stoljeća, činila sve da se u oblasti agrara naprave odlučniji zaokreti. U tom pogledu, posebno se računalo na intenzivniji otkup čifčijskih selišta, i to fakultativnim putem.

Iako je austrougarska vlast načelno priznala zatečeno stanje na području agrara, ono se u praksi ipak mijenjalo. Brzo je napredovalo slabljenje prava vlasništva zemljoposjednika. Bila je prisutna tendencija da se „čifčijsko pravo“

⁵⁸⁶ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 148; Ferdo Hauptman, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba Austro-Ugarske vladavine (1878-1918)*, Sarajevo 1987, str. 101-102, 127-130, 174-181. (dalje: F. Hauptman, *Privreda i društvo*).

⁵⁸⁷ F. Hauptman, *Privreda i društvo*, str. 185-186; Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 148.

sve više pretvara u vlasničko pravo čifčija nad zemljom koju je on držao kao čifluk. Zemljoposjednik, koji je bio skučen na begluku i zavisio od haka, nije mogao osigurati svoju poziciju u novim privrednim i socijalnim kretanjima. On se nije mogao pretvoriti u kapitalističkog agrarnog poduzetnika, jer to nije dozvoljavala ni površina begluka, koji je po pravilu bio neznatan. Živeći većinom daleko od posjeda u gradu, zemljoposjednik je ostao uživatelj prirodne rente, dok je čifčija koristio novu situaciju da smanji svoje obaveze. Agrarni odnosi nisu zadovoljavali ni zemljoposjednike ni čifčije, pored toga što su stajali na putu opštem povećanju proizvodnje hrane, potrebne zbog porasta broja stanovništva, posebno u gradovima, koje se povećavalo usljed intenzivnijeg razvoja industrije u Bosni i Hercegovini.⁵⁸⁸ S druge strane čifčije su činile sve kako bi čifčijsko selište koje su obrađivali dobili u vlasništvo. Država je opterećena dugogodišnjim problemom netrpeljivog odnosa između zemljoposjednika i čifčije željela naći najbolje rješenje, koje bi zadovoljilo i jedne i druge, a koje ne bi išlo na štetu države. To rješenje išlo je u pravcu fakultativnog otkupa čifčijskih selišta.

⁵⁸⁸ DŽ. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 466.

ČIFČIJSKI ODNOSI OD 1910. DO 1918. GODINE

Bosanskohercegovački sabor i agrarno pitanje

Važnu etapu u historiji Bosne i Hercegovine u vremenu austrougarske uprave predstavlja donošenje Zemaljskog ustava (štatuta). Na tome se intezivno radilo nakon aneksije Bosne i Hercegovine, da bi nakon provedene procedure car Franjo Josif carskim rješenjem 17. februara 1910. godine donio Ustav Bosne i Hercegovine. Ustav je stupio na snagu 20. februara 1910. godine.⁵⁸⁹ Ustavni poredak u Bosni i Hercegovini regulisan je 1910. godine sa šest zakona koji predstavljaju cjelinu: *Zemaljski ustav (statut)*, *Izborni red*, *Saborski poslovni red*, *Zakon o društvima za Bosnu i Hercegovinu*, *Zakon o skupljanju za Bosnu i Hercegovinu* i *Zakon o kotarskim vijećima*. Bosanski ustavni poredak se zasnivao na ideji tzv. "piramidalne ustavnosti", prema kojoj se prvobitna minimalna ustavna prava, zajamčena ovim zakonom, imaju postepeno proširivati i u vidu poklona povremeno davati narodu. To je bio koncept ograničene ustavnosti, koji je po zvaničnoj tvrdnji bio rezultat posljedice kulturne zaostalosti naroda u Bosni i Hercegovini.⁵⁹⁰

Kada je riječ o Saboru, isti je bio sastavljen kombinacijom socijalnog, konfesionalnog i virilističkog kurijalnog sistema, koji je bio veoma složen. Prema izbornom saborskom redu, građani su po konfesionalnoj pripadnosti bili podijeljeni u tri kurije. Tako je svakoj etničko-vjerskoj grupi osiguravan određen broj zastupničkih mjesta, srazmjerno njenoj brojnosti i udjelu u ukupnom stanovništvu zemlje. Unutar konfesionalnog izbornog tijela postojale su posebne kurije na socijalnoj bazi: gradska, seoska, veleposjednička i kurija inteligencije. Vlada je željela osigurati jedan konzervativni sabor, koji nije smio opštiti sa drugim predstavništvima niti izdavati kakve objave. U tom pogledu postojao je Zemaljski savjet kao poseban organ koji je preuzeo sve poslove komuniciranja Sabora sa ostalim organima vlasti. Po Ustavu, Bosna i Hercegovina je predstavljala jedinstveno područje sa jedinstvenim građanskim pripadništvom i predstavljala je posebnu upravnu jedinicu (teritorium separatum), područje zajedničke uprave dviju država Monarhije. Poseban pravni subjektivitet Bosne i Hercegovine izražavao se upravo kroz Sabor.⁵⁹¹

Nakon donošenja Zemaljskog ustava radilo se na pripremi za održavanje prvih izbora za Sabor Bosne i Hercegovine. Izbori su održani od 18. do 28. maja 1910. godine.⁵⁹² Austrougarska je *Izbornim zakonom* odredila da bosanskohercegovački Sabor sačinjavaju 92 narodna poslanika, od čega je narod

⁵⁸⁹ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, str. 6.

⁵⁹⁰ I. Hadžibegović, M. Imamović, *BiH u vrijeme austrougarske vladavine*, str. 280-281.

⁵⁹¹ I. Hadžibegović, M. Imamović, *BiH u vrijeme austrougarske vladavine*, str. 283.

⁵⁹² ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, str. 6.

birao 72, dok su ostalih 20 narodnih poslanika ulazili u Sabor bez biranja, po svom položaju, kojeg su zauzimali po vjerskoj ili društvenoj hijerarhiji. Izborni mandati su bili podijeljeni po vjersko-konfesionalnoj osnovi, pri čemu su pravoslavci dobili 31 madat, muslimani 24, katolici 16 mandata i jevreji 1 mandat.⁵⁹³

Pravo biranja za Bosanskohercegovački sabor imali su muškarci stariji od 24 godine. Samo žene veleposjednice su imale pravo glasa, ali ne lično, već samo po punomoći muškarca veleposjednika. Ukupno je u Bosni i Hercegovini 1910. godine bilo 402.170 građana s pravom glasa.⁵⁹⁴ Nakon održanih izbora po osnovu socijalno-konfesionalnog,⁵⁹⁵ virilističkog statusa, struktura narodnih poslanika u bosanskohercegovačkom Saboru je bila sljedeća:

- veleposjednici - pet poslanika (muslimani),
- bogataši i intelektualci - ukupno 13 (8 pravoslavnih, 1 musliman i 4 katolika),
- gradsko stanovništvo - 20 poslanika (5 pravoslavnih, 9 muslimana, 5 katolika i jedan Jevrej),
- seosko stanovništvo - 24 poslanika (8 pravoslavnih, 9 muslimana i 7 katolika).⁵⁹⁶

Kada je riječ o socijalnoj strukturi narodnih poslanika, preovladali su veleposjednici i posjednici, te advokati i advokatski pripravnici, koji su činili više od 50% od ukupnog broja narodnih poslanika. Ono što je zanimljivo u prvom sazivu Sabora nije bio niti jedan seljak-čifčija. Prvi seljak koji je izabran u Sabor tek 1912. godine je bio Maksim Đurković iz sela Trnava u kotaru Zvornik.⁵⁹⁷

U pripremi za izbore u stavovima političkih stranaka agrarno pitanje je igralo značajnu ulogu. Neke stranke su otvoreno isticale potrebu rješavanja ove problematike, dok su druge kako se ne bi zamjerile političkim saveznicama to pitanje ostavile po strani. Obje hrvatske političke stranke (HNZ i HKU) izbjegle su da u svojim izbornim proglasima pomenu agrarno pitanje, čime su željele sačuvati politički prostor za dogovor sa vođstvom bošnjačkih političkih stranaka.⁵⁹⁸ Između

⁵⁹³ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici, Statistički podaci o broju stanovnika na 31. decembar 1908*, str. 9.

⁵⁹⁴ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, str. 10.

⁵⁹⁵ Po socijalnom statusu struktura narodnih poslanika u prvom bosanskohercegovačkom saboru je bila sljedeća: veleposjednici - 17, posjednici - 6, trgovci - 3, industrijalci - 1, civilni inženjeri - 1, liječnici - 5, advokati i advokatski pripravnici - 14, bankarski činovnici - 2, književnici - 2, novinari - 3, sekretar „Prosvjete“ - 1, opšti perovođa (sekretar) - 1, profesori - 2, učitelji - 1, ostali državni službenici - 1, državni ezezi - 2, sveštenici - 6, službenici vjerskih zajednica - 3, radnici - 1, seljaka - 0. ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, str. 15.

⁵⁹⁶ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, str. 10.

⁵⁹⁷ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, str. 16-21.

⁵⁹⁸ Jedan od vođa HNZ fra Didak Buntić pisao je Ali-begu Firdusu, predsjedniku MNO: „ako se Muslimani izjasne kao Hrvati, „katolički kmetovi će se dragovoljno odreći obligatornog otkupa kmetova“, jer im nije u interesu da „grunt pređe sa hrvatskih aga i begova na srpske seljake. Tako će Muslimani kao Hrvati moći ostati kao posjednici i hrvatski plemići“. Luka Đaković, *Formiranje*

potrebe da pomogne hrvatskom seljaku ili da ostvari svoje nacionalno-političke ciljeve u Bosni i Hercegovini hrvatske političke stranke su se opredijelile za saradnju sa begovima kao bošnjačkim političkim predstavnicima.⁵⁹⁹

Unutar srpskog političkog kruga, različite grupe su se sukobljavale oko mnogih političkih pitanja, posebno oko agrarnog pitanja. No na kraju su na izbore uspjeli izaći sa jedinstvenom političkom izbornom platformom u kojoj je pored proširenja ustavnih i parlamentarnih sloboda zahtjevan obavezni otkup čifčija. Istovremeno se među intelektualnim vođstvom organizacije pokušalo naći rješenje koje bi zadovoljilo obje strane i čifčiju i agu zemljoposjednika, a na način da se sprovede obavezan otkup čifčija i da se sačuva politički savez sa Bošnjacima. Osnovna težnja srpske politike išla je u pravcu da se čifčija postepeno pretvori u slobodnog seljaka, a putem fakultativnog otkupa. U tom smislu dr. Nikola Stojanović je izradio jedan umjeren projekt agrarnog zakona. Oni su naime težili iznalaženju optimalnog rješenja koje bi zadovoljilo na neki način obje strane u agrarnom pitanju, što je podržavala jedna grupa tzv. “muslimanske demokratije”, okupljena oko lista “Samouprava”. Na taj način se pokušavao očuvati “muslimansko-srpski savez” iz vremena autonomne borbe, čemu je velika prepreka bila radikalni otkup čifčija. Osnovni interes političkog vođstva Bošnjaka bili su agrarni odnosi i očuvanje zemljišnih posjeda, tako da su interesi begova bili izjednačeni sa opštebošnjačkim nacionalnim interesom. Stoga su srpske političke snage težile odvojiti bošnjačko građanstvo i seljaštvo od zemljoposjednika, kako bi lakše ostvarili svoje ciljeve. U bošnjačkom političkom krugu bili su zastupljeni staleški interesi, tako da je agrarno pitanje postalo ne samo socijalno-ekonomski, već i politički interes Bošnjaka, te je stoga bilo prioritet političkog i ekonomskog djelovanja MNO. Smatralo se da je upravo agrar baza koja može očuvati Bošnjake u Bosni i Hercegovini. Tzv. “muslimani demokrati” nisu imali valjanog prijedloga koji je mogao ugroziti ovakve stavove MNO po pitanju agrara, što je imalo uticaja na njihov potpuni poraz na saborskim izborima.⁶⁰⁰

Vođstvo MNO nije moglo prihvatiti nikakav projekat koji je polazio od ideje stalnosti čifčija na čifluku, jer se time negirala čitava njegova koncepcija o privatno-pravnom, ugovornom karakteru agrarnih odnosa. Stoga je Muslimanski klub, naspram Stojanovićevog projekta ponudio svoj projekt zakona u kome se čifčija tretirao kao zakupac, a aga kao zakupodavac sa svim pravnim posljedicama koje iz takvog odnosa proizilazile. Na ovaj način su propali pokušaji da se na

političkih stavova kod bosanskohercegovačkih katolika Hrvata, Doktorska disertacija, Sarajevo 1969, str. 133-134.

⁵⁹⁹ M. Imamović, *Agrarno pitanje*, str. 158; M. Gros, *Hrvatska politika u BiH*, str. 10-11.

⁶⁰⁰ M. Imamović, *Agrarno pitanje*, str. 159-160; Hamid Svrzo, *Agrarno pitanje*, *Samouprava*, br. 36, 1. decembar 1910; U 1910-1911. godini objavljeni su u listu *Pogledi* mnogi članci o agrarnom pitanju: Šćepan Grdić (Slavljski), *Agrarno pitanje i muslimani*, Nikola Stojanović, *Otkup kmetova*, br. 2, 1. april 1910; Vukan Krulj, *Pravac naše politike*, br. 3, 1. juni 1910; R. B. *Prilog agrarnom pitanju*, br. 5, 15. septembar 1910.

agrarnom pitanju obnovi bošnjačko-srpski savez iz vremena autonomne borbe.⁶⁰¹ Nakon neuspjeha Srpskog i Muslimanskog kluba da u agraru dođu do obostrano prihvatljivog rješenja, vođstvo MNO okreće se Hrvatskoj zajednici, koja je u međuvremenu usvojila obavezan otkup i u tom smislu potpisala sporazum sa Srbima. Kao uslov za odricanje od obaveznog i prihvatanje fakultativnog otkupa, HNZ je tražila da Bošnjaci podrže u Saboru njen prijedlog zakona o zvaničnom narodnom jeziku u Bosni i Hercegovini, podnijet 30. januara 1911. godine.⁶⁰² Međutim, MNO je insistirala na svojim državnopravnim ciljevima, tj. na autonomiji Bosne. Stoga je u prvom članu "hrvatsko-muslimanskog pakta", od 31. marta 1911. godine unijeta odredba da Bošnjaci stoje "na stanovištu autonomije Bosne i Hercegovine".⁶⁰³

Prva sjednica bosanskohercegovačkog Sabora održana je 15. juna 1910. godine. Ono što je karakteristično jeste da je Bosanskohercegovački sabor počeo s atentatom 15. juna 1910. godine kojeg je izvršio Bogdan Žerajić na poglavara Bosne i Hercegovine, generala Marijana Varešanina, koji je neposredno prije toga svečano otvorio bosanskohercegovački Sabor.⁶⁰⁴ U prvoj sesiji održana su dva zasijedanja, na kojima se razgovaralo o veoma važnim pitanjima i problematici iz svih sfera života u Bosni i Hercegovini. Prvo zasijedanje Sabora zaključeno je 4. augusta 1910. godine. Drugo zasijedanje Sabora održano je od 7. novembra 1910. do 12. aprila 1911. godine.⁶⁰⁵

Na dnevnom redu sjednica Bosanskohercegovačkog sabora bila su brojna pitanja iz svih sfera života. Pitanje agrarnih odnosa nakon aneksije postajalo je sve složenije. Ovom pitanju se kontinuirano raspravljalo u Bosanskom saboru od početka njegova rada. Te rasprave su najčešće dovodile do suprotnih stavova i protivrječnosti između poslanika srpskog i bošnjačkog političkog kruga. Među najzastupljenijim pitanjima iz oblasti agrara, bilo je pitanje fakultativnog otkupa čifčija, kao najkompleksnije i najvažnije pitanje u oblasti agrarnih odnosa.⁶⁰⁶

U traženju konačnog rješenja agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini Sabor je preuzeo na sebe tu složenu ulogu. Međutim, zbog ograničenja koje je po *Ustavu* Bosne i Hercegovine imao, Sabor nije mogao u potpunosti samostalno odlučivati o načinu rješenja agrarnog pitanja. No na saborskim zasijedanjima su se jasno iznosili stavovi narodnih poslanika u vezi agrarne problematike. Sabor je postao mjesto najžešćih diskusija oko agrarnog pitanja.⁶⁰⁷ Upravo zahvaljujući

⁶⁰¹ M. Imamović, *Agrarno pitanje*, str. 160.

⁶⁰² M. Imamović, *Agrarno pitanje*, str. 160; Vojslav Hranić (fra Jozo Markušić), *Kmetovsko pitanje u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1911, str. 56; *Stenografski izvještaj o sjednicama Bosanskohercegovačkog sabora*, I/1910, II, XL. VIII sjednica, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1911.

⁶⁰³ *Musavat*, br. 25, 3. maj 1911; Uporedi i *Zeman*, br. 2, 3. septembar 1911.

⁶⁰⁴ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, str. 23.

⁶⁰⁵ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, str. 6.

⁶⁰⁶ "Iz bosanskohercegovačkog sabora", *Sarajevski list*, br. 161, od 6. jula 1910, str. 1.

⁶⁰⁷ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 123; *Stenografski izvještaji o sjednicama Bosanskohercegovačkog sabora* (dalje: BHS), I/1910-11. Sv. III. 66. Sjednica, 1222, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1911.

ovom pitanju nastala je polarizacija u Saboru, pri čemu su tri glavne grupe bile formirane, po vjerskom, odnosno nacionalnom ključu, dok je četvrti sudionik bila Zemaljska vlada i njeni predstavnici na saborskim zasjedanjima.⁶⁰⁸

I prije što je Sabor Bosne i Hercegovine počeo sa radom austrougarska uprava je odobrala i određenim mjerama potpomagala otkup čifluka, ako se bazirao na sporazumu age i čifčije, tj. ako se odvijao fakultativnim načinom. Fakultativni otkup čifluka posebno je olakšan od 1896. godine, kada je finansiranje počela vršiti Privilegovana zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu, dajući polovinu ugovorene sume uz kreditnu stopu od 6%. Međutim, drugu polovicu su trebale obezbijediti same čifčije, što je bilo veoma teško. Da bi došli do neophodnih sredstava morali su prodavati stoku ili se zaduživati kod zelenaša, kod kojih je kamata bila duplo veća nego kod banaka. Ovakav način otkupljivanja dao je određene rezultate, tako da se u vremenu od 1879. do 1910. godine otkupilo 28.481 čifčijska porodica, dok je u potpunom ili djelimičnom zakupnom odnosu ostalo 111.033 porodice. Upravo ovi rezultati su ukazivali da se u sistemu otkupa čifčijske zemlje nešto treba mijenjati.⁶⁰⁹

Agrarno pitanje (pitanje zemljoposjeda) u Bosni i Hercegovini austrougarskog perioda bilo je glavno ekonomsko, društveno i političko pitanje, "pitanje svih pitanja", kako se čulo u Saboru. Pored neposredno zainteresiranih (posjednika i obrađivača zemlje) u njega su bili uključeni predstavnici vlasti, domaćih političkih i vjerskih organizacija. Od početka rada Bosanskohercegovačkog sabora 1910. godine agrarno pitanje i njegovo eventualno rješenje počinje sve više zavisiti od domaćih političkih faktora. Sabor je postao mjesto gdje su se mogle uočiti težnje pojedinih slojeva bosanskohercegovačkog društva u ostvarivanju njihovih ciljeva i odbrani interesa. Težnje su išle u smjeru promjene socijalnog statusa čifčija, a time i promjene vlasništva nad zemljom. Sudionici u agrarnim raspravama u Saboru bili su pored narodnih poslanika i predstavnici Zemaljske vlade, čiji je stav o načinu rješenja agrarnog pitanja bio određen carskim ručnim pismom ministru Burijanu od 3. marta 1910. godine, po kome je trebalo pristupiti rješavanju agrarnih odnosa fakultativnim putem.⁶¹⁰

Kada se u saborskom periodu (1910-1911) srpska građanska politika našla u procijepu između zahtjeva svog pravoslavnog seljaštva za dobijanjem

⁶⁰⁸ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 123. Bosanskohercegovački sabor je paragrafima od 41. do 48. općih odredaba Ustava (Zemaljski ustav (statut) za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo: Naklada knjižarnica: Mih. Milanovića, B. Buchvalda i J. Studeničke u Sarajevu, 1910. Analizu Zemaljskog ustava i djelokrug Sabora vidjeti u: Dževad Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje 1910-1914*, Sarajevo 1999, str. 39-55. (dalje: Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*).

⁶⁰⁹ E. Radušić *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 122.

⁶¹⁰ Edin Radušić, Odnos vlasti i domaćih političkih snaga prema stranim naseljenicima i naseljenicima izbjeglim povratnicima u Bosni i Hercegovini u kontekstu borbe za zemlju u prvom ustavnom periodu 1910-1914, str. 1. (http://chdr-ns.com/pdf/doc_uments/kamenica_edin_radusic.pdf). (dalje: E. Radušić, *Odnos vlasti i domaćih političkih snaga*); M. Imamović, *Pravni položaj*, str. 237.

zemlje i s druge strane, želje da održe dotadašnji politički savez sa Muslimanskom narodnom organizacijom (MNO), koju je smatrao bitnim faktorom za ostvarivanje srpskih nacionalnih aspiracija u Bosni i Hercegovini. Tada su na kraju generalne debate o zakonskoj osnovi o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje čifčijskih selišta, i najvatreniji promotori obligatornog otkupa i davanja zemlje srpskom seljaštvu popustili pod pritiscima iz Beograda, prihvatajući da prioritet srpske nacionalne politike u tom nije obligatorni otkup, već pripremanje terena za rješenje nacionalnog pitanja u željenom pravcu.⁶¹¹

Muslimansko-bošnjački narodni poslanici su uglavnom bili zemljoposjednici. Smatrali su se kao legalno izabrani zaštitnici vjere i zemlje. U političkom smislu su se zalagali za autonomiju Bosne i Hercegovine, a kako bi zaštitili veleposjed, i da je autonomija Bosne i Hercegovine najbolja solucija u očuvanju vjere-islama. Obično je kod muslimansko-bošnjačkih poslanika vladalo nejedinstvo, tome je doprinosila Zemaljska vlada, koja je pribjegavala taktici razbijanja muslimansko-bošnjačkog jedinstva, a kako bi sebi stvorila potrebnu većinu u Saboru.⁶¹²

Sabor Bosne i Hercegovine postao je mjesto vrlo čestih diskusija oko agrarnog pitanja. Ovo pitanje je dovelo do polarizacije u Saboru po vjerskom, odnosno nacionalnom ključu, gdje se glavna politička borba vodila između bošnjačkih i srpskih poslanika, gdje je agrarno pitanje pored socijalnog karaktera, imalo velikim dijelom i vjerski i nacionalni karakter. Carevo ručno pismo ministru Burijanu 3. marta 1910. godine po kome je trebalo pristupiti rješavanju agrarnih odnosa fakultativnim putem, izazvalo je komešanje među političkim strankama, pri čemu su se tražili saveznici u konačnom rješenju ovog pitanja. Muslimansko političko vodstvo našlo je saveznika u hrvatskim političkim strankama, čemu je težila i SNO. Međutim, prevagnuo je saborski savez sa hrvatskim političkim strankama, koje u izbornom procesu nisu forsirale agrarno pitanje. S druge strane SNO je u izbornom procesu isticala parolu obaveznog otkupa čifluka,⁶¹³ što je bilo za očekivati s obzirom da je po popisu iz 1910. godine od ukupno 79.677 čifčija na pravoslavne seljake otpadalo 58.895 ili 73,92%. Pored toga Srbi su se nadali da će obaveznim otkupom čifluka i prelaskom zemlje u srpske ruke socijalno i politički ojačati, a muslimanska strana oslabiti. Međutim, među srpskim političarima o pitanju otkupa čifluka nije bilo jedinstvenog stava, jer je bio izražen uticaj političkog faktora iz Beograda, koji je vodio računa o općem nacionalno-političkom značaju, zbog čega nije bilo pametno potpuno raskinuti s bošnjačkim političkim vodstvom i doći do izolacije od Vlade.⁶¹⁴

⁶¹¹ E. Radušić, *Nacionalne ideje*, str. 14.

⁶¹² ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, str. 23.

⁶¹³ M. Imamović, *Pravni položaj*, str. 237.

⁶¹⁴ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 125; M. Imamović, *Pravni položaj*, str. 237.

Bošnjačka politika u kojoj su zemljoposjednici imali odlučujuću ulogu, polazila je s pozicije zadržavanja zemljišnog posjeda kao osnovnog instrumenta u očuvanju ekonomske i političke moći Bošnjaka. To je predstavljeno kao opšti nacionalni interes Bošnjaka i uslov njihovog opstanka na ovim prostorima. MNO je nastojala pokazati da je odnos između zemljoposjednika i zakupnika-čifčija privatno-pravnog, a ne javno-pravnog karaktera, što je proisticalo iz *Saferške naredbe*, čime je bilo ograničeno pravo bilo kome osim agi. Muslimanski demokrati su imali drugačije gledanje na ovu problematiku, ali to nije imalo uticaja ni na ukupnu bošnjačku populaciju niti na druge relevantne faktore u zemlji.⁶¹⁵ Težnja bošnjačkih političara bila je da se agrarno pitanje shvati i svede na čisto reguliranje odnosa između zemljoposjednika i zakupca. Nasuprot njima, srpski poslanici su bili mišljenja da sve ono što zadire "u narodnu privredu" spada pod agrarno pitanje, što je podrazumijevalo pored otkupa čifluka i pitanje šuma, pitanje mjera i baltaluka sa kojim je bilo povezano pitanje servitutnog prava, kao i pitanje dodjele zemlje i eksterne kolonizacije. Vlast je s druge strane težila uspostavi kontrole nad ovim pitanjem zastupajući interes države. U tom pogledu država je nastojala da zadrži što veće komplekse šuma, kao izvor značajnih prihoda.⁶¹⁶

Prelazak zemlje u ruke zakupnika čifčije uz veoma povoljnu cijenu,⁶¹⁷ usljed prava prvokupa i prekupa, bio je olakšan pokretom iseljavanja bošnjačkog stanovništva u Osmansko carstvo. Neki su smatrali da se neka od pitanja čiflučkih odnosa mogu riješiti i bez države, dok su drugi držali da država treba da stane iza ovog procesa. Jedan od načina rješavanja ovog problema jeste slobodna pogodba između zemljoposjednika i zakupca, što je bila ideja nekih srpskih poslanika, a suština je bila da bi aga prepustio čifčiji vlasništvo na jednom dijelu čifluka, a zakupnik bi ustupio zemljoposjedniku čifčijjsko pravo na drugom dijelu i platio mu u novcu određeni procenat. Druga mogućnost bila je podjela zemlje sa čifluka po pola između zemljoposjednika i zakupca. Prijedlog je došao od Đorđa Martinovića 1910. godine, ali nije doživio praktičnu realizaciju zbog nespremnosti čifčija. S druge strane pretpostavljalo se da bi age i begovi vrlo rado pristali na ovaku podjelu.⁶¹⁸

⁶¹⁵ Muslimani-demokrati oko lista *Samouprava*, podržavali su nastojanja umjerenih srpskih intelektualaca, da se nađe optimalno rješenje koje će zadovoljiti obje strane. Oni, u političkom pogledu srpski orijentirani, nastoje očuvati muslimansko-srpski savez, uz radikalno rješenje agrarnog pitanja. Kritikovali su zemljoposjednike da svoje interese identificiraju sa općemuslimanskim. E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 127; M. Imamović, *Pravni položaj*, str. 237-238.

⁶¹⁶ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 127; BHS, 1914, IV/1913/1914, 30. sjednica, str. 21-22.

⁶¹⁷ Cijena po kojoj se prodavala čiflučka zemlja bila je od 1/3 do 1/4 prave vrijednosti zemljišta. E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 128; H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*, str. 138-139; *Srpska riječ*, br. 86, Sarajevo, 19. juni (2. 7) 1905, str. 1.

⁶¹⁸ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 128-129.

Iz tih razloga, predstavnici Zemaljske vlade, koji su igrali važnu ulogu u Saboru, su željele agrarnu problematiku s terena prebaciti u Bosanskohercegovački sabor, kao najodgovornije zakonodavno političko tijelo zaduženo za rješavanje najsloženijih pitanja u zemlji. Zasijedanja Bosanskohercegovačkog sabora su potvrdila zaoštrenost odnosa između čifčija i zemljoposjednika u Bosni i Hercegovini. To se prenosilo sa terena socijalno-ekonomskog na ono nacionalno i međuvjersko, što je još više usložnjavalo ovu problematiku. Evidentno je bilo da je nezadovoljstvo seljaštva, koje u etničkom smislu bilo pretežno pravoslavno, naglo raslo i u ljeto 1910. godine. Tada je došlo do opšteg seljačkog pokreta protiv trećine (haka), koji je nosio karakter pasivne rezistencije i težnje da uzme široke razmjere. Od Krajine do rijeke Bosne širio se talas seljačke stihije i seljačkog nezadovoljstva. Austrougarske vlasti su bile svjesne našto sve može da izađe ovakvo seljačko nezadovoljstvo. Stoga, zahvaljujući vrlo energičnoj akciji austrougarskih vlasti, koja je vrlo brzo reagovala, isturajući protiv seljaštva znatne snage žandarmerije, štrajfkora i redovne vojske, došlo je do razbijanja seljačkog pokreta i njegovog malaksavanja početkom jeseni 1910. godine. Karakteristično je da je komandant XV korpusa general Lufenberg iz vlastite inicijative stupio u vezu sa Zemaljskom vladom na prve vijesti o seljačkim nemirima u Bosni i Hercegovini. Hitno je mobilisan štrajfkor i dodat žandarmeriji, a prema traženju komandanta cjelokupnih vojnih snaga u Bosni i Hercegovini trebalo je najhitnije preduzeti vojničke mjere za suzbijanje seljačkih nemira.⁶¹⁹ Do pobune je prvo došlo u Bosanskoj krajini, i to najprije u srezu Bosanska Gradiška. Taj agrarni pokret poznat je u narodu i pod imenom "strajke". "Strajki" je bila svrha da se uskrati davanje trećine zemljoposjedniku i da se austrougarska vlast prisili na radikalno rješenje ovog, kao i drugih otvorenih agrarnih pitanja. Sam pokret dobio je karakter opšte uzbune. Seljaci su se listom digli prenoseći pokret u istočne srezove. Već treći dan pokret se proširio sve do rijeke Bosne. Tada su seljaci pokušali kod Doboja preko mosta preći na desnu stranu Bosne, s ciljem da ustanak podignu sve do Drine, ili, bolje reći, da same srbijanske granice, pa da tako zainteresuju i Srbiju za uključivanje i rješavanje ovog pitanja. Austrougarska vojska im se suprotstavila, spriječila je prijelaz, a sve pobunjeničke srezove poslala potrebne čete i tako pokret silom ugušila. Ipak je pokret imao svoj odjek.⁶²⁰

I nakon gašenja seljačke pobune, agrarni odnosi su postajali sve složeniji i zaoštreniji. Nezadovoljstvo i netrpeljivost između čifčije i zemljoposjednika bila je sve izraženija. Nisu se poštovali agrarni propisi, pa ni one odredbe vezane za utvrđenu desetinu. U Bosanskohercegovačkom saboru na ovu sve izraženiju problematiku reagiralo je više narodnih poslanika. U vezi toga, Šerif ef. Arnautović i drugovi uputili su interpelaciju glede otpisa paušalnog poreza od vinograda u Hercegovini, jer im je trsna bolest peronospera uništila plod u 1910.

⁶¹⁹ H. Kapidžić, *Agrarni odnosi*, str. 90; ABiH, ZMF, Pras. Nr. 1546 BH 1910, *Telegram civilnog adlatusa Benka, ministru zajedničkih finansija Burijanu*, 5. oktobra 1910.

⁶²⁰ Đ. Krstić, *Agrarna politika u BiH*, str. 95.

godini. Poslanik u Bosanskohercegovačkom saboru Sava Ljubibratić uputio je interpelaciju glede otpisa desetinskog paušalnog poreza u selima trebinjskog kotara: Bugovina, Čičevo, Bihovo, Rasovac, Velja Gora, Zupci, Korjenić, Tulje, Žakovo i Mrkonjići, zbog oštećenja ljetine usljed tuče u 1910. godini. Interpelaciju je uputio i narodni poslanik Aleksa Cvijetić i drugovi, a glede otpisa desetinskog paušala inih poreza, te pružanja pomoći povodom iste elementarne nepogode u selima: Brod, Brčka, Begovača, Dizdaruša, Boderišta, Čadavac, Potočari, Brezik, Gredica, Sandići, Buzekara, Slijepčević, Grbeta, Ražljevo, Popovo Polje, Brezovo Polje, Boće, Gornji i Donji Žabar, Ulice, Vukšić, Skakava, Donji Rahić, Ulović, Stanovi, Marković Polje, Bobotino Brdo, Glavičorak, Piperici, Porebice, Turić u kotarevima Brčka, Bijeljina, Tuzla i Gradačac. Interpelaciju je uputio i narodni poslanik Kosta Đebić-Marušić i drugi, a glede otpisa desetinskog paušala i pružanja materijalne pomoći povodom elementarne nepogode u selu Kovačić, kotar Travnik.⁶²¹

Postupanje u pogledu otpisivanja desetinskog paušalnog poreza radi oštećenja plodova usljed elementarnih nepogoda bilo je norminirano *Zakonom* od 18. do 25. novembra 1907. godine.⁶²² U odredbama *Zakona* je utvrđeno da "svako oštećenje plodova, za koje se na osnovu ovog zakona traži neko otpisivanje poreza, treba da porezovana osoba dotičnih oštećenih parcela ili njen opunomoćenik prema čl. 7. *Zakona*, kroz 8 dana nakon saznanja za tu štetu i istu prijavi kod porezne oblasti Prve Inštancije ili kod kotarske ispostave". Istim *Zakonom* bilo je utvrđeno da se prispjele prijave ispituju po čl. 8. tog *Zakona* porezna vlast i inštancije, te naređuje povjerenstveni izviđaj. Prema izvještajima podređenih kotarskih ureda određeni su već izviđaji na licu mjesta u selima kotara Brčko, gore navedenih sela, pa se zasigurno može uzeti, da je isto određeno i za ostala mjesta, premda o tome kotarski uredi nisu izvijestili. Ako to već nije učinjeno, Zemaljska je vlada da se stvar ne zateže, povodom ovih interpelacija odmah odredi da se poduzmu propisani povjerenstveni izvodi, te će na osnovu rezultata tih izvida u smislu tog zakona otpadajuće iznose desetinskog paušalnog poreza i odgovarajući dio nameta, što su na osnovu tih poreza propisani, otpisati i stranke o tom obavijestiti. Predstojnik dr. Aleksej pl. Fajtinger je kazao dalje, "što se tiče otpisivanja inih poreza, što ga je narodni poslanik Aleksa Cvijetić i dr. u spomenutoj interpelaciji spomenutoj na trećem mjestu traže, to nema zakonskih podloga, na temelju kojih bi se povodom rečenih elementarnih nepogoda mogli opisati. Što se napokon tiče pripomoći za postradale obitelji, to već od mnogo prije vremena postoji *Naredba Zemaljske vlade*,⁶²³ po kojoj su dužne sve kotarske oblasti u svim slučajevima elementarne nesreće, bilo to usljed poplava, tuče, suše ili požara, kao i u slučajevima usljed opšte nerodice plodina, prouzročene

⁶²¹ "Govor odjel. Predstojnika dra Aleksija pl. Fajtingera", *Sarajevski list*, br. 184, od 3. augusta 1910, str. 1.

⁶²² *Glasnik zakona i naredbi za Bosnu i Hercegovinu 1907. godine*, br. 144.

⁶²³ *Naredba* je od strane Zemaljske vlade donesena 9. jula 1908, br. 99.811/1.

nestašice živeža, s mjesta se pobrinuti za to, da se nastradalim obiteljima, u prvom redu zajmovima iz kotarskih pripomoćnih zaklada, ili pričuvnih zaklada, a gdje je to nužno i iz zemaljskih sredstava u pomoć pritiče”.⁶²⁴

Ta se *Naredba* ranije primjenjivala i poštovala, pa će se svakako i u predloženim slučajevima izvršiti, te nema dvojbe, da će se postradalim obiteljima, u koliko je to nužno, pružiti najizdašnija pomoć. U tu svrhu treba u svakom pojedinom slučaju, najprije provesti nužna izviđanja u opsegu i visini štete, koja je pojedinim obiteljima prouzročena, o obiteljskim i imovinskim okolnostima pojedinih stradalnika, na temelju čega se prosuđuje, kakva pripomoć i u kakvoj mjeri je ta pripomoć pojedinim stradalnicima nužna. Kotarskim uredima u Brčkom, Bijeljini, Gradačcu, Tuzli i Travniku, već je od Zemaljske vlade naloženo, da u smislu rečenih propisa nužne korake odmah preduzmu, kao što je to učinjeno i u nekim drugim kotarevima, gdje su se slične elementarne nepogode dogodile. Kotarskim uredima je također naloženo, da u slučajevima, gdje je to nužno, odmah i nečekajući dovršenje pomenutih izviđenja, daju potrebnu pripomoć.⁶²⁵

Na navedene apelacije odgovor je dao odjelni predstojnik dr. Aleksij pl. Fajhtinger na XXI sjednici Zemaljskog sabora, i to na: apelacije virilnog člana Sabora gosp. Šerifa ef. Arnautovića i drugova, a u vezi desetinskog paušalnog poreza od vinograda u Hercegovini s toga, što im je trsna bolest perospersa uništila plod u 1910. godini, kao i na apelaciju narodnog poslanika gospodina dr. Save Ljubibratića i drugova, a u vezi otpisa desetinskog paušalnog poreza u selima trebinjskog kotara, zbog oštete ljetine u 1910. godini usljed tuče, kao i apelacije narodnog poslanika gosp. Alekse Cvijetića i drugova, a u vezi otpisa desetinskog paušala i inog poreza, te pružanja pomoći povodom iste elementarne nepogode na području sela kotara Brčko, Gradačac i Tuzla, te na apelaciju narodnog poslanika Koste Đebića Marušića i dr. glede otpisa desetinskog paušalnog poreza i pružanja pomoći povodom elementarne nepogode u selu Kovačić, kotar Travnik, dr. Aleksij je istakao: “da postupanje u pogledu otpisivanja desetinskog paušalnog poreza radi oštećenja plodova usljed elementarnih nepogoda, normirano je *Zakonom* od 18. novembra 1907”.⁶²⁶ Odredbama ovog *Zakona* je utvrđeno da svako oštećenje plodova, za koje se za to oštećenje traži otpisivanje poreza, treba da porezovana osoba dotičnih oštećenih parcela ili njen opunomoćenik prema članu 7. *Zakona*, a kroz 8 dana nakon saznanja za tu štetu prijavi kod porezne oblasti i institucije, ili kod kotarske ispostave”.⁶²⁷

U Bosanskohercegovačkom saboru se razgovaralo i o drugim brojnim pitanjima, kojima je bilo opterećeno bosanskohercegovačko društvo neposredno

⁶²⁴ “Govor odjel. Predstojnika dra Aleksija pl. Fajtingera“, *Sarajevski list*, br. 184, od 3. augusta 1910, str. 1.

⁶²⁵ “Govor odjel. Predstojnika dra Aleksija pl. Fajtingera“, *Sarajevski list*, br. 184, od 3. augusta 1910, str. 1.

⁶²⁶ *Glasnik zakona i naredbi za Bosnu i Hercegovinu 1907. godine*, br. 144.

⁶²⁷ “Govor odjel. Predstojnika dra Aleksija pl. Fajtingera“, *Sarajevski list*, br. 184, od 3. augusta 1910.

nakon aneksije. U 1910. godini došlo je do zaoštavanja međukonfesionalnih odnosa, što se reflektovalo na rad narodnih poslanika u Saboru. Političke prilike u Bosni i Hercegovini u 1910. godini bile su sve zaoštrenije. U odnosu od konfesionalno-vjerske pripadnosti zavisio je odnos i pogled na političke prilike i stanje u zemlji. To je posebno dolazilo do izražaja kada se na sjednicama Bosanskohercegovačkog sabora raspravljalo o važnim pitanjima, kao što su ona iz oblasti agrara, koja su bila vrlo osjetljiva i o istim se na sjednicama Zemaljskog sabora vodila veoma žustra polemika. Veliko interesovanje je u Saboru privuklo pitanje fakultativnog otkupa čifčija. Zakonska osnova o fakultativnom otkupu čifčija stigla je u Sabor 6. jula 1910. godine pod nazivom *Zakonska osnova o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta u Bosni i Hercegovini*, koja je potom upućena saborskom agrarnom odboru da je razmotri. Međutim, ovo pitanje je sačekalo sve do aprila 1911. godine, da bi se tek tada ponovo našlo na dnevnom redu Bosanskohercegovačkog sabora.⁶²⁸

No i druga pitanja u Saboru su privukla veliku pažnju poslanika i predstavnika Vlade. Žestoka polemika vodila se i prilikom usvajanja godišnjeg proračuna, jer je isti također uticao na stanje u oblasti agrara. Tako se na sjednici Bosanskohercegovačkog sabora od 18. jula 1910. godine raspravljalo o proračunu za 1911. godinu. Ovo pitanje je postaklo široku raspravu i bilo je povezano sa brojnim drugim važnim pitanjima sa kojima je bilo opterećeno bosanskohercegovačko društvo, a posebno selo. Zanimljivo izlaganje na sjednici Sabora po pitanju proračuna imao je odjelni predstojnik Jakov vit. Mikuli, koji je imao osvrt na izlaganje dr. Murata Sarića, kojem prebacuje što je iznio činjenice, odnosno uvjerenje “da se možemo nadati dobru od Zemaljske vlade, kad u svim granama državne uprave budemo imali domaće sinove, kad budemo imali za odjelne predstojnike ljude koje ćemo birati iz sredine našega Sabora, dakle, kad budemo imali u potpunom smislu parlamentarnu vladu.” Naime, dr. Murat Sarić je imao oštar nastup u Saboru, pri čemu je ukazao na brojne stvari u državi, koje je neophodno popravljati, poput: pitanja-uređenja upravnog sudišta kao zaštite protiv samovolje upravnog činovništva. Istakao je da je potrebno proširiti Zemaljsku bolnicu i osnovati u njoj zasebna odjeljenja za sušićave. Također je naveo potrebu obezbijedenja školskih liječnika, te je posebno zamjerio to što u vrhovnoj centralnoj upravi nema ni jednog muslimana, a u centralnj upravi i u pojedinim odjeljenjima je vrlo mali broj muslimana.⁶²⁹

Na istup dr. Sarića reagirao je baron Benko, koji je istakao da njegovi navodi nisu provjereni i da status muslimana nije onakav kakav je iznijet od strane dr. Sarića. Baron Benko je na sjednici Zemaljskog sabora u utorak 5. jula 1910. godine, radi malobrojnog naimenovanja Bošnjaka u upravnoj službi, odgovorio slijedeće: “Moja gospodo! Ja primam na sebe i na Vladu svaki prigovor, kad vidim

⁶²⁸ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 129-130; BHS, 1/1910/1911, 85. sjednica, 1910.

⁶²⁹ “Iz Bosanskohercegovačkog sabora“, *Sarajevski list*, br. 175, od 22. jula 1910, str. 1.

da ima i sjenke ispravnosti u njemu, ali se zbilja čudim gospodinu predgovorniku, kako je optužio da u upravi ima mali broj muslimanskih činovnika. Visoki Sabore! Ima više od 20 godina, da ja i moje kolege pridikujemo muslimanima, šalјite djecu u škole za Boga! Kad sam ja bio mlad činovnik, ja sam ovo isto kazao muslimanima, šta će se dogoditi, radi čega ste se vi potužili. Ja sam kazao, braćo, mi smo sada činovnici Austrijanci, Mađari, zato, jer u Bosni nema modernih naobrazovanih ljudi, ali to je prelazno stanje, kasnije će se to promijeniti i činovnička će se mjesta popuniti domaćim stanovništvom. Zato šalјite sada djecu u školu, jer znate, šta će biti ako ih ne budete slali u školu? Biće predstojnik hrišćanin, sudac katolik ili paraslićanin itd, a gdje će te vi muslimani, šta će vaša djeca, ako nisu od oca dobila imetak? Biće podvornici, cestari, lugari. Istina ima i školovanih muslimana. Gospodin dr. Sarić se sada tuži, što nema u okružnom sudu u oblasti muslimana. Od kuda? Vi govorite kao da oni hrpimice dolaze u Vladu na mjesta, a mi da ih nemilice odbijamo. Pokažite jednog osposobljenog muslimana...(Glas: Karamehmedović koji je napravio ispite, a nije dobio namještenje), pa onda ću ja priznati, da smo mi krivi, a vi da pravo govorite. Nego ste vi sami krivi”.⁶³⁰ Dalje je baron Benko nastavio u svom izlaganju: “Kada sam ja insistirao u gimnazijama, realkama i trgovačkim školama, uvijek sam pitao, kažite mi koliko ima učenika prema vjerozakonu, pa su od svih bila dva do tri muslimana, a ostali su bili kršćani ili izaslićani. Hvala Bogu u zadnjih deset godina ovo se stanje malo poboljšalo, ali vi razumijete, ako se prije deset godina neki mladić upisao u gimnaziju, ne može on biti danas kotarski predstojnik ili sudac. To ide sporo, i ako je iko kriv tome stanju, krivi ste vi sami. I ja priznajem, muslimani nisu po razmjeri svoga broja i položaja zastupani u upravi, ali ako je iko tome kriv, to ste vi krivi, odnosno krive su vaše stvari. Gospodin dr. Sarić nije tome kriv, on je mlad učen doktor medicine i narodni poslanik. Da su vaši vršnjaci u većem broju išli u školu, bili bi i oni doktori i činovnici. Dakle, nemojte radi toga nas kriviti, jer to ne stoji, da smo mi tome krivi. Ja mislim da je veoma šakljivo uvoditi u ovu visoku kuću personalne stvari. Što vi govorite o predstojniku Karamehmedoviću, kojeg dobro znam. Ja da Vam iskreno na Vaše riječi odgovorim neću, jer neću da govorim ništa, što bi moglo ovoga poštenog i dobrog čovjeka uvrijediti, ali vjerujte, da on za službu više nije bio, niti fizički, niti uopće sposoban. On je siromah teško obolio, a dakako s bolešću štetovala je i njegova kuća, te najbolje je po njega i službu bilo, da je otišao u penziju. Ja bi dakle molio, ako iko misli o personalijama govoriti, neka se povjerljivo nama obrati, pa koliko je moguće ja ću stvar objasniti, a razumijeće gospoda, da je to odviše šakljivo, da se ta stvar u pretres uzme. U ostalom, neću ništa tome pridodati. Mi smo čuli mnogo toga, što je veoma lijepo, umjesno i utemeljeno, ali ja sam samo ustao, da pobijem ovo, što utemeljeno nije”.⁶³¹

⁶³⁰ “Izјave građ. doglavnika preuzv. Benka u Zemaljskom saboru“, *Sarajevski list*, br. 173, od 20. јula 1910, str. 2.

⁶³¹ “Izјave građ. doglavnika preuzv. Benka u Zemaljskom saboru“, *Sarajevski list*, br. 173, od 20. јula 1910, str. 2.

Na sjednicama Sabora se uglavnom vodila žustra rasprava o mnogim pitanjima o kojima se narodni poslanici nisu slagali. O mnogim pitanjima su se od strane narodnih poslanika podnosile raznovrsne interpelacije. Tako na sjednici Bosanskohercegovačkog sabora od 18. jula 1910. godine više narodnih poslanika je podnijelo interpelacije o raznim pitanjima. Između ostalih, interpelacije su podnijeli: narodni poslanik Kosta Majkić i drugi, Omer ef. Čirkinagić i drugi, dr. Nikola Stojanović i drugi, Todor Srdić i drugi, kao i virlista Šerif ef. Arnautović. Tu su i druge razne molbe i peticije o brojnim pitanjima iz raznih oblasti. Sve navedeno ukazuje na jednu složenu političko-ekonomsku i socijalnu situaciju, koja je bila prisutna u 1910. godini u Bosni i Hercegovini.⁶³²

Ono što je bilo očito, jeste da je bilo dosta neslaganja i oprečnih gledanja među narodnim poslanicima o mnogim pitanjima. To je bio rezultat različitog interesa, privrednog, političkog i nacionalnog. No, predstavnici austrougarske vlasti su smatrali da su se i pored brojnih poteškoća i razlika koje su bile prisutne u bosanskohercegovačkom društvu, ipak postigli određeni rezultati u različitim životnim oblastima. To pokazuje i reagovanje predstojnika Jakova viteza Mikulija. On je istakao, da je Bosna i Hercegovina i pored prisutnih poteškoća u raznim sferama života, posebno privrede, doživjela uspjeh. U tom smislu, istakao je pozitivne rezultate u oblasti izgradnje puteva, iznoseći pri tom konkretne podatke o dužini cesta u kilometrima, o izgradnji željeznice, gdje je u austrougarskom periodu izgrađeno oko 1.000 kilometara, o povećanom broju teretnih vozila, o enormnom povećanju trgovine te o drugim pozitivnim stvarima koje su realizirane u Bosni i Hercegovini u ovom periodu. Posebno je bio zanimljiv njegov osvrt vezan za poljoprivredu i zemljišne odnose. U tom smislu iznio je slijedeće: "Tvrđilo se visoki Sabore, da paše seljaštvo osiromašuju. Što se toga tiče moram navesti slijedeće: "Naš prihod u Bosni i Hercegovini u periodu 1882-1888. godine iznosio je popriječno 2.853.599 kvintala, dočim je u kvinkveniumu od 1901. do 1906. godine porastao na 4.548.922 kvintala, što pokazuje povišicu od blizu 60%".⁶³³ Na govor Jakova Mikulija reagirao je narodni poslanik Petar Kočić, koji je rekao da su to sve stari podaci i da je to po desetini!" Predstojnik Jakov vitez Mikuli je nastavio dalje svoju diskusiju pri čemu je naglasio slijedeće: "Isto tako tvrdilo se, da i stočarstvo nazaduje. Što se toga tiče, služe slijedeće brojke: godine 1879. kada je bio prvi popis, bilo je 160.000 jednokopitara, dočim je već kod drugog popisa 1885. godine bilo 239.000 ili za 48% više. Goveda je bilo po prvom popisu iz 1879. godine 760.000 komada, dočim je po popisu iz 1895. godine istih bilo 1.400.000 komada, što je više za 85%, ovaca, nabrojano je kod prvoga popisa 890.000, dočim je 1895. godine bilo 3.200.000, što je po osnovu ovih podataka više za 284%. Koza je bilo po popisu iz 1879. godine 500.000, a kod drugog 1.400.000, dakle više za 177%. Broj krmaka se od prvog do drugog

⁶³² "Iz Bosanskohercegovačkog sabora", *Sarajevski list*, br. 175, od 22. jula 1910, str. 1.

⁶³³ "Govor odjel. predstojnika Jakova viteza Mikulija", *Sarajevski list*, br. 173, od 20. jula 1910, str. 2.

popisa povećao za 53%. Od onog vremena smanjio se doduše broj krmaka usljed svinjske pošasti, ali sada već i ova grana stočarstva pokazuje napredak.”⁶³⁴ Nakon ovako iznesenih činjenica uslijedila je buka i negodovanje među narodnim poslanicima, koji se očito nisu slagali sa iznesenim podacima vezanim za oblast poljoprivrede. Naime, narodni poslanici, posebno oni koji su dolazili iz reda srpskog naroda su smatrali da je oblast poljoprivrede i stočarstva u ovom vremenu znatno nazadovala i da se seljak nalazi u jednom teškom socijalnom stanju. Zato su poslanici iz reda srpskog, ali i neki iz reda bošnjačkog naroda burno reagirali na izlaganje predstojnika Jakova viteza Mikulija. Među poslanicima, ali i kod naroda bila je izražena tendencija neraspoloženje prema austrougarskim doseljenicima u Bosni i Hercegovini. To je isticano posebno u srpskoj štampi, koja je bila u službi propagande, s ciljem da se ukaže na slabosti austrougarske uprave u Bosni Hercegovini. Tako se u jednom od brojnih članaka koje od srpske štampe preuzela austrijska štampa, iznosi slijedeće: “Naime, nije bilo ni jednog govornika, koji se ne bi gorko požalio na siromaštinu i neprosvijećenost naroda i koji ne bi žestoko isticao ekonomske zahtjeve za zemlju. Jednodušno se ispoljila i oštra neminovnost prema strancima činovnicima, industrijalcima i radnicima, koji domaćim oduzimaju hljeb. Bilo je i onih govornika u Saboru, koji su isticali da se strancima koji su većinom bili sa austrijskog područja, dozvoli pristup u bolnicama samo u slučaju teških bolesti i operacija”.⁶³⁵

Očito je bilo da se gledišta predstavnika Vlade i narodnih poslanika u mnogo čemu razlikuju, što je pokazao i istup Jakova viteza Mikulija. No i pored iskazanog nezadovoljstva narodnih poslanika, predstojnik Jakov vitez Mikuli je nastavio sa diskusijom iznijevši pri tome slijedeće: “Uzmeli se, Visoki Sabore, još u obzir, da su granice zemlje prije okupacije bile stalno zatvorene, tako da je izvoz blaga bio posve nemoguć, uzmeli se u obzir, da su od vremena austrougarske uprave granice uvijek otvorene, te da je već u zadnjim godinama ovaj izvoz od samih konja iznosio 12.658 grla, a od govedi 58.485 komada, stoga se ne može kazati, da je zemlja, od vremena austrougarske uprave nazadovala, te da je to uzrok da je narod osiromašio. Mora se u obzir uzeti još i to, da je vrijednost pojedinih grla stoke od tog vremena silno porasla i to usljed toga, što su mnoge mjere poduzete, da se poboljša domaća rasa. U kakvom razmjeru se to radi, može se vidjeti odatle, što je do sada, bilo kroz opštine, bilo kroz poljoprivredne kotarske zadruge itd, uvezeno u Bosnu i Hercegovinu oko 6.200 bikova plemenitih pasmina. To je također dokaz, da je u tom pogledu narodnoga gospodarstva zemlja iskoračila naprijed”. Sa iznesenim podacima Jakova Mikulija nije se slagao dobar broj narodnih poslanika, a u tome su prednjačili oni koji su dolazili iz reda srpskog naroda. Posebno se nisu slagali sa činjenicama vezanim

⁶³⁴ “Govor odjel. predstojnika Jakova viteza Mikulija“, *Sarajevski list*, br. 173, od 20. jula 1910, str. 2.

⁶³⁵ Bečki list *Die Zeit*, citirano prema *Srpskoj riječi*, br. 162, od 29. jula 1910. Izvadak iz članka, napisanog povodom prvog zasijedanja Bosanskohercegovačkog sabora.

za oblast poljoprivrede, jer su isti držali da je oblast poljoprivrede u stagnaciji i nazadovanju, te da bosanskohercegovački seljak izuzetno teško živi. Zbog takvog stanja u oblasti seljaštva, narodni poslanici su upravo optuživali austrougarsku vlast, koja se nije potrudila da učini pozitivne pomake na tom planu, posebno da riješi nezavidno pitanje bosanskohercegovačkog čifčije. Stoga su smatrali da izneseni stavovi Jakova Mikulija neodgovaraju pravom stanju u kojem je bilo bosanskohercegovačko selo, te da je to bio samo odgovor koji je imao za cilj da otkloni krivnju austrougarske vlasti za teško stanje bosanskohercegovačkog sela.⁶³⁶

Evidentno je bilo neslaganje nekih političkih grupacija, pa i cijelih etnosa sa zvaničnom austrougarskom politikom, koja se provodila u Bosni i Hercegovini, a posebno onom koja se odnosila na prilike u oblasti zemljoposjeda. To neslaganje se posebno izražavalo od strane srpskih narodnih poslanika u Bosanskohercegovačkom saboru. Isti su javno isticali kroz učešće u diskusijama na saborskim sjednicama ugroženost pravoslavnog seljaka. Predstavnici Vlade su pokušavali u svojim istupima u Bosanskohercegovačkom saboru smirivati situaciju između narodnih poslanika raznih konfesija i socijalnih staleža. Žustra polemika se vodila u Saboru između narodnih poslanika, ali i između predstavnika austrougarske vlasti i narodnih poslanika o mnogim pitanjima. Posebno su rasprave vođene i iskazivane nesuglasice prilikom usvajanja godišnjeg proračuna, pri čemu su se posebno isticali neki od narodnih poslanika iz reda srpskoga naroda. Mada, bio je, ali manji broj onih narodnih poslanika koji su podržavali Zemaljsku vladu i vlast. Isti su u većini dolazili iz reda hrvatskog i nešto manje bošnjačkog naroda. Međutim, austrougarska vlast se najčešće kritikovala od strane poslanika. Tako je narodni poslanik dr. Krulj na sjednici od 19. jula 1910. godine, istakao da se ne slaže s mišljenjem Vlade, jer je Vlada jedan izvršni organ austrijske i ugarske vlade, odnosno Zajedničkog ministarstva finansija, a politički program može dati samo samostalna vlada. On je na ovoj sjednici ukratko skicirao politiku Austro-Ugarske monarhije i ocrtao suštinu i cilj austrougarske politike, pri čemu je istakao: “da se historijska misija Austro-Ugarske sastoji u tome, da drži razdvojene slavenske narode i zadrži ih da se u dovoljnoj mjeri ne mogu politički razvijati i kulturno napredovati. Ona je država sa germanskim duhom. Kao metode njene politike istakao je: stvaranje i podržavanje antagonizma među pojedinim narodima i konfesijama, zastrašivanja, obećavanja, davanje sitnih koncesija”.⁶³⁷ Istakao je dalje, da je u Austro-Ugarskoj monarhiji najgora prošao hrvatski narod i da je nekadašnja hrvatska kraljevina svojevoljno ušla u opseg Monarhije, a poslije je postala obična provincija Ugarske. Monarhija je u ime Hrvata izvršila okupaciju i aneksiju, pomoću Hrvata je stupila u Bosnu i Hercegovinu, a to nije učinjeno

⁶³⁶ “Govor odjel. predstojnika Jakova viteza Mikulija“, *Sarajevski list*, br. 173, od 20. jula 1910, str. 2.

⁶³⁷ “Iz bosanskohercegovačkog zemaljskog sabora“, *Sarajevski list*, br. 175, od 22. jula 1910, str. 1

u njihovu korist, već protiv njih. Dalje je istakao da 32 godine austro-ugarskog gospodstva u našoj domovini je ispunjeno politikom ekonomskog eksploataisanja i političko-nacionalnog ugnjetavanja. Bosna i Hercegovina su seljačke zemlje, jer od cjelokupnog stanovništva ima 90% seljaka. Glavna briga jedne moderne, pravne države bi bila, da pomaže ovome najmnogobrojnijem staležu.”⁶³⁸ U skladu sa ovim pitanjem, dalje je dr. Krulj istakao: “kod nas je naprotiv težak postao predmet najvećeg i najjačeg eksploataisanja, a njegov kulturni nivo za te 32 godine nije se podigao ni za jedan stupanj. Austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini nosi na sebi tip kolonijalne uprave, da se položaj Bosne i Hercegovine prema Austro-Ugarskoj nije ni u čemu promijenio ni činom od 7. oktobra 1908. godine, tj. aneksijom, jer je ona i dalje ostala podređena kolonijalna zemlja, samo se promijenio naziv, umjesto okupacije aneksija”.⁶³⁹ Dr. Uroš Krulj se nije složio ni sa dosadašnjom interpretacijom člana 44. *Ustava*, jer se u tome parafu kaže: “samo, ako Sabor ne bi mogao na vrijeme riješiti proračuna, da samo u tom slučaju važi proračun tekuće godine za iduću godinu”. Dakle, iz samog smisla tog paragrafa jasno proizilazi, da Vlada mora imati odobreni proračun, ako hoće zakonito vladati.”⁶⁴⁰ Dalje je istakao da su pošta i telegraf također izvor prihoda, a nisu u državnim rukama, te mjesto prihoda od toga, moramo im plaćati 180.000 kruna. Pošto su pošta i telegraf u vojničkim rukama, uskraćeno je mnogobrojnim našim porodicama i ljudima da zaslužuju svoj hljeb, zemlja je opterećena zajmom od 170 miliona, industrija je u stranim rukama i uživa velike povlastice, veliki posjed srazmjerno plaća mali porez, te sva težina leži na zemljoradnicima”. Međutim, i pored svih iznesenih zamjerki dr. Uroš Krulj će glasati za proračun.”⁶⁴¹ Na taj način stao je uz zvaničnu austrougarsku vlast, koju je u svom poslaničkom nastupu u Bosanskohercegovačkom saboru žestoko kritikovao.

Rasprava o brojnim pitanjima je nastavljena i na sjednici Sabora od 21. jula 1910. godine. Istup na ovoj sjednici je imao narodni poslanik Simo Eraković, koji je bio protiv usvajanja proračuna za 1911. godinu. On nije bio zadovoljan sa izvješćem Budžetnog odbora, ni time što Vlada nije dala nikakav ekspozé. Isti je naveo da u proračunu ima mana i pogrešaka, a isti bi trebao biti tačan i dobro sastavljen. Istakao je “da se po proračunu vidi da je Vlada samovoljno uvela neka nova zvanja, nekim višim činovnicima povišila plate, a neka zvanja digla na viši stepen. Vlada nema plana budućih prihoda i rashoda, nema stalne podloge za osnovu stalnog budžeta, nema finansijskog programa, a ta je plan Vlada trebala iznijeti Saboru, kako bi Sabor o istom raspravljao”. Dalje narodni

⁶³⁸ “Iz bosanskohercegovačkog zemaljskog sabora“, *Sarajevski list*, br. 175, od 22. jula 1910, str. 1.

⁶³⁹ “Iz bosanskohercegovačkog zemaljskog sabora“, *Sarajevski list*, br. 175, od 22. jula 1910, str. 1.

⁶⁴⁰ “Iz bosanskohercegovačkog zemaljskog sabora“, *Sarajevski list*, br. 175, od 22. jula 1910, str. 1.

⁶⁴¹ “Iz bosanskohercegovačkog zemaljskog sabora“, *Sarajevski list*, br. 175, od 22. jula 1910, str. 1.

poslanik Eraković iznosi: "I dosada se u nas u ekonomskoj politici radilo bez cilja, bez svrhe i programa, te je ekonomski rad naše uprave dosada bio jalov. Potrebno nam je prirodno obrazovanje iz tehničkog i općenarodnog razloga, jer je sila i moć jednog naroda u njegovoj ekonomskoj, zanatlijskoj i industrijskoj snazi".⁶⁴² Glasao je protiv predloženog proračuna za 1911. godinu.

I narodni poslanik dr. Janković je diskutovao o proračunu, te istakao da je proračun nepotpun i po tome, što se u njemu ne uviđa rezultat sudjelovanja zemaljskog erara. Istakao je da do danas nemamo materijalnog zakona za građansko-pravne odnose. Vlada treba da poradi na tome da se ukine nepravda ovoj zemlji i da Bosanci i Hercegovci budu potpuni građani, a ne samo pripadnici velike monarhije.⁶⁴³ I pored negativne diskusije o proračunu dr. Janković dao je svoj glas za budžet.

Zanimljivo je da je veliki broj poslanika kritikovao predloženi proračun, ali i oni koji su ga kritikovali, isti su podržali, što je zapazio i narodni poslanik Vasilj Grdić. Isti je također naveo, da predloženi proračun ima dosta formalnih i faktičkih pogrešaka, te kaže "da su sve naše dosadašnje vlade radile u interesu Austro-Ugarske, a ne u interesu ovoga naroda. Istakao je određene slabosti vezane za trošenje budžetskih sredstava, za nedovoljnu podršku domaćoj industriji, za neotvaranje dovoljnog broja škola i drugih narodu potrebnih institucija. On je glasao protiv predloženog proračuna. Navedeni stavovi u vezi proračuna za 1911. godinu ukazuju na političko nejedinstvo i nesaglasnosti između predstavnika austrougarske vlasti i narodnih poslanika, posebno onih koji su dolazili iz reda srpskog naroda. I pored brojnih primjedbi, apelacija i predstavki Sabor je većinom glasova usvojio proračun za 1911. godinu."⁶⁴⁴

Sva zasijedanja Bosanskohercegovačkog sabora bila su žestoko poprište političke borbe koja je podrazumijevala žustre rasprave o brojnim pitanjima. Posebno su bili izraženi politički obračuni vezanih za neka osjetljiva pitanja, na koja su određene političke opcije različito gledale. Tako se na sjednici Bosanskohercegovačkog sabora održanoj 21. jula 1910. godine, vodila veoma žestoka polemika između narodnih poslanika koji su dolazili iz različitih konfesija, te istih i predstavnika izvršne vlasti. Na dnevnom redu su bila brojna pitanja iz različitih sfera bosanskohercegovačkog života, što je uslovalo da je na navedenoj sjednici bilo jako puno podnesaka. Narodni poslanik Šefkija Gluhić, član Muslimanske narodne organizacije je imao istup vezan za status Bošnjaka u Austro-Ugarskoj monarhiji. Negodovao je zbog štampe u Austriji i Ugarskoj, koja na određen način prijeti Bošnjacima zbog iznesenih stavova u vezi Ustava. Posebno je istaknuo da je okupacijom promijenjen ekonomski i

⁶⁴² "Iz bosanskohercegovačkog zemaljskog sabora", *Sarajevski list*, br. 175, od 22. jula 1910, str. 1.

⁶⁴³ "Iz bosanskohercegovačkog zemaljskog sabora", *Sarajevski list*, br. 175, od 22. jula 1910, str. 1.

⁶⁴⁴ "Iz bosanskohercegovačkog zemaljskog sabora", *Sarajevski list*, br. 175, od 22. jula 1910, str. 2.

društveni život Bošnjaka. Prije okupacije su Bošnjaci bolje stajali nego danas. Vlada, naročito prvih godina nije ništa činila kako bi pomogla narodu, koji je bio u teškoj situaciji. Sa seljakom je uporedo propadao i zemljoposjednik. Posebno je istaknuo da država mora zaštititi i agu zemljoposjednika i čifčiju, i starati se da zadovolji obje stranke. Navedeno je da rješenje agrarnog pitanja nije predviđeno po pravdi i pravici, nego po političkoj potrebi i datoj situaciji. Stoga je, tražio da se u svemu od strane Vlade ravnomjerno postupa i da daje svim vjerama u zemlji pravo prema broju stanovnika. Naveo je u svom izlaganju između ostalog: “da se ne poštuju naredbe o prelazu iz jedne vjere u drugu, da vlast nije ništa učinila kako bi zaustavila iseljavanje muslimana, da je otvoren mali broj škola, posebno u mjestima gdje su naseljeni muslimani”.⁶⁴⁵ Govorio je i o cestama, o neravnopravnom razmještanju istih, gdje je naveo nelogičan primjer da je veći broj cesta izgrađen u Hercegovini nego u Posavini. Istakao je da građani nemaju puno koristi od željeznica. “Mnoge fabrike u našoj zemlji nisu ni od kakve koristi za naš narod. Cijeli naš izvoz odnosi se na to da naše planine ostaju bez šuma. Stočarstvo nazaduje kao i druga zanimanja”.⁶⁴⁶ Ovo istupanje narodnog poslanika Šefkije Gluhica, na određen način potvrđivalo je ukupna stajališta ostalih bošnjačkih narodnih poslanika, ali i raspoloženje cijelog bošnjačkog naroda o njihovom statusu i položaju u Monarhiji. Naime, poslanici su smatrali da se bošnjački narod nalazi u podređenom položaju u odnosu na druga dva naroda, te da je bošnjački narod u stalnom nazadovanju, posebno ekonomskom, ali i svakom drugom.

Na istom fonu na ovoj sjednici se u ime bošnjačkih narodnih poslanika obratio narodni poslanik Derviš-beg Miralem, koji je u svom izlaganju istakao slijedeće: “U prekjučerašnjoj sjednici ove visoke kuće biskup dr. Šarić je rekao, da Hrvatska katolička udruga, ne priznaje u Bosni i Hercegovini, nikoje drugo ime, nikoji drugi narod, nikakve druge emblem do hrvatske. Te je dalje dodao da u ime kluba bošnjačkih poslanika izjavljujem: “da preko tih riječi prelazimo s prezirom i protestujemo protiv takvih i sličnih drskosti, pa ma sa koje strane ona dolazila, da se nama drže lekcije kojoj narodnosti pripadamo. Istodobno najkategoričnije protestujemo protiv svih aspiracija, da se naša domovina sjedini sa Hrvatskom ili ma kojom drugom pokrajnom”. Naše geslo je: “Bosna Bosancima”.⁶⁴⁷ Na ovaj govor narodnog poslanika Derviš-bega Miralema uslijedio je aplauz od strane narodnih poslanika Bošnjaka i Srba. Ova diskusija ukazuje i na činjenicu neslaganja hrvatskih i bošnjačkih narodnih poslanika o određenom broju pitanja, ali i jasnu i otvorenu aspiraciju i svojatanje Bosne i Hercegovine od strane Hrvatske.

⁶⁴⁵ “Iz bosanskohercegovačkog zemaljskog sabora“, *Sarajevski list*, br. 175, od 22. jula 1910, str. 1.

⁶⁴⁶ “Iz bosanskohercegovačkog zemaljskog sabora“, *Sarajevski list*, br. 175, od 22. jula 1910, str. 2.

⁶⁴⁷ “Iz bosanskohercegovačkog zemaljskog sabora“, *Sarajevski list*, br. 175, od 22. jula 1910, str. 2.

U tom smjeru je diskutovao i virilista Šerif ef. Arnautović, koji je kazao da poslije današnje zvanične izjave Muslimanskog kluba, smatra suvišnim reflektirati se na izjavu dr. Joza Sunarića, a koja se odnosila na pripojenje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj. Stoga je više vremena u svojoj diskusiji posvetio proračunu. Istakao je da njega i bošnjačke narodne poslanike nije mogao zadovoljiti odgovor građanskog doglavnika barona Benka na odgovor dr. Sarića, zbog malog broja činovnika Bošnjaka i što Bošnjaci nemaju dovoljnog broja izobraženih sinova, jer tome nisu krivi Bošnjaci, nego današnja Vlada. Istina, Bošnjaci muslimani poslije okupacije nisu htjeli pohađati škole, zbog toga, što je Vlada odmah uvela udžbenike iz Hrvatske. U udžbenicima se pogrdno govorilo o Muhamedu, ništa lijepo se nije govorilo o Bošnjacima muslimanima, niti uzorno o bilo čemu iz osmanske historije. U njima se uglavnom pogrdno pisalo o Bošnjacima muslimanima. To je bio razlog što Bošnjaci nisu htjeli slati svoju djecu u školu. Sva krivica je zbog toga ležala u takvom sistemu. U Mostaru su učitelji nagonili bošnjačku djecu, da u školi skidaju kape. U prnjavorskoj školi mazane su bošnjačkoj djeci haljine i fesovi svinjskom masti, pa se zbog toga protestovalo kod vlasti na svim nivoima, ali nije bilo nikakvih reakcija od strane vlasti. Što se tiče odgovora, da Bošnjaci nemaju dovoljno kvalifikacije za naimenovanje činovnicima, Vlada se nije prema drugima držala toga. Bošnjaci nisu dobro prošli ni u nekvalifikovanim državnim službama, kao podvornici, radnici u državnim fabrikama i slično. Vlada je uzurpirala i neka vakufska zemljišta. Tako je u Tuzli prisvojila bez ikakve odštete 28 dunuma vakufskog zemljišta za erarne zgrade, to je uradila i u Mostaru, gdje nudi izuzetno nisku cijenu od 4.000 kruna za vakufsku zemlju. Katoličkim sveštenicima se u Mostaru i sada priznaju fermi iz osmanske uprave, da ne moraju plaćate uvoz na vino u Mostaru, a Bošnjacima se ne priznaju fermi na njihova zemljišta. Govorio je i o odnosu vlasti prema muftiji Džabiću, odnosno njegovom pokretu. Pošteni Bošnjaci su zavodeni u teftar lisaka. U kulturnim državama se ni najvećim zločincima ne oduzima domovinsko pravo, a nama Bošnjacima Vlada je učinila to *Naredbom*, koja je još na snazi. Vlada je izdala zakon prelaza iz jedne vjere u drugu i tome se zakonu moraju pokoravati sve konfesije u zemlji, ali katolički nadbiskup neće da mu se pokorava, jer ta *Naredba* nije od pape”.⁶⁴⁸ U svemu tome, Bošnjaci su vidjeli svoj neravnopravan položaj u odnosu na druge konfesije. Upravo je i kazivanje Šerifa ef. Arnautovića, pokazivalo da se Bošnjaci nalaze u teškom stanju, podređenijem u odnosu na druge konfesije, što je dovodilo do njihovog nezadovoljstva, koje je rezultiralo jakim intenzitetom iseljavanja Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine, koje se odvijalo kroz cijeli period austrougarske vladavine. Zbog takvog stanja krivili su vlast koja je bila pristrasna i na štetu Bošnjaka, takav je bio njihov stav, a isti stav su imali i Srbi o svom položaju i statusu.

⁶⁴⁸ “Iz bosanskohercegovačkog zemaljskog sabora“, *Sarajevski list*, br. 175, od 22. jula 1910, str. 2.

U Bosanskohercegovačkom saboru vođena je zanimljiva polemika i o drugim pitanjima, pa tako i o poštanskoj štedionici. Rasprava o poštanskoj štedionici nije samo ukazivala na novi raspored političkih snaga u Bosanskohercegovačkom saboru, nego je pokretanjem državnih pitanja privukla pažnju Beča i Budimpešte. Predsjednik austrijske vlade Bienert bez ustezanja je dao saglasnost na usvojeni tekst, polazeći od toga da osnovne dopune koje je Sabor izvršio pripadajući području civilnog prava i upravljanja državnim imetkom pa prema tome u skladu sa čl. 42. Zemaljskog ustava spadaju u nadležnost Sabora. Bienert, je međutim, izrazio neslaganje austrijske vlade sa mišljenjem Sabora iznesenom u *Rezoluciji* dr. Živka Nježića i drugih, koja je na poticaj Srpskog kluba 25. januara 1911. godine usvojena većinom glasova (manjinu su sačinjavali uglavnom muslimanski poslanici). U toj *Rezoluciji* je bilo izraženo stanovište da u kompetenciju Sabora spadaju svi državni poslovi koji se tiču Bosne i Hercegovine, a nisu isključeni odredbama čl. 41. Zemaljskog ustava. Austrijska vlada je ukazivala da direktna zakonodavna vlast krune nije ničim ograničena u bosanskohercegovačkim poslovima koji nisu u čl. 42. Zemaljskog ustava izričito spomenuti da spadaju u nadležnost Sabora. Ovo gledište se u potpunosti podudaralo sa stavom bosanskohercegovačke uprave, ali Zemaljska vlada nije smatrala političkim oportunistom, da u Saboru tada javno reaguje bojeći se burnih političkih rasprava, koje bi mogle ugroziti rad Sabora i usvajanje Budžeta za 1911. godinu.⁶⁴⁹

Rezerve ugarske vlade prema postupku Bosanskohercegovačkog sabora, bile su, međutim, znatno veće. Predsjednik ugarske vlade Khuen Herdevary, restriktivno tumači odredbe Zemaljskog ustava, smatrajući da je Sabor izmjenama vladinog nacrtu zakona prekoračio svoj djelokrug, i da polazeći sa državopravnog stanovišta ne bi mogao dati saglasnost za njegovu sankciju. Herdevary je ipak dao saglasnost u ime ugarske vlade kako bi se izbjegle teške političke komplikacije i da bi podržao ministra Buriana. Pri tome je naglasio da to ne može služiti kao presedan za budućnost, jer je proširenje djelokruga Bosanskohercegovačkog sabora proturiječilo kako osnovnim principima Zemaljskog ustava, tako i političkim intencijama Ugarske vlade. Tako su težnje da Sabor čuva i proširi svoje kompetencije, koje su došle do izražaja i prilikom diskusija o poštanskoj štedionici, nailazile na prepreke kod odlučujućih faktora u Monarhiji. Međutim, iako unaprijed osuđena na neuspjeh nastojanja da se Sabor pretvori u parlament, bila su manje-više prisutna u cijelom ustavnom periodu, nošena od strane heterogenih političkih snaga koje su ih izražavale sa različitim intenzitetom i dosljednošću.⁶⁵⁰

Prilikom rasprave u saborskim odborima, vodeće ličnosti Hrvatske narodne zajednice dr. Nikola Mandić i dr. Jozo Sunarić isticali su u zastupanju gledišta da sva pitanja koja se tiču isključivo Bosne i Hercegovine spadaju u

⁶⁴⁹ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 369; *Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija*, 16. mart 1911. (Pr. BH 408/1911) i Bienerth Burianu, 23. maj 1911. (Pr. BH 705/1911).

⁶⁵⁰ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 370.

nadležnost Sabora, a ne samo ona koja su taksativno navedena u čl. 42. Zemaljskog ustava. Jedno od brojnih pitanja koja su bila aktulana bilo je i pitanje osnivanja Poštanske štedionice Bosne i Hercegovine. Upravo ovo pitanje je zbližilo bošnjačke i hrvatske predstavnike. To nije naišlo na raspoloženje austrijskih vlasti, što pokazuje i reakcija barona Benka, koji je ocijenio da je ta bošnjačko-hrvatska većina u debati o Poštanskoj štedionici se pokazala „kukavno“. Tek nakon razgovora sa odjelnim predstojnikom Zemaljske vlade, Adelbertom Shuen, poslanici Hrvatske katoličke udruge u zadnji čas su pristali da glasaju sa ostalim hrvatskim i muslimanskim poslanicima. Oni su svoje ustezanje objašnjavali time što im Vlada ni u čemu ne izlazi u susret.⁶⁵¹ Ovu taktiku ponovnije poslanici Hrvatske katoličke udruge i prilikom glasanja za budžet za 1911. godini, kako bi izdejstvovali podršku Vlade za dobijanje zajma u cilju saniranja vrlo lošeg finansijskog stanja sarajevske nadbiskupije.⁶⁵²

U saborskim raspravama u 1910. godini čiflučko pitanje je sve više zaoštravalo odnose među poslanicima, a sva druga pitanja, a kojih je bilo dosta, bili su u sjenci ovog pitanja. Svi predgovornici su vidjeli zanemarenost u siromaštvu bosanskog seljaka i smatrali su da se na tom planu treba pružiti veća pomoć u rješenu agrarnog pitanja. Mišljenja su bili da se pomoć treba tražiti i na drugim izvorima. Brojni narodni poslanici su upravo agrarno pitanje smatrali najvažnijim pitanjem u Bosni i Hercegovini. Otuda su na saborskim sjednicama najčešće iznosili svoje stavove i prijedloge rješavanja istoga. Stavovi narodnih poslanika bili su veoma oprečni i ovisili su od toga kojoj su konfesiji ili socijalnoj kategoriji isti pripadali. Bilo je onih koji su rješenje otkupa čifluka vidjeli na način da zemljoposjednik dobije novac, a zakupnik zemlju. Suprotan tom prijedlogu bio je onaj koji su dali Šefkija Gluhić i Šerif ef. Arnautović, koji su predlagali da država zemljoposjedniku da novac kako bi isti otkupili tzv. čifčijjsko pravo i tako raspolagali čiflukom bez ograničenja. Šerif ef. Arnautović, je u svom govoru u Saboru istakao: “da zbog neriješenog agrarnog pitanja danas stradaju i zemljovlasnici, a ne samo čifčije. Čifčije neće da daju agama njihove hakove, age dolaze u selo, a čifčije ih ubijaju, pale im kuće”. Pri tome navodi nekoliko slučajeva, gdje su age ubijene, na što su negodovali neki srpski narodni poslanici.⁶⁵³ Ova diskusija u Zemaljskom saboru, kao i brojne druge ukazuju na

⁶⁵¹ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 368; BHS, god. 1910/11, II zasj. Sv. III, 1181-1183. Srpskim poslanicima je polazilo za rukom da čak kada su se kao i manjina našli u opoziciji daju svoj pečat radu Sabora. Baron Benko je u januaru 1911. godine pisao kako Srbi svojim brojem i temperamentom određuju držanje Sabora (Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 18. januar 1911. (Pr. BH 77/1911). Za držanje srpskih poslanika imala je značaja ne samo okolnost što je najveći dio kmetova bio iz redova Srba, nego i to što je srpski narod u Bosni i Hercegovini imao najrazvijeniju buržoaziju i građansku inteligenciju. Kod njega se najranije formirala i nacionalna svijest, na što je uticalo i postojanje slobodne srpske države.

⁶⁵² Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 368; *Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija*, 24. februar 1911. (Pr. BH 275/1911).

⁶⁵³ “Iz bosanskohercegovačkog zemaljskog sabora“, *Sarajevski list*, br. 175, od 22. jula 1910, str. 2.

složenost i važnost agrarnog pitanja, ali i na nezavidnu poziciju zemljoposjednika, što je ukazivalo na potrebu što bržeg njegovog rješavanja.

Srpsko političko vodstvo, a posebno čifčije su smatrali, da su austrougarske vlasti u agrarnim odnosima između čifčija i zemljovlasnika bili više naklonjeni zemljovlasnicima, te su nizom mjera suzbijali otpor koji su čifčije stihijski pružali zemljovlasnicima. Između ostalog, zavedena je novčana kontribucija, koju su plaćala pojedina sela u kojima je dolazilo do ispada protiv zemljovlasnika i njihovih posjeda. Baron Benko je još u martu 1908. godine u vezi zamršenih agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini iznio svoj stav: "Gdje smo vidjeli da imade čestih paljevina i da seljaci uprkos naredbi da imadnu uspostaviti čuvare za svoje stogove, pojate i svoj imetak, uopće za istu ne mare, tu smo odredili kontribuciju, tako da smo naložili čitavom selu, da plati na primjer 400-600 kruna, što smo na sve kuće razdijelili i površnim putem utjerali. Ta je naredba neka iznimka, koja se u kulturnim državama ne bi mogla uvesti. Mi smo to morali učiniti, jer je dotičnim okruzima i kotarevima moral naroda bio tako slab, da se drugačije tome zlu nije moglo doskočiti. Mi smo naredili, da se sumljive ličnosti moraju pred mrak sakupiti, ili kod žandarske postaje ili opštinskog ureda i da moraju pod pažnjom prenoćiti da se time spriječe paljevine".⁶⁵⁴ Ove činjenice ukazivale su da je austrougarska vlast bila svjesna složenosti agrarnog pitanja i da je stoga neophodno što prije iznaći valjano rješenje, kako stvari u agraru ne bi izmakle kontroli.

Stvaranje hrvatsko-bošnjačke većine prethodilo je zaključenju hrvatsko-bošnjačkog pakta, koji je potpisan tek 31. marta 1911. godine, neposredno pred raspravu o fakultativnom otkupu čifčija. To je imalo dalekosežan uticaj na političke odnose u Bosni i Hercegovini prije Prvog svjetskog rata. Međutim, već i samo obrazovanje bošnjačko-hrvatske koalicije, koja se u debati o Poštanskoj štedionici konfrontirala sa Srpskim klubom, imao je kao neposrednu posljedicu ostavku Derviš-bega Miralema na položaju predsjednika kluba bošnjačkih poslanika i istup iz kluba dr. Murata Sarića, koji se inače deklarirao kao Srbin. To je potaklo da iz stranke takođe istupe Vasvi-beg Biščević i Salih-aga Kučukalić, koji su bili pristaše umrlog Ali-bega Firdusa, ali su se protiv volje počinjavali vodstvu Šerifa ef. Arnautovića.⁶⁵⁵ Ovi disidenti zajedno sa Bećir-begom Gradaševićem i Osman-begom Pašićem odbiće da potpišu hrvatsko-bošnjački pakt i obrazovaće, na čelu sa Derviš-begom Miralemom, posebnu političku grupu. Također, u decembru 1910. i januaru 1911. godine, došlo je do osipanja Srpskog poslaničkog kluba, Simo Eraković, dr. Risto Božić, dr. Živko Nježić napustili su srpski klub pridruživši se tako Petru Kočiću. Njih je Vlada označila kao ekstremno krilo Srpske saborske stranke, koja će sada nesmetano klupskom

⁶⁵⁴ H. Kapidžić, *Agrarni odnosi*, str. 89; ABiH, *Agrar VIII-3, Zapisnik 22. jednice Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije sa predstavnicima Zemaljske vlade*, od 19. marta 1908.

⁶⁵⁵ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 368; *Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija*, 1. februar 1911. (Pr. BH 159/1911).

disciplinom praviti najoštriju opoziciju. Ovo se već vidno manifestovalo prilikom debate o Poštanskoj štedionici.⁶⁵⁶ Međutim, očito je bilo da nejedinstvo u srpskom i bošnjačkom klubu u Saboru je išlo na ruku austrougarskoj vlasti, jer se na taj način lakše kontrolisala saborska većina, a što je bio i interes Vlade, kako bi lakše u Saboru donijela neophodne odluke.

Stanje u Saboru se zaoštravalo pripremnom raspravom o *Zakonu o fakultativnom otkupu* čifčija. Zakonska osnova o fakultativnom otkupu čifčija u Bosni i Hercegovini je bila na sjednici Sabora 3. aprila 1911. godine. Iz same osnove proisticalo je da Vlada stoji na stanovištu rješavanja čifčijskog pitanja dobrovoljnim sporazumom između age i zakupnika. Pri raspravi o ovom pitanju u Saboru, civilni doglavnik Isidor baron Benko nastojao je da opovrgne prigovore kako austrougarska uprava nije uradila ništa za rješenje agrarnog pitanja iako se na to obavezala na Berlinskom kongresu. On je iznio stav uprave da agrarno pitanje nije postojalo u otkupu čifluka i da se uspjeh rješenja ovog pitanja ne može ni mjeriti brojem koliko ih je otkupljeno. Osnovni problem u agraru je bio nepoštivanje pravnih temelja koji su regulisali odnose između age i čifčije, a austrougarska uprava je uspjela zavesti dosljedno sprovođenje pravnih propisa i objektivnim prosuđivanjem stvoriti garanciju za obostrano poštivanje prava i dužnosti.⁶⁵⁷

Bošnjački poslanici su bili za rješavanje agrarnog pitanja fakultativnim otkupom čifluka. Određeni pregovori nekih poslanika sa organima vlasti o obligatornom otkupu, nisu imali nikakvog uticaja na stav Bošnjaka o agrarnom pitanju u Saboru. Velika većina njih je podržavala *Zakon o fakultativnom otkupu kmetova*, smatrajući da je to najbolje rješenje. Šerif ef. Arnautović je izjavio: „da u Bosni i Hercegovini Muslimani smatraju da je za obligatorni otkup čifčija vezan njihov životni opstanak. Kada bi ste vi Srbi, (prim moja) bratski raditi ... ne bi ste ga ni onda kad bi to pitanje vi odlučivali, trebali forsirati..“, nastojeći da predstavi agrarno pitanje kao životno za sve Bošnjake. Usljed velikih problema koje su age imale zbog haka, i zbog toga što su age i njihove subaše nerijetko izložene opasnostima za vlastiti život, Bošnjacima je bilo u interesu da se konačno riješe čifčijski odnosi. Bošnjački predstavnici u Saboru su predlagali dva moguća rješenja. Prvi je bio fakultativni način, paša-beg Kulenović Bajbulović i Mustaj-beg Mutevelić su isticali, da, samim tim što bi se fakultativni otkup zasnivao na međusobnom sporazumu između zainteresiranih strana, bio bi pravedan. Ustavom je bila zagarantirana nepovredivost vlasništva, pa ni država ni Sabor nisu imali prava mijenjati vlasnike nad zemljom, pošto se nije radilo iz domena javnih interesa. Alternativa otkupu, bio je obligatorni (obavezni) otkup. Šerif ef. Arnautović i Šefkija Gluhić predlagali su da država da zajam agama pomoću kojeg bi otkupili čiflučko pravo od svojih zakupnika. Vjerovatno ni sami

⁶⁵⁶ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 369.

⁶⁵⁷ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 130; H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 91; *Musavat*, br. 82, Sarajevo, 8. oktobar 1910; M. Imamović, *Pravni položaj*, str. 241.

predlaglači nisu bili sigurni u ostvarivost ovog rješenja, pa se smatralo da je ovo više neka protivteža srpskom prijedlogu.⁶⁵⁸

Kad je riječ o srpskim poslanicima, oni su iznosili stav, da je jedino rješenje agrarnog pitanja, obligatorni otkup čifčija. U tome su najuporniji bili Petar Kočić i njegova grupa, okupljena oko lista „Otadžbina“. Osim njih i grupa okupljena oko lista „Narod“ bila je isto dosta aktivana. Osnovno pitanje vezano za obligatorni otkup odnosilo se na to, ko će taj otkup snositi. Šćepan Grdić i Petar Kočić su suštinu obligatornog otkupa svodili na to da čifčije dobiju čifluke bez naknade. Ipak nisu zagovarali oduzimanje zemlje zemljoposjednicima, s time da bi ga age morale prodati čifčijama, što bi bilo plaćeno putem državnog zajma.⁶⁵⁹ Navodno, taj bi zajam najviše platili slobodni seljaci putem indirektnog poreza i povećanja potrošnje jer je seljaštvo činilo većinu u Bosni i Hercegovini. Jedan broj srpskih poslanika je vodio realniju politiku, pa su oni pristajali na drugačija rješenja. Nakon što se saznalo da je vlast saglasna za fakultativni otkup, klub srpskih poslanika ponudio je Bošnjacima, kao osnovu za sporazum o agrarnom pitanju projekat agrarnog zakona kojeg je izradio dr. Nikola Stojanović. Suština ovog prijedloga bilo je ukidanje prava agi da odstranjuje čifčiju s čifluka. Cilj je bio osiguranje sigurnog i postepenog otkupljivanja čifluka, uz formalno očuvanje forme fakultativnog otkupljivanja. Međutim, za bošnjačko vodstvo ovaj projekat nije bio prihvatljiv, jer je u krajnjem slučaju vodio lišavanju age njegovih prava i gubitak zemlje iz bošnjačkih posjeda.⁶⁶⁰

Neki srpski poslanici, poput dr. Jove Simića su agrarno pitanje smatrali životnim za svoj narod. Za razliku od bošnjačkih poslanika, oni su nastojali proširiti bazu koju predstavljaju, pokušavajući agrarnom pitanju oduzeti vjersku komponentu i prikazati ga kao čisto socijalno pitanje. Zbog agrarnog pitanja srpski predstavnici u Saboru bili su spremni po vlastitom priznanju, ne podržati zakone koji su uređivali ovu oblast.⁶⁶¹

Predstavnici hrvatskog naroda u Saboru Bosne i Hercegovine nisu puno učestvovali u raspravama oko agrarnog pitanja. Držanje Hrvata poslanika u glavnoj raspravi oko agrarnog pitanja, bilo je pod uticajem pakta o saradnji u Saboru, koji je 31. marta 1911. godine sklopljen između saborskih poslanika Hrvata i Bošnjaka, koji je predviđao da će Hrvati glasati za predloženu fakultativnu osnovu rješenja agrarnog pitanja, a Bošnjaci bi zauzvrat podržali Mandićevu jezičku osnovu, po kojoj bi se jezik zvanično nazivao hrvatski ili srpski. Srbi su bili mišljenja, da su Hrvati ovaj pakt sklopili radi priklanjanja Bošnjaka hrvatskoj nacionalnoj misli. Mađari su potpisivanje ovog pakta smatrali

⁶⁵⁸ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 131.

⁶⁵⁹ ABiH, ZMF, No 1232/1910; BHS, 1/191071911, 65. sjednica, 1388; BHS, 1/1910/1911, 86. sjednica.

⁶⁶⁰ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 132; *Pregled*, br. 7-8, Sarajevo, 15. januar 1911, str. 522-524.

⁶⁶¹ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 132-133; BHS, 1/1910/1911, 52. sjednica, 732.

velikohrvatskim aktom pa je “vjerovatno tačno da su dr. Murad Sarić i Vasif-beg Bišćević odbili da potpišu pakt pod prisilom Mađara barona Pitnera. Osim njih, pakt nisu potpisali još i Derviš-beg Miralem, Bećir-beg Gradaščević i Osman-beg Pašić“. Da su male šanse da će doći do kroatizacije Bošnjaka pokazao je Muslimanski klub 2. maja 1911. godine izjavivši u rezoluciji da oni stoje na stanovištu autonomije Bosne i Hercegovine, bez obzira na uređenje Austro-Ugarske. No i pored toga hrvatski poslanici su bili za fakultativni otkup čifčija, insistirajući da se nasljedni zakupci ne izdvajaju od čistih zakupnika i siromašnih seljaka u njihovim obavezama prema državi prilikom kupovine zemlje. Tako bi se isto tretirala kupovina zemlje koja je bila u potpunom vlasništvu i otkup čiflučke zemlje.⁶⁶²

Srpski poslanici su prilikom debate u Saboru kritikovali hrvatske poslanike zbog stava o fakultativnom otkupu čifčija. U tome je posebno prednjačio Petar Kočić, koji je optužio Hrvate, zbog toga što su ovo pitanje smatrali kao stvar trgovine i pogađanja. I Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine iako nije bila zastupljena u Saboru, imala je određena stajališta o rješavanju agrarnog pitanja. Bili su stava da čifčije besplatno dobiju čifluke, a da age naknadu dobiju od države.⁶⁶³

Zakon o fakultativnom otkupu kmetova

Postojanje čifčijjskih odnosa koji su bili osnovna karakteristika bosanskohercegovačkog agrara, imalo je pored ekonomskih, dalekosežne socijalne i političke reperkusije, posebno na području nacionalno-konfesionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini. Na kraju prve decenije XX stoljeća bilo je 91,15% muslimana zemljoposjednika sa čifčijama, dok su 73,92% čifčija bili pravoslavni, 21,49% katolici i 4,58% muslimani. Begovi i age bili su kod Bošnjaka, u odsustvu brojnog modernog građanstva, dominantna društvena i politička snaga. Tako su među bošnjačkim poslanicima izabranim u Bosanskohercegovački sabor 1910. godinu izrazitu prevagu imali veleposjednici i posjednici. Od 24 bošnjačka poslanika 14 su bili veleposjednici (od kojih su nekolicina bili ujedno i trgovci, a jedan i poduzetnik), a trojica su bili posjednici, a ostalih sedam muslimanskih poslanika bili su intelektualci.⁶⁶⁴

Izbori za Bosanskohercegovački sabor su pokazali složenost stanja u zemlji, koje se odlikovalo socijalno-ekonomskim i vjersko-političkim suprotnostima. Tome su u dobroj mjeri doprinijeli neriješeni agrarni odnosi,

⁶⁶² E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 133.

⁶⁶³ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 134; Milivoje Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941*, Sarajevo 1958, str. 72; *Die Ergebnisse der Volkszahlung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. oktober 1910*.

⁶⁶⁴ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 465.

našto je bilo puno reakcija kako u Bosni i Hercegovini tako i iz zemalja okruženja. Iz susjedstva su različito gledali na agrarne probleme i odnos čifčija i zemljoposjednika u Bosni i Hercegovini. Tako je zagrebačka štampa pisala o otvorenim agrarnim nemirima u Bosni. Pisanje zagrebačke štampe prenio je i *Sarajevski list*. U jednom od članaka zagrebačke štampe, stoji: „da su tenzije u oblasti agrarnih odnosa dobile na intenzitetu sredinom 1911. godine. Govori se o agrarnim nemirima u Bosanskoj krajini između čifčija i njihovih aga zemljoposjednika. Na više mjesta došlo je do sukoba. Navodi se da su u okolini Prijedora seljaci otkazali sva davanja državi i zemljoposjedniku, te se zbog toga ukazivalo da će po završetku žetve doći do mnogo ozbiljnijih sukoba“.⁶⁶⁵ Ovakve glasine zagrebačke štampe su negirane u Bosni i Hercegovini. Što potvrđuje i *Sarajevski list*, koji ističe: „Mi smo se na mjerodavnom mjestu raspitali o tim tobožnjim agrarnim nemirima u Krajini, šta je po srijedi, pa smo doznali, da posrijedi nema ništa i da nema nikakvih znakova koji bi na to upućivali“.⁶⁶⁶ To je upućivalo na namjernu propagandu koja je širena od strane hrvatske štampe, što potvrđuju i drugi detalji izneseni u istoj, gdje se ističe bojaznost od nemira koje će pokrenuti čifčije u Bosni i Hercegovini, i očekuje da će vlasti učiniti sve da na vakat poduzmu neophodne mjere kako bi spriječili nemire i zaštitili „život i imetak mirnih građana“.⁶⁶⁷ Isto tako, navedeni *Zagrebački list* iznosi da bi moglo doći i do protiv akcije od strane zemljoposjednika, kako bi zaštitili svoj imetak. Ovakvo pisanje zagrebačkog lista smatrano je u Bosni i Hercegovini neprimjernim i štetnim, i da je cilj takvog pisanja raspirivanje nemira i mržnje u Bosni i Hercegovini, posebno po konfesionalnoj osnovi. Stoga je odgovoreno, da će vlasti u svakoj datoj prilici, ne za hatar Monarhije, kako navodi *Zagrebački list*, već po svojoj dužnosti prema zemlji i zakonu umijeti da sačuvaju zemlju i stanovništvo od „komitađijske rabote“, od „neprestanih agrarnih nemira i zulumćarskih prezivanja“, to je naša uprava znala, da čini i znaće i u buduće.⁶⁶⁸

Čifčijsko pitanje u Bosni i Hercegovini po svojoj strukturi i suštini je bilo nacionalno, socijalno i privredno. Stoga se uzimalo kao jedno od najsloženijih privrednih, političkih i nacionalnih pitanja. Zbog svoje složenosti i osjetljivosti, austrougarske vlasti su dugo vremena potiskivale rješavanje ovog pitanja. To je rađeno upravo, najviše zbog njegove kompleksnosti i slojevitosti. Tek nakon smrti Benjamina Kalaja, nešto otvorenije se pristupalo rješavanju agrarne problematike u Bosni i Hercegovini. Tada se donose određene mjere poput paušaliranja, kreditiranja poljoprivredne proizvodnje, te one koje su podsticale otkup čifčijskih selišta, sve s ciljem rješavanja složenog agrarnog pitanja i poboljšanja statusa seljačkoj populaciji. Ipak je proces otkupa čifčija bio najsloženiji, te je s posebnom pažnjom taj process tretan od strane države. Iako je na tom planu bilo izvjesnih

⁶⁶⁵ „Agrarni nemiri u Bosni“, *Sarajevski list*, br. 150, od 14. jula 1911, str. 1.

⁶⁶⁶ „Agrarni nemiri u Bosni“, *Sarajevski list*, br. 150, od 14. jula 1911, str. 1.

⁶⁶⁷ „Agrarni nemiri u Bosni“, *Sarajevski list*, br. 150, od 14. jula 1911, str. 1.

⁶⁶⁸ „Agrarni nemiri u Bosni“, *Sarajevski list*, br. 150, od 14. jula 1911, str. 1.

rezultata, država nije bila zadovoljna. Stoga je težila iznalaženju konačnog rješenja na tom planu. Jedno od mogućih rješenja bio je fakultativni otkup čifčija. Stoga se ušlo u procedure donošenja zakonodavstva na tom planu.⁶⁶⁹

Nakon aneksije ovo pitanje se posebno zaoštravalo, da bi u vremenu uspostave Bosanskohercegovačkog sabora i provođenja procedure donošenja zakona o fakultativnom otkupu čifčija, došlo do žestokih reakcija ovih socijalnih skupina u agraru. Zbog sve izraženijih problema u oblasti agrara došlo je do obrazovanja Agrarnog pokreta. Agrarni pokret u Bosni i Hercegovini 1910. godine, bio je izraz opšteg nezadovoljstva seljaštva i bio je uperen protiv davanja trećine i jedino smišljenom i snažnom intervencijom vlasti, bez prolijevanja krvi bio je likvidiran.⁶⁷⁰ Ovi problemi u agraru su ubrzali aktualiziranje pitanje o fakultativnom otkupu čifčija u Bosni i Hercegovini. Čifčije su, svjesno podigli bunu, želeći zauzeti što bolji položaj pred rješavanje za njih važnog pitanja kakvo je otkup čifčijskih selišta. Na pobunu čifčija u značajnoj mjeri je uticalo i političko djelovanje i uticaj srpskih političkih predstavnika, koji su svjesno činili sve s ciljem promjene vlasništva nad zemljom, a kroz otkup čifčija. To je davalo i bolju, ne samo socijalnu poziciju pravoslavnom elementu u Bosni i Hercegovini, već i ukupnom političkom i nacionalnom, a što je i bio krajnji cilj srpskih političkih snaga.⁶⁷¹

Pitanje odnosa čifčije i zemljoposjednika i otkupa čifčija se nametalo kao veoma složeno pitanje koje vlast treba neodložno rješavati. Stoga je Vlada u Beču zahtijevala da se ova problematika bestrastveno i objektivno ispita i ponudi najbolja solucija za rješenje ovog problema. Mišljenja u tom pravcu išla su u smjeru dobrovoljnog otkupa čifčija, po principu fakultativnog otkupa. Da je Bečki dvor stajao iza ovakvog rješenja potvrđuje i pismo od strane samog cara Franje Josifa od 3. marta 1910. godine koje je bilo na stanovištu dobrovoljnog otkupa.⁶⁷² Car je ovim pismom dao inicijativu za rješenje agrarnog pitanja putem fakultativnog otkupa čifčija. U tu svrhu je trebalo ustanoviti neku kreditnu organizaciju za otkup čifčijskih selišta pod nadzorom vlade.⁶⁷³

Nakon što je donijet *Ustav* za Bosnu i Hercegovinu, 17. februara 1910. godine, jedno od najvažnijih pitanja kojima je austrougarska vlast davala prioritet, bilo je agrarno pitanje. To potvrđuje i carevo ručno pismo od 3. marta 1910. godine, upućeno ministru Burijanu po kome je trebalo pristupiti razrješenju agrarnih odnosa fakultativnim putem. U carevom pismu je naglašeno da će se

⁶⁶⁹ "Novi zakon o kmetovima", *Sarajevski list*, br. 80, 1911, str. 1.

⁶⁷⁰ H. Kapidžić, *Agrarni odnosi*, str. 90; ABiH, ZMF, Ad Zahl 1523, Pras, BH, ex 1910. Iako slabiji od stranog tražio je učešća u akciji uvođenja i finansiranja fakultativnog otkupa čifčija, gdje su banke tražile za sebe prioritet pri isplati.

⁶⁷¹ *Sarajevski list*, br. 108, 1911, str. 1.

⁶⁷² "Nezvanično – iz bosanskohercegovačkog zemaljskog sabora", *Sarajevski list*, br. 74, 1911, str. 1-2.

⁶⁷³ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici. Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1913. godine*, koji je obuhvatao period od 1911. do 1913. godine.

pružiti zaštita zemljoposjednicima, a da će se u isto vrijeme raditi na intenzivnom razvitku poljoprivrede i interesu zemljoradničkog stanovništva. U tom pogledu računalo se na formiranje slobodnog zemljišnog posjeda dobrovoljnim otkupom čifčija. Naglašeno je da treba učvrstiti privrednu budućnost čifčija dobrovoljnim otkupom uz povoljan kredit i visinu cijelog zahtjeva zajma uz garanciju Zemaljske vlade u Sarajevu. Država bi na taj način garantovala otkup čifčija vlastitim sredstvima. Burijanu je bilo naređeno da u Bosanskohercegovačkom saboru predloži zakonski prijedlog o fakultativnom otkupu čifčija.⁶⁷⁴ Šta je stajalo iza takvog naređenja, nije jasno utvrđeno. Ono što se sa sigurnošću pretpostavlja jeste da je srpskim političkim predstavnicima obećano nakon donošenja Ustava rješavanje složenog čifčijskog pitanja, i to putem fakultativnog otkupa čifčija. Ovo nije bila najpovoljnija opcija kojom bi čifčije došle do vlasništva nad zemljišnim posjedom, ali je promjena vlasništva nad čifčijskim selištem, bio važan dio ukupne nacionalne srpske politike koja se vodila u Bosni i Hercegovini.

Vijesti o konačnom rješavanju agrarnog pitanja fakultativnim putem, *Zakonom o fakultativnom otkupu*, a ne obligatornim načinom, kako su to očekivale čifčijske mase, imale su vrlo snažnog uticaja na široke slojeve čifčijskog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Seljaštvo je još od 1906. godine počelo da se interesuje za ekonomske probleme, pa je više stihijski učestvovalo djelimično u zbivanjima koja su bila karakteristična za vrijeme radničkih štrajkova u maju 1906. godine. Uzbuđenje seljaštva postajalo je sve jače i agrarni sporovi dobijali su na intenzitetu u tom vremenu. To između ostalog pokazuju i agrarnih sporovi čiji broj je naglo porastao u vremenu od 1907. do 1909. godine, kada se popeo na oko 50.000.⁶⁷⁵ To je bio jedan od jasnih pokazatelja da austrougarske vlasti ovo pitanje trebaju konačno riješiti. Za rješenje istog neophodno je bilo donijeti adekvatno zakonodavstvo, jer postojeće nije nudilo konačno rješenje. Vlasti i određene političke snage u Bosni i Hercegovini su vjerovali da donošenje *Zakona o otkupu kmetovskih selišta* predstavlja pravnu osnovu za rješenje čifčijskog pitanja u Bosni i Hercegovini, te se stoga i išlo u tom pravcu.

Prilikom pripreme za donošenje ovog *Zakona o fakultativnom otkupu kmetova* vodile su se raznorazne aktivnosti, kako u Bosanskohercegovački sabor, tako i izvan njega. Naime, vjerovalo se da će od ovog *Zakona* u velikoj mjeri zavisiti sudbina čifčija i zemljoposjednika.⁶⁷⁶

Vlasti su očekivale pokret hrišćanski čifčija, kada saznaju za prijedlog Vlade o fakultativnom otkupu čifčija, i bile su svjesne da će se vršiti pritisak kako bi se nametnuo obligatorni otkup. Tzv. "Kmetovska revolucija" je imala za cilj da izvrši pritisak na Vladu kako bi sprovela obavezni otkup čifluka. Zemljoposjednici su pobunjene čifčije nazivali hajdučijom, a muslimanska štampa je otvoreno

⁶⁷⁴ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 88; StA W, CdM, ad 320 (1910-VIII) C-12.

⁶⁷⁵ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 89; Đ. Perin, *Ekonomski razvitak sela od 1878. do 1928. Napor Bosne i Hercegovine za oslobođanje i ujedinjenje*, Sarajevo 1929, str. 288.

⁶⁷⁶ "Novi zakon o kmetovima", *Sarajevski list*, br. 80, 1911, str. 1.

optuživala srpsku štampu i srpske saborske poslanike da je štrajk posljedica njihove agitacije. Očekivalo se čak da je “seljačka buna” početak terora kojim su pravoslavni Srbi mislili otjerati Bošnjake zemljoposjednike sa njihovih posjeda. Smatralo se da je vođa ovog pokreta Petar Kočić, sa nekoliko svojih saradnika. Ovaj seljački pokret je uplašio bošnjačke zemljoposjednike, što je dovelo do prekida suradnje sa Srbima. Stoga je ovaj pokret došao u nezgodno vrijeme po srpske poslanike, kojima je bio neophodan savez sa Bošnjacima.⁶⁷⁷

O ovom složenom pitanju raspravljalo se u Bosanskohercegovačkom saboru, pri čemu je bilo žustrih debata i različitih prijedloga. Svaka strana u ovom procesu je težila što većem dobitku. Međutim, najbliže rješenje ovog problema viđeno je kroz fakultativni otkup čifčijskih selišta. Taj proces je podrazumijevao otkup čifčija uz garanciju da će se svi zajmovi davati iz zemaljskih sredstava Bosne i Hercegovine i dijela sopstvenih sredstava samih čifčija. To je odgovaralo zemljoposjednicima, državi i u dobroj mjeri čifčijama. Ovakvo rješenje odnosa između zemljoposjednika i čifčije, bio je stav manjine koji je bio zauzet još na agrarnoj konferenciji iz 1879. godine. Naime, na navedenoj konferenciji, agrarna manjina je predlagala fakultativni način otkupa čifčija. U stvari, ovakvoj praksi otkupa čifčija se težilo još od početka okupacione uprave. Kako je država to smatrala značajnim finansijskim teretom po nju, od toga se odustalo i proces otkupa čifčija se odvijao po tzv. obligatornom otkupu čifčija. Proces se odvijao svo vrijeme, od okupacije pa do priprema za donošenja *Zakona o fakultativnom otkupu* čifčija. Ni vlasti, ni zemljoposjednici, ni čifčije nisu bile zadovoljne istim. Naime, uočene su brojne greške u ranijem sistemu otkupa dobrovoljnim sprazumom između zemljovlasnika i čifčija, kada je uz pomoć hipotekarnih zajmova bilo omogućeno jednom dijelu čifčija da dođu do slobodnog zemljišnog posjeda. Zbog toga se stalo na stanovište da novim zakonom o fakultativnom otkupu treba davati čifčijama državni zajam uz povoljne kamate i na duži rok otplate.⁶⁷⁸

Svjesna važnosti i složenosti stanja u oblasti agrara, Zemaljska vlada je agilno radila na donošenju *Zakona o dobrovoljnom otkupu kmetova*. Tako je na saborskom zasijedanju od 20. jula 1910. godine Zemaljska vlada predložila Saboru zakonsku osnovu o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje čifčijskih zemljišta u Bosni i Hercegovini. Odštampan *Zakon* se razdjelio članovima Sabora radi proučavanja istoga. Osnova je sadržavala 18 paragrafa, a izrađena je na onoj osnovi, koja je izražena u Previšnjem pismu Njegovog veličanstva

⁶⁷⁷ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 140; SR Bosna i Hercegovina, *Separat iz drugog izdanja Enciklopedije Jugoslavije*, Zagreb, Jugoslovenski leksikografski zavod, 1983, str. 108; Vojislav Bogičević, *Seljački pokret u Bosanskoj krajini i Posavini 1910. godine, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, II, Sarajevo 1950, str. 217-235; Todor Kruševac, *Seljački pokret-štrajk u Bosni 1910. godine, Jugoslovenski narodi pred Prvi svetski rat, SANU- Posebna izdanja*, knjiga CD XVI, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 61, Naučno delo, Beograd 1967, str. 369-405.

⁶⁷⁸ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 88.

od 3. marta 1910. godine. Ovoj zakonskoj osnovi pridodat je i *Izvještaj* u kojem je obrazložena sama osnova. Navedeni *Izvještaj* je glasio: "Previšnjim pismom od 3. marta 1910. godine upravljenim na zajedničkog ministra barona Burijana izvoljelo je Njegovo carsko i kraljevsko Apostolsko Veličanstvo narediti da se za prvi Bosanskohercegovački sabor napravi osnova zakona o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje čifčijskih selišta u Bosni i Hercegovini i da se tako na način, koji je jednako koristan vlasnicima zemlje i čifčijama, udesi rješenje pitanja, koje je jedno od najvažnijih za buduće privredno razvijanje tih zemalja".⁶⁷⁹ Vjerovalo se s jedne strane da se neće dirati u posjede, što su ujamčeni starim zakonima naše zemlje, a da će se s druge pak strane rješenjem spomenutog pitanja, složiti to stanje s intenzivnim jačanjem težačke privrede, koja je najstarija i najvažnija osnova za dobro stanje naroda. Istaknuto je da zemaljska uprava ide već davno za tim, da olakšavanjem i podupiranjem dobrovoljnog otkupljivanja čifčija pomaže slobodnom posjedu, da se širi, ali ono što je na tome činjeno, i novac koji je bio na raspolaganju, ne dostizao da se zadovolje potrebe u tom pravcu i da se otkupljivanje čifčijskih selišta poluči u tolikoj mjeri, koliko se to zahtijevalo. Dosada su dobivali čifčije od Privilegovane zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu uz posredovanje zemaljske uprave u ime hipotekarnog zajma za otkupljivanje čifčijskih selišta samo polovinu onog iznosa, koji im je bio potreban za kupnju zemljišta, a drugu polovinu su morali sami namicati. No, pošto su vrlo rijetko raspolagali gotovim novcem, morali su prodavati blago, kako bi pribavili drugu polovinu iznosa za otkup. I često još uzimati novca od lihvara, jer nije bilo dosta ono, što su dobili za prodano blago. To je učinilo da su kupci vrlo često započinjali svoje gospodarenje na otkupljenom zemljištu sa premalo blaga, bez dovoljno sredstava za rad i preko mjere zaduženi, pa da stoga nisu mogli, kako valja obrađivati zemlju i zamalo nisu mogli namaći prispijele kamate i amortizacije obroke, što je dovodilo do ekstenzivne prodaje otkupljenih zemljišta. Kako bi se uklonile te nepravilnosti, odlučeno je da se čifčijama po ovoj zakonskoj osnovi obezbijede sredstva za dobrovoljno otkupljivanje njihovih zemljišta iz sredstava zemlje, tj. stvaranjem i garancijom uprave zemlje toliko kredita, koliki je cijeli iznos za otkup njihovih zemljišta.⁶⁸⁰

Bosanskohercegovački sabor se i u 1911. godini nastavio baviti agrarnim pitanjem, odnosno *Zakonom o fakultativnom otkupu kmetova*, kao najviše zakonodavno tijelo. Vlada je iznijela pred Sabor zakonski nacrt fakultativnog rješenja agrarnih odnosa. Prilikom diskusije u Saboru o fakultativnom načinu otkupa došlo je do zauzimanja stavova pojedinih političkih grupa. Tendencija obligatornog rješenja agrarnih odnosa kod jednog manjeg dijela bošnjačkih političara nisu se ostvarile, jer je stranačka disciplina u Muslimanskoj narodnoj organizaciji koju su vodili upravo krupni zemljoposjednici, bila i suviše jaka.⁶⁸¹

⁶⁷⁹ "Iz bosanskohercegovačkog zemaljskog sabora", *Sarajevski list*, br. 75, 1911, str. 2.

⁶⁸⁰ "Zakon o dobrovoljnom otkupljivanju kmetova", *Sarajevski list*, br. 173, od 20. jula 1911, str. 1.

⁶⁸¹ H. Kapidžić, *Agrarni odnosi*, str. 91-92.

Prije nego je došla na dnevni red zakonska osnova o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje čifluka, vidjela se namjera srpskih poslanika da čiflučku zemlju prikažu kao zakupnikovu. Težili su dokazati kako nisu u istom položaju oni koji kupuju zemlju i oni koji "otkupom skidaju jedan nepravedan teret sa zemlje". Zakupnik otkupljuje svoju zemlju i nije dužan, u tom postupku, državi plaćati bilo kakve pristojbe.⁶⁸²

Posebno je bilo žustro na sjednici Sabora koja se održala 22. januara 1911. godine. Tada je na dnevnom redu saborskog zasijedanja bio prijedlog *Zakona o fakultativnom otkupu kmetskih selišta*. To je bio dovoljno dobar razlog da su se vodile žestoke rasprave i diskusije o raznim pojedinostima i detaljima vezanim za ovaj Prijedlog zakona. Tako je narodni poslanik Nikola Ćurić, istako, da pod riječ „težak“ podrazumijeva sve one koji rade na zemlji. Ovdje nije mislio ispustiti čifčije, nego je bio mišljenja da se treba pomoći svim siromašnim, koji nemaju zemlju. Istakao je da ni Vlada ni Sabor ne idu za tim da uštede ondje, gdje treba pomoći. Stoga je predložio da Sabor usvoji naslov po njegovom prijedlogu. Dvostruki savjetnik Sertić izjavio je u ime Vlade, da Vlada pristaje na prijedlog dr. Jankijevića, a ne može primiti i protiv je prijedloga Ćurića i Gašića, koji idu dalje, da se privilegije prošire i na ostale težake. No bilo bi shodno rješavati ove privilegije, jer ako bi se suzilo ovo unosno vrelo, to ne bi imalo dobrih posljedica, te bi se morali postarati, naći vrela, da se nadoknadi izvjesni manjak, koji bi usljed toga nastao. Objasnio je s druge strane težinu izvaganja ovih protivprijedloga i naveo, da je vrlo širok pojam „težak“, a oznaka težaka nema ni u jednoj zakonskoj terminologiji tačno označena, a kad se zakoni stvaraju mora se to tačno označiti. Ovi protivprijedlozi bi se u praksi teško mogli provoditi i Vlada na njih ne bi mogla pristati, jer bi jače zasjekla u budžet“, istakao je savjetnik Sertić u svom izlaganju.⁶⁸³

Na to izlaganje uslijedila je reakcija narodnog poslanika Đure Džamonje, koji je kazao: „da ne vidi, da su dovoljno opravdani razlozi dvorskog savjetnika dr. Sertića i izgleda mu nepojmljivo, da Vlada čuva budžet kod najsromašnijih slojeva. On glasa protiv prijedloga Ćirića“.⁶⁸⁴ Vasilj Grdić je naveo da su opravdani navodi narodnog poslanika Gluhića, da je ovaj zakonski nacrt važan samo za početak rješavanja agrarnog pitanja. On i Srbi nikako neće odustati da se iz ovog zakonskog nacrtu briše riječ „kmet“ i „kmetsko selište“. Kazao je dalje: „Ko ovo hoće taj želi izigrati ovaj zakonski nacrt, taj želi, da ovaj nacrt ne postane zakonom, a to neće nikome donijeti koristi. Glasa za prijedlog dr. Jankijevića“.⁶⁸⁵

Bošnjačko-muslimanski predstavnici u Saboru su imali svoje stavove po osnovu *Prijedloga Zakona*, koje su iznijeli na saborskoj sjednici od 22. januara 1911. godine. Narodni poslanik Mustaj-beg Mutevelić, istakao je „da

⁶⁸² E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 139.

⁶⁸³ „Iz bosanskohercegovačkog sabora“, *Sarajevski list*, br. 2, 1911, str. 3.

⁶⁸⁴ „Iz bosanskohercegovačkog sabora“, *Sarajevski list*, br. 2, 1911, str. 3.

⁶⁸⁵ „Iz bosanskohercegovačkog sabora“, *Sarajevski list*, br. 2, 1911, str. 3.

je dr. Jankijevića pri iznošenju svoga prijedloga rukovodila lijepa zamisao, da koristi siromasima, ali je pri tome ispustio iz vida sve siromašne težake i istakao samo čifčije“. Isti je dalje kazao, da ima bogatih čifčija, i cilj je prijedloga da se pomogne svim siromašnim težacima, što i on podržava. Narodni poslanik Kosta Majkić je u svom istupu kazao: „da je u Saboru danas prvi puta iznesen jedan koristan zakonski nacrt, kojeg trebaju svi prihvatiti, jer smo došli ovdje, da radimo za dobro naroda, a ne da se dijelimo u grupe i između sebe se svađamo i prkosimo. Saboru je zadatak stvarati zakone, kojima se narodu olakšava život. Prijedlog je iznio jedan Poljak, a mi smo još više dužni pomoći ga“. Zato on preporučuje prijedlog odbora.⁶⁸⁶

Kako se radilo o iznimno važnom pitanju u raspravi istog učešće je uzeo značajan broj narodnih poslanika, predstavnika svih konfesija. Narodni poslanik Nikola Đurić je kazao „da u Saboru nikada nije bio oduševljen kao danas, jer se danas ovdje govori o položaju težaka. Prijedlog Jankijevića je potekao iz dobre namjere, da se pomogne siromahu, ali je u njegovom prijedlogu ta pomoć ograničena samo na čifčije. I Đurić je iznosio drugi prijedlog, da se ta pomoć proširi i na sve siromašne težake, koji nemaju ni svoje, ni aginske ni nikakve zemlje, da se u tome ne razlikuje niko, bio on čifčija, ili ne bio“. Predložio je da se njegov protivprijedlog jednoglasno usvoji.“⁶⁸⁷

Narodni poslanik Šefkija Gluhić, je smatrao, da se upravo htjelo sa Jankijevićevim prijedlogom početi i požuriti rješavanje agrarnog pitanja. On je smatrao da nije došlo vrijeme da se ovo pitanje rješava, onako kako bi on želio. Prvo, rješavanje agrarnog pitanja, po njegovom mišljenju, bilo bi rasterećenje zemlje od čifčijskog prava. Gluhić je smatrao, da preinačen prijedlog Đurića ide u tom pravcu, kako bi se pomoglo svim ugroženim težacima. Zato smatra, ako će se pomoći uopšte siromasima, više je za prihvatanje Đurićevog protivprijedloga.⁶⁸⁸

Gavro Gašić je u svojoj diskusiji istakao da je Saboru zadatak raditi na tome, da naš težak od danas unaprijed i na bolje pođe. Dokazuje teško stanje seljačko i o tome kaže: “međusobnom tjesnogrudošću razićićemo se, a nećemo koristiti težaku. On nije protiv Đurićeva prijedloga, i naglašava, da beskućnik kupuje zemlju, a čifčija otkupljuje. Čudnovato mu je, da Đurićev protivprijedlog nije iznesen na Odboru i zašto se izbjegava riječ čifčija“. Nakon iznesenih diskusija predsjednik Sabora je dao prijedlog dr. Jankijevića na glasanje. Za njega su glasali samo Srbi koji su ostali u manjini, a većina glasova Bošnjaka i Hrvata su bili protiv prijedloga Đurića.⁶⁸⁹

Predlagaču *Zakona o otkupu kmetova* se žurilo da se isti što prije usvoji u Saboru. Tako da su zahtijevali nastavak saborske sjednice. Sjednica Bosanskohercegovačkog sabora nastavljena je 24. januara 1911. godine. Tada se

⁶⁸⁶ „Iz bosanskohercegovačkog sabora“, *Sarajevski list*, br. 2, 1911, str. 3.

⁶⁸⁷ „Iz bosanskohercegovačkog sabora“, *Sarajevski list*, br. 2, 1911, str. 3.

⁶⁸⁸ „Iz bosanskohercegovačkog sabora“, *Sarajevski list*, br. 2, 1911, str. 3.

⁶⁸⁹ „Iz bosanskohercegovačkog sabora“, *Sarajevski list*, br. 2, 1911, str. 2.

vodila specijalna debata. Izvjestitelj Milošević je ostao kod odborskog prijedloga, da naslov *Nacrta zakona* ostane po prijedlogu dr. Jankijevića. Nikola Đurić je obrazložio da je njegov prijedlog dat na široj podlozi, pri čemu je istaknuta riječ „težak“, pod čijim je imenom on podrazumijevao sve one koji rade na zemlji. Ovdje nije mislio ispustiti čifčije, nego je sa navedenim prijedlogom obuhvatio sve siromašne seljake, koji nemaju zemlju. Istakao je da ni Vlada ni Sabor ne idu u tom pravcu da uštede tamo gdje treba pomoći.⁶⁹⁰

I kod bošnjačke muslimanske strane sa velikim oprezom se gledalo na agrarno pitanje i na odnos zemljoposjednika aga i begova i čifčija. Karakteristično je to da je baš u vrijeme seljačkih nemira došlo do izvjesnih stavova kod jednog dijela krupnih zemljovlasnika o potrebi obligatornog rješenja agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini. To se dešavalo u vrijeme intenzivne kampanje i nagovještaja donošenja zakonskih osnova za fakultativno rješavanje čifčijskog pitanja u Bosni i Hercegovini. Jedan broj bosanskohercegovačkih zemljoposjednika nije bio za takav pristup, te su na terenu provodili izvjesne aktivnosti, s ciljem pridobijanja što više onih koji su bili za jednu obligatornu, ili pak, drugu fakultativnu soluciju otkupa čifčija. Po izvještaju kotarskog predstojnika iz Prijedora,⁶⁹¹ od 22. augusta 1910. godine narodni poslanik Omer ef. Čirkinagić je obilazio svoj izborni kotar da bi zemljoposjednike pridobio za obligatorno rješenje agrarnog pitanja.⁶⁹² Naravno, bilo je i drugih primjera i sa jedne i sa druge strane u borbi zauzimanja što bolje pozicije, kad je riječ o rješavanju pitanja otkupa čifčijskih selišta u Bosni i Hercegovini, a prije donošenja *Zakona o fakultativnom otkupu kmetovskih selišta* u Bosni i Hercegovini.

Donošenju *Zakona o otkupu kmetovskih selišta* prethodila je određena procedura, politička borba, koja se najupečatljivije manifestovala polemikom poslanika srpskog i bošnjačkog naroda. Oko donošenja *Zakona o otkupu kmetovskih selišta* bilo je puno polemike i različitih stavova. Zemljoposjednici nisu baš vjerovali da je to dobro rješenje za njih. Takav stav su pokazale brojne debate i polemike u Zemaljskom saboru, poput one Omera ef. Čirkinagića koji je na sjednici Bosanskohercegovačkog sabora od 24. marta 1911. godine, iskazao otvoreno protivljenje donošenju ovog *Zakona*. On je smatrao, kada bi se uveo ovaj *Zakon*, isti bi bio od sudbonosnih posljedica za bosanskohercegovačke muslimane, a naročito bi došlo do velikog pokreta i seobe istih. Isti je ukazao na potrebu poštovanja odredba *Saferske naredbe*, koje je njegovo Veličanstvo, okupacijom Bosne i Hercegovine prihvatilo, te je istakao carsku *Proklamaciju* iz 1878. godine, u kojoj su priznati stari zakoni i prava zemljoposjednika. Čirkinagić

⁶⁹⁰ „Iz bosanskohercegovačkog sabora“, *Sarajevski list*, br. 2, 1911, str. 2.

⁶⁹¹ Zanimljiva informacija odnosi se na činjenicu, da je kotarski predstojnik J. Pl. Mikuli imenovan na izvanrednoj sjednici gradskog vijeća u Prijedoru, održanoj 5. decembra 1883. godine, počasnim građaninom grada Prijedora. Na taj način priznato mu je neumorno staranje za napredak i kulturni razvitak ovog grada, kao i dobročinstva koje je učinio za opštu narodnu privredu. *Sarajevski list*, br. 144, od 6. decembra 1883.

⁶⁹² H. Kapidžić, *Agrarni odnosi*, str. 91; ABiH, ZMF, Pras, Nr. 1391.

je ukazao i na veoma težak položaj zemljoposjednika te je shodno tome tražio zaštitu protiv čifčijske samovolje. No, zbog složenosti stanja u oblasti agrara, istakao je ipak, da će glasati za zakonsku osnovu o fakultativnom otkupu.⁶⁹³

U debati povodom Zakonske osnove o davanju zajmova za dobrovoljan otkup čifluka, poslanici su iznosili brojne argumente, kojima su nastojali dokazati da je osnova rješenja agrarnog pitanja za koje se oni zalažu koristna i pravedna za obje strane agu i čifčiju, a isto tako i za državu. Rasprava po navedenom agrarnom pitanju se dijelila na tri nacionalna kluba i predstavnike Vlade, koji su kao opravdanje za fakultativni otkup navodili njegovu korisnost po obje strane, kao i pravednost.⁶⁹⁴

Narodni poslanik Petar Kočić govorio je na Saboru u ime svoje i u ime svojih drugova iz treće kurije, koji nisu bili članovi Srpskog kluba. Isti se osvrnuo na agrarne prilike u starom Rimskom carstvu, Misiru, a onda je govorio o agrarnim prilikama u balkanskim državama, a naročito Bosni. Posebno se osvrnuo o agrarnim prilikama u Banja-lučkom kotaru, iznoseći statističke podatke u svih 95 katastarskih opština. Isti je kritikovao predloženi *Zakon o fakultativnom otkupu kmetova*, posebno je imao primjedaba o fakultativnom otkupu, te je iznio mišljenje da se time neće doći do željenog rješenja agrarnog pitanja. Također je istakao da ovaj *Zakon* može otvoriti široko polje bezdušnim posrednicima i špekulantima, što može donijeti štetu samo čifčijama. Spomenuo je reakciju "Hrvatske narodne zajednice", što ga je uputila svojim članovima, u kojem se traže statistički podaci o svim katoličkim čifčijama u pojedinom kraju, te je iskazao bojaznost, da se ovim pomoću muslimanskih zemljovlasnika želi uglavnom ići na ruku katoličkim čifčijama, dok će se stvoriti situacija da se pravoslavne čifčije zapostave. Na kraju, Kočić je govorio o potrebi razvrgnuća postojećih veza između čifčija i zemljovlasnika, jer samo tako moglo bi se valjano agrarno pitanje riješiti. Zbog iznesenih primjedaba Petar Kočić se izjasnio da će glasati protiv *Zakona o fakultativnom otkupu kmetova*.⁶⁹⁵

Diskutanti iz reda Muslimanskog kluba nastojali su dokazati da obligatorni otkup čifluka ne bi nikome donio korist, pa ni čifčiji koji bi u novim okolnostima bio izložen raznim uticajima od čega je bio zaštićen u čiflučkom odnosu. Obligatorni otkup bi značio masovno iseljenje i siromašenje Bošnjaka i imao bi negativne posljedice za čitavu zemlju. Omer ef. Čirkinagić je izrazio bojazan da bi obligatorni otkup za Bošnjake imao nesagledive posljedice.⁶⁹⁶ Na sjednici Bosanskohercegovačkog sabora od 22. marta 1911. godine prisutnima se obratio i narodni poslanik Derviš-beg Miralem, koji je istakao da je postojeći odnos između čifčije i age privatnopravne naravi. Govornik je polemisao sa

⁶⁹³ „Iz bosanskohercegovačkog sabora“, *Sarajevski list*, br. 75, 1911, str. 2.

⁶⁹⁴ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 135; BHS, I/1910/1911, 51. sjednica, 701. i 704.

⁶⁹⁵ „Iz bosanskohercegovačkog sabora“, *Sarajevski list*, br. 75, 1911, str. 2.

⁶⁹⁶ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 135; BHS, I/1910/1911, 86. sjednica, 1226.

pristalicama protivnog načela, a naročito ističe (zabacuje) eksproprijaciju čifčijjskih selišta, čime bi se muslimanski milet upropastio. Isti se izjasnio da će glasati za predloženu zakonsku osnovu.⁶⁹⁷

Austrougarskoj vlasti se žurilo kako bi donijela propise o fakultativnom otkupu čifčijjskog selišta. Kako bi se ubrzalo donošenje *Zakona o fakultativnom otkupu kmetskih selišta*, najviši predstavnici austrougarske vlasti su uzeli izravno učešće u donošenju istoga. Tako se na sjednici Bosanskohercegovačkog sabora od 21. marta 1911. godine obratio i baron Benko, koji je istako da mu je stalo do donošenja *Zakona o fakultativnom otkupu kmetovskih selišta*. Tim povodom u svom izlaganju u Saboru, baron Benko je istakao slijedeće: "Prebacivalo se, i danas se još prebacuje Vladi od strane štampe, kao i u skupštinama i od strane pojedinih drugih faktora, da od godine 1878. nije ni pokušala, a kamoli započela rješavati agrarno pitanje, ili niti ga barem djelimično provela, makar da se okupacija ovih zemalja po Monarhiji u prvom redu opravdala agrarnim neprilikama, koje su već postale nesnosne. Neću ovdje da ispitujem, da li ova argumentacija, koja se često koristi potiče iz čistog neznanja činjenica ili iz stanovitih privrednih i socijalno-političkih aspiracija. Dosta je da ovdje ustanovim, da taj prijekor nije nikako opravdan. Gospodo moja, kad pomislimo da je agrarno pitanje do 1878. godine u ovim zemljama davalo povoda uzbudjenjima i neprekidno smetalo državni poredak, to smo ga u srazmjerno kratkom vremenu potpuno i riješili. Ovo agrarno pitanje nije naime postojalo u otkupu čifčijjskih selišta, kako se danas često puta tvrdi, sa interesovane strane, nego kako je to Njegova Preuzvišenost zajednički ministar finansija baron Burijan nepobitno dokazao u odboru austrijske delegacije 29. oktobra 1910. godine u tome, da su pravni temelji odnosa između age i čifčije utvrđeni i da je objektivnim presuđivanjem stvoreno jamstvo za obostrano poštivanje prava i dužnosti. Apsolutna nesigurnost pravde, koja je na polju agrara, kao i na drugim područjima vladala u ovim najuljudnijim zemljama europske Turske, bila je uzrok da je odnošaj između age i čifčije kroz decenije pomućivan pa je šta više opet ovamo dovodio do smetnja u državnom i društvenom poretku".⁶⁹⁸

Srpski poslanici su predstavljali fakultativni način rješenja agrarnog pitanja kao izuzetno nepogodan koji bi vodio preкупљivanju čifčija i prezaduženih seljaka, a s druge strane u seljacima koji bi do zemlje došli obligatornim otkupom Monarhija bi dobila lojalne podanike. Ono što je najviše smetalo srpskim poslanicima, i općenito srpskom vođstvu, u rješavanju čiflučkih odnosa fakultativnim načinom bio je spor tempo prelaska zemlje u ruke Srba. U ovoj borbi za zemlju oni su bili nestrpljivi kako bi pravoslavni seljak što prije došao do zemlje, čime bi Bošnjaci izgubili bazu svoje političke moći i društvenog uticaja. Kako će se kasnije pokazati interes države nije bio prelazak zemlje u ruke Srba, bilo seljaka, bogatih pojedinaca ili finansijskih institucija. Petar Kočić je tvrdio da

⁶⁹⁷ „Iz bosanskohercegovačkog sabora“, *Sarajevski list*, br. 75, 1911, str. 2.

⁶⁹⁸ „Iz bosanskohercegovačkog sabora“, *Sarajevski list*, br. 75, 1911, str. 2.

bi zbog prezaduženosti seljaci po prvoj nerodici došli na prosjački štap. S druge strane, od seljaka koji bi se oslobodio obligatornim načinom i država bi imala koristi. Srpski poslanici su smatrali da obligatorni otkup ne bi bio štetan ni za nasljednog zakupnika, i imali su za potrebu opovrgnuti tezu da bi obligatorni otkup pokrenuo iseljavanje Bošnjaka, ističući da su se konzervativni elementi iseljavali iz drugih razloga, kako je tvrdio Milan Srškić. Bošnjački zemljoposjednici su odlazili u gradove kako bi povećali ekonomsku snagu.⁶⁹⁹

Hrvatski poslanici HNZ su u Saboru isticali argumente zašto je fakultativni otkup bolji od obligatornog, da će zemlja biti bolje obrađivana, kada postane vlasništvo zakupnika i da treba raditi na tome da zakupnik dobije zemlju. Postepenim otkupom čifluka narod i zemlja bi izbjegli krizu koja prati svaku naglu promjenu. Zbog nedovoljno razvijene privrede, novoakumulirani kapital se ne bi mogao uložiti u rentabilne poslove, a seljak, iako bi radio intenzivno, zbog loših komunikacija ne bi mogao prodati svoje proizvode. Bio je ubjeđenja da će aga sigurno pristati na prodaju čifluka, ako se zakupnik pokaže dobrim i valjanim radnikom. S druge strane, namećući na silu obligatorni otkup, Bošnjaci bi se mogli "zainatiti", što bi prouzrokovalo velike probleme oko rješenja agrarnog pitanja.⁷⁰⁰

Svoje stavove o donošenju *Zakona o otkupu kmetskih selišta* imali su i drugi bošnjački narodni poslanici. Tako je narodni poslanik Paša-beg Kulenović - Bajbotović govorio na zasijedanju Sabora o odnošaju između aga i čifčija, pri čemu je kazao da su mnogo krive agitacije raznih zemljišnih špekulanata, što su odnosi između age i čifčija nategnuti. Trebalo bi čifčije uputiti na bolje obrađivanje zemlje, pa bi onda i njima i agama bilo bolje. Iako je imao određene sumnje na neke odredbe ponuđene zakonske osnove, ipak se izjasnio da će glasati za predloženu zakonsku osnovu sa promjenama agrarnog odbora.⁷⁰¹

Između bošnjačkih i srpskih poslanika u Saboru se razvila žestoka debata i oko historijskog prava na čiflučku zemlju. Muslimanski klub u ovoj raspravi uglavnom je predstavljao Mustaj-beg Mutevelić, koji je polazio s pozicije da su muslimanski posjednici starosjediodci, a zemlja bosanskih aga i begova je njihova baština još od srednjeg vijeka koju su im Osmanlije priznale prilikom osvajanja Bosne, kada je bosanska vlastela mahom prešla na islam. Istaknuo je dalje da pravoslavni narod u Bosni nije starosjedilački već doseljenički narod iz Stare Srbije, koji se u Bosnu naseljavao u doba osmanske vladavine. Srpski poslanici su išli za tim da dokažu da su najveći broj tadašnjih aga i begova uzurpatori, bivše timarije i zijametlije, koje su državnu zemlju dobijenu na uživanje pretvorili u baštinu. Razmatrajući pitanje vlasništva nad zemljom Petar Kočić je istakao da

⁶⁹⁹ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 136; BHS, I/1910/1911, 86. sjednica, 1945.

⁷⁰⁰ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 137; BHS, I/1910/1911, 23. sjednica, 830.

⁷⁰¹ „Iz bosanskohercegovačkog sabora“, *Sarajevski list*, br. 75, 1911, str. 2.

je sultan u pokorenoj državi zemlju mogao davati muslimanima i pod desetinu, ali je isticao da je to bio rijedak slučaj i da je zemlja najčešće davana spahijama kao timar ili zijamet. Prema Kočićevom mišljenju spahije na početku osmanske uprave nisu bili domaći sinovi nego stranci, porijeklom iz Azije. Tek u vrijeme anarhije u Osmanskom carstvu asimilirani stranci su prigrabili svu vlast u Bosni, pretvarajući carske zemlje u svoje baštine.⁷⁰² Milan Srškić je pak, isticao mogućnost osvajanja gradova od strane Bošnjaka, ukoliko bi se agrarno pitanje riješilo obligatornim načinom. To se naravno nije temeljilo na činjenicama. Jer po popisu iz 1910. godine od ukupno 10.463 zemljoposjednika s čifčijama u Bosni i Hercegovini, njih 5.687 (54,3%), već je živjelo u gradovima.⁷⁰³

Donosioc ovog zakonskog rješenja imao je za potrebu da naglasi da ova zakonska osnova može donijeti mnogo koristi i gospodarima zemlje, pošto se kao što je poznato, sa zemljišta, koja su bila pod čifčijom, slabo nalaze kupci - osim samoga čifčije koji je davao onoliko, koliko je to zemljište i vrijedilo. Prema tome, mišljenje vlasti je išlo u pravcu da je vrijednost zemljišta rasla i zbog činjenice da se čifčijama olakšavalo otkupljivanje. Još u spomenutom carevom ručnom pismu jasno je rečeno: "samo dobrovoljno otkupljivanje čifčijskih selišta može biti predmet ove zakonske osnove, pošto bi se obligatorno otkupljivanje čifčijskih selišta teško dalo složiti sa zakonima, što vrijede za posjed zemljišta, i pošto bi njima došlo do takvog poremećaja privrede, da se ne bi kako valja zaštitili ni interesi čifčija, ni gospodara zemljišta, pa bi nastala nesigurnost i ogromna šteta za ekonomske prilike cijele naše zemlje".⁷⁰⁴ Naime, predlagač je smatrao, da bi obligatorno otkupljivanje zemljišta, koje bi se provelo bez obzira na privrednu valjanost čifčija, dovelo do toga, da bi već za malo godina propala većina oslobođenih malih selišta i došla opet u ruke samo nekolicini velikih vlasnika zemlje. Tako bi se današnje stanje opet povratilo za privredu i narodno gospodarstvo. U interesu onih, kojih se tiče, i napretka cijele zemlje istaknuto je u čl. 1. ove zakonske osnove prema izražaju. Posebno se isticala važnom činjenica da je ovim zakonskim rješenjem bilo predviđeno da se čifčijska zemljišta može otkupljivati samo dobrovoljnom pogodbom između dotičnog gospodara zemlje i čifčija. Na isti način, kao i kod dobrovoljne pogodbe između gospodara zemlje i čifčije (član. 3), predviđeno je bilo da se ujamčuje čifčijama potrebna novčana pripomoć zemaljske uprave i onda, kada se s uspjehom služe pravom prekupa, što im po zakonu pripada na njihova zemljišta. Tako da se čifčijska zemljišta mogu otkupljivati samo onda kad je to korisno za čifčiju i gospodara zemlje, ako se čifčijama da hipotekarni zajmovi i to do iznosa cijele cijene, dotično do potpune vrijednosti dotičnog zemljišta. Istaknuto je da je upravo toj potrebi odgovarala posve ova osnova, jer član. 7. određuje da zajma valja toliko dati, koliko ga prema

⁷⁰² E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 138.

⁷⁰³ Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo 1991, str. 47.

⁷⁰⁴ "Zakon o obrovoljnom otkupljivanju kmetova", *Sarajevski list*, br. 173, od 20. jula 1910, str. 1.

imanju molitelja zajma apsolutno treba, da mu se otkupi zemljište, no da zajam ne smije da premaši vrijednost, koju vlast ustanovi procjenom. Vjerovalo se da će se upravo odredbama ovoga paragrafa stati na put lakomislenom zaduživanju preko iznosa, koji zaista treba za otkup, pošto je bilo predviđeno da će se u ime zajma davati samo toliko, koliko po zvaničnim izvidima zašto baš treba, gledajući pri tome na to, da čifčiji ostane dosta novca za racionalno obrađivanje zemljišta. No, u citiranom je paragrafu bilo predviđeno i to, da se u ime zajma može dati i potpuna vrijednost procjene dotičnog zemljišta, tako, da je time uklonjena glavna mana ranijeg načina otkupljivanja, kada se redovno davala samo polovina dotičnog iznosa za otkup.⁷⁰⁵

Istaknuto je da se vanredno povoljnim mogu nazvati uslovi, uz koje po ovoj zakonskoj osnovi se može dobiti zajam. Dalje se bez štete za interese zemaljskih finansija ne bi smjelo ići u beneficijama za davanje zajmova čifčijama. Za nabavljanje novca, potrebnog za dobrovoljno otkupljivanje čifčijskih zemljišta, ovlaštena je pk. (čl. 4) ove osnove Zemaljska uprava, da izdaje zadužnice, koje glase na donosioca i mogu se ždrijebati. Od takvog dobijenog novca predviđeno je bilo da se po (čl. 5) osnovi daju zajmovi za gruntovničko osiguranje i ujedno uz prenos prava vlasništvo na predašnjeg čifčiju, i to uz istu kamatnu mjeru, koju bi sama zemlja morala davati za zadužnice (čl. 10). Uz to se po dotičnim odredbama osnovne kamatne mjere ne smije povećati nikakvim sporednim izdacima, ni pristojbama, pošto se neizbježivi izdaci oko izvršavanja zajmova i troškovi pisanja i manipulacije i sl, pa i sami troškovi i gubici, što eventualno nastanu kod unovčavanja izdatih zadužnica, ne smiju prenijeti na onoga, koji uzima zajam, nego ih mora namiriti zemaljski erar. Osim kamata, koje, kao što je već rečeno, ne smiju da premaše kamatnu mjeru zaduženja, i osim amortizacionih obroka ne smiju dakle za onoga, koji uzima zajam, odatle nikakvi drugi tereti nastati, a uz to su po (čl. 16) osnove, potpuno oslobođeni od biljegovine i pristojbe svi podnesci, isprave, spisi i gruntovnički upisi, koji se tiču dobivanja i davanja zajmova za otkupljivanje čifčija.⁷⁰⁶

Ono što je bilo iskustvo u drugim zemljama kod provođenja ovakvih procesa koji su se odnosili na oslobađanja zemlje, a i u Bosni i Hercegovini kod otkupljivanja čifčija, bilo je uglavnom to, da se u ovoj osnovi radi o zajmovima iz sredstava zemlje, s tim što je bilo potrebno naglasiti, da se zajmovi mogu dati samo onim čifčijama, čija je samostalna egzistencija, ako se otkupe, zagarantovana njihovom privrednom valjanošću. To je načelo izraženo u (čl. 8) zakonske osnove, pa je stoga bilo ostavljeno Zemaljskoj vladi, da odlučuje o molbama za zajam. Radilo se o *Naredbi* koja je bila u interesu samoga čifčije i u općem privrednom interesu naroda, pošto je njome zagarantovano, da se uz pripomoć zemaljske uprave neće otkupljivati i one čifčije, koje, kad postanu samostalni, moraju propasti, jer nisu koliko treba, privredno valjani. Pošto su

⁷⁰⁵ "Zakon o dobrovoljnom otkupljivanju kmetova", *Sarajevski list*, br. 73, od 20. jula 1910, str. 1.

⁷⁰⁶ "Zakon o dobrovoljnom otkupljivanju kmetova", *Sarajevski list*, br. 73, od 20. jula 1910, str. 1.

zajmovi za otkupljivanje čifčija u ranijem periodu davani uz lošije uslove, stoga je bilo predviđeno da se po novoj zakonskoj osnovi da podrška i onim čifčijama koji su postali dužnici zbog lošijih uslova u ranijem procesu otkupa. Predviđeno je bilo da se ta pomoć da prije nego što ova osnova stupi kao *Zakon* na snagu. Zato je u (čl. 9) osnove bila uvrštena odredba, da se zajmovi za otkupljivanje čifčija, koji se već vraćaju, mogu uz iste uslove konvertirati, uz koje se po ovoj osnovi uopće daju čifčijски zajmovi.⁷⁰⁷

Uglavnom je bilo predviđeno da se zajmovi daju u gotovom novcu, na želju se interesanta može valuta dati i u obveznicama za otkupljivanje čifčija, a time se prodavcu zemlje ujedno daje prilika da svoju glavnica sigurno uloži (čl. 6). Kao što je uopće obično, bilo je predviđeno da se zajmovi vraćaju uz kamate za 30 do 50 godina na polugodišnje obroke. No, dužnik je bio obavezan, da posve ili djelimično vrati glavnica i prije isteka roka određenog za plaćanje, samo je u tom slučaju on morao, da tri mjeseca ranije otkaze dužni iznos ili da na rok otkaza plati uglavljenje kamate (čl. 13). Međutim, ukoliko se otkazna glavnica ne bi položila, nakon što prođe rok za otkaz, onda se s dužnikom može tako postupati, kao da je zanemario rok za plaćanje, što je određen u zadužnici, tj. od njega se po smislu (čl. 11) trebalo tražiti da plati zatezne kamate. U slučaju plaćanja glavnice prije vremena morao se taj rok za otkaz dotično to plaćanje uglavljenih kamata za rok otkaza s tog razloga tako urediti, da se za rad dobije potrebna stabilnost, a zemaljski erar sačuva od gubitaka, pošto će rijetko biti moguće, da se prije vremena vraćene glavnice odmah upotrebe uz istu kamatnu mjeru, koju je zemaljski erar morao da plaća za obveznice za otkupljivanje čifčija. Kako bi se olakšalo izdavanje obveznica i kako bi se učinili posebno prikladnim za korisno ulaganje glavnice, rečeno je u (čl. 17), da se smiju upotrebljavati i za ulaganje glavnice s popularnom sigurnošću. Ova je osnova, dakle, kao što se vidi po svemu, što je rečeno, vodila računa o svemu onome, što je kadro, da pomaže širenju slobodnog vlasništva zemlje dobrovoljnim otkupljivanjem čifčija i da, koliko se to može, osigura sigurniju socijalnu budućnost otkupljenih čifčija. S druge pak strane, vjerovalo se da ova zakonska obaveza čuva sva zatečena prava gospodara zemlje, pa se iz toga razloga vjerovalo da je ovaj *Zakon* urađen kako bi odgovarao i čifčijama i zemljoposjednicima, a na osnovu prilika koje su tražile ovakvo zakonsko rješenje.⁷⁰⁸

Pred glasanje u Saboru o *Zakonu o fakultativnom otkupu kmetova* došlo je do međustranačkog previranja, pri čemu je do izražaja došao primat nacionalno-političkih ciljeva građanstva nad agrarnim interesima seljaštva. Nakon neuspjeha Srpskog i Muslimanskog kluba da u agraru dođu do obostrano prihvatljivog rješenja, vođstvo MNO okrenulo se Hrvatskoj zajednici, koja je u međuvremenu usvojila obavezan otkup i u tom smislu potpisala sporazum sa Srbima. Kao uslov

⁷⁰⁷ "Zakon o dobrovoljnom otkupljivanju kmetova", *Sarajevski list*, br. 173, od 20. jula 1911, str. 1.

⁷⁰⁸ "Zakon o dobrovoljnom otkupljivanju kmetova", *Sarajevski list*, br. 173, od 20. jula 1911, str. 1.

od odricanja od obaveznog i prihvatanja fakultativnog otkupa, HNZ je tražila da Bošnjaci podrže u Saboru njen prijedlog *Zakona o zvaničnom narodnom jeziku* u Bosni i Hercegovini, podnjet 30. januara 1911. godine.⁷⁰⁹ Međutim, MNO je insistirala na svojim državno-pravnim ciljevima, tj. na autonomiji Bosne i Hercegovine, pa je u prvom članu “hrvatsko-muslimanskog pakta” od 31. marta 1911. godine unijeta odredba da Muslimani stoje na stanovištu autonomije Bosne i Hercegovine, u kakvom god državnompravnom sklopu bila Habsburška monarhija. Ovo insistiranje je primljeno sa razočarenjem u hrvatskim političkim krugovima izvan Bosne i Hercegovine, ističući da Hrvati na državno-pravnom planu u Bosni i Hercegovini nisu ništa dobili, za ustupke koje su dali Bošnjacima u agrarnom pitanju.⁷¹⁰

Srpski klub je nastojao izbjeći potpuni raskid sa Bošnjacima. Još 2. decembra 1910. godine Emil Gavrilica je javio Grigoriju Jeftanoviću “da se u pogledu fakultativnog otkupa čifčija mora pošto-poto postići sporazum sa Muslimanima, makar oni ništa i ne popustili, jer to traže opšti interesi”. Već drugog dana saborske debate o prijedlogu *Zakona o fakultativnom otkupu kmetova*, 5 aprila 1911. godine Gavrilica pismom izražava zadovoljstvo Jeftanovićevim govorom⁷¹¹ i time što su Petar Kočić i Šćepan Grđić dosta umjereno govorili. Pri čemu je istaknuo: “Poslije vašeg govora jako je pala cijena i vrijednost usluga katolika, koji su mislili činiti Muslimanima”.⁷¹² Vlastima je pošlo za rukom da po konačnom glasanju o *Zakonu o fakultativnom otkupu kmetovskih selišta* formira potrebnu većinu u Saboru. Jedan dio Srpske narodne organizacije, njen trgovački dio, koji je nastojao da održi veze sa Muslimanskom narodnom organizacijom, sa Gligorijem Jeftanovićem i Vojislavom Šolom na čelu, pristupio je vladinoj većini u Saboru. Tako je bilo svjesno da će fakultativni način rješavanja čiflučkih odnosa u bosanskohercegovačkom Saboru biti podržan od velike većine poslanika, i pored snažne opozicije koju je vodio Petar Kočić.⁷¹³

U generalnoj debati povodom zakonskog prijedloga o fakultativnom otkupu čifčija, civilni adlatus baron Benko, tvrdio je u svom eksponatu od 3. aprila 1911. godine da agrarno pitanje nije ni postojalo u formi otkupa čifčija, već u stvaranju pravne sigurnosti između čifčije i age. U završnoj riječi on je naglasio slijedeće: „Vlada može dakle mirne savjesti, potvrditi da je agrarno

⁷⁰⁹ M. Gros, *Hrvatska politika u BiH*, str. 49.

⁷¹⁰ M. Imamović, *Agrarno pitanje*, str. 161; *Musavat*, br. 25, 3. maj 1911: Uporedi: *Zeman*, br. 2, 5. septembar 1911.

⁷¹¹ Arhiv Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (dalje: Arhiv ANU BiH), *Zbirka Eisner*. Jeftanović 21. aprila 1911. godine piše svojoj kćerci Dragici i zetu Miroslavu Spaljakoviću da mu je „osobito drago, što je srpska štampa tude (tj. u Beogradu) ovako lijepo moj govor propratila“. On je istoga dana poslao i sinu Manojilu primjerak radikalne *Samouprave*, gdje se hvali njegov govor.

⁷¹² M. Imamović, *Agrarno pitanje*, str. 161; Arhiv ANUBiH, *Zbirka Eisner*.

⁷¹³ E. Radušić, *Odnos vlasti i domaćih političkih snaga*, str. 2.

pitanje, tačno počela sa željom da ga brzo i uspješno riješi. I nakon sporenja i odbijanja od strane jednog broja narodnih poslanika, Bosanskohercegovački sabor je većinom glasova primio zakonski prijedlog o davanju zajmova za dobrovoljni otkup kmetских selišta. Apsolutnom većinom 5. aprila 1911. godine, izglasan je vladin prijedlog zakona o fakultativnom otkupljivanju čifčija. Uz vladinu većinu su pristali i srpski poslanici na čelu sa Jeftanovićem. Poslije izglasavanja u Saboru, zakonski prijedlog o davanju zajmova za dobrovoljni otkup čifluka u Bosni i Hercegovini sankcionisan je od strane cara i postao Zakon 31. maja 1911. godine.⁷¹⁴ U takvoj situaciji 12 srpskih poslanika, po pristanku svih ostalih⁷¹⁵ glasali su za fakultativni otkup. Zauzvrat šestorica članova Muslimanskog kluba nisu potpisali pakt sa Hrvatima. Ovakav ishod rasprave i glasanje o *Zakonu o fakultativnom otkupu kmetova* protumačen je kao pobjeda vladine politike, jer su za jedan takav značajan projekat glasali predstavnici sva tri konfesionalno-nacionala kluba u Bosanskom saboru.⁷¹⁶ U tom smislu, vjerovalo se da će Sabor kao najviše narodno predstavništvo ovim *Zakonom* riješiti složeno čifčijjsko pitanje. Činjenica je, da se vladin zakonski nacrt, a s njim i načelo dobrovoljnog otkupljivanja čifčija prihvatile sve stranke u Saboru, čak i jedan veliki dio Srba, i navodno se po tome vidjelo, da se duboko uvriježilo uvjerenje o tome, da je ovo načelo ispravno i korisno i da isto treba u praksi - životu provesti. Istaknuto je da je pitanje otkupa čifčijjskih selišta prošlo sve naše društvene slojeve.⁷¹⁷

Zakon o fakultativnom otkupu kmetova, koji je dobio carevu sankciju u junu 1911. godine. U nekim srezovima odmah nakon donošenja *Zakona o fakultativnom otkupu kmetova*, počelo je naglo otkupljivanje čifčija. Kasnije će potkraj 1911. godine otkup nešto oslabiti.⁷¹⁸ Konstatujući sve nezgode i teškoće koje su čifčije imali prilikom ranijeg otkupa i zaduživanja kod Zemaljske banke, drugih novčanih zavoda i zelenaša, Zemaljska vlada je smatrala da će novi sistem kreditiranja od strane države putem dugoročnih zajmova (30 do 50 godina) sa umjerenom kamatnom stopom od 4,50%, omogućiti čifčiji povoljnije uslove za dobijanje slobodnog posjeda, na kojem će moći da razvija napredniju poljoprivrednu djelatnost. Smatralo se, isto tako da će novi *Zakon o fakultativnom otkupu kmetova* stvoriti povoljne uslove za formiranje slobodnog seljačkog staleža, koji će biti u stanju da, uz pravovremeno oduživanje, razvije savremenu poljoprivredu. Ali se isto tako smatralo da novi zakon štiti prava i interese veleposjednika i da zakon odgovara postojećim odnosima u zemlji.⁷¹⁹

⁷¹⁴ Zakon je objavljen u *Glasniku zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, 13. juna 1911.

⁷¹⁵ Dr. Nikola Stojanović, Bosanskohercegovačka politika od 1883-1917. godine, u: *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, Beograd 1933, str. 141.

⁷¹⁶ M. Imamović, *Agrarno pitanje*, str. 161.

⁷¹⁷ "Novi zakon o kmetovima", *Sarajevski list*, br. 80, 1911, str. 1.

⁷¹⁸ Đ. Krstić, *Agrarna politika u BiH*, str. 95.

⁷¹⁹ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 91-92; ABiH, ZMF, VI, Kmetemablosting, Verwaltung-sbericht pro 1914/15.

U suštini, ova zakonska osnova je ozakonila već postojeću praksu sporazumnog otkupa čiflika, pri čemu se od tada kao posrednik u ovom poslu pojavljuje država koja je do potrebnog novca trebala doći izdavanjem obveznica.⁷²⁰

Cilj austrougarske vlasti je bio da u duhu zadovoljenja i čifčija i zemljoposjednika riješi ovo složeno pitanje. Da i jedni i drugi budu zadovoljni, da čifčija ne bude socijalno ugrožen, a da aga, beg zemljoposjednik ekonomski ne oslabi. To je bilo teško u praksi provesti, jer ponuđenim rješenjem otkupa čifčija fakultativnim otkupom nisu bili zadovoljni ni jedni ni drugi. No i pored toga, Bečki dvor je bio istrajan da ove složene agrarne procese u Bosni i Hercegovini riješi na ovaj način, te je od sudionika u ovom procesu tražio saradnju i podršku.⁷²¹ Na tom planu, prvi korak je donošenje novog zakona koji je omogućavao novi oblik otkupa čifčija. Taj oblik je trebao da zadovolji interes čifčija, zemljoposjednika i države. Ono što je novina i posticaj i za čifčije i age zemljoposjednike jeste to da je do stupanja na snagu *Zakona o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetskih selišta*, Vlada posredovala u davanju zajmova kod Zemaljske banke do polovice vrijednosti zemljišta, dok je ostala sredstva trebao obezbijediti čifčija. Po novom *Zakonu*, cijeli iznos je stavljala zemaljska uprava na raspolaganje iz zemaljskih sredstava uz istovremeno izdavanje zadužnica, koje su glasile na donosioca, uz rok otplate od 30-50 godina uz polugodišnje plaćanje anuiteta.⁷²²

Političke i nacionalne elite bile su mišljenja da će se donošenjem *Zakona o otkupu kmetskih selišta* dovesti do smirivanja strasti u zemlji, i da će svi pozvani faktori učiniti sve kako bi se provodio *Zakon o otkupu kmetskih selišta* i na taj način bi se uticalo na stabilizaciju međukonfesionalnih i socijalno-ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini. Predstavnici vlasti i političkog života imali su za potrebu istaći koristi, koje će navodno donijeti *Zakon o otkupljivanju kmetskih selišta*. Vjerovalo se da će novi *Zakon o otkupu kmetskih selišta* zaštititi, zadovoljiti kako agu-bega tako i čifčiju, što je pri tome glavni razlog, koji proističe iz načela pravne države. Zemljoposjednik, aga ili beg, od kojeg se otkupljuje čifčijsko selište, ovim *Zakonom* će biti sačuvan od štete, jer će navodno dobiti ekvivalent, što će moći korisno da upotrijebi. S druge strane, čifčija, koji sebe otkupljuje, doći će u takav položaj, da može ekonomski ići naprijed. Ovo i zbog činjenice, jer će država isplatiti za njega otkupnu svotu, a on, otkupljeni čifčija, vratiće svoj dug zemlji pod uslovima koji su za njega apsolutno snošljivi. Time će njegov dalji opstanak biti osiguran, te će se njegova aktivna proizvodna snaga podudarati sa njegovim pasivnim opterećenjem. Vjerovalo se u to da čifčija zemljoobrađivač, čim dakle stane na svoje noge, od njegovih ruku, njegovog mara i truda i od

⁷²⁰ E. Radušić, *Odnos vlasti i domaćih političkih snaga*, str. 2; E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 126-164.

⁷²¹ "Nezvanično – iz bosanskohercegovačkog zemaljskog sabora", *Sarajevski list*, br. 74, 1911, str. 1-2.

⁷²² ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici, Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1911. godinu*, str. 32.

njegove ekonomske vrijednoće zavisice napredak i ekonomska snaga slobodnog težaka. U nekim procjenama računalo se da otkup čifčija predstavlja neku vrstu mjerila za proizvodnu radinost i ekonomski kvalitet seljaka uopšte. Od strane zakonodavca se skrenula pažnja, da u koga ne bude takve ekonomske energije – taj će seljak propasti i takvom seljaku nema pomoći. Zato se smatralo da je za zemlju korisnije da ima više dobrih čifčija, nego li rđavih slobodnih seljaka.⁷²³

Vjerovalo se da što se samog otkupa čifčija tiče, da će novi *Zakon* u velikoj mjeri podstreknuti samu stvar te normalnim i prirodnim putem automatično srediti agrarno pitanje. Jer se smatralo da je to već samo po sebi nekakva pojava modernog duha vremena, koja se dnevno opaža, da zemljoposjednik aga i čifčija teže za tim, da budu nezavisni jedan od drugoga. No, kako i u drugim životnim pitanjima, tako i u ovom slučaju nije volja bila jedini odlučujući faktor, nego suviše prilike vremena koje su pri tome prava motorna snaga. Istaknuto je da je u tome ta velika ekonomska i social-politička vrijednost novoga dijela, što ga je naše mudro zakonodavstvo stvorilo.⁷²⁴

Rezultati otkupa čifčijских selišta po osnovu *Zakona o fakultativnom otkupu kmetova*

Kako bi se bolje razumjelo pitanje stanja u agraru u Bosni i Hercegovini, nakon donošenja *Zakona o otkupi kmetских selišta*, veoma je bitna imati spoznaju o socijalnoj struktura stanovništva i opštim prilikama na selu. O vrsti posjeda, njegovih vlasnika, kao i statusa seoskog stanovništva nemamo preciznih podataka. Najbolje podatke u tom pogledu nam daje Popis iz 1910. godine. Tako je krajem prvog desetljeća XX stoljeća, slobodnih seljaka muslimana bilo 47,5%, dok je čifčija hrišćana bilo 52,5%. Zemljoposjednika (aga i begova) bilo je 10.463 koji su posjedovali oko 900.000 ha zemlje, dok je cjelokupna površina posjedovne zemlje iznosila 1.700.000 ha. Tako je oko 10.000 zemljoposjednika posjedovalo 53% cjelokupne površine i 79.677 porodica čifčija.⁷²⁵ Navedena socijalna struktura seoskog stanovništva imala je uticaja na ukupne agrarne odnose u Bosni i Hercegovini, koji su se prenosili i na vjersko-konfesionalne. S druge strane, veličina posjeda, koja je bila nepovoljna, jer je dominirao sitni seoski posjed, je uticala na ekonomski status seljačke populacije, pa tako i zemljoposjednika i čifčije. Posebno usitnjen zemljišni posjed je bio kod slobodnog seljaka, gdje je preovladavalo sitno i malo gazdinstvo, jer je 76,9% slobodnih seljaka posjedovalo posjede manje od 5 ha zemlje, dok posjedi koje su obrađivale čifčije

⁷²³ “Novi zakon o kmetovima”, *Sarajevski list*, br. 80, 1911, str. 1.

⁷²⁴ “Novi zakon o kmetovima”, *Sarajevski list*, br. 80, 1911, str. 1.

⁷²⁵ *Popis stanovništva Bosne i Hercegovine za 1910. godinu*, Sarajevo 1912; M. Ivšić, *Les Problemes agraires en Jugoslavie*, Paris 1926, str. 229-234; *Seljačko gazdinstvo u Jugoslaviji*, Izdanje Izdavačke zadruge Politika i društvo s.o.j, sveska 29, Beograd 1939.

bili ravnopravno raspodijeljeni na osnovu površine i kretali su se od 2 do preko 10 ha oko 80%.⁷²⁶

Na ukupne agrarne odnose uticala je i konfesionalana struktura zemljoposjednika i čifčija. Po toj osnovi, po *Popisu* iz 1910. godine, stanje je bilo sljedeće:⁷²⁷

Konfesija	Posjednik sa čifčijama	Posjednici bez čifčija	Slodobni zemljoposjednici	Ukupno
Muslimani	9.537	3.021	77.518	90.076
Pravoslavci	633	760	35.414	36.807
Katolici	267	458	22.916	23.641

Po istom popisu iz 1910. godine, stanje čifčija po konfesionalnoj pripadnosti bilo je sljedeće:

Konfesija	Čifčija	Slobodnih zemljoradnika koji su ujedno bili i čifčije	
		Pretežno slobodni seljaci	Pretežno čifčije
Muslimani	3.653	1.458	1.223
Pravoslavci	58.920	7.462	9.322
Katolici	17.115	5.533	6.418 ⁷²⁸

Po popisu iz 1910. godine, postojala je i rubrika „ostalih“, koji su se bavili poljoprivrednom proizvodnjom, čija je struktura u konfesionalnom pogledu bila:

- 9.226 muslimana,
- 6.265 pravoslavnih,
- 4.190 katolika.⁷²⁹

Dakle, po osnovu prezentovanih podataka, a na osnovu Popisa iz 1910. godine, stanje ukupnog broja onih koji su se bavili poljoprivredom u Bosni i Hercegovini bilo je sljedeće:

- 105.636 muslimana (37,31%),
- 118.776 pravoslavnih (41,95%),
- 56.897 katolika (20,09%) i
- ostalih 1.854 (0,65%).⁷³⁰

⁷²⁶ M. Ivišić, *Les Problemes agraires en Jugoslavie*, Paris 1926, str. 229-234; *Seljačko gazdinstvo u Jugoslaviji*, Izdanje Izdavačke zadruge Politika i društvo s.o.j, sveska 29, Beograd 1939.

⁷²⁷ “Statistika poljoprivrednog stanovništva u Bosni i Hercegovini”, *Sarajevski list*, br. 108, 1911, str. 1.

⁷²⁸ “Statistika poljoprivrednog stanovništva u Bosni i Hercegovini”, *Sarajevski list*, br. 108, 1911, str. 1.

⁷²⁹ “Statistika poljoprivrednog stanovništva u Bosni i Hercegovini”, *Sarajevski list*, br. 108, 1911, str. 1.

⁷³⁰ “Statistika poljoprivrednog stanovništva u Bosni i Hercegovini”, *Sarajevski list*, br. 108, 1911, str. 1.

Navedeno ukazuje, da su pravoslavci i muslimani činili najveći udio poljoprivredno-seljačkog stanovništva u Bosni i Hercegovini, skoro 80%. Stoga je logično bilo da su tenzije između ove dvije konfesije u procesu rješavanja agrarnog pitanja bile najizraženije, te da su shodno tome isti bili i najzainteresiraniji za rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini. U tom nastojanju, jedni su bili zainteresirani, zemljovlasnici, koji su pretežno bili muslimani, da očuvaju svoj zemljišni posjed i da na istom povećaju poljoprivrednu proizvodnju, a drugi, koji su bili čifčije zemljobrađivači, pretežno pravoslavci su bili zainteresirani da promjene statusa vlasništva zemljišnog posjeda, na način da isti dobiju u vlasništvo. To je zadiralo u interes zemljoposjednika, te su otuda bila izražena suprotna stajališta ove dvije socijalne seljačke kategorije po pitanju rješavanja agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini.

Popis iz 1910. godine daje nam i druge brojne pokazatelje u oblasti poljoprivrede, koji su jasno vidljivi, a važni su za stvaranje potpunije slike o ovoj problematici u navedenom vremenu. Tako na primjer, kada se uporedi broj slobodnih zemljoradnika i čifčija u 1910. godini sa popisom iz 1895. godine, onda se jasno može vidjeti, da je broj slobodnih zemljoradnika znatno porastao u 1910. godini, uprkos tome, što nije u tome razdoblju postojao nikakav zakon o otkupu čifčija. To ukazuje da se proces otkupa čifčija neprestano odvijao. Tako iz navedene statistike se saznaje, da je broj slobodnih zemljoradnika, domaćina u procentualnom pogledu za 15 godina se povećao od 5,54% na 7,21%, tj. u 1895. godini bilo je slobodnih zemljoradnika domaćina 86.867, dok se u godini 1910. godine, taj broj se povećao na 136.854.⁷³¹ Do povećanog broja slobodnih seljaka došlo je dijelom zbog otkupa čifčija, a dijelom zbog dodjele zemljišnih parcela unutar porodičnih odnosa.

Nakon donošenja *Zakona o otkupu kmetovskih selišta* neophodno je bilo pristupiti primjeni istog na terenu. Za taj postupak važna je bila ukupna slika seoske populacije, odnosno status onih koji su svoju egzistenciju vezivali za zemlju. Pregled stanja seoske populacije daje nam *Popis stanovništva Bosne i Hercegovine iz 1910. godine*,⁷³² koji potvrđuje činjenicu da se poljoprivredom bavilo 1.668.587 ili 87,91%.⁷³³ Koliko je bilo među poljoprivrednim stanovništvom

⁷³¹ "Statistika poljoprivrednog stanovništva u Bosni i Hercegovini", *Sarajevski list*, br. 108, 1911, str. 1.

⁷³² Popis stanovništva Bosne i Hercegovine 1910. godine, obuhvatao je sve segmente stanovništva u Bosni i Hercegovini. Vidjeti više u: Sead Selimović, Senaid Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991. Demografske i socijalne promjene*, Tuzla 2007, str. 32-33.

⁷³³ Đorđe Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd 1955, str. 50. Postoje i malo drugačiji podaci od navedenih kada je riječ o tome koliko se stanovništva u Bosni i Hercegovini u navedenom periodu bavilo poljoprivredom. Tako se navodi da je broj osoba 1910. godine, kojima je poljoprivreda bila glavno zanimanje 1.643.201 ili 86,57%, trgovinom se bavilo 34.060 osoba, drvarskom i rezbarskom industrijom 15.937, stočarstvom i gostioničarstvom 16.507, obućarskom industrijom 10.359, priugotovljenjem kovina 14.788, transportnom industrijom 18.290, kućnom poslugom i nadničarstvom 27.947, javnom službom 35.597 osoba. *Napredak*, Hrvatski napredni kalendar, za 1913, str. 263-264.

posjednika, slobodnih zemljoobrađivača i čifčija, kao i radnika pokazuju uporedni podaci dati u prethodnim tabelama.⁷³⁴

Za provedbu *Zakona o otkupu kmetova* bila je važna uloga države. Stoga je Zemaljska vlada u Sarajevu ulagala napore kako bi putem jedne banke s primjerenim privilegijama pospješila proces otkupa čifčija davanjem prihvatljivih zajmova za tu svrhu. Radilo se o drugačijem pristupu, koji je na planu otkupa čifčijskih selišta garantirao bolje i izvjesnije rezultate. Važno je istaći da je iza ovakvog rješenja stajala Vlada u Beču i sam car Franjo Josif, što je ukazivalo koliko je agrarno pitanje i otkup čifčija bilo važno pitanje za Monarhiju.⁷³⁵ Mada su se prvih godina nakon okupacije vodeći faktori Austro-Ugarske izjašnjavali interno za ukidanje čifčijskih odnosa, zbog pomanjkanja potrebnih finansijskih sredstava za otkup čifčijskih selišta, rješenje tog vitalnog privrednog i društvenog problema bilo je odloženo na neodređeno vrijeme.⁷³⁶ Donošenjem *Zakona o otkupu kmetova* režim je nastojao da izvrši modernizaciju privrede i društva ostavljajući da se otkup čifčija odvija fakultativnim načinom uz obezbijedenje finansijskih sredstava od strane države za taj proces.

Nakon donošenja *Zakona o fakultativnom otkupu kmetovskih selišta*, proces otkupa čifčija je postao ubrzaniji, ali je i vrijednost zemljišta postala nešto veća. Proces prodaje čifčijskih selišta je ubrzan, čemu su težili i čifčije i zemljoposjednici. U novim okolnostima različito su prolazili krupni i sitni posjednici, koji su i kao sitni obrtnici, dućandžije, bili izloženi konkurenciji industrijske robe iz Monarhije. Zemljoposjednik, beg i aga, sve se više zaduživao i propadao, što osobito važi za sitnog agu. Paralelno sa otkupom čifčijskih selišta, koji je bio potpomognut angažovanjem sredstava iz zemljišnog budžeta za dodjelu zajmova čifčijama na osnovu *Zakona o otkupu kmetskih selišta* iz 1911. godine, čifčije su otkupljivale određene površine begluka, koje su čifčije obrađivale kao zakupci ili pod najam.⁷³⁷

Za provedbu otkupa čifčijskih selišta Zemaljska vlada je donijela *Zakon o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje selišta*,⁷³⁸ kojim je bilo predviđeno davanje čifčijama kredita u visini cjelokupnog iznosa. Pored toga, za uspješnije provođenje procesa otkupa čifčijskih selišta, vlast je oformila poseban odjel, koji je radio pri Zemaljskoj vladi.⁷³⁹ Tako je 1. decembra 1911. godine počeo sa radom *Agrarni ured za otkup čifčija*, te donijet *Zakon o kamatama*.⁷⁴⁰

⁷³⁴ „Statistika poljoprivrednog stanovništva u Bosni i Hercegovini“, *Sarajevski list*, br. 108, 1911, str. 1.

⁷³⁵ „Nezvanično –iz bosanskohercegovačkog sabora“, *Sarajevski list*, br. 74, 1911, str. 1-2.

⁷³⁶ H. Kapdžić, *Agrarno pitanje*, str. 93; Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 465.

⁷³⁷ Dževad Juzbašić, Neke napomene o problematici etničkog i društvenog razvitka u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave, *Prilozi Instituta za istoriju Sarajevo*, br. 11-12, Sarajevo 1975/76, str. 306-309.

⁷³⁸ *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu* za 1911. godinu, Sarajevo 1911.

⁷³⁹ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 146.

⁷⁴⁰ *Zakon o kamatama* donesen je od strane Zemaljske vlade 25. januara 1912. godine.

Formirani *Agrarni ured za otkup čifčija* je trebao da koordinira i nadzire aktivnosti na planu otkupa čifčija u skladu sa odredbama *Zakona o otkupu kmetova*. Kako bi se otkup čifčija podspješio, osim Agrarnog ureda, pri kotarskim uredima formirane su agrarne komisije, koje su brojale po tri člana i tri pomoćnika. Agrarne komisije formirane su skoro u svim kotarevima u Bosni i Hercegovini, što između ostalog potvrđuju i dostupni podaci o formiranju istih u: Rogatici,⁷⁴¹ Zvorniku,⁷⁴² Srebrenici,⁷⁴³ Zenici,⁷⁴⁴ Cazinu,⁷⁴⁵ Prnjavoru,⁷⁴⁶ Kladnju,⁷⁴⁷ Livnu,⁷⁴⁸ Ključu,⁷⁴⁹ Višegradu,⁷⁵⁰ kao i drugim kotarevima u Bosni i Hercegovini.

Formiranje *Agrarnog ureda* pri Zemaljskoj vladi Bosne i Hercegovine i kotarskih agrarnih komisija skoro u svima kotarevima, počele su konkretne aktivnosti na planu otkupa čifčija. Procedura je bila takva da su se molbe čifčija upućivale kotarskim agrarnim komisijama, kako bi im dali pravo otkupa na čifčijsko selište, a u skladu sa odredbama *Zakona o fakultativnom otkupu kmetova*. Tako je bilo i na području kotara Jajce, gdje je od sredine 1911. godine do 2. decembra 1911. godine bilo upućeno 657 molbi. Molbe na erarna zemljišta su

⁷⁴¹ ABiH, ZVS, dok. br. 248.837/12 od 17. septembra 1912. U agrarnu komisiju su izabrani: Zajko Karahmet iz Ustripače, Suljaga Vajzović iz Rogatice, Nikola Čurović iz Glasinca, kao članovi, i kao zamjenici: Vaso Blagojević iz Mrkovića, Todor Skoko iz Mesića i Hilmi-beg Hrenovica iz Prače.

⁷⁴² ABiH, ZVBiH, br. 3344, od 24. septembar 1912. Sjednica Kotarskog ureda je održana 20. augusta 1912. godine i u agrarnu komisiju su izabrani kao članovi: Stevo Nikolić-Zvornik, Smail-beg Skopljaković iz Zvornika, Ali Riza iz Vitinice, kao zamjenici: Pero Sivić iz Tavne, Huso Fazlić iz Miljanovaca i Cvijko Tomić iz Priboja.

⁷⁴³ ABiH, ZVBiH, br. 7185/1912 od 24. septembra 1912. U agrarnu komisiju izabrani su: Hadži Hasan-aga Selmanagić iz Srebrenice, Jovo Ilić iz Srebrenice i Matija Miladinović iz Zelinje, dok su kao zamjenici izabrani: Ibrahim-aga Pašalić iz Drinjače, Šećo Salkić iz Hranče i Jakov Erić iz Brana Bačić.

⁷⁴⁴ ABiH, ZVBiH, br. 2261/12, od 25. septembar 1912. Kotarska uprava Zenica je izbarala slijedeće članove u agrarnoj komisiji: Salih ef. Spahić iz Pojske, Ivo Čauturović iz Podbrežje, Mihailo Stevanović - Stranjani. Kao zamjenici izabrani su: Ali ef. Harmandić iz Zenice, Stipo Popović iz Crkvice i Stojan Jevtić iz Stranjana.

⁷⁴⁵ ABiH, ZVBiH, br. 238/1912, od 20. septembra 1912. Na sjednici Kotarskog ureda Cazin izabrana je agrarna komisija čiji su članovi bili: Sulejman Pjanić iz Tržac, Alaga Muhamedagić iz Barške, Murat ef. Toromanović, gradonačelnik Cazina, dok su zamjenici bili: Pero Latinović iz Gradine, Hamid Bajrić iz Stijene i Sulejman Miljković iz Velike Kladuše.

⁷⁴⁶ ABiH, ZVBiH, br. 189/1912, od 17. septembra 1912. U ovom kotarskom uredu izabrana je agrarna komisija od slijedećih članova: Jovan Ignjatić iz Papažana, Jovan Vinčić iz Smrtja i Petar Mrđa iz Bosanskog Svinjara. Kao zamjenici izabrani su: Petar Đaković iz Drenove, Muharem Mehmedagić iz Lišnje i Lazar Filipović iz Brsnika.

⁷⁴⁷ ABiH, ZVBiH, br. 5319, od 4. septembra 1912.

⁷⁴⁸ ABiH, ZVBiH, br. 4497/12, od 13. septembra 1912. Kotarski ured Livno izabrao je agrarnu komisiju čiji su članovi bili: Mitar Lagani iz Velikog Gubera, Alija Zijadić iz Malog Gubera i Niko Marijan iz Priluka, a zamjenici su bili: Tešo Misravić iz Livna, Hasan Spahić iz Žabljaka i Marko Kajić iz Priluka.

⁷⁴⁹ ABiH, ZVBiH, br. 208/12, od 12. augusta 1912. Kotarski ured je izabrao agrarnu komisiju čiji su članovi bili: Hasaga Kukavica iz Ključa, Jevto Brvak iz Ključa, Spaso Korlog iz Kopljevica, a kao zamjenici: Muharem-beg Filipović, iz Ključa, Ivo Antić iz Ključa, Risto Stanivuković iz Ključa.

⁷⁵⁰ ABiH, ZVBiH, br. 381, od 19. augusta 1912.

pravovremeno predane i na licu mjesta izviđene, dok su molbe za otkup čifčijskih selišta bile u fazi razmatranja. U ovom kotarskom uredu je bilo planirano da se do marta mjeseca 1912. godine sve molbe propisno završe.⁷⁵¹ Paralelno sa otkupom čifčijskih selišta, koji je donekle bio potpomognut angažovanjem sredstava iz zemaljskog budžeta za dodjelu zajmova čifčijama na osnovu *Zakona o otkupu* iz 1911. godine, prezaduženi bošnjački zemljoposjednici prodavali su, po pravilu, pored čifluka, i one dijelove begluka koje su čifčije obrađivale kao zakupci ili pod najam kao radnici.⁷⁵² To se može najbolje vidjeti na osnovu podataka iz 1912. godine, kada je prodato čifčijskih selišta u površini od 445.251 dunuma čiste zemlje i 128.354 dunuma šume i pašnjaka, a begluka 17.971 dunuma čiste zemlje i 24.480 dunuma šume i pašnjaka.⁷⁵³

U odnosu na brojne poteškoće te okolnosti, u kojima se odvijao proces otkupa čifčija, može se kazati da je već početkom 1912. godine na planu otkupa postignut zapažen rezultat. On je trebao da zadovolji čifčijsku seljačku populaciju, kao i politički srpski krug koji je podržavao i insistirao na procesu otkupa čifčija. No, čifčije i srpski političari su smatrali da proces otkupa čifčija ide sporo i da se radi o simboličnim površinama otkupljene zemlje, te su stalno insistirali na ubrzavanju ovog procesa i povećanju broja otkupa čifčija. Za taj "neuspjeh" krivom je označena austrougarska vlast, što je veoma otvoreno iskazivano kako od strane čifčija tako i od strane srpskih političara. Austrougrska vlast je na to gledala sasvim drugačije, i smatrala je da je jedna od najvećih poteškoća, koje su smetale otkupu čifčijskih selišta, bila ta, što su čifčije raspolagale malim količinama gotovog novca. Njihovu skromnu finansijsku situaciju nije značajnije pomogla ni Solidna hipotekarna banka, koja je čifčijama mogla dati samo polovinu procijenjene vrijednosti nekretnina, koje se zalažu. Na taj su način čifčije bile redovito prisiljene, da pribave nedostatak otkupne sume, ili lihvarskim zajmovima ili djelomičnom prodajom marve. Oba slučaja dovodila su čifčiju u vrlo nepovoljan položaj, jer je dosta puta morao platiti lihvarske kamate, dok mu je prodajom tegleće marve nastala mogućnost, da otkupljeno čifčijsko selište racionalno i uspješno obrađuje. Kao prva posljedica te pojave nastala je potreba, da se čifčiji na bilo kakav način pribavi čitava s agom-begom pogođena otkupnina, da ne bude prisiljen da se još na drugoj strani zaduži, niti da svoj stočni fundus proda, nego da uzmogne uložiti sav trud i racionalno obrađuje svoje selište.⁷⁵⁴

Austrougarska vlast je ukazivala, a na to ukazuju i raspoloživi podaci, da je proces otkupa čifčijskih selišta nakon donošenja *Zakona* tekao nekom očekivanom dinamikom. Za vlast je bilo značajno da je donošenjem *Zakona o*

⁷⁵¹ ABiH, ZVBiH, br. 11730, od 2. decembra 1912.

⁷⁵² Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 148.

⁷⁵³ H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u BiH*, str. 157-158; ABiH, ZVS, Agrar V, *Prilog izvještaju preko uprave Bosne i Hercegovine. Kmetovski odsjek za otkupljivanje kmetovskih selišta zemaljske vlade*, Sarajevo, 11. novembar 1916.

⁷⁵⁴ "Nezvanično - iz bosanskohercegovačkog zemaljskog sabora", *Sarajevski list*, br. 74. 1911, str. 1-2.

otkupu kmetskih selišta i Zakona o kamatama, stvoren pravni osnov za provođenje otkupa čifčija. To je svakako imalo uticaja na dalju proceduru otkupa. S tim da se u 1911. godini nije otkupio veliki broj čifčija. Daleko intenzivniji otkup je bio u narednom periodu. Tako je u 1912. godini otkupljeno 5.821 čifčijска porodica po novom zakonu.⁷⁵⁵ Za otkup je izdato putem zajmova koje je dala Zemaljska vlada 11.166.500 kruna, dok su same čifčije iz vlastitih sredstava dali 512.296 kruna, a zajmovima kod privatnih banaka bilo je osigurano još 533.560 kruna. Prema raspoloživim podacima ukupno je izdato u 1912. godini 12.212.356 kruna.⁷⁵⁶ Po konfesionalnoj pripadnosti, otkup čifčija u 1912. godini, odvijao se na slijedeći način: pravoslavne čifčije su bili zastupljeni sa 76,10%, katolički sa 22,93%, a muslimanski sa 0,97%. U strukturi otkupljenog zemljišta dominirale su obradive zemlje, dok su druge vrste zemljišta znatno manje otkupljene. Tako su otkupljene zemljišne površine predstavljale obradive zemlje sa 495.231 dunum, a šume i pašnjaci 128.354 dunuma. U ukupnoj količini otkupljene zemlje, begluci su predstavljali: obradive zemlje sa 17.981 dunum, te šume i pašnjaka sa 24.480 dunuma, što je ukupno iznosilo 42.461 dunum.⁷⁵⁷ U 1912. godini od ukupno 5.821 otkupljenog čifčijског selišta najviše je bilo onih sa površinom od 51 do 100 dunuma (1.084), pa potom površina od 26 do 50 dunuma (1.077). Na čifčijска selišta površine od 151 do 300 dunuma dolazilo je 855 čifčijских selišta, na ona od 250 dunuma otpadalo je 664, a na ona od 301 do 500 dunuma 146 kmetskih-čifčijских selišta, dok je čifčijских selišta preko 500 dunuma bilo 26, od toga najviše u Brčkom i Livnu (po četiri), zatim Banja Luci, Kotor Varoši i Tešnju po tri, Nevesinju i Prnjavoru po dva, a u Sarajevu, Žepču, Foči, Bosanskoj Dubici i Gradačcu po jedno čifčijско selište površine preko 500 dunuma.⁷⁵⁸

Bilo je izvještaja koji su imali i drugačije podatke od navedenih kada je riječ o otkupu čifčijских selišta u ovom vremenu.⁷⁵⁹ Ti podaci daju drugačiju sliku o ukupnom broju i procentu otkupljenih čifčija u 1912. godini po konfesijama. Tako je prema ovim podacima taj broj bio slijedeći: od ukupno 75.679 pravoslavnih čifčija, otkupilo se njih 4.430 ili 5,85%, od ukupno 29.067 katoličkih čifčija,

⁷⁵⁵ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, Bericht:1914-1916; H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 200.

⁷⁵⁶ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, str. 176; H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 92.

⁷⁵⁷ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 92.

⁷⁵⁸ H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u BiH*, str. 158; ABiH, ZVS, Agrar V, *Grossenklassen der im Jahre 1912 abgelosten Kmetenansaassigkeiten*.

⁷⁵⁹ ABiH, ZMF, opća, 4539/1913. Na osnovu navedenog izvještaja u 1912. godini se otkupilo 4.798 kmetskih-čifčijских porodica (za koliko je bio i obezbijeđen zajam, dok je za još 1.023 bio odobren) otkupilo je selišta od 1.116 zemljoposjednika. Od tog broja je njih 1.063 prodalo od 1 do 20 selišta, 45 od 21 do 50 selišta, četiri od 51 do 100 selišta, tri od 101 do 200 selišta. Od 1.116 zemljoposjednika koji su 1912. godine prodali svoja kmetska-čifčijска selišta, 992 (82,61%) otpada na muslimane, 144 (12,90%) na pravoslavce, 36 (3,23%) na katolike, 11 (0,99%) na Jevreje i 3 (0,27%) na pravne osobe. Od 5.821 čifčijске porodice kojima je odobren zajam za otkup selišta, 4.430 (76,10%) su bile pravoslavne porodice, 1.335 (22,93%) katoličke i 56 (0,97%) muslimanske.

otkupilo se njih ukupno 1.335 ili 4,59, a od ukupno 6.334 muslimanskih čifčija, otkupilo se njih svega 53 ili 0,88%.⁷⁶⁰ Kada je riječ o ukupno otkupljenoj površini zemlje po konfesijama stanje je u 1912. godini bilo slijedeće: otkupljeno je 573.605.555 dunuma zemlje, od čega je na pravoslavce otpadalo 453.644.165 dunuma (79,09%), na katolike 117.376.768 dunuma (20,46%), a na muslimane 2.584.662 dunuma (0,45%).⁷⁶¹ Prema dostupnim podacima u 1912. godini otkupna cijena po dunumu je bila najveća na području kotara Bijeljina, gdje je maksimalno iznosila 48,51 krunu, a najmanja cijena bila je na području kotara Nevesinje u Hercegovini, koja je bila svega 4,53 krune. Kad se uzme prosječna cijena otkupljene čifčijske zemlje po dunumu, ona je bila 19,66 kruna.⁷⁶²

Analiza otkupa čifluka pokazuje, da su se najviše prodavali čifluci sa malom površinom. U 1912. godini prodato je 1.969 selišta površine od 51 do 100 dunuma, a veliki kmetskih selišta preko 500 dunuma, prodato je svega 26. Tome je svakako doprinijela činjenica da je velikih čifluka bilo najmanje. Među onima koji su prodali čifluke najviše je bilo bošnjačkih zemljoposjednika, a među onima koji su kupovali srpskih čifčija.⁷⁶³

Kako je država gledala na proces otkupa čifčija najbolje pokazuju podaci koji se odnose na zajam dat čifčijama u 1912. godini u svrhu otkupa čifčija. Po konfesionalnoj osnovi za navedeni otkup zemljišta pravoslavcima je odobreno ukupno 8.818.700 kruna zajma ili (78,97%), katolicima je dat zajam u iznosu od 2.268.800 kruna ili (20,33%) i muslimanima 79.000 kruna zajma ili (0,70%).⁷⁶⁴ Najviše otkupljenih čifčija u 1912. godini bilo je na prostoru kotareva u sjevernoj i sjeveroistočnoj Bosni,⁷⁶⁵ i to u kotaru Banja Luka otkupljeno je čifčijskih selišta u površini od 56.483.894 dunuma, zatim Bosanska Gradiška od 50.170.826 dunuma, Derventa od 41.255.745 dunuma, Gradačac od 38.836 dunuma, Tešanj od 38.076 dunuma, Brčko od 32.923 dunuma, Prijedor od 31.718.081 dunuma, Bijeljina sa 27.155.408 dunuma zemlje.⁷⁶⁶

Navedeni podaci potvrđuju da je *Zakon o fakultativnom otkupu kmetova* u 1912. godini bio u funkciji, da je doprinio da dođe do otkupa značajnih površina čifčijskih selišta, pa tako i do promjene vlasništva značajnih zemljišnih površina. Iako su čifčije i političke strukture pravoslavne komponente izražavali nezadovoljstvo tempom otkupa, ipak isti se u 1912. godini odvijao u njihovu korist, a na štetu Bošnjaka aga i begova, koji su ostajali bez zemljišnih posjeda. Najveći broj otkupljenih čifčijskih selišta došao je u posjed pravoslavnih i katoličkih

⁷⁶⁰ ABiH, ZMF, opća, 4539/1913.

⁷⁶¹ ABiH, ZMF, opća, 4539/1913.

⁷⁶² ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, str. 176.

⁷⁶³ Od ukupne otkupljene zemlje na čifčijska selišta otpadalo je 427.969.264 dunuma (91,43%), a na begluke 40.127.509 dunuma (8,57%); H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u BiH*, str. 164; E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 147.

⁷⁶⁴ ABiH, ZMF, opća, 4539/1913.

⁷⁶⁵ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, str. 176.

⁷⁶⁶ ABiH, ZMF, opća, 4539/1913.

čifčija, a otkup istih je kreditiran od strane države na način da je upravo čifčijama koji su dolazili ispred ovih konfesija dodijeljen i najveći zajam. Muslimanska konfesionalna komponenta je simbolično bila zastupljena u procesu otkupa čifčija u 1912. godini, dok je begovski element ostajao bez dijela zemlje koju je ranije imao kao begluk u svom vlasništvu. Tako da se ne može uzeti opravdanim iskazano nezadovoljstvo od strane pravoslavne i katoličke čifčijske i političke komponente u pogledu sporog otkupa čifčija. Više se radilo o političkom pritisku, kako bi se ove konfesionalne komponente što više okoristile procesom otkupa čifčija, u smislu promjene vlasništva nad zemljišnim posjedima, i to na uštrb muslimanske konfesionalne komponente.

O navedenoj problematici vezanoj za otkup čifčija, svoje stavove iznosili su predstavnici-zvaničnici austrougarske vlasti. Zanimljiv stav u vezi ove problematike imao je Potiorek, koji je zagovarao davanje zajmova i za otkup begluka, ali pod posebnim uslovima. Jedan od uslova bio je da se otkup begovskog zemljišta vrši istovremeno sa otkupom čifčijskih selišta, jer ukoliko bi se begovsko zemljište otkupljivalo posebno, onda nisu postojale nikakve povlastice koje su utvrđene *Zakonom o otkupu kmetskog selišta*. Potiorek je bio mišljenja da se otkup begovskog zemljišta vrši s ciljem podupiranja privrednih interesa otkupljenih čifčija u cilju zaokruživanja zemljišnog posjeda, na kojem bi se mogla razviti rentabilnija poljoprivredna proizvodnja. Na taj način, postiglo bi se i to da čifčije ne uđu u proces špekulacije zemljištem, što bi mogao iskoristiti beg i sam obrađivati selište bez bilo kakvog opterećenja od strane čifčije. Bila je prisutna praksa, posebno u sjevernoj Bosni, da su begovi ustupali određene beglučke komplekse za naseljavanje kolonista.⁷⁶⁷

Otkup čifčijskih selišta u potpunosti je zavisio od obezbijeđenih sredstava za tu namjenu. Sredstva su se mogla obezbijediti iz državnih sredstava, zajmovima banaka, te učešćem samih čifčija. Za obezbjeđenje finansijskih sredstva i efikasniji otkup čifčija od strane Zemaljske vlade formiran je poseban departman za tu namjenu. Šef departmana za otkup čifčija Zemaljske vlade dr. Georg Grasl izložio je u jednom predavanju 1914. godina karakteristična zapažanja o visini učešća pojedinih srezova u zajmovima za otkup čifčija. Ne obrazlažući razloge o visini učešća, Grasl ukazuje da su posavski i krajiški srezovi najviše učestvovali u zajmovima za otkup. Međutim, Grasl ne pominje jednu iznimno važnu činjenicu koja se odnosila na to, da je došlo do preorijentacije čifčija sa zemljoradnje na stočarstvo, što je vodilo bržoj i većoj mogućnosti zarade.⁷⁶⁸

U 1913. godini nastavljen je proces otkupljivanja čifčijskih selišta, tako da je u ovoj godini otkupljeno 5.126 čifčijskih posjeda, na što je Zemaljska vlada putem zajmova za ovaj proces obezbijedila ukupno 8.783.100 kruna.⁷⁶⁹ Same čifčije su i iz vlastitih sredstava isplatile 394.274 kruna, a od zajmova kod

⁷⁶⁷ H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u BiH*, str. 161.

⁷⁶⁸ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 93.

⁷⁶⁹ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 93.

privrednih banaka osigurano je 163.059 kruna. Tako da je ukupno izdato na otkup čifčija u 1913. godini: 9.340.433 krune. Pada u oči da je za približno jednak broj čifčijskih posjeda u 1913. godini izdato znatno manje novca za otkup, nego što je to bilo u 1912. godini.⁷⁷⁰ Posmatrano po konfesijama u 1913. godini od 1.290 zemljoposjednika koji su prodali svoja čifčijska selišta 1.159 (89,61%) su bili muslimani, 61 (4,73%) bili su pravoslavci, 48 (3,72%) bili su katolici i 21 (1,63%) bili su Jevreji.⁷⁷¹ Kad je riječ o otkupu po konfesijama isti se kretao 3.667 pravoslavnih čifčija se otkupilo ili 71,93%, 1.424 katolika ili 27,78%, dok je na muslimane otpadalo svega 35 ili (0,69%).⁷⁷² Otkupljena čifčijska selišta, predstavljala su obradive zemlje u površini od 339.260 dunuma, a šume i pašnjaka u površini od 88.708 dunuma, što je ukupno iznosilo 427.968 dunuma. Od ukupne količine otkupljenog zemljišta na begluke je otpadalo obradive zemlje 12.632 dunuma, a šuma i pašnjaka 24.495 dunuma, što je ukupno bilo 37.127 dunuma zemlje.⁷⁷³

Kada je riječ o veličini zemljišnog posjeda, od 1.290 zemljoposjednika koji su prodali svoja čifčijska selišta u 1913. godini, njih 1.250 prodalo je od 1 do 20 čifčijskih selišta, 32 je prodalo od 21 do 50 čifčijskih selišta, sedam je prodalo od 51 do 100 čifčijskih selišta, samo jedan zemljoposjednik je prodao zemljišni posjed od 101 do 200 selišta.⁷⁷⁴ Navedene činjenice ukazuju, da je u 1913. godini otkupljen značajan broj čifčijskih selišta i da se najviše procesa odvijalo kod srednjih i malih zemljoposjednika, dok se mali broj njih otkupio od veleposjednika. Za razliku od 1912. godine, kada su veleposjednici iz ekonomskih razloga prodavali čifčijska selišta, u 1913. godini, veliki zemljoposjednici su bili spremni prodati svoja čifčijska selišta, a da nisu bili finansijski i privredno opterećeni. Za razliku od njih, mali i srednji zemljoposjednici su ulazili u proces prodaje čifčijskih posjeda, kako bi došli do novca koji bi im omogućio pokretanje trgovine i zanatstva.⁷⁷⁵

U 1913. godini otkupljeno je ukupno 468.096.773 dunuma zemlje. Po konfesionalnoj osnovi na pravoslavne čifčije otpadalo je 366.446.968 dunuma zemlje ili (78,28%), na katolike 98.375.204 dunuma ili (21,23%), a na muslimanske čifčije 3.274.601 dunuma ili (0,49%). Pravoslavne čifčije su dobile najveća finansijska sredstva u vidu zajmova, i to u iznosu od 6.490.200 kruna ili 73,89%, katoličkim čifčijama je dodijeljeno 2.228.800 kruna ili (25,38%), a muslimanskim čifčijama svega 64.100 kruna ili (0,73%).⁷⁷⁶ Izneseni podaci ukazuju na nekoliko zanimljivosti, koje potvrđuju da je najviše zemljišta promijenilo vlasništvo u

⁷⁷⁰ U 1912. godini otkupljeno je 5.821 kmetovskih porodica sa 12.212.356 kruna, a 1913. godine 5.126 kmetovskih porodica sa 9.340.433 krune.

⁷⁷¹ ABiH, ZMF, opća, 4539/1913.

⁷⁷² ABiH, ZMF, opća, 4539/1913; H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 93.

⁷⁷³ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 93.

⁷⁷⁴ ABiH, ZMF, opća, 4539/1913.

⁷⁷⁵ H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u BiH*, str. 163.

⁷⁷⁶ ABiH, ZMF, opća, 4539/1913.

korist pravoslavne komponente, a potom i katoličke, dok su veoma male površine prodatih čifčijjskih selišta pripale muslimanima. Isto tako, po osnovu iznosa zajma koji je dat čifčijama, ispada da su muslimanske čifčije otkupljivale zemlju po najvećoj cijeni. U svakom slučaju, provođenjem *Zakona o otkupu kmetskih selišta* u 1913. godini, muslimanska konfesionalna komponenta je kao i 1912. godine kroz prodaju čifčijjskih selišta i dijelom begluka izgubila vlasništvo nad ukupno 464.882.172 dunuma zemlje i 40.127.509 dunuma begovske zemlje, što je ukupno iznosilo 505.009.681 dunum zemlje.⁷⁷⁷ Navedeno je značajno uticalo na dalje ekonomsko slabljenje muslimanskog elementa u Bosni i Hercegovini.

Agrarni ured za otkup čifčija pri Zemaljskoj vladi, vodio je podatke o procesu otkupa čiflučkih selišta, o broju, kao i obezbijedenim sredstvima za otkup. Prema nepotpunim podacima kojima je raspolagao Feifalik, za otkup čifčija u godinama 1912. i 1913. godini izdato je iz državnih sredstava putem zajmova 19.949.600 kruna. Po Feifaliku, ukupno je izdato za otkup čifčija u 1912. i 1913. godini 23.600.053 krune. Prema podacima kojima je Fajvalik raspolagao, za otkup čifčija od 1879. godine, zaključno sa 1913. godinom, izdato je iz državne kase 51.568.164 krune.⁷⁷⁸

U 1914. godini intenzitet otkupa je u značajnoj mjeri oslabio, tako da je otkupljeno ukupno 2.413 čifčijjskih porodica. Za otkup čifčijjskih selišta je izdato iz zajmova Zemaljske vlade 3.720.200 kruna, a iz vlastitih sredstava čifčije su obezbijedile 156.843 krune. Zanimljivo je zapaziti da u ovoj godini privatne banke nisu davale kredite za otkup čifčija. Tako da je ukupno za otkup čifčijjskih selišta u 1914. godini izdato 3.877.043 krune. Za 1914. godinu nemam detaljnih podataka kao za prethodne dvije, ali dostupni podaci ukazuju da je po konfesionalnom principu u otkupu čifčijjskih selišta učestvovali: pravoslavni 79,94%, katolici 19,73%, a muslimana svega 0,33%. Otkupljene čifčijske zemljišne površine predstavljale su obradivog zemljišta 164.190 dunuma, a šuma i pašnjaka 38.799 dunuma, što je ukupno bilo 202.989 dunuma. Otkupljeni begluci su iznosili 4.940 dunuma obradivog zemljišta, a šuma i pašnjaka je bilo 14.036 dunuma, što je ukupno iznosilo 18.976 dunuma otkupljenog begovskog zemljišta.⁷⁷⁹

Početak Prvog svjetskog rata, a posebno ratne prilike imale su uticaja na dalji otkup čifčija. Taj uticaj se osjećao i u drugoj polovini 1914. godine, dok su u 1915. godini ratne okolnosti imale potpun uticaj na dalji otkup čifčija. Tako je 1915. godini otkupljeno svega 11 čifčijjskih porodica, na šta je Zemaljska vlada izdala putem zajmova 9.600 kruna, a iz privatnih sredstava je obezbijedeno svega 298 kruna. Tako da je ukupno u 1915. godini izdato svega 9.898 kruna. Po

⁷⁷⁷ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 92; Dr. A. Feifalik, *Eun neuer aktueller Weg zur Losung der bosnischen Agrarfrage*, Wien und Leipzig 1916, str. 23.

⁷⁷⁸ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 92; Dr. A. Feifalik, *Eun neuer aktueller Weg zur Losung der bosnischen Agrarfrage*, Wien und Leipzig 1916, str. 23.

⁷⁷⁹ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 93.

konfesijama otkupljene čifčije su bili zastupljene na slijedeći način: pravoslavni 72,72%, katolici 27,28%, a muslimana među otkupljenim čifčijama nije bilo.⁷⁸⁰

Iako je Prvim svjetskim ratom prekinut proces otkupa čifčija po tzv. fakultativnom principu, u tri godine primjene novog zakona otkupljen je značajan broj čifčijskih selišta. To potvrđuje da je *Zakon o fakultativnom otkupu kmetских selišta*, imao potpuni uticaj na promjenu vlasničkog statusa čifčija, odnosno da je znatno ubrzao njihov otkup. Koliki je obim otkupa čifčija bio u navedenom periodu, najbolju sliku pokazuju zbirni podaci predstavljeni u narednoj tabeli:

Godina	Otkupljeno čifčija		Plaćeno po ha u krunama	
	Broj čifčija	Zemljište u ha	Najviše po ha	Najmanje po ha
1912.	5.821	57.360,5 ha	485,10	45,30
1913.	5.126	42.796,8 ha	611,90	45,80
1914.	2.413	20.368,9 ha	1.570,00	41,10
1915.	11	79,8 ha	511,20	39,40
Svega	13.371	120.606,0 ha ⁷⁸¹	---	---

Tabela 7. Otkup čifčija u Bosni i Hercegovini u periodu 1912-1915. godine.

Po novom *Zakonu o fakultativnom otkupu kmetova* od 1912. do 1915. godine otkupljeno je ukupno 13.371 čifčijska porodica, sa ukupnom površinom zemljišta od 120.606,0 ha. Toliko je zemljišta (čifčijskih selišta i begluka) promijenilo vlasništvo. Vlasništvo je promijenjeno najviše u korist pravoslavne konfesionalne komponente (oko 76%), a potom katoličke (oko 23%), dok je muslimanska konfesionalna komponenta bila zastupljena u otkupu čifčijskih selišta sa manje od (1%). Ono što je posebno bilo izraženo, jeste da je procesom fakultativnog otkupa čifčija muslimanska konfesionalna komponenta izgubila u vremenu od 1912. do 1915. godine ukupno 120.606 hektara zemlje. Upravo toliko je hektara zemlje promijenilo vlasništvo. Kako je najviše zemlje koja je bila predmet otkupa pripadalo Bošnjacima zemljoposjednicima, tako je ovaj proces u značajnoj mjeri uticao na njihovo ekonomsko slabljenje. Posebno, zbog činjenice jer dobijena finansijska sredstva od otkupa čiflučkih selišta nisu upotrijebljena za unapređenje poljoprivredne proizvodnje na ostatku zemljovlasničke zemlje, niti su uložena u industrijski ili trgovački obrt, koji je mogao donijeti finansijsku dobit za zemljoposjednike i na taj način poboljšati njihov ekonomski status.

Otkupom, zemlja je prestala biti imobilisana, jer slobodna zemlja postaje objekat kupovine i prodaje, a time se njena vrijednost znatno povećala. Čifčija je otkupio dunum zemlje po 6 kruna, a zatim ga prodavao po 20-

⁷⁸⁰ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 93; ABiH, ZVS, I.

⁷⁸¹ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, Bericht: 1914-1916, str. 200.

30 kruna. Na taj način bio je otvoren prostor za špekulaciju zemljom. To je doprinijelo diferencijaciji bosanskohercegovačkog agrarnog društva, pri čemu se proleterizacija seljaštva najbrže razvija kod Bošnjaka. Uzrok tome je činjenica da su oni bili najbrojniji u sloju slobodnih seljaka, pa su se prvi našli na udaru. S druge strane age su došle do značajnih količina novca. U periodu od 1912. do 1915. godine, zemljovlasnici su od otkupa dobili ukupno 25.439.730 kruna. Privredni efekat toga novca nije se osjetio na odgovarajući način. Novac nije korišten za podizanje privatne industrije, niti velikih poljoprivrednih imanja kapitalističkog tipa. Novac je uglavnom trošen na luksuz ili ostavljan na stranu. Samo je mali dio stigao u novčane zavode i bio na raspolaganju bosanskohercegovačkoj privredi.⁷⁸² Mada je bošnjačko političko vodstvo nastojalo da novac koji pojedinci age i begovi dobiju otkupom čifluka, prebace u *Muslimansku centralnu banku* i isti se upotrijebi za finansiranje proširenja begluka i unapređenja proizvodnje na njima. To je odgovaralo i interesima austrougarske uprave da zemlja ne pređe u ruke Srba. Zato su predstavnici muslimanskog saborskog kluba u drugoj polovini 1912. godine zahtijevali od predstavnika bosanskohercegovačke uprave olakšice pri kupovini begluka, i da se jedan austrijski novčani zavod angažira u pružanju hipotekarnih kredita bošnjačkim zemljoposjednicima. Ministar Bilinski je na traženje Potioreka, poduzeo određene korake u tom pravcu. On je pokušao da preko Lohnsteina, generalnog direktora Lacnderbank, utiče na to da se na ovom poslu angažira Oesterr Zentralbodenkreditbank iz Beča, koja je ustvari bila tvorevina Laenderbank. Općenito se može reći da je fakultativni otkup usporio proleterizaciju mlađe generacije zemljoposjednika i pomogao bošnjačkoj zemljoposjedničkoj eliti da zadrži ekonomsko bogastvo i preko njega političku moć. Većina bošnjačkog stanovništva koja nije imala direktne koristi, davao je osjećaj sigurnosti i doprinio jačanju povjerenja Bošnjaka prema Monarhiji.⁷⁸³

Osnovi preduslov za provedbu fakultativnog otkupa čifučkih selišta pored donesenih propisa, bilo je obezbjeđenje neophodnih finansijskih sredstava. Za navedeni otkup čifčijskih selišta upotrijebljena su značajna novčana sredstva, a na osnovu odredaba *Zakona o fakultativnom otkupu kmetova*, *Zakona o davanju zajmova o dobrovoljnom otkupu kmetova* i *Zakona o kamatama*. Prema raspoloživim podacima po godinama od 1912. do 1915. godine, pribavljena su finansijska sredstva iz slijedećih izvora:

⁷⁸² F. Hauptman, *Privreda i društvo*, str. 130-131; E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 146.

⁷⁸³ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 147; Dževad Juzbašić, Izvještaj Hermana von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svijetlu austrougarskih ekonomskih suprotnosti, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XVIII, Sarajevo 1969, str. 73-74.

-
- a) Hipotekarni kredit zemaljske vlade.....23.679.400 kuna
 - b) Čifčije uplatile iz svojih sredstava.....1.163.711 kuna
 - c) Hipotekarni kredit kod drugih novčanih zavoda.....696.619 kuna
-

Svega:

25.439.730 kuna⁷⁸⁴

Prema podacima datim u tabeli 7, do kraja 1915. godine otkupljeno je ukupno 13.371 čifčijskih porodica. Za navedeni otkup od 1912. do kraja 1915. godine ukupno je bilo izdvojeno 25.439.730 kuna. Evidentno je da je za navedene potrebe otkupa čifčija država izdvojila ubjedljivo najviše sredstava, u iznosu od: 23.679.400 kuna, iz vlastitih sredstava izdvojeno je tek 1.163.711 kuna, dok su privatne banke za otkup čifčijskih porodica izdvojile svega 696.619 kuna. Prema dostupnim podacima po konfesijama u otkupu čifčijskih porodica, najviše su bili zastupljeni pravoslavne čifčije sa preko 76% od ukupnog broja otkupljenih čifčija, katolika je bilo nešto više od 23%, dok je muslimanski otkupljenih čifčijskih porodica bilo najmanje, i to manje od 1%. Iz navedenih podataka može se iznijeti zaključak da je pravoslavna komponenta imala najviše razloga za zadovoljstvo provedenim procesom otkupa čifčija, jer je ovim procesom došla u posjed značajnih površina zemlje, koje je u ranijem periodu obrađivala pod posebno utvđenim uslovima. Muslimanska konfesionalna komponenta je ovim procesom izgubila značajne zemljišne površine. Osim čifčijskih zemljišnih površina otkupljen je dio begovske zemlje, što je dodatno ekonomski osiromašilo muslimansku komponentu u Bosni i Hercegovini. Međutim, u procesu otkupa čifčijskih selišta došlo je do zaduživanja čifčija finansijskim teretom na duži vremenski period, što je u velikoj mjeri opterećivao status seljaka, te nije mogao da računa na značajniju poljoprivrednu proizvodnju.

Proces otkupa čifčija u Bosni i Hercegovini pratili su brojni sporni detalji, između čifčije i zemljoposjednika. Ti su se sporovi odnosili na pohare i nanošenje štete, zbog čega su se veoma često vodili sudski sporovi, koji su dodatno opterećivali, ne samo odnose između čifčija i zemljoposjednika, već i ukupne prilike u Bosni i Hercegovini. Problemi su bili brojni i raznovrsni, rasprostranjeni na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine. Isti su bili dovoljni da stvore tenzije između zemljoposjednika i čifčija, ali i između pravoslavne i muslimanske konfesionalne komponente. Među brojnim sporovima, ističemo neke od njih, poput upućene pritužbe radi poljske štete, kojom je izvjesni Kosta Samardžija tužio Teju Samardžiju, koja mu je nanijela poljsku štetu u selu Tromašnje u kotaru Sanski Most. Okružna oblast u Bihaću je potvrdila navedenu tužbu. Navedeni agrarni spor se vodio nekoliko godina na ovom sudu.⁷⁸⁵ Tu su i drugi

⁷⁸⁴ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, Bericht: 1914-1916, str. 200.

⁷⁸⁵ ABiH, ZVS, br. 122/406, od 13. maja 1912.

primjeri agrarnih sporova, poput spora koji je vodio izvjesni Wilhem Goleman iz Widhorsta, koji je tužio Mikana Tomića radi poljske štete, koja je procijenjena na 40 kg djeteline. Optužena strana u sporu je negirala učinjenu štetu. Međutim, od strane Kotarskog ureda u Bosanskoj Gradišci presudom od 12. januara 1912. godine osuđen je Mikan Tomić kao počinioc štete i Stevan Tomić kao svjedok na 5 kruna globe, jedan dan zatvora i 40 kg sjemena djeteline.⁷⁸⁶

U procesu otkupa čifčijjskih selišta, seljaci - čifčije su na raznorazne načine željeli iskoristiti odredbe *Zakona o otkupu kmetova* te doći do zemlje. Pokušavali su tzv. „kmetovsko pravo“ obezbijediti po osnovu nasljednog porodičnog prava, vrlo često i uzurpacijom čifčijjskog zemljišta, te putem tužbi kod nadležnih institucija. To između ostalog potvrđuje tužba izvjesnog Milana Đokića iz Dragaljevca, kotar Bijeljina, protiv Ćerim-bega i Džane Preljubović iz Bijeljine radi tzv. „kmetovskog prava“. Naime Milan Đokić je „kmetovsko pravo“ zasnivao na činjenici da je njegov pokojni otac prije više desetina godina uživao tzv. „kmetovsko pravo“ na posjedu Ćerim-bega i Džane Preljubović do njegove smrti, te da je on kao maloljetan sa svojom majkom napustio navedeni posjed. Po donošenju *Zakona o otkupu kmetova*, uputio je Kotarskom uredu u Bijeljini tužbu protiv gore navedenih, da mu se da pravo na otkup zemlje koju je obrađivao njegov pokojni otac. Kotarski ured u Bijeljini je navedenu tužbu odbio.⁷⁸⁷ Ovakvih i sličnih slučajeva bilo je i u drugim kotarevima. Cilj čifčije je bio da po svaku cijenu dođe do čifčijjskog selišta, te da isto po osnovu odredaba *Zakona o otkupu kmetovskih selišta* pretvori u svoje vlasništvo.

U toku Prvog svjetskog rata prestalo je otkupljivanje čifčija, izuzevši dijelom 1914. godinu, i nešto u 1915. godini. Mada, prema raspoloživim podacima Vladin ured za otkup čifčija je radio i vodio evidencije vezane za raniju realizaciju otkupa, koje su se odnosile na broj čifčijjskih porodica, površinu zemljišta, te ukupne izdatke od strane države, čifčija i privatnika u ovom procesu. Ti podaci se nisu značajnije razlikovali od onih datih do kraja 1915. godine.⁷⁸⁸ Računa se da je do 1918. godine ostalo oko 100.000 kmetovski porodica koje su potpuno ili djelimično ostale u statusu čifčija.⁷⁸⁹ Sa početkom Prvog svjetskog rata seljak je odustao od davanja trećine. Ova činjenica je formalno priznata *Prethodnim odredbama* za pripremu agrarne reforme od 27. februara 1919. godine, kojima su se čifčije proglasili slobodnim vlasnicima bivših kmetovskih zemalja.⁷⁹⁰

Međutim, proces otkupa čifčija se odvijao i značajan broj čifčijjskih selišta je otkupljen, pa je tako i izmijenjena vlasnička struktura zemljišta. Nemamo

⁷⁸⁶ ABiH, ZVS, br. 110/220, od 13. maja 1912.

⁷⁸⁷ ABiH, ZVBiH, Kotarski ured Bijeljina, br. 172552 od 17. februara 1913. godine.

⁷⁸⁸ ABIH, ZVBiH, VI, *Kmetenderpariment der Landesregierung* (Agrar V-2), Sarajevo, 11. november 1916.

⁷⁸⁹ Nedim Šarac, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i agrarno pitanje, *Teme naše novije istorije, Istoriografski prilozi*, Sarajevo 1981, str. 62; H. Kapidžić, *Agrarni odnosi*, str. 94; Đ. Krstić, *Agrarna politika u BiH*, str. 5.

⁷⁹⁰ Đ. Krstić, *Agrarna politika u BiH*, str. 94.

tačnih podataka o tome koliko je erarnog (državnog) zemljišta podijeljeno seljačkoj populaciji u austrougarskom periodu (1878-1918). Đorđe Krstić, navodi da je domaćem seljaku od 1892. do 1918. godine dodijeljeno čistog obradivog zemljišta oko 20.000 ha, te šume koja je okršena u površini od 32.714 ha, što je ukupno iznosilo 52.714 ha. Navedene površine zemlje date su u vlasništvo 36.556 porodica, tako da je prosječno svaka porodica dobila po 2 ha. Stranim kolonistima: Nijemcima, Mađarima, Poljacima, Rusinima, Italijanima i drugima, podijeljeno 21.892 ha šumskog zemljišta, većinom visoke šume. To je podijeljeno na 2.292 porodice, što znači prosječno oko 10 ha po jednoj porodici. Isto tako, bošnjačkim izbjegličkim porodicama (456) podijeljeno je 1.684 ha, što je bilo 4 ha po jednoj porodici. Tako da je na osnovu ovih podataka od 1892. do 1918. godine ukupno podijeljeno erarnog (državnog) zemljišta 76.290 ha na 39.304 porodice.⁷⁹¹

Balkanski ratovi i agrarno pitanje

Balkanski ratovi predstavljaju jedan od prelomnih momenata novije historije, koji su odlučujuće uticali na oblikovanje političke karte Europe i sudbinu naroda u ovom dijelu. Uticaj ovih ratova na međunarodne odnose i unutarpolitičku situaciju u južnoslovenskim zemljama daleko je prevazišao njihove neposredne rezultate. Političke sporne oblasti na Balkanu su predmet opšte etnografske debate. Načelo „Balkan balkanskim narodima“, pod kojim su saveznici započeli 1912. godine napad na osmanske posjede u Europi, u praksi se pokazao kao vrlo varljiva smjernica za preraspodjelu teritorija.⁷⁹² Promjene na Balkanu dale su snažan podsticaj daljoj konvergenciji nacionalnih pokreta kod južnih Slavena na jednoj strani, ali i zaoštavanju nacionalno-konfesionalnih odnosa, kao što je to bio poseban slučaj u Bosni i Hercegovini. Budući da su pri tome bili tangirani vitalni interesi Austro-Ugarske, njeni mjerodavni faktori nastojali su nizom mjera i reformskih planova parirati novim izazovima. Pojedini vladini funkcioneri u Sarajevu ocjenjivali su početkom 1913. godine, da se cjelokupno mišljenje, držanje i djelatnost stanovništva nalazi pod uticajem hipnoze uzrokovane velikim događajima na Balkanu.⁷⁹³ Pri tome su posebno Bošnjaci i Srbi bili poneseni zbivanjima, što se neminovno odrazilo i na odnose između njihovih političkih predstavnika.

Balkanski ratovi su imali značajnog uticaja na prilike u Bosni i Hercegovini. Zbog sloma Osmanskog carstva u Prvom balkanskom ratu, Bošnjaci u Bosni i Hercegovini su bili deprimirani i zbunjeni. U Bosanskohercegovačkom

⁷⁹¹ Đ. Krstić, *Agrarna politika u BiH*, str. 11.

⁷⁹² S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, str. 395; V. Petrović, *Etnizacija čišćenja u riječi i nedjelu*, *Hereticus*, br. 1, Beograd 2007, str. 20.

⁷⁹³ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 549. Collas Zemaľskoj vladi, Situationsbericht 14. 2.1913. Kriegsarchiv Wien (KA) Militarkanzlei Franz Ferdinand (MKFF) 1565/1913, 8-1/37.

saboru i u političkom životu uopšte je otvoreno više složenih pitanja, koja su se odnosila na prilike i događaje koji su vezane za rezultate balkanskih ratova. Uspjeh Srbije i Crne Gore imao je uticaja na pravoslavno stanovništvo, koje je euforično posmatralo na te događaje, te su sa više smjelosti iskazivali to svoje raspoloženje. Stoga je austrougarska vlast vidjela Bošnjake kao vrijednu protiv težu držanju Srba pod političkom kontrolom.⁷⁹⁴ To nije bilo jednostavno, jer se među srpskim stanovništvom osjećalo političko vrenje, koje je rezultiralo jasnim isticanjem podrške Srbiji i Crnoj Gori u balkanskim ratovima. To se prenijelo i na Bosanskohercegovački sabor. Kao odgovor na *Deklaraciju* srpskih poslanika Bosanskohercegovačkog sabora povodom izbijanja srpske vojske na Jadran i omladinskih demonstracija u Sarajevu, koje su organizirali Srbi u novembru 1912. godine protiv balkanske politike Austro-Ugarske, priređene su bošnjačke protudemonstracije koje su dale punu podršku politici Monarhije u albanskom pitanju.⁷⁹⁵ U Tuzlanskom okrugu su gradska zastupstva, svugdje gdje su Bošnjaci, imali većinu, izglasala novčane priloge za austrougarske trupe, koje su boravile u Bosni i Hercegovini, odnosno priloge za porodice poznatih rezervista.⁷⁹⁶

Balkanskim ratovima pokrenute su velike kolone izbjeglica koje su išle iz pravca osvojenih osmanskih teritorija prema unutrašnjosti Osmanskog carstva. Jedan broj muslimanskog stanovništva sa zauzete osmanske teritorije od strane hrišćanskih država u balkanskim ratovima se usmjeravao prema Bosni i Hercegovini. Tako je sa agrarnim (zemljovlasničkim) bilo neposredno povezano i izbjegličko pitanje koje se pojavilo u vrijeme balkanskih ratova (1912/1913). Naime, u balkanskim ratovima je došlo do etničkog čišćenja, gdje je do izražaja došao agresivni nacionalizam.⁷⁹⁷ Balkanske vojske su izvršavale takve progone da je europska štampa bila zaprepaštena istim, pri čemu je nedužno muslimansko stanovništvo ubijano i pokrštavano, posebno od strane bugarske i crnogorske vlasti.⁷⁹⁸ Izbjegličko pitanje je pored općesocijalnog i humanitarnog bilo i nacionalno pitanje s obzirom na činjenicu da su povratnici

⁷⁹⁴ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 462.

⁷⁹⁵ Hamdija Kapidžić, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (članci i rasprave)*, Sarajevo 1968, str. 119-129. (dalje: H. Kapidžić, *Bosna i Hercegovina pod AU*); Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 462.

⁷⁹⁶ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 462. U Bijeljini 3.000 kruna, u Tuzli 5.000 kruna, u Zvorniku 800 kruna itd. Okružni predstojnik Baron Zemaljskoj vladi 22.2.1913. KA MKFF 1831/1913. 8-1/45.

⁷⁹⁷ S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, str. 348. J. Marjanović, *Reforma ili revolucija na Balkanu*, *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 3-4, Beograd 1975, str. 7.

⁷⁹⁸ Noel Malcolm, *Kosovo: Kratka povijest*, Sarajevo 2000, str. 208; Zoran Jovanović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2005, str. 104-105; Hakija Avdić, *Genocid nad Muslimanima u Donjem Kolašinu*, Stockholm 1997, str. 40-41; Šerbo Rastoder, Nekoliko dokumenata iz bečkih arhivu o pokrštavanjima i iseljavanju muslimanskog stanovništva iz oblasti koje je Crna Gora oslobodila u balkanskim ratovima 1912/1914, *Almanah*, br. 41-42, Podgorica 2008, str. 280.

u Bosni i Hercegovini uglavnom bili muslimani Bošnjaci.⁷⁹⁹ Tu se radilo o starim bosanskohercegovačkim muslimanskim iseljenicima iseljenim u toku austrougarske uprave, kod kojih je preovladavalo osjećanje nesigurnosti pod vlašću balkanskih hrišćanskih država. Njih je ulazak srpske i crnogorske vojske pokrenuo na selidbu, dobrim dijelom i prema staroj domovini. U toku i nakon balkanskih ratova desile su im se strašne stvari (masovni progoni, ubistva i pokrštanja), austrougarska vlast za njih nije izgledala neprijateljski, kako su je vidjeli prilikom iseljavanja iz Bosne i Hercegovine na prostor Osmanskog carstva. Nasilje i progoni su bili jedan od glavnih uzroka vraćanja Bošnjaka u Bosnu. Stanovništvo se vraćalo iz vilajeta Skoplje, Solun, Bitolj, a najviše iz pograničnih područja susjednog Sandžaka. Austrougarske vlasti su preko svog konzula u Solunu organizirale repatrijaciju brodovima iz Soluna u Trst, dok se njihov transport dalje prema Bosni odvijao željeznicom. Na ovaj način do maja 1913. godine bilo je repatriirano oko 5.000 osoba.⁸⁰⁰ Tada je bosanskohercegovačka uprava obustavila povratak o državnom trošku. O zbrinjavanju povratnika, uglavnom na erarnom zemljištu, učestvovala je Vlada i muslimansko-bošnjačko stanovništvo.⁸⁰¹ Porodice povratnika su većinom zavičajno iz srezova Bosanska Gradiška, Prijedor, Prnjavor, Bihać, Cazin i Ključ, iste su nastanjene u najvećem broju u ovim kotarevima. Povratnici su se naseljavali na državnoj (erarnoj) zemlji. U zbrinjavanju povratnika je učestvovalo i bošnjačko stanovništvo, njegove kulturne, humanitarne i političke organizacije.⁸⁰² Naseljavanje povratnika izazvalo je zaoštavanje političkih odnosa u zemlji. Otpor je bio izražen od strane seljačke populacije, koja je strahovala da će sva slobodna zemlja biti dodijeljena izbjeglicama, ali i od strane političara, uglavnom srpskih, koji su se plašili povećanja bošnjačkog stanovništva u zemlji. Na terenu je otpor naseljavanju izbjeglica posebno pružan od nemuslimanskih sela, ali je bilo slučajeva da su se i neka muslimanska sela suprotstavljala naseljavanju izbjeglica. Posebno su u negativnom kontekstu u vezi povratka izbjeglica pisali srpski listovi "Narod" i "Otađbina", dok je "Srpska riječ" bila daleko blaža, zalažući se za dobre odnose Srba i Bošnjaka, ističući da stav druga dva lista nije stav srpskog naroda.⁸⁰³ Koliki se broj bosanskohercegovačkih izbjeglica vratio u zemlji tačno se ne zna. "Srpska riječ" je preuveličavala taj broj, koji je prema njihovim izvorima iznosio čak

⁷⁹⁹ Tomislav Kraljičić, Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku Prvog balkanskog rata, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Zbornik, Sarajevo 1990, str. 151-152. (dalje: T. Kraljičić, *Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine*); J. Trifunovski, O bosanskohercegovačkim muhadžerima, *Geografski pregled*, VII, Sarajevo 1963, str. 148.

⁸⁰⁰ S. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, str. 385; Milorad Ekmečić, Uticaj balkanskih ratova 1912-1913. godine na društvo u Bosni i Hercegovini, *Marksistička misao*, br. 4, Beograd 1985, str. 140.

⁸⁰¹ E. Radušić, *Odnos vlasti i domaćih političkih snaga*, str. 6.

⁸⁰² Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, str. 148-149.

⁸⁰³ E. Radušić, *Odnos vlasti i domaćih političara*, str. 6.

60.000 od ukupno 130.000 iseljenih bosanskohercegovačkih Muslimana.⁸⁰⁴ Međutim, prema zvaničnim podacima taj broj je bio znatno manji, pa je do kraja 1913. godine iznosio 3.838, od čega je Bošnjaka bilo 3.743, ali, pretpostavlja se da se jedan broj povratnika vratio samostalno, a da ga državne vlasti nisu registrirale. Prema nekim saznanjima motiv za pozitivan stav austrougarskih vlasti prema povratku izbjeglica ležao je u činjenici, pored humanog čina i brige države za svoje podanike bio je i taj, što je austrougarska vlast u povratnicima vidjela vjerne podanike i pouzdane borce u predviđenom ratu protiv istočnih južnoslovenskih država. Na taj način, Austro-Ugarska monarhija je pridobila veliki broj Bošnjaka, a posebno njihovo vodstvo.⁸⁰⁵

Balkanski ratovi su sa sobom nosili brojne probleme koji su se ticali Bosne i Hercegovine. To je posebno bilo vezano za povratak bošnjačkih muhadžira u Bosnu i Hercegovinu i dodjela istim erarne zemlje. U Bosanskohercegovačkom saboru je pitanje dodjele erarnog zemljišta zauzimalo dosta prostora. Po osnovu istoga vodila se žestoka polemika između predstavnika Zemaljske vlade i poslanika. Odnosi su zaoštravani zbog činjenice da je fond erarne zemlje bio poprilično ograničen, a zahtjeva je bilo jako puno. S dodjelom erarnog zemljišta, pored izbjegličkog, bilo je povezano naseljavanje stranih seljaka kolonista, pogotovo ako se to naseljavanje odvijalo pod kontrolom Zemaljske vlade, koja im je dodjeljivala erarno zemljište i davala određene povlastice u pogledu plaćanja poreza i dr. Na naseljavanje stranih kolonista posebno su negativno reagovali srpski poslanici u Saboru, ali ni bošnjački poslanici nisu blagonaklono gledali na eksternu kolonizaciju, jer je naseljavanje stranih kolonista bilo neposredno povezano sa uređenjem zemljišnog posjeda, što je direktno udaralo u njihov interes.⁸⁰⁶ Nakon Balkanskih ratova i jačanja uticaja Srbije, pravoslavni seljak je u nekim dijelovima Bosanske krajine otvoreno odbijao svaki otkup. Vjerovao je u skori dolazak Srbije, s time i u besplatno raskidanje agrarnih obaveza čifčije prema zemljovlasniku.⁸⁰⁷ S druge strane, austrougarska politika je išla u smjeru da se ne dozvoli prelazak zemlje u srpsko vlasništvo i njihovo jačanje na tom polju. Namjere austrougarske politike su išle u tom pravcu da je vlast bila svjesna da je proces prelaska velikih zemljišnih kompleksa iz bošnjačkog u nečije drugo vlasništvo već počeo i da će konačan rezultat biti, ako vlast, ne učini ništa, prelazak zemlje u srpske ruke. Za austrougarsku vlast bi takva promjena bila nepovoljna, posebno zbog naraslog uticaja Srbije i nepouzdanog srpskog elementa u Bosni i Hercegovini. Cilj vlasti je bio prelazak zemlje u austrijske ruke, pri čemu bi

⁸⁰⁴ Milorad Ekmečić, Uticaj balkanskih ratova na društvo u Bosni i Hercegovini, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine XIX i XX veka*, Beograd 1997, str. 402. (dalje: M. Ekmečić, *Uticaj balkanskih ratova*); Dževad Juzbašić, Uticaj balkanskih ratova na Bosnu i Hercegovinu i na tretman agrarnog pitanja, *Radovi*, Filozofski fakultet u Sarajevu, knj. XII, Sarajevo 2000, str. 202.

⁸⁰⁵ E. Radušić, *Odnos vlasti i domaćih političara*, str. 7.

⁸⁰⁶ E. Radušić, *Odnosi vlasti i domaćih političkih snaga*, str. 8-9.

⁸⁰⁷ Đ. Krstić, *Agrarna politika u BiH*, str. 45.

značajnu ulogu odigrala Austrijska banka sa sumom do 10.000.000 kruna. Kupljena zemlja bi bila stavljena na raspolaganje kolonistima.⁸⁰⁸

Bosanski muslimani koji su se vraćali dijelom u Bosnu i Hercegovinu, dijelom su učestvovali u masovnoj seobi muslimanskog stanovništva u druge krajeve Osmanskog carstva. Glavni uzrok ovog pokreta bile su nevolje kojima su bili izloženi muslimani u toku balkanskih ratova. Repatrijacija bošnjačkih muhadžira se odvijala brodovima iz Soluna u Trst, a odatle željeznicom u Bosnu. Povratnici su naseljavani na erarnom zemljištu uz finansijsku potporu vlasti, a u njihovom zbrinjavanju učestvovalo je i muslimansko stanovništvo.⁸⁰⁹ Muslimanski prvaci Safet-beg Bašagić i Rifat-beg Sulejmanpašić pokrenuli su sredinom novembra 1912. godine pitanje da se erarno zemljište dodjeljuje po konfesionalnom ključu i u tom su smislu namjeravali podnijeti rezoluciju Saboru. Tome se usprotivio zemaljski poglavar general Oskar Potiorek, jer je smatrao da bi to zaoštrilo odnose sa srpskim poslanicima i onemogućilo rad Sabora, koji je trebalo da uskoro usvoji *Zakon o izgradnji novih željezničkih pruga* od vojno-strateškog značaja za Monarhiju. Naseljavanje repatriiraca dodatno je zaoštravalo političke odnose u zemlji. Snažan odnos naseljavanju pružala su sela iz kojih porijeklom nisu bili povratnici, kao i nemuslimanska sela. I neki srpski listovi, kao što je npr. „Narod“, odlučno su istupali protiv povratka, nazivajući ih nepouzdanim elementima, problematičnim tipovima i sankilotima. Nasuprot tome, „Srpska riječ“ se ograđivala od takvog pisanja, zalažući se i poslije sloma Turske za dobre odnose sa Bošnjacima u Bosni i Hercegovini.⁸¹⁰

Bilo je i primjera pomoći izbjeglicama i od strane pripadnika drugih naroda. Priliv izbjeglica je smanjen nakon što su crnogorske vlasti izmijenile odnos prema stanovništvu islamske vjere. Prema dostupnim činjenicama srpska vojska je na osvojenim prostorima u Novopazarskom sandžaku imala korektniji odnos od crnogorske. Iako su austrougarske vlasti ubrzo zatvorile granicu prema Sandžaku, ipak je sa toga prostora, neposredno poslije izbijanja rata prebjeglo u Bosnu oko 1.000 lica.⁸¹¹ Radilo se uglavnom o muhadžirima koji su u vrijeme austrougarske uprave iselili iz Bosne i Hercegovine na područje Novopazarskog sandžaka.

No, pored useljavanja bošnjačkog stanovništva sa prostora Novopazarskog sandžaka, bilo je informacija o naseljavanju u Bosni i Hercegovini stanovništva iz drugih država. Postojale su ideje o naseljavanju određenih grupacija njemačke nacionalnosti. Tako je vlast političke motive

⁸⁰⁸ E. Radušić, *Odnos vlasti i domaćih političara*, str. 10; Potiorek Bardolffu, 13. 3. 1913. KA MK FF 2385/1913, 8 16/13 ex 1913.

⁸⁰⁹ T. Kraljičić, *Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine*, str. 188 ; Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 464.

⁸¹⁰ T. Kraljičić, *Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine*, str. 158-160; M. Ekmečić, *Uticaj balkanskih ratova*, str. 140; Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 464.

⁸¹¹ T. Kraljičić, *Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine*, str. 151-162; Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 464.

eksterne kolonizacije mnogo jasnije iskazala prilikom korespondencije o ideji naseljavanja ruskih ratnih zarobljenika njemačke nacionalnosti u istočnoj Bosni krajem 1915. i početkom 1916. godine. Radilo se o grupi od oko 200 seljaka. Prostor za naseljavanje u istočnoj Bosni je bio stvoren nakon što su srpske čifčije napustile zemlju koju su obrađivale. Prema mišljenju vlasti postignuti cilj je bio dvostruk. Doseljeni njemački seljaci su bili radno produktivni i postizali su dobre rezultate u poljoprivrednoj proizvodnji i naseljavano je seosko stanovništvo koje je bilo jako odano austrougarskoj vlasti.⁸¹²

Dok su područne vlasti u pretežnom dijelu zemlje ocjenjivale da, i pored velike promjene u stanju duhova pod uticajem ratnih zbivanja, ipak najveći dio stanovništva gleda svoga posla u borbi za život,⁸¹³ izvještaji iz Bosanske krajine ukazivali su da je tamo bila stvorena ozbiljnija politička situacija nego u drugim krajevima. Za razliku od mirnog držanja srpskog gradskog stanovništva, pravoslavni seljaci i seoski sveštenici pokazivali su u Krajini vidne znakove svog nezadovoljstva. Na području Ključa, Petrovca i Drvara širile su se vijesti među seljacima, navodno „fanatizovanih popova“, da će umarširati srpska vojska i osloboditi ih plaćanja rente zemljoposjednicima. Bila je stvorena takva atmosfera u kojoj su se pojavile masovne tuče između Srba i Bošnjaka. Vlasti su pomenutim mjestima pribjegle najvišim policijskim kaznama, ali i nekim vanrednim sredstvima izvan zakonskih okvira, kao i za vrijeme „seljačkog štrajka“ 1910. godine. Ranije su zatvarane gradske pijace, da bi se seljaci odstranili iz grada, gostionice su se zatvarale u 18:30 h, a na javnim mjestima bilo je zabranjeno voditi političke razgovore. Uzroci stvorenog stanja traženi su u jakom čifčijskom pokretu, izrazito srpskom karakteru ovog područja i odsustvu vojnih garnizona.⁸¹⁴

Nakon izbijanja balkanskog rata produbio se jaz između srpske i muslimanske politike u Bosni i Hercegovini, pa su se, prema zapažanju vladinog komesara za grad Sarajevo barona Kollasa, bosanskohercegovački Hrvati, koji su se kolebali između simpatija za južno-slavenske balkanske saveznike i tradicionalne vjernosti Monarhiji, javljali kao vezujući element između srpskog i muslimanskog političkog tabora.⁸¹⁵ Iako je među bosanskohercegovačkim Hrvatima za vrijeme balkanskih ratova došlo do ispoljavanja simpatija za Srbiju, a među inteligencijom hvatala maha misao o priključenju jugoslovenskoj zajednici, šire slojeve Hrvata u Bosni i Hercegovini još nije bila zahvatila ideja

⁸¹² Iljas Hadžibegović, *Ideja o naseljavanju ruskih ratnih zarobljenika njemačke nacionalnosti u istočnoj Bosni krajem 1915. i početkom 1916. godine*, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XXXIX, Sarajevo, 1988, str. 155; E. Radušić, *Odnosi vlasti i domaćih političkih snaga*, str. 10.

⁸¹³ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 462. Okružni predstojnik Defterdarević Zemaljskoj vladi 27. 2. 1913. KA MKFF 1843/1913. 8-1/44 I kao napomena 4.

⁸¹⁴ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 463; Richard Riedi: Izvještaj iz Oštrejla 9. 11.1912. KA MKFF Mb/11 1912, str. 134.

⁸¹⁵ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 459.

slavenske solidarnosti, kako je to bio slučaj u Dalmaciji. Za razliku od srpskog seljaštva, koje je zahvaćeno nacionalnim oduševljenjem napustilo ranije inertno držanje i nestrpljivo očekivalo da se ukine davanje haka, kao što je to bio slučaj u krajevima zaposjednutim od Srbije,⁸¹⁶ hrvatsko seosko stanovništvo ostalo je potpuno pasivno. Međutim, među hrvatskim gradskim stanovništvom, odnosno njegovim malobrojnim obrazovanim dijelom osjećao se određeni politički uticaj iz susjednih jugoslovenskih zemalja u prilog balkanskim saveznicima. Tome je posebno doprinosilo i prohrvatsko držanje Srba u Hrvatskoj za vrijeme komeserijata, kao i intenzivno propagiranje sloge Hrvata i Srba od strane zagrebačkih listova.⁸¹⁷

S druge strane, bilo je izraženo antiaustrijsko raspoloženje dijela muslimanske srednjoškolske i akademske omladine, naročito nakon aneksije, sve više u njenom opredjeljenju u borbeni srpski nacionalizam i jugoslovensku orijentaciju.⁸¹⁸ Iz njenih redova regrutovali su se dobrovoljci u srpskoj i crnogorskoj vojsci u vrijeme balkanskih ratova i u Prvom svjetskom ratu, kao i učesnici u Sarajevskom atentatu. Ove političke tendencije među muslimanskom inteligencijom bitno su se razlikovale od raspoloženja koje je vladalo u širim muslimanskim slojevima, a posebno od politike muslimanskih predstavnika u Saboru. Tako je po izbijanju balkanskog rata organ Ujedinjena muslimanska organizacija „Zeman“ od 15. oktobra 1912. godine izražavajući najdublje simpatije sa Turcima najoštrije osuđivao kao islamske Efigijalte one pojedince među Muslimanima u Mostaru i Sarajevu, koji su svojim telegramima pozdravili „srpsku vojsku, osloboditeljicu potlačenu braću u Turskoj“. Osuđivan je list Derviš-bega Miralema „Novi Musavat“, koji povodom izbijanja balkanskog rata nije donio „ni riječi osude pasjaluka balkanskih naroda“.⁸¹⁹ Međutim, saborski klub muslimanskih disidenata nije u svom proturskom stavu zaostao iza saborskog kluba Ujedinjene muslimanske organizacije, kad su se odmah po izbijanju tripolitanskog rata početkom oktobra 1911. godine oba kluba u ime Muslimana Bosne i Hercegovine posebnim telegramima obratila austrougarskom ministru vanjskih poslova Aehrenthalu sa molbom da on interveniše u korist Osmanskog carstva.⁸²⁰ Nepunih dvije godine dana kasnije, krajem jula 1913. godine, Rifat-beg Sulejmanpašić i Derviš-beg Miralem, ponovo su ovaj put zajedno, prenosili

⁸¹⁶ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 460; ABiH, *Izveštaj generala žandarmerije Zemaljskoj vladi*, od 15.11.1912.

⁸¹⁷ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 460. Izveštaj okružnih predstojnika Rukavine od 16. 2. 1913. i Besarevića od 19. 2. 1913. godine Zemaljskoj vladi KA MKFF 1831 /1913, 8-1/45.

⁸¹⁸ Ibrahim Kemura, *Uloga "Gajreta" u društvenome životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*, Sarajevo 1986, str. 55-77; Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do indentiteta*, Sarajevo 1974, str. 179-184; Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 460.

⁸¹⁹ "Rat pravoslavlja protiv islama", *Zeman*, 15. oktobra 1912; Arhiv ANU BiH, *Zbirka Adalberta Sheka*; Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 460.

⁸²⁰ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 161. Zemaljska vlada zajedničkog ministarstva finansija, telegram od 5. i 10. oktobra 1911. ABiH, ZMF, Pr. BH 1301 i 1305 iz 1911.

želje bosanskohercegovačkih muslimana zemaljskom poglavaru da se Monarhija zauzme kako bi Jedrene i ostala područja, koje su osmanske trupe ponovo zaposjele u drugom balkanskom ratu, ostala pod Turskom.⁸²¹

Nasuprot oduševljenju s kojim su Srbi pozdravljali pobjede sunarodnika i angažovali se na skupljanju pomoći za srpski crveni krst, srpsku vojsku i dr, u muslimanskom javnom mnijenju naglašeno su preovladavali izrazi solidarnosti sa Turskom, koji su praćeni i javnim manifestacijama kakva je bila masovni ispraćaj osmanskih vojnih obveznika u oktobru 1912. godine u Sarajevu. Uprkos zabrani skupljanja dobrovoljaca oni su ilegalno prelazili granicu. Muslimanski dobrovoljci stupili su u tursku vojsku, a pripadnici sve tri vjere, u prvom redu pravoslavni Srbi, u srpsku i crnogorsku. U osmanskoj vojsci je postojao „bosanski bašibozuk“, formiran od iseljenika iz Bosne, a u srpskoj i crnogorskoj bile su čitave grupe koje su došle iz Sjedinjenih država („Amerikanci“). Odjek spoljnopoličkih zbivanja, ratna atmosfera stvorena velikom koncentracijom austrougarskih trupa (na vrhuncu krize u zemlji bilo je do 190.000 vojnika), zaoštavanje unutrašnjih političkih i socijalnih odnosa, sistiranje ustava i zavođenje posebnih mjera u maju 1913. godine, dalo je povoda za ocjenu da je Bosna i Hercegovina doživljavala ratove na Balkanu kao zaraćena strana.⁸²² Kada je riječ o nacionalno-konfesionalnim odnosima, u prvom je redu došlo do daljeg pojačavanja muslimansko-srpskog, političkog antagonizma i još većeg približavanja muslimanskog političkog vodstva austrougarskim vlastima. Nadu, da bi Bošnjaci u Bosni i Hercegovini mogli nakon aneksije postati centripetalni element, izražavao je još u ljeto 1910. godine general Auffenberger, ističući da bi to bio najljepši uspjeh austrougarske uprave od početka emancipacije Balkana: „bosanskohercegovački muslimani kao vjerni podanici, kao austrougarski imperijalisti bili bi, po Auffenbergeru „elementi reda i dobitak za položaj monarhije na europskom Orijentu“.⁸²³

Očito je da su se i u ovom slučaju socijalne suprotnosti između age i čifčije znatno šire su se transportovale kao suprotnosti između Srba i Bošnjaka. Rat na Balkanu bio je praćen nizom pojava, od kojih su neke, dodatno potencirane antisrpskom propagandom štampe bliske vlastima u mnogom uticale i na političku klimu u Bosni i Hercegovini. Zbivanja na Balkanu 1912/1913. godine su polučila elemente vjerskog rata. I samo načelo narodnosti, na koje su se, inače, pozivali balkanski saveznici, bilo je, kada je riječ o Albancima i Makedoncima, grubo ignorisano na račun državnih interesa saveznika. Posebno nije moglo ostati bez krajnje nepovoljnog odjeka u Bosni i Hercegovini masovno pokrštavanje stanovništva islamske vjere, a dijelom i pokrštavanje katolika u

⁸²¹ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 461. Potiorek Bilinskom 30. 7. 1913. KA Nachlass Potioreks (N1 Pot) A/3 fasz 1, 339.

⁸²² M. Ekmečić, *Uticaj balkanskih ratova*, str. 137-158; Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 461.

⁸²³ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 462.

prvim mjesecima po izbijanju rata na teritoriji koja je pripadala Crnoj Gori.⁸²⁴ Ono je vršeno uz upotrebu drastičnih nasilnih metoda i bilo je praćeno ubistvima, pljačkama, paljenjem sela i drugim represalijama. Nasilno prevođenje u pravoslavlje izvršeno je u Plavu, Gusinju, Beranama i u okolini Peći.⁸²⁵ Albansko muslimansko stanovništvo je bježalo zbog nasilnog pokrštavanja sa crnogorske na srpsku teritoriju. Pomenuti postupci su naišli i na osudu srpske vlade⁸²⁶ i bili jedan od uzroka priliva u Bosnu muslimanskih izbjeglica iz područja zahvaćenih ratnim zbivanjima, na početku prvenstveno iz graničnih područja susjednog Sandžaka. Taj priliv je smanjen kada je došlo do izmjene držanja crnogorskih vlasti prema stanovništvu islamske vjeroispovjesti.⁸²⁷

Navedene okolnosti su uticale na zbivanja u Bosni i Hercegovini, gdje se osjećalo uznemirenje bošnjačkog stanovništva i primjetno ushićenje srpskog. Isto je dovelo do zatezanja međusobnih odnosa, posebno u oblasti agrara i otkupa čifčija. Vlast je navedene prilike pratila, te je izravno željela uticati na ukupne, a posebno na prilike u agraru koje su bile i najosjetljivije.

Ratni događaji na Balkanu i njihov politički odjek u Bosni i Hercegovini nagnale su vodeće ličnosti austrougarske uprave, Bilinskog i Potioreka, da se pored ostalog ponovo pozabave i agrarnim pitanjem, otvarajući pri tome problem revizije dotadašnje agrarne politike. To su oni činili u okviru planova koncipiranih s ciljem da se parališe narasli politički uticaj Srbije. Ministar Bilinski je po okončanju Skadarske krize⁸²⁸ u maju 1913. godine ocjenjivao da je neposredna konfrontacija sa Srbijom odložena, ali da se Monarhija mora sistematski pripremati za budući veliki rat. Smatrao je da u međuvremenu treba riješiti jugoslovensko pitanje u Monarhiji, pri čemu je pridavao poseban značaj privrednom, nacionalnom i političkom uzdizanju Bosne i Hercegovine.⁸²⁹

Zakonom o fakultativnom otkupu čifčija završena je samo jedna etapa borbe za zemlju u Bosni i Hercegovini, kako između zemljoposjednika i čifčija, tako i između vlasti i neposredno zainteresiranih. Novu borbu su inicirali balkanski

⁸²⁴ Živko Andrijašević, Zoran Stanojević, *Pokrštavanje muslimana 1913. godine*, Almanah, Podgorica 2003, str. 87.

⁸²⁵ Državni arhiv Crne Gore, fond: *Ministarstvo unutrašnjih djela*, UO, 1913, 374/2, br. 429.

⁸²⁶ Milorad Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije*, Beograd 1973, str. 128-130; Branko Babić, *Politika Crne Gore u novooslobođenim krajevima 1912-1914*, Cetinje 1984; Mustafa Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, Beograd 1989, str. 199-213.

⁸²⁷ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 463. Izvještaj okružnog predstojnika Defterdarevica od 24. i 30. oktobra 1912. godine sa granice na Metaljci i iz Uvca. KA N1 Pot A/3 Fasz !. Nr 133 a I 152; Ejub Mušović, *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, SANU, Etnografski institut, Beograd 1979, str. 44 i 105-106; Mustafa Memić, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo 1996, str. 232-244.

⁸²⁸ Više vidjeti o Skadarskoj krizi u: Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860-1918*, Cetinje 2017; Vuk B. Božović, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu sa Bugarskom 1913*, Beograd 1932; M. Vojvodić, *Skadarska kriza 1913. godine*, Beograd 1970; „Pad Skadra“, *Glas Crnogoraca*, br. 17, od 19. aprila 1913; „Skadarsko pitanje“, *Cetinjski vjesnik*, br. 21, 8. mart 1913.

⁸²⁹ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 468.

ratovi i događaji koji su bili u direktnoj ili indirektnoj vezi sa njima, a sve se to desilo u vrijeme Četvrtog zasijedanja Sabora Bosne i Hercegovine. Balkanski ratovi su dvojako uticali na prilike u Bosni i Hercegovini vezano za zemljoposjede. Prvo, način „rješavanja“ agrarnog pitanja i promjena zemljovlasništva od strane Srbije u novoosvojenim područjima podstakla je srpsku opoziciju na jaču aktivnost u bosanskohercegovačkom Saboru, što je opet vodilo reakcijom vlasti i suparnika im u Saboru, i drugo, protjerivanje osmanske vlasti s Balkana i nasilne mjere nove vlasti prema muslimanskom stanovništvu nagnale su muslimansko bošnjačke izbjeglice iz Bosne i Hercegovine, koje su u prethodnom periodu prebjegle u područja koja su ostala pod kontrolom Osmanskog carstva u Europi da se vrate u svoju matičnu zemlju. Ovo pitanje je sa sobom nosilo određene probleme, koji su proizilazili iz činjenice da je povratnike trebalo smjestiti, jer isti nisu imali više svojih kuća i zemlje gdje su se mogli nastaniti.⁸³⁰

Četvrto saborsko zasijedanje je proteklo pod velikim uticajem balkanskih ratova, njihovih rezultata i pomjeranja koja su oni izazvali na jugoistoku Europe. Zahvaljujuću položaju granične austrougarske provincije prema Crnoj Gori i Srbiji, kao i činjenici da su zaraćene strane imale svoje podržavaoce i svoje protivnike u Bosni i Hercegovini, ona je bila toliko involvirana u balkanske ratove da su je neki historičari smatrali zaraćenom stranom. U godinama balkanskih ratova fakultativni otkup je dao solidne rezultate. Mada se govorilo da su u sporazumu hrvatskih stranaka i MNO o fakultativnom otkupu čifluka otkup zemlje katoličkih zastupnika biti protežiran takvu situaciju ne pokazuju statistički podaci iz 1912. godine. Te godine otkupilo se 4.429 pravoslavnih, 1.350 katoličkih i 56 muslimanskih čifčija. To znači da je otkup bio proporcionalan sa vjersko-nacionalnom strukturom zakupnika.⁸³¹

Bošnjački poslanici su agrarno pitanje smatrali životnim za cjelokupno bošnjačko stanovništvo i pružali su punu podršku vladinoj fakultativnoj osnovi za rješenje čiflučkih odnosa, smatrajući da uglavnom zadovoljava njihove interese. Srpska politička elita je istupima u Saboru i pisanjima u štampi vršila pritisak na vladu da predloženu zakonsku osnovu o otkupu čifluka promijeni i podnese Saboru novu, koja bi rješavala čiflučke odnose obligatornim (obaveznim otkupom), koji bi bio plaćen putem državnog proračuna. U tome su posebnu aktivnost iskazivali dijelovi Srpske narodne organizacije okupljene oko „Otađzbine“ i „Naroda“. Krajnji cilj je bio prelazak što većih zemljišnih površina u ruke srpskog stanovništva. Zbog stava da agrarno pitanje nije prioritet hrvatske politike, za hrvatsko političko vodstvo u Bosni i Hercegovini pitanje zemljoposjeda je prije bilo sredstvo za postizanje važnijih ciljeva nego sporno pitanje. Hrvatski poslanici su u skladu sa svojim principom neoponiranja vladi i zbog saveza sa

⁸³⁰ E. Radušić, *Odnos vlasti i domaćih političkih snaga*, str. 2.

⁸³¹ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 148. Članovi Sabora u četvrtom zasijedanju vidjeti u; *Bosanski glasnik/Bosnischer Bote*, Godina XVIII, Sarajevo 1914, str. 60-62.

Bošnjacima u Saboru podržali i glasali za fakultativni otkup čifluka, tumačeći ga kao najkorisniji i najpravedniji način rješenja agrarnog pitanja.⁸³²

Inače, u samoj austrougarskoj agrarnoj politici koja je vođena u Bosni i Hercegovini bilo je puno suprotnosti i kontraverzi. To je u značajnoj mjeri otežavalo iznalaženje konačnog i prihvatljivog rješenja u oblasti agrara. Isto se dešavalo i nakon što je donijet *Zakon o otkupu kmetova* te kada se počeo primjenjivati. Ne ulazeći u kontraverze između Bilinskog i Potioreka u ocjeni unutrašnje i vanjskopolitičke situacije, i razlike u njihovim pogledima na pojedine tačke citiranog programa, zadržaćemo se samo na odnosu glavnih aktera austrougarske politike u Bosni i Hercegovini prema agrarnom pitanju.⁸³³

U navedenom periodu sve više je do izražaja dolazio prijedlog pokušaja promjene načina rješavanja čiflučkih odnosa. Nasuprot dotada preovladavajućem fakultativnom otkupu čifluka srpski poslanici iz opozicije s jedne strane, i neki predstavnici vlasti s druge strane, pokrenuli su pitanje mogućeg obligatornog otkupa čifčija. Pod uticajem raznih događaja na Balkanu i njihovog političkog odjeka u Bosni i Hercegovini, predstavnici austrougarske vlasti zaduženi za Bosnu i Hercegovinu počeli su da razmatraju i druge solucije rješavanja agrarnog pitanja. To je činjeno s ciljem neutralizacije naraslog političkog uticaja Srbije u Bosni i Hercegovini. Za razliku od zajedničkog ministra finansija Bilinskog, koji se zalagao za obligatorni otkup, zemaljski poglavar Potiorek je bio za obligatorni otkup, ali tek poslije rješavanja spoljnopolitičke krize. On je rješenje vidio u vojnom obračunu sa Srbijom, a do tada je bio protiv obligatornog otkupa čifluka.⁸³⁴ Stavovi Bilinskog i Potioreka i politika prema agraru se vide u njihovoj prepiski, a prijedlog za obligatorni otkup je vezan za nedostatak sredstava. U svom programskom konceptu, formulisanom u pismu Potioreku od 22. maja 1913. godine Bilinski je imao u vidu investicije u obligatorni otkup čifčija. Potiorek se nije u potpunosti slagao sa idejom Bilinskog o rješavanju agrarnog pitanja. Potiorekov politički cilj bio je zadržavanje srpskog seoskog stanovništva u "njihovom letergičnom stanju", te da se spriječi da hrvatska i muslimanska inteligencija i poluinteligencija pređe u srpski tabor te da osujeti ujedinjenje svih Južnih Slavena na antidinastičkoj osnovi. Potiorekov stav je bio da se u zemlji općenito, a u saboru posebno, treba vladati uz oslonac na Hrvate i Muslimane, a srpsku opoziciju primiti kao nešto neizbježno.⁸³⁵ Zemaljski poglavar je podsjetio ministra Bilinskog kako je njegova izjava u delegacijama 1912. godine izazvala

⁸³² E. Radušić, *Odnos vlasti i domaćih političkih snaga*, str. 1-2.

⁸³³ H. Kapidžić, *Bosna i Hercegovina pod AU*, str. 119-132; Dževad Juzbašić, *Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova prema upravljanju Bosnom i Hercegovinom*, u: *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*, ANUBiH, Posebna izdanja, XCIX/29, Sarajevo 1991, str. 73-80.

⁸³⁴ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 148; Dževad Juzbašić, *Uticaj balkanskih ratova na Bosnu i Hercegovinu i na tretman agrarnog pitanja*, Radovi Filozofski fakultet u Sarajevu, knj. XII, Sarajevo 2000, str. 204. (dalje: Dž. Juzbašić, *Uticaj balkanskih ratova*).

⁸³⁵ Dž. Juzbašić, *Uticaj balkanskih ratova*, str. 203.

nezadovoljstvo muslimansko-bošnjačkih poslanika, kada je Bilinski samo indirektno nabacio pitanje obligatorni otkupa čifčija. Druga prepreka obligatornog otkupa bila je nedostatak finansijskih sredstava.⁸³⁶

Potiorek je izrazio ozbiljnu rezervu prema ideji Bilinskog o rješavanju agrarnog pitanja, koje je s obzirom na postojeće stanje pogađalo prvenstveno politiku prema Srbima i srpsko-muslimanske odnose. Smatrao je da se prema srpskoj inteligenciji i poluinteligenciji zemaljska vlada treba odnositi sa najvećim oprezom i kad je potrebno sa najvećom strogošću. Injima je trebalo izlaziti u susret, ali samo onoliko koliko to ne bi moglo izazvati nezadovoljstvo Hrvata i Bošnjaka zbog bržeg napredovanja u službi većeg procenta Srba. Poslije ukidanja izuzetnih mjera Potiorekov stav je bio da se u zemlji općenito, a u Saboru posebno, treba vladati uz oslonac na Hrvate i Muslimane, a srpsku opoziciju primiti kao nešto neizbježno.⁸³⁷ Ovo je bilo suprotno, kako ranijoj politici ministra Burijana, tako i načelnom opredjeljenju ministra Bilinskog da u vladinoj većini u Saboru treba da učestvuju predstavnici sve tri konfesije, pa stoga nije ni moglo biti prihvaćeno.⁸³⁸ Očito je bilo da fakultativni otkup čifčija nije bila željena forma rješavanja čifčijskog pitanja po austrougarsku vlast. Ovo posebno, i zbog činjenice da je država značajnim dijelom sredstava učestvovala u ovom procesu. Stoga su među austrougarskim političarima postojala mišljenja o drugim formama otkupa. Stoga se uz fakultativni otkup koji se primjenjivao, sve više govorilo i o obligatornom otkupu čifčija. Od načina otkupa čifčija u dobroj mjeri je zavisio odnos određenih zemljišnih, ali i političkih i konfesionalnih struktura prema austrougarskoj vlasti.

Iako je Potiorek bio za blagonaklon odnos Zemaljske vlade prema srpskom seljaštvu, o čijim je ekonomskim interesima trebalo voditi računa, on se istovremno, krajem maja 1913. godine izjasnio protiv toga da se u skorije vrijeme pokreće pitanje obligatornog otkupa čifčija. Naglašavao je prihvata obligatorni otkup čifčija, ali tek onda kada se spoljnopolitička kriza definitivno riješi. Rješenje je vidio u oružanom obračunu sa Srbijom, za koje se, kao što je poznato, zajedno sa ponovo postavljenim šefom Generalštaba Conradom von Hotzendorffom, svesrdno zalagao. Dok se pomenuto rješenje odgađa, Potiorek je bio protiv obligatornog otkupa, imajući u vidu unutrašnjopolitičke razloge, a u prvom redu obzire prema muslimanskim zemljoposjednicima. Osim toga, Potiorek je ukazao na nedostatak finansijskih sredstava kao prepreku da bi se realizovao obligatorni otkup čifčija. Izdaci za naoružanje i drugi rashodi u vezi sa sprovođenjem novog vojnog zakona, izdaci za izgradnju novih željezničkih pruga i druge investicije angažovaće prema Potioreku finansijski potencijal zemlje do krajnjih mogućnosti. Ustvari, i bez pomenutih novih opterećenja zemaljski budžet je bio još od ranije prenapregnut. Tome su posebno doprinosili, osim troškova za bosanskohercegovačke trupe i žandarmeriju anuiteti za izgradnju strateških

⁸³⁶ E. Radušić, *Odnos vlasti i domaćih političkih snaga*, str. 3.

⁸³⁷ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 469.

⁸³⁸ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 469.

željezničkih linija (Gabela - Boka Kotorska – Sarajevo - istočna granica prema Drini), kao i sasvim neodgovarajuća nadoknada Bosni i Hercegovini za gubitak carinskih prihoda.⁸³⁹

U svom programskom konceptu, formulisanom u pismu Potioreku od 22. maja 1913. godine Bilinski je u prvom redu imao u vidu rješenje tada vrlo aktualnog jezičkog pitanja, postepeno zaposijedanje najviših mjesta u zemaljskoj upravi od strane domaćih ljudi, reforma državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine u Monarhiji, tako što bi ona bila sastavljena od tri predstavnika u austrijskoj i mađarskoj delegaciji, osnivanjem Filozofskog fakulteta sa osloncem na Zemaljski muzej i Institut za balkanološka istraživanja i Pravnog fakulteta, dok je na privrednom planu predviđao investicije i obligatorni otkup čifčija.⁸⁴⁰

Muslimansko-bošnjački zemljoposjednici, narodni poslanici u Saboru su pokazivali rezervu u pogledu diranja u agrarno pitanje, pribojavajući se da bi izmjena *Zakona o davanju zajmova* za fakultativni otkup čifčijskih selišta koju je zagovarao Danilo Dimović, mogla voditi obligatornom otkupu. Opozicija koju su činili članovi Ujedinjene muslimanske organizacije i grupa Derviš-bega Miralema, predstavljala je opasnost za vladin kompromis sa Dimovićem. Najglasniji i najaktivniji protivnici nove vladine agrarne politike bili su Adem-aga Mešić i Hamid-beg Džinić. U toj situaciji pojavljuje se muslimansko-bošnjački prvak Šerif ef. Arnautović, koji je u kontaktima s Vladom nastojao obezbijediti podršku “naprednim Muslimanima koji otvoreno govore o nužnosti obligatornog otkupa kmetova”, koji bi na taj način izašli iz sjene krupnih zemljoposjednika.⁸⁴¹ Međutim, Arnautović ili bilo ko drugi iz reda bošnjačkih poslanika, nikada javno u Saboru nije govorio u prilog obligatornog otkupa čifčijske zemlje. Čak bi se moglo reći, da je baš Šerif ef. Arnautović bio najoštrij u istupima protiv srpskih poslanika koji su govorili u prilog obligatornog otkupa i za prijedlog Dušana Kecmanovića.⁸⁴²

Međutim, srpski političari u Saboru su smatrali da je fakultativni otkup čifčija za pravoslavnu konfesionalnu komponentu nepovoljan, te da je isti neophodno mijenjati. U tom smislu razgovaralo se sa predstavnicima Zemaljske vlade, te insistiralo da se izmijene odredbe *Zakona o fakultativnom otkupu kmetova*. Na tom planu postojao je sporazum između Zemaljske vlade i srpskih poslanika. Realizacija ovog sporazuma naišla je naročito na otpor zemljoposjednika među muslimanskim poslanicima. I predsjednik muslimanskog saborskog kluba Rifat-beg Sulejmanpašić je smatrao “da nije dobro da se zbog deset Srba, koji bi ušli u vladinu većinu “barka” u agrar”.⁸⁴³ U redovima muslimanskih zemljoposjednika

⁸³⁹ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 470.

⁸⁴⁰ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 469; Potiorek: Personliche Vormerkungen (PVM) XV/1913, KA NIPot A/3 Fasz 5.

⁸⁴¹ Dž. Juzbašić, *Uticaj balkanskih ratova*, str. 205.

⁸⁴² E. Radušić, *Odnos vlasti i domaćih političkih snaga*, str. 5.

⁸⁴³ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 471; Dimović Ceroviću 21. 10. 1913. ABH GFM Pr. BH 1442/1913.

bila je raširena sumnja da bi izmjena *Zakona o fakultativnom otkupu kmetova*, prema intencijama Dimovića i drugih srpskih poslanika, mogla odvesti na put obligatornog otkupa. Predvodnici u otporu novim mjerama agrarne politike bili su Adem-aga Mešić i Hamid-beg Džinić, koji su razvili intenzivnu agitaciju među begovima. Begovska opozicija koju su sačinjavali, kako članovi Ujedinjene muslimanske organizacije (UMO), tako i grupa Derviš-bega Miralema, prijetila je da osujeti vladine političke kombinacije sa Dimovićem. U toj situaciji nudio se vladi muslimanski prvak Šerif ef. Arnautović da se sa užim krugom svojih starih pristaša suprotstavi begovima, čijeg se tutorstva već duže vrijeme želio osloboditi. Namjeravao je da na novim izborima u Sabor uvede napredne elemente kako bi se Bošnjaci oslobodili “od reakcionarne i egoističke politike begova”. Smatrao je da za takvu akciju postoji raspoloženje među “naprednim muslimanima koji otvoreno govore o nužnosti obligatornog otkupa kmetova”.⁸⁴⁴ Na takav odnos i raspoloženje prema agrarnom pitanju, a posebno prema otkupu čifčija imali su balkanski ratovi, koji su imali potpun uticaj na zbivanja u Bosni i Hercegovini, pa i na složeno agrarno pitanje.

Nastojeći da slomi begovsku opoziciju Potiorek je početkom novembra 1913. godine u razgovoru sa članovima saborskog Predsjedništva dr. Nikolom Mandićem i dr. Safet-begom Bašagićem ukazao da je neophodno izmijeniti *Zakon o fakultativnom otkupu kmetova* s obzirom da se smatralo da će agrarno pitanje biti brzo i radikalno riješeno na ranijim osmanskim teritorijama koje je dobila Srbija i Crna Gora. Pri tome je naglasio da se Monarhija ne smije izložiti prebacivanju da zaostaje iza susjeda, te da sa tom neizmjenjivom činjenicom moraju računati naši bošnjački veleposjednici. Potiorek ih je stavio pred alternative ili sarađivati sa Vladom u savezu sa Hrvatima, i tako imati šansu za odbranu svojih interesa, ili oponirati. Posebno je dr. Nikoli Madiću Potiorek skrenuo pažnju da Hrvati u bošnjačko-hrvatskom savezu imaju vodeću ulogu, dok bi u savezu sa Srbima, koji bi Hrvatima bio nametnut bošnjačkom tvrdoglavošću u čifčijjskom pitanju, vodstvo prešlo na Srbe. Zato je zahtijevao da Hrvatski saborski klub u svom vlastitom interesu učini sa svoje strane sve da se ponovo učvrsti pakt sa Bošnjacima koji je bio trenutno ugrožen. Ove izjave ilustruju određenu evoluciju Potiorekovog stava, koja je nastala pod uticajem razvoja političkih događaja. Međutim, iako se Potiorek angažovao da se begovska protivladina agitacija suzbije, on je izričito tražio da se sa begovima konačno ne prekida, dok to ne bude po volji Vladi.⁸⁴⁵

Rezervu u pogledu diranja u agrarne odnose bilo koje vrste pokazivali su i bošnjački veleposjednici, poslanici u Saboru. Oni su se pribojavali da bi izmjene *Zakona o davanju zajmova za fakultativni otkup čifluka* koju je zagovarao Danilo Dimović, moglo voditi obligatornom otkupu koji njima nije odgovarao. Opozicija

⁸⁴⁴ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 471. Collas Potiorek 8. i 10. novembra 1913. KA N1 Pot A/3fasz 2, 544 I 546.

⁸⁴⁵ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 472. Potiorek Zemaljskoj vladi 10. 11. 1913. KA N1 Pot A/3 Fasz 2 547, PV M XXIX /1913 Fasz 5.

koju su sačinjavali članovi UMO i grupa Derviš-bega Miralema, predstavljala je opasnost za vladin kompromis s Dimovićem. Nakon toga oni su pristali na kompromisni prijedlog Danila Dimovića. Poslanici srpske opozicije ostali su izolirani u Saboru, pa rezultati glasanja o prijedlozima Dimovića i Kecmanovića nisu dolazili u pitanje. Za prijedlog Kecmanovića pored opozicionara, glasali su samo još dva poslanika, dok je prijedlog Dimovića prošao, dobivši većinu glasova.⁸⁴⁶

Zbivanja na Balkanu, kao i promjene na burnoj unutrašnjoj bosanskohercegovačkoj sceni izbacili su u drugoj polovini 1913. godine agrarno pitanje ponovo u centar političke pažnje. Nakon iznenadnog polaganja mandata od strane poslanika grupe oko "Srpske riječi" odgođeno je formiranje vladine koalicije do ostvarenja sporazuma između Muslimanskog i Hrvatskog saborskog kluba sa novom grupom srpskog građanstva, koja se nije ustručavala da otvoreno surađuje sa Vladom.⁸⁴⁷ Proces fakultativnog otkupa čifčija bio je pored nadležnih državnih institucija praćen i od strane narodnih poslanika. Isti su u Bosanskohercegovačkom saboru, zauzimali stavove i pokretali razne inicijative u vezi pitanja otkupa čifčije. U toku Četvrtog saborskog zasijedanja srpski poslanici iz opozicije pokrenuli su novu ofanzivu za rješenje agrarnog pitanja obligatornim otkupom čifluka. Na Četvrtom zasijedanju Sabora bio je promijenjen sastav Srba u Saboru. Dio Srpske narodne organizacije (grupa okupljena oko lista "Srpska riječ", predvođena Grigorijem Jeftanovićem i Vojislavom Šolom) bio je kritikovan od dijela njihove stranke s jedne strane, te bio izložen nepovjerenju Vlade s druge strane. Dvanaest poslanika te stranke bilo je prinuđeno položiti mandate, čiju su glavninu slobodnih mjesta zauzeli članovi novoosnovane Srpske narodne stranke, advokata Danila Dimovića i dr. Milana Jojkića. Osnova programa nove stranke bilo je agrarno pitanje. Stranka je na te vanredne izbore izašla s programom koji se temeljio na sniženju kamatne stope na zajmove za otkup čifluka. U prvom periodu, počevši od 1913. godine kamatna stopa bi se snížila na polovicu, a kasnije kada to budu uslovi dozvoljavali kamata bi u cjelini bila pokrivena iz sredstava Zemaljske vlade. Njihov program je u perspektivi predviđao obligatorni otkup.⁸⁴⁸ Stranka se načelno deklarirala za obligatorni otkup čifčijskih selišta, ali je kao neposredni zahtjev istakla da država umjesto čifčija preuzme plaćanje kamata na zajmove za otkup čifčijskih selišta, koje su iznosile 4,50%. Ministar Bilinski držao se načela da se vladina radna većina u Saboru treba da sastoji od poslanika sve tri konfesije, pa je Vlada sa Dimovićevom grupom postigla kompromis. Dogovoreno je da će Vlada pripremiti zakonski nacrt po kome bi kamate za zajmove čifčijama, čim to finansijske prilike dopuste, pale u cjelosti na teret zemaljskog budžeta. Do tog momenta, koji je bio krajnje neizvjestan, trebalo je da se kamate bar do 1.

⁸⁴⁶ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 150.

⁸⁴⁷ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 471.

⁸⁴⁸ M. Imamović, *Pravni položaj*, str. 256-257.

januara 1915. godine reduciraju na polovinu, tj. na 2,25%. Ovo je utvrđeno pod pretpostavkom da poslanici sve tri konfesije na prvim sjednicama predstojeće saborske sesije usvoje rezoluciju kojom bi zatražili da se u gore navedenom smislu novelira agrarni zakon iz 1911. godine. Pokriće u budžetu zbog sniženja kamata trebalo je osigurati tako što bi poslanici izglasali zakone o povećanju točarine o uvođenju poreza na vozne karte, jer se na povećanje direktnih poreza nije moglo računati.⁸⁴⁹

Potkraj 1913. godine uspješno su prebrođene teškoće u procesu obrazovanja vladine radne većine i ona je usvojila u Saboru *Rezoluciju o agraru*, kojom je traženo da se novelira *Zakon o otkupu kmetova*.⁸⁵⁰ Inicijativa za sniženje kamatne stope pojavila se u Saboru 16. decembra 1913. godine u formi prijedloga Danila Dimovića, kojim se zahtijevalo od Vlade da donese zakonske osnove kojim će se “uzeti u zaštitu interesi i kmeta i age”. Ovaj prijedlog je bio žestoko napadnut od strane srpske opozicije, koja je svojim agresivnim istupima zahtijevala reviziju načina rješavanja agrarnih odnosa, ne zadovoljavajući se ničim manjim od obligatornog otkupa.⁸⁵¹ Oni su to i zvanično zahtijevali suprotstavljajući se Dimovićevom prijedlogu. Prijedlog Dušana Kecmanovića i drugih, kojim je tražena zakonska osnova “kojom se rješava čifčijsko pitanje i to obligatornim otkupom i to iz državnih sredstava”.⁸⁵² Sam prijedlog nije donio ništa posebno novo. Srpski poslanici su i ranije tražili obavezan otkup iz državnih sredstava. Samo što su ovoga puta to uradili još agresivnije. Glavni argument za reviziju načina rješavanja agrarnog pitanja Vasiliji Grđiću više nisu bili manjkavosti fakultativnog načina, već činjenica da je Srbija nakon Prvog balkanskog rata na osvojenoj teritoriji to pitanje vrlo brzo riješila. Zemljovlasnike, posebno muslimane Bošnjake se indirektno upozoravalo da obligatorni otkup nije najgora stvar koja im se može desiti. U ovom slučaju bilo je prikrivenih, ali i otvorenih upozorenja i prijetnji.⁸⁵³ Ovakav razvoj događaja u srpskom političkom taboru omogućio je ministru Bilinskom ostvarivanje njegove želje za stvaranje vladine većine u Saboru sastavljene od poslanika sve tri konfesije. Dimovićeva grupa, koja se nije ustručavala da otvoreno sarađuje sa Vladom, zajedno sa bošnjačkim i hrvatskim poslanicima činila je provladinu saborsku većinu dok je preostali dio izabраних poslanika Srba bio u opoziciji.⁸⁵⁴

⁸⁴⁹ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 471.

⁸⁵⁰ Obrazlažući svoj prijedlog Danilo Dimović je istakao da je “ovaj prijedlog rezultat dugačkih i teških pregovaranja, što smo ih imali s klubovima i što smo imali s Vladom i zajedničkim ministarstvom”, na koji način nas je uputila na sve poslanike u donošenju ovog kompromisnog prijedloga. E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 149; BHS, IV/1913/1914, I. sjednica, str. 12-13.

⁸⁵¹ E. Radušić, *Odnos vlasti i domaćih političkih snaga*, str. 4.

⁸⁵² E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 149; BHS, IV/1913/1914, I. sjednica, str. 12-13.

⁸⁵³ E. Radušić, *Odnos vlasti i domaćih političkih snaga*, str. 4.

⁸⁵⁴ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 149; BHS, IV/1913/1914, I. sjednica, str. 12-13.

Na trinaestoj sjednici Četvrtog saborskog zasijedanja raspravljalo se o pitanju servituta i privatnim šumama. Samo pitanje servituta nije bilo od krucijalnog značaja, ali je srpska štampa pokušala na njemu podići tenzije, optužujući vladu da “dira u seljakov pašnjak, u zenicu njegovu...” Zakonska osnova za otcjepljivanju mjera i baltaluka pojavila se kao osnova privrednog saborskog odbora. Srpska opozicija je zakonskoj osnovi privrednog odbora suprotstavila prijedlog Gavre Gašića i drugih, koji je ustvari bio reakcija na pomenutu zakonsku osnovu. Opozicija je prigovarala prijedlogu agrarnog odbora, da će se po njemu narodu odcijepiti suviše malo, od dotadašnjih carskih šuma i pašnjaka. Prijedlozi su se također razlikovali u drugom paragrafu koji je kod privrednog odbora ubrajao “zemljoposjednike, age, čifčije i korporacije” u one koji imaju pravo posluženja u erarnim šumama i pašnjacima, a kod prijedloga Gavre Gašića i drugih, ovlaštenici su definirani kao “lica i korporacije”. Opozicionari su u debate povodom prijedloga privrednog odbora insistirali na čuvanju servitutskih prava čifčija u beglučkim šumama i prebacili zemljoposjednicima da im je cilj oslobođenje i privatnih šuma od servituta. Nakon dosta burne debate većinom glasova usvojen je prijedlog privrednog odbora, dok je pao prijedlog opozicije.⁸⁵⁵

Povodom izrade nacrtu novele Potiorek je krajem januara 1914. godine u pismu ministru Bilinskom izrazio nadu da će u ne tako dalekoj budućnosti moći prići i obligatornom otkupu.⁸⁵⁶ Međutim, on je bio svjestan opasnosti od proleterizacije, koja je prijetila muslimanskim zemljoposjednicima, čime bi po njegovoj ocjeni politički uticaj i pouzdanost Bošnjaka pretrpila veliku štetu. Pri tome nije isključivao mogućnost da dođe do poboljšanja odnosa između Srba i Muslimana i da se između njih stvori savez.⁸⁵⁷ Potiorek je bio posebno zainteresiran da se srpsko-bošnjački politički odnosi koji su se poslije aneksije zbog agrarnog pitanja, a naročito povodom rata na Balkanu, izrazito pogoršali, vremenom ne poboljšaju i uspostavi srpsko-bošnjačka koalicija na opozicionoj osnovi. Stoga i protivrječnosti u austrijskoj politici u Bosni i Hercegovini, te kolebanje i dozirani oprez u odnosu kako prema begovima tako i prema srpskim seljacima. Pri tome iz Potiorekovih stavova nedvosmisleno proizilazi da je bio spreman žrtvovati materijalne interese begova onda kada mu oni, i uopšte Bošnjaci, ne budu više potrebni kao protuteža Srbima i srpskoj politici. To je moglo biti samo nakon obračuna sa Srbijom. Međutim, i već sama odluka da se objavi rat Srbiji, u čiji ishod Potiorek nije sumnjao, dala je Potioreku povoda da preduzme inicijativu u pogledu rješavanja agrarnog pitanja.⁸⁵⁸

⁸⁵⁵ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 151.

⁸⁵⁶ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 472. Potiorek Bilinskom 25. 1. 1914. KA N1 Pot A/3 Fasz 2.

⁸⁵⁷ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 472. Franz Weinwurm, FZM Oskar Potiorek, *Leben und Wirken als Chef der Landesregierung für Bosnien und die Herzegowina in Sarajevo 1910-1914*. Phil. Diss. (Wien 1964), str. 358-359.

⁸⁵⁸ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 472.

Potiorek je 27. jula 1914. godine, nakon što su prethodnog dana proglašene izuzetne mjere u Bosni i Hercegovini, inicirao da se agrarna novela kojom se smanjuje kamata na zajmove čifčijama, ozakoni putem vladarevog ručnog pisma i založio se za radikalno rješenje cjelokupnog čifčijskog pitanja. Svoj prijedlog je motivirao potrebom da se suzbije agitacija među srpskim seoskim stanovništvom.⁸⁵⁹

Zajednički ministar finansija Bilinski je, međutim izrazio rezervu prema Potiorekovim prijedlozima. Smatrao je da bi se u datom momentu mogao pogrešno razumjeti vladarev akt sa izrazito prosrpskom tendencijom. Pri tome je imao u vidu i napade jednog dijela austrijske štampe u kojima je Bilinskom prebacivano da atentat ne bi bio moguć da nije Bilinski, za razliku od Potioreka, navodno povlađivao srpstvu. Bilinski je pak podsjećao Potioreka da on nije nikada u krupnim političkim pitanjima postupao protiv njegovog savjeta. I to kako kod osnivanja Dimovićeve stranke tako i kod imenovanja viših činovnika iz redova Srba. Bilinski je smatrao da bi nastala povika, ako bi on usred rata podnio vladaru prijedlog zakona po kome bi bile zaobiđene ustavne odredbe o kompetenciji Sabora i donesen jedan zakon na apsolutistički način, za čije usvajanje nije prije atentata postojala sigurna saborska većina. Potiorekov prijedlog nije za Bilinskog bio neprihvatljiv kako iz političkih, tako i iz državnopravnih razloga. Inače, načelno uzevši bio je i za Bilinskog obligatorni otkup čifčija politički i socijalno poželjan. On je međutim izrazio bojazan da će bosanskohercegovačke finansije u nekoliko godina poslije okončanja rata jedva moći da obezbijede sredstva od 10 miliona kruna godišnje za otkup čifčija, tj. onu sumu koja je na osnovu zakona o fakultativnom otkupu bila predviđena kao maksimalna.⁸⁶⁰ To je bila perspektiva rješavanja agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom.

Ekonomsko propadanje veleposjednika bilo je pred Prvi svjetski rat već poodmaklo, ali je u zadnjim godinama usporeno povećanjem cijena zemlje. Sasvim bez poslovnog smisla i nepripremanja ni za kakav rad, osobito je mlađa generacija sve više gubila zemlju i bila bi, po ocjeni savremenih austrijskih posmatrača, u slučaju obligatornog otkupa čifčija brzo zahvaćena proleterizacijom, dok je fakultativni otkup uticao samo da ovaj proces traje mnogo duže. O društvenim i političkim konsekvencama ovog procesa za austrijsku politiku u Bosni i Hercegovini pisao je 1912. godine bivši podgradonačelnik Sarajeva dr. Vladimir Nieč. On je smatrao da će propašću bošnjačkih veleposjednika nestati onaj mirni i konzervativni element koji je bitno pomogao i olakšao vođenju politike, te da bi bila zahvalna državnička zadaća, ako bi se omogućilo stvaranje takve društvene klase, koja bi se sastojala od pripadnika svih konfesija i također obuhvatala

⁸⁵⁹ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 473. Bilinski Potioreku 4. 8. 1914. KA N1 Pot A/3 Fasz 3, 560.

⁸⁶⁰ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 473. Bilinski Potioreku 4. 8. 1914. KA N1 Pot A/3 Fasz 3, 560. Josef Brauner, Bosnien und Hercegovina, Politik, Verwaltung und leitende Personen, u: *Berliner Monatshefte* 7 (1929), str. 337.

ekonomski snažniji dio Bošnjaka.⁸⁶¹ Ta „nova klasa“, koja bi naslijedila begovat, trebala je po mišljenju dr. Nieča da, kao i muslimanski element uopšte, postane oslonac „za neutraliziranje separatističkih tendencija srpstva i hrvatstva i protuteža srpskim centrifugalnim aspiracijama. Ova klasa, ako bude lišena svih privilegija i staleških razlika postala bi po svom uvjerenju demokratski socijalni sloj, koji usljed toga saosjeća sa ostalim djelovima stanovništva i u realnoj politici zauzima konstruktivno stanovište“.⁸⁶² Međutim, ovakva razmatranja prelaze na teren političke fantastike i bila su daleko od bosanske stvarnosti.

Kreditna politika u otkupu čifčija u Bosni i Hercegovini

Poljoprivredna kreditna politika u Bosni i Hercegovini datira s kraja osmanske vladavine, osnivanjem tzv. menafi sanduka. Riječ je o nekim vrstama kreditnih ustanova, koje su imale svrhu da pomažu siromašne u slučajevima potrebe. Pošto je u Bosni i Hercegovini dominirala seljačka populacija, koja je bila u teškom socijalnom stanju ove kreditne ustanove bile su namijenjene i za podršku selu. Praksa je bila da se novac pozajmljivao u proljeće za nabavku hrane i sijena, kao i za podmirenje najprećih potreba, a u jesen se to vraćalo. Kapital se sastojao od sakupljene hrane, koja se kasnije unovčila. Taj kapital je pred austrougarsku okupaciju 1878. godine iznosio 2.758.401 groš ili oko 220.672 tadašnjih forinta.⁸⁶³ Menafi sanduk značio je u pravom smislu riječi „korisnu zakladu“. *Uredba* o menafi sanduka izašla je u službenom listu bosanskog vilajeta *Bosna* 8. oktobra 1866. godine, za vrijeme poznatog bosanskog valije Šerif Osman-paše (1861-1869).⁸⁶⁴ Prvi menafi sanduci osnovani su 1867. godine u Zvorničkom sandžaku, i to u devet kadiluka. U drugim kadilucima u ostalim sandžacima 1868. i 1869. godine osnovano ih je još dvadesetdevet.⁸⁶⁵

Uspostavom austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini, ista je prihvatila sličnu kreditnu politiku, koju je provodila osmanska vlast. U kasnijem periodu Zemaljska vlada je radila na uspostavi sopstvenih kotarskih i okružnih pripomoćnih zaklada, na način da je svaki kotar imao po jednu kotarsku zakladu. Osnovna svrha ovakvih sreskih zaklada bila je pomoć seoskom stanovništvu u nabavci hrane i stoke, a u kasnijem periodu određenih poljoprivrednih mašina. Kotarske pripomoćne zaklade bile su ograničene na davanje malih zajmova, i nisu mogle zadovoljiti šire potrebe seljačke populacije.⁸⁶⁶ Kotarske i okružne zaklade

⁸⁶¹ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 466. Promemoria des gew. Viceburgermeisters Dr. Nieč A BH Priv. Reg. 441/1912.

⁸⁶² Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 467.

⁸⁶³ Đ. Krstić, *Agrarna politika u BiH*, str. 95

⁸⁶⁴ O periodu vladavine namjesnika Šerif Osman-paše vidjeti više u: Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861-1869*, Tešanj 2012.

⁸⁶⁵ Đ. Krstić, *Agrarna politika u BiH*, str. 95.

⁸⁶⁶ Đ. Krstić, *Agrarna politika u BiH*, str. 95.

su posebno dolazile do izražaja u vrijeme elementarnih i prirodnih nezgoda, koje bi zahvatile seosku populaciju, pri čemu su davali neophodna finansijska sredstva za saniranje učinjenih posljedica i obnovu štete. Kotarske zaklade su djelovale po principu dobivanja dijela sredstava od strane zemaljske uprave, a dijelom od prihoda dobijenog od samog seljaštva, a putem razreza poreza po desetini. Kotarskim zakladama su upravljali kotarski predstojnici, kojima je pomagao poseban odbor izabran od strane stanovništva dotičnog kotara.⁸⁶⁷

Kako bi kotarske zaklade bile u funkciji seljaštva i razvitka poljoprivrede, te kako bi se izbjegle zloupotrebe u vidu zelenišenja, zemaljska uprava je pokušavala isto suzbiti putem organizacije veresije na nekretnine, poljoprivredne veresije i trgovačke veresije.⁸⁶⁸ Kako bi se navedene zaklade prilagodile potrebama i bile u funkciji, bile su podvrgnute određenoj reorganizaciji. U periodu nakon 1905. godine krediti u novcu su bili potpuno obustavljeni, te su same zaklade nabavljale, odnosno posredovale kod nabavke i dijeljenja sjemena, pri čemu su u cijenu obračunate i kamate. Prva reorganizacija se počela provoditi 1905. godine u pravcu veće samostalnosti pojedinih zaklada. One su mogle, svaka za sebe, po odobrenju Zemaljske vlade, odnosno Zajedničkog ministarstva finansija uzimati zajmove kod novčanih ustanova. Rezervni fond smio se upotrijebiti samo za pokriće eventualnih gubitaka. Svi poreznici iz kotara, koji su plaćali desetinu, garantirali su solidarno za neplaćene zajmove, odnosno eventualne gubitke zaklade, koji su nastajali usljed nenaplativosti potraživanja zaklade od naroda dotičnog kotara. Odbor je nakon 1905. godine imao veću samostalnost, na način da je o svemu odlučivano većinom glasova, tako da se uloga kotarskog predstojnika značajno izmijenila, na način da je ta uloga postala savjetodavna. U ovom periodu kotarske zaklade su pružale finansijsku (kreditnu) podršku poljoprivrednim zadrugama u dotičnom kotaru. Važnost kotarskih zaklada bila je značajna za seljačku populaciju, što potvrđuje i činjenica da su samo u periodu od dvije godine od 1901. do 1903. nabavile iz svojih sredstava i podijelile seljacima zajam od 2.758 vagona žita za sjeme i hranu u vrijednosti od oko 4.200.000 kruna.⁸⁶⁹

Provedene reforme kotarskih pripomoćnih zaklada u 1905. godini su se odvijale postepeno, u smislu da se sve zaklade nisu reorganizirale. Do 1907. godine reorganizirano je ukupno 40 pripomoćnih kotarskih zaklada. Reorganizacijom istih, data je mogućnost, da kotarske pripomoćne zaklade mogu u slučaju potrebe poslužiti bankovnom veresijom do petorostrukog iznosa ukupne novčane snage. Kako su sve kotarske zaklade u Bosni i Hercegovini posjedovale oko 4.000.000 kruna, nakon provedene reorganizacije, seoskom stanovništvu je stajalo na

⁸⁶⁷ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, str. 71.

⁸⁶⁸ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici, Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine*, str. 345.

⁸⁶⁹ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici, Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine*, str. 72.

raspolaganju bankovna veresija od 20.000.000 kruna, koje je isto moglo dobiti putem kotarskih pripomoćnih zaklada. Stanovništvo je navedenu veresiju obilato koristilo.⁸⁷⁰

Za razumijevanje navedene problematike, važno je imati sliku stanja imetka kotarskih pripomoćnih, pričuvnih i osiguravajućih zaklada za period od 1906. do 1912. godine.

Krajem godine	Kotarske pripomoćne zaklada	Pričuvne zaklade	Osigurane zaklade	Svega
1906.	3.539.328,86	244.471,85	---	3.783.800,71 K
1907.	3.713.667,4	253.848,21	---	3.967.515,63 K
1908.	3.851.176,45	258.574,88	41.200,07	4.150.951,40 K
1909.	3.881.177,63	259.146,04	142.315,27	4.282.638,94 K
1910.	4.069.707,23	261.919,24	202.012,09	4.533.638,56 K
1911.	4.082.378,27	264.193,43	210.000,00	4.556.571,70 K
1912.	3.950.516,19	269.014,18	207.517,85	4.427.048,22 K⁸⁷¹

Tabela 8. *Pregled stanja imetka kotarskih pripomoćnih, pričuvnih i osiguravajućih zaklada za period od 1906. do 1912. godine.*

Iz navedenih činjenica je uočljivo da su kotarske pripomoćne zaklade imale konstantan iznos sredstava koji se mogao koristiti u poljoprivredne svrhe. Nešto izraženija sredstva su bila u 1910. i 1911. godini, u vrijeme kada je agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini bilo jako aktualno. Pričuvne i osiguravajuće zaklade su imale znatno skromnija finansijska sredstva, ali je bilo izvjesno da se taj iznos od 1910. do 1912. godine značajno povećao. Navedena sredstva su služila za zajmove seljačkim domaćinstvima, koja su se po godinama kretali, kako slijedi:

Zajmovi podijeljeni 1907.

- Kotarske pripomoćne zaklade.....4.939.462,76 K
- Pričuvne zaklade..... ---

Zajmovi vraćeni u 1907.

- Kotarske pripomoćne zaklade.....2.987.989,76 K
- Pričuvne zaklade.....5.723,83 K⁸⁷²

⁸⁷⁰ ABiH, *Dokumenti (o prepisu) o poljoprivrednoj politici, Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1908. godinu*, str. 73.

⁸⁷¹ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici, Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine za period 1906-1912*, str. 73-76

⁸⁷² ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici, Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1908. godinu*, str. 207-208.

Podijeljeni zajmovi u 1908. kod svih kotarskih pripomoćnih zaklada

- a) Iz kotarskih pripomoćnih zaklada 6.705.858,02 K
- b) Iz pričuvnih zaklada.....13.977,47 K

Otplaćeni zajmovi u 1908. godini

- a) Kotarske pripomoćne zaklade.....4.077.831,28 K
- b) Pričuvne zaklade.....4.439,31 K

Podijeljeni zajmovi u 1909. godini

- a) Iz kotarskih pripomoćnih zaklada.....6.360.732,75 K
- b) Iz pričuvnih zaklada.....2.527,77 K

Podijeljeni zajmovi u 1911. godini

- a) Iz kotarskih pripomoćnih zaklada.....5.215.349,91 K
- b) Iz pričuvnih zaklada.....1.531,60 K

Podijeljeni zajmovi u 1912. godini

- a) Iz kotarskih pripomoćnih zaklada.....5.460.344,69 K
- b) Iz pričuvnih zaklada.....8.788,80 K⁸⁷³

Evidentno je bilo da je u kotarskim pripomoćnim zakladama, kao i u pričuvnim zakladama ukupni finansijski kapital rastao. Od 1908. godine imamo i osiguravajuće zadruge, što je uticalo na povećani finansijski iznos koji je stajao seljačkoj populaciji na raspolaganju, kao dio mogućeg zajma. Međutim, kada je u pitanju podjela zajmova iz kotarskih prikladnih zaklada, evidentno je da je najveći zajam dat u 1908. i 1909. godini, a nakon toga iako su kotarske zaklade imale veća finansijska sredstva došlo je do blagog pada podijeljenih zajmova. Potrebno je istaći da su navedeni zajmovi pretežno korišteni za poboljšanje uslova na selu, u smislu unapređenja poljoprivrede, putem nabavke sjemena žitarica, priplodne stoke, te saniranja šteta usljed prirodnih nepogoda i šteta. Ova sredstva su bila značajna, ali ne i dovoljna da se poljoprivreda unaprijedi i selo postane samoodrživo. Kada je riječ o povratu zajmova, iz dostupnih podataka je evidentno da seljaci nisu bili finansijski sposobni vratiti zajmove, i uglavnom se prosječno vraćalo do 2/3 zajma. To je naravno imalo uticaja na finansijsko stanje navedenih zaklada.

O prilikama na bosanskohercegovačkom selu su postojala različita stajališta, koja su se iznosila zvanično i na saborskim sjednicama. Naime, država je smatrala da su od 1879. do 1910. godine učinjeni značajni pomaci u svim segmentima razvoja sela, dok su domaće političke snage, posebno one koje su dolazile iz reda srpskog i bošnjačkog stanovništva tvrdile da se

⁸⁷³ ABiH, *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici, Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine za period 1906-1912*, str. 73-76.

bosanskohercegovačko selo nalazilo u velikoj krizi, te da je evidentno njegovo očito nazadovanje. Ono što je bilo evidentno, jeste da zajmovi iz ovih kotarskih zaklada nisu korišteni za otkup čifčijskih selišta. Za tu svrhu su korištene banke i druge finansijske ustanove.

Pored pripomoćnih kotarskih zaklada, koje su kreditirale bosanskohercegovačku poljoprivredu, značajnu ulogu na tom planu imale su i banke, koje su putem određenih kreditnih linija pokušavale doprinijeti boljem stanju u oblasti poljoprivrede. Kako je agrarno pitanje u vremenu austrougarske uprave bilo važno i veoma osjetljivo, za način njegova rješavanja pored zemljoposjednika i čifčija, kao obrađivača interesovala se državna uprava, ali i šira javnost u Austro-Ugarskoj. Naročito su bili zainteresirani bankarski krugovi. Pošto je austrougarski kapital već ranije učestvovao u kreditiranju otkupa čifčija davanjem hipotekarnih zajmova putem Privilegovane zemaljske banke, to su i mađarski bankarski krugovi nastojali da dobiju koncesiju po kojoj bi učestvovali u otkupu čifčija. U tu svrhu je bila osnovana *Agrarna i komercijalna banka* sa sjedištem u Sarajevu, u kojoj je učestvovao mađarski kapital. Izgleda da je ministar zajedničkih finansija baron Burian dao koncesiju ovoj banci da sama učestvuje u otkupu čifčija. To je dalo povoda vrlo oštroj kampanji u Rajhsratu u Beču, koja je imala za cilj da onemogući peštanske bankarske krugove u preduzetoj akciji. Na čelu te oštire parlamentarne kampanje bio je slovenački klerikalni poslanik Šušterčič, koji je zastupao austrijsko gledište (1909), iza koga se krio austrijski kapital. Mađarski političari su odlučno tražili primjenu načela pariteta, koji je bio osnovni faktor dualizma u Monarhiji. Htjeli su da u bosanskom agraru obezbijede interese peštanskog kapitala i da *Agrarnoj banci* pripadne monopol učešća u otkupu čifčija. I domaći kapital, iako slabiji od stranog tražio je učešća u akciji uvođenja i finansiranja fakultativnog otkupa čifčija, gdje su banke tražile za sebe prioritet pri isplati utvrđenih iznosa. Najzad, zbog ove zamršene situacije došlo je do odluka da se privatni kapital ne angažuje u otkupu čifčija i da država svojim kapitalom vrši otkup. Ustvari Zemaljska vlada je zajmovima osigurala potrebne kredite i pristupila otkupu čifčija od početka 1912. godine.⁸⁷⁴

Zakonska osnova o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje čifluka u Bosni i Hercegovini, nakon što je upućena saborskom agrarnom odboru, da je razmotri, prvi put se na sjednici Sabora pojavila 5. aprila 1911. godine. Ovaj prijedlog je samo potvrdio dotadašnju praksu pri otkupu čifluka, ali s tom razlikom što je obezbjeđivao potrebna finansijska sredstva, kao i obavezno posredovanje Zemaljske vlade. Osnovno pitanje koja je regulirala zakonska osnova bila su: način na koji se može doći do otkupa čifluka, ko može dobiti zajam, način prikupljanja potrebnog novca za zajmove, visina kamatne stope i kako će se vraćati zajam. Osnova je propisivala da otkupljivanje može uslijediti

⁸⁷⁴ H. Kapidžić, *Agrarni odnosi*, str. 91. Niz dokumenata ima o stavovima austrijske i mađarske vlade prema pitanju *Privilegovane agrarne banke* u 1909. godini. Važna je diskusija u Austrijskom parlamentu povodom interpelacije klerikalnog poslanika Šušterčiča.

samo na temelju dobrovoljnog sporazuma „između vlasnika zemlje i čifčije“. Zemaljska uprava je zvanično ovakav stav obrazložila kao jedini moguć, jer bi se obligatorni otkup (prisilno-obavezno otkupljivanje) sukobljavalo s pravima, koja važe za zemljišni posjed i zajamčen je starim zakonima neke zemlje. Zakonska osnova o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje čifčija u saborskom agrarnom odboru nije prošla bez rasprava i suprotstavljenih stavova. Bilo joj je posvećeno pet sjednica odbora, na kojima su povremeno prisustvovali i predstavnici Vlade, s ciljem odbrane i obrazlaganja vladinih stavova. Srbi su nastojali osnovu okrenuti ka obligatornom otkupu, Bošnjaci su čvrsto stajali uz vladin prijedlog, dok su Hrvati samo sporadično učestvovali u diskusijama. Na kraju se odoboreni prijedlog nešto razlikovao od vladine osnove, ali nije bila narušena njegova suština, njegova fakultativnost. Vladina osnova je prvi put razmatrana na drugoj sjednici agrarnog odbora, 3. marta 1911. godine nakon što je osnova u cjelosti pročitana, predstavnici saborskih klubova su se odredili prema njoj. Stanovište srpskih poslanika iznio je dr. Nikola Stojanović, naglasivši da su oni za „obavezni otkup čifčija“. Rifat-beg Sulejmanpašić izjavio je u ime bošnjačkih poslanika „da oni stoje na stanovištu dobrovoljnog otkupljivanja, i da se predložena vladina osnova ima uzeti za podlogu specijalne debate“. Hrvatski predstavnici se tom prilikom nisu očitavali.⁸⁷⁵

Na slijedećoj sjednici na kojoj se raspravljalo o vladinoj osnovi 24. marta 1911. godine, srpski poslanici nakon što su uvidjeli da se neće moći nametnuti obavezni otkup, nastojali su donijeti izmjenu koja bi način otkupljivanja ostavila otvorenim, dok su bošnjački poslanici, ostali čvrsto pri vladinom prijedlogu. Nikola Stojanović je predložio da se iz naslova vladine osnove briše „dobrovoljno“, tako da bi ona glasila „Zakonska osnova o davanju zajmova za otkupljivanje čifluka“, čime bi se konačna odluka o načinu otkupa ostavila za neko drugo vrijeme. Nakon što se Ćamil Karamehmedović usprotivio Stojanovićevom prijedlogu, predložena izmjena nije prihvaćena. Tom prilikom se razvila i rasprava između bošnjačkih i srpskih članova odbora o pitanju tretiranja begluka. Srbi su predložili da se moliocu da zajam i za begluk, ukoliko zemljoposjednik uz čifluk prodaje i sam begluk. U ovom pitanju došlo je do određenog neslaganja između Bošnjaka. Rifat-beg Sulejmanpašić se usprotivio navedenom prijedlogu, dok ga je Ćirkinagić podržao. Definitivno određivanje o ovom pitanju ostavljeno je za zadnju sjednicu Agrarnog odbora, koja je bila posvećena vladinoj osnovi. Naredna sjednica je upotpunosti posvećena visini zajma. Stojanović je tom prilikom predložio da se zajam na zahjev molitelja daje do visine otkupne cijene. Vlada je imala svoj prijedlog Agrarnog odbora u vrijednosti zemljišta. Šesta sjednica je isprofilisala prijedlog Agrarnog odbora. On se unekoliko razlikovao od vladine osnove, ali pri

⁸⁷⁵ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 141. VIII prilog Stenografskom izvještaju Sabora Bosne i Hercegovine, BHS, I/1910-11, III, LXXXVI sjednica, XX-XXII; *Izvjestaj o upravi Bosne i Hercegovine 1911*, str. 14-15; M. Imamović, *Pravni položaj*, str. 243.

tome suština prijedloga vlasti nije izmijenjena. Znatno je izmijenjen paragraf 7, vladine osnove, koji je u slučaju spora oko vrijednosti čifluka odlučujuću riječ davalo je povjereništvo sastavljeno od četiri člana i kotarskog predstojnika. Dvojica članova povjereništva predlaže zemljoposjednik, a drugu dvojicu čifčija.⁸⁷⁶

Pored ostalih poslova u 1911. godini, Sabor je raspravljao o „Zakonskoj osnovi o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje čifluka“. Većina je bila za vladin prijedlog. Saborska debata o fakultativnom otkupu čifčija bila je mirna i kratka. Generalna debata je otvorena 4. aprila 1911. godine. U ime većine u Agrarnom odboru izvještaj je podnio Ćamil Karamehmedović, dok je Vasilj Grdić govorio u ime manjine u agrarnom odboru. Osim njih, u debati su od Bošnjaka u diskusiji učestvovali Ćirkinagić, Miralem i Mustaj-beg Mutevelić, a od Srba Kočić i Jeftanović.⁸⁷⁷

Zakonom o fakultativnom otkupu kmetova, čifluci su se mogli otkupiti samo dobrovoljnom pogodbom između zemljovlasnika i čifčije. Ukoliko se oni dogovore, Vlada je dužna obezbijediti čifčiji cjelokupnu otkupnu sumu, koja će se otplaćivati u više godina. Vlada će obezbijediti sredstva na slobodnom novčanom tržištu izdavanja obveznica. Isto tako Vlada se pojavljivala kao posrednik koji stranom kapitalu omogućava unosan i siguran plasman. Za dobrovoljno otkupljivanje čifčija Zemaljska uprava je davala čifčijama zajmove u gotovom novcu, Zajmovi su davani uz gruntovnički upis iznosa zajma zajedno sa gruntovničkim prenosom vlasništva na novog posjednika. Kamata je iznosila 4,5%, a zajam se vraćao u vremenskom periodu od 30 do 50 godina.⁸⁷⁸

Upravo, kreditna politika u Bosni i Hercegovini je došla do izražaja nakon donošenja *Zakona o otkupu kmetova* 1911. godine. Od zajmova i kreditne politike u velikoj mjeri je zavisio proces otkupa čifčija u Bosni i Hercegovini. Problematikom zajmova pored bankarskih državnih i privatnih institucija bavile su se i lokalne zajednice. Od načina kreditiranja, odnosno davanja zajmova čifčijama zavisio je i proces otkupa čifčija. Kako bi se bolje razumio proces otkupa čifčija, važno je napraviti analizu o onima koji su prodavali zemljišta u ovom procesu. Potpunih podataka o kreditiranju čifčija u procesu njihovog otkupa nemamo. Imamo parcijalne podatke date za određene periode i godine. Tako je vrlo zanimljive podatke iznio i dr. Mehmed Spaho u svojoj brošuri,

⁸⁷⁶ Čl. 7. odborovog prijedloga glasi „Zajma treba dati prema zahtjevu molitelja do visine otkupne cijene, ali zajam ne smije premašiti vrijednost, što vlast procijenom odredi za zemljište koje valja otkupiti. U slučajevima, kada stranke nisu zadovoljne ovom procjenom ima vrijednost ustanoviti s obrazloženjem i jedno povjerenstvo, koje se sastoji od kotarskog predstojnika kao pročelnika i četvorice članova, od kojih gospodar zemlje i čifčija svaki biraju po dvojica“. Šesta sjednica agrarnog odbora održana 29. marta 1911. godine. E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 142; ABiH, Sabor Bosne i Hercegovine, XI-I, 16641/3; *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1911*, str. 177-178.

⁸⁷⁷ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 143.

⁸⁷⁸ E. Radušić, *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru*, str. 144.

posvećenoj ovoj problematici u Bosni i Hercegovini.⁸⁷⁹ Upravo podaci iz ove brošure ukazuju da je ovaj process uzeo maha početkom 1912. godine. Naredeni pregled se odnosi na osnovne pozajmice i zamjene novog zajma za stari i za sve kotare u Bosni i Hercegovini.

Br.	Kotar/ mjesto	Korisnici	Osnovna pozajm- nica	Zamjena novog zajma za stari				
		Iznos rate		Regio- nalna banka	Institut za stra- na sred- stva	Druge dom. insti- tucije	Lokalna sredstva	Privat- na lica
1.	Banja Luka	Korisnici	179	8	---	3	---	---
		Iznos rate	370.800	9.400	---	---	---	---
2.	Bileća	Korisnici	36	---	---	5	---	11
		Iznos rate	43.100	---	---	4.400	---	4.400
3.	Bihać	Korisnici	9	1	---	---	1	---
		Iznos rate	4.100	3.000	---	---	600	---
4.	Bijeljina	Korisnici	96	9	28	12	---	---
		Iznos rate	482.500	6.300	71.300	50.300	---	---
5.	Brčko	Korisnici	56	13	---	11	---	---
		Iznos rate	166.500	48.700	---	35.400	---	---
6.	Bugojno	Korisnici	4	1	---	---	---	---
		Iznos rate	2.200	100	---	---	---	---
7.	Cazin	Korisnici	13	---	---	---	---	4
		Iznos rate	15.000	---	---	---	---	400
8.	Čajniče	Korisnici	6	---	---	---	2	1
		Iznos rate	11.100	---	---	---	1.000	1.000
9.	Derventa	Korisnici	257	---	12	---	14	10
		Iznos rate	450.900	---	24.500	---	20.700	22.700
10.	Bosanska Dubica	Korisnici	78	---	1	19	40	2
		Iznos rate	131.800	---	3.300	31.800	79.600	7.500
11.	Fojnica	Korisnici	12	---	---	11	---	2
		Iznos rate	12.000	---	---	28.000	---	5.400
12.	Foča	Korisnici	12	---	---	13	5	4
		Iznos rate	21.300	---	---	18.900	5.600	4.300
13.	Gacko	Korisnici	1	---	---	---	---	---
		Iznos rate	1.500	---	---	---	---	---

⁸⁷⁹ Dr. Mehmed Spaho, *Die Agrafrage in Bosnien und in der Herzegowina*, Wien 1912, str. 1-28.

14.	Glamoč	Korisnici	13	---	---	---	---	1
		Iznos rate	8.600	---	---	---	---	100
15.	Gradačac	Korisnici	263	181	---	---	---	---
		Iznos rate	631.700	211.300	---	---	---	---
16.	Gračanica	Korisnici	---	---	---	---	---	---
		Iznos rate	---	---	---	---	---	---
17.	Bosanska Gradiška	Korisnici	196	17	---	31	---	3
		Iznos rate	501.400	32.400	---	78.200	---	3.600
18.	Jajce	Korisnici	4	---	---	---	1	---
		Iznos rate	2.600	---	---	---	400	---
19.	Kladanj	Korisnici	---	---	---	---	---	---
		Iznos rate	---	---	---	---	---	---
20.	Konjic	Korisnici	2	---	---	---	---	---
		Iznos rate	3.700	---	---	---	---	---
21.	Ključ	Korisnici	29	---	---	---	1	1
		Iznos rate	28.300	---	---	---	400	60
22.	Kotor Varoš	Korisnici	5	---	---	9	---	25
		Iznos rate	14.600	---	---	15.100	---	37.200
23.	Bosanska Krupa	Korisnici	92	---	---	---	---	---
		Iznos rate	135.000	---	---	---	---	---
24.	Livno	Korisnici	20	3	---	15	1	4
		Iznos rate	29.200	2.600	---	13.500	500	2.400
25.	Ljubinje	Korisnici	2	---	---	---	---	---
		Iznos rate	2.500	---	---	---	---	---
26.	Ljubuški	Korisnici	21	---	---	---	---	---
		Iznos rate	30.400	---	---	---	---	---
27.	Maglaj	Korisnici	17	---	---	---	1	---
		Iznos rate	16.800	---	---	---	800	---
28.	Mostar	Korisnici	27	---	---	1	---	2
		Iznos rate	49.400	---	---	1.300	---	1.500
29.	Nevesinje	Korisnici	29	---	---	---	3	1
		Iznos rate	24.600	---	---	---	1.500	400
30.	Bosanski Novi	Korisnici	18	---	---	7	---	---
		Iznos rate	22.800	---	---	8.100	---	---
31.	Bosanski Petrovac	Korisnici	47	---	---	3	21	---
		Iznos rate	65.800	---	---	4.400	13.500	---

Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)

32.	Prijeđor	Korisnici	202	2	---	32	---	1
		Iznos rate	258.200	1.900	---	53.200	---	800
33.	Prnjavor	Korisnici	146	---	---	1	---	2
		Iznos rate	315.300	---	---	4.000	---	3.800
34.	Prozor	Korisnici	---	---	---	---	---	---
		Iznos rate	---	---	---	---	---	---
35.	Rogatica	Korisnici	22	---	---	39	---	---
		Iznos rate	29.300	---	---	1.111	---	---
36.	Sanski Most	Korisnici	36	2	---	3	4	4
		Iznos rate	37.200	1.700	---	7.200	2.700	1.800
37.	Sarajevo	Korisnici	36	---	---	8	---	1
		Iznos rate	86.800	---	---	11.700	---	2.800
38.	Srebrenica	Korisnici	2	---	---	---	---	---
		Iznos rate	600	---	---	---	---	---
39.	Stolac	Korisnici	2	---	---	---	---	---
		Iznos rate	2.100	---	---	---	---	---
40.	Tešanj	Korisnici	95	---	---	47	2	1
		Iznos rate	132.400	---	---	45.700	1.600	1.200
41.	Travnik	Korisnici	16	---	---	---	1	3
		Iznos rate	42.100	---	---	---	700	2.000
42.	Trebinje	Korisnici	---	---	---	---	---	---
		Iznos rate	---	---	---	---	---	---
43.	Tuzla	Korisnici	64	10	---	9	---	---
		Iznos rate	81.800	13.100	---	1.100	---	---
44.	Varcar Vakuf	Korisnici	6	---	---	---	---	---
		Iznos rate	7.100	---	---	---	---	---
45.	Visoko	Korisnici	10	---	---	---	---	---
		Iznos rate	18.000	---	---	---	---	---
46.	Višegrad	Korisnici	16	2	---	3	4	1
		Iznos rate	22.200	1.600	---	1.400	2.800	500
47.	Vlasenica	Korisnici	29	---	---	---	2	3
		Iznos rate	22.900	---	---	---	1.100	3.900
48.	Zenica	Korisnici	10	1	---	4	---	---
		Iznos rate	13.600	1.400	---	5.700	---	---
49.	Zvornik	Korisnici	78	---	---	---	---	10
		Iznos rate	84.600	---	---	---	---	6.900

50.	Žepče	Korisnici	23	---	---	---	---	---
		Iznos rate	32.500	---	---	---	---	---
51.	Županjac	Korisnici	18	---	---	1	2	6
		Iznos rate	15.800	---	---	1.000	2.000	8.200
Ukupno		Korisnici	2.360	263	47	289	63	88
		Iznos rate	4.497.600	361.200	106.100	520.000	60.100	103.100

Tabela 9. *Pregled novih odobrenja po novom zakonu za nova povlačenja i konverzije prethodnih kredita.*⁸⁸⁰

Ukupan zbir osnovnih zajmova je do maja 1912. godine, prema ovom *Pregledu* bio 2.360 za koje je izdvojeno bilo 4.497.600 kruna. To ukazuje da je kreditna politika i rad banaka u Monarhiji bio veoma aktivan nakon donošenja *Zakona o otkupu kmetova*. U navedenoj tabeli dati su zanimljivi podaci na osnovu kojih se može stvoriti jasnija slika uticaja i vođenja kreditne politike na planu otkupa čifčija u Bosni i Hercegovini. Tako da su pored zbira osnovnih zajmova po kotarevima u Bosni i Hercegovini dati i drugi značajni podaci. Između ostalog, predstavljen je ukupan zbir konverzije naslijeđenih zajmova do maja 1912. godine, koji je iznosio 750 utvrđenih zajmova sa 1.150.500 kruna, što je ukupno iznosilo 3.110 zajmova u iznosu od 5.648.100 kruna.⁸⁸¹ Vidljivo je iz navedene tabele da je do maja 1912. godine ukupno sredstva zajma za otkup čifčijske zemlje koristilo 2.360 čifčija, zašto su bila obezbijedena sredstva u iznosu od 4.497.600 kruna. Banke su kreditirale ukupno 263 korisnika sa iznosom od 361.200 kruna, dok je od strane institucija sa stranim sredstvima, zajam koristilo svega 47 korisnika sa sredstvima u iznosu od 106.100 kruna, dok su domaće institucije kreditirale ukupno 289 korisnika sa sredstvima u iznosu od 520.000 kruna. Lokalnim sredstvima kreditirano je ukupno 63 korisnika, a ličnim sredstvima u procesu otkupa čifčija kreditirano je svega 88 čifčija u ukupnom iznosu od 103.100 kruna. U teritorijalnom pogledu kreditne pozajmice nisu bile ravnomjerno raspoređene. Najviše osnovnih sredstava korišteno je od strane čifčija sa područja kotareva: Gradačac (263), Derventa (257), Banja Luka (179), Prnjavor (146), Bijeljina (96), Tešanj (95) i Bosanske Krupe (92), dok je broj korisnika čifčija sa ostalih područja bio znatno manji. Sa područja kotareva: Prozor, Kladanj, Gračanica i Trebinje nije bilo čifčija koji su do maja 1912. godine koristili kreditna sredstva iz bilo kojih izvora. Strana sredstva su koristili korisnici iz samo dva kotara Bijeljina i Bosanska Dubica i to ukupno 47 korisnika, čiji je iznos sredstava bio 106.100 kruna. Lokalna sredstva su bila veoma simbolična od 63 korisnika u ukupnom iznosu od 60.100 kruna, i u najvećoj mjeri koristili su ih čifčije sa područja kotara

⁸⁸⁰ Dr. Mehmed Spaho, *Die Agrafrage in Bosnien und in der Herzegowina*, Wien 1912, str. 25-28.

⁸⁸¹ Dr. Mehmed Spaho, *Die Agrafrage in Bosnien und in der Herzegowina*, Wien 1912, str. 25-28.

Derventa i Bosanski Petrovac, dok se ličnim sredstvima otkupilo ukupno 88 čifčija čiji je iznos ukupnih sredstava bio 103.100 kruna. Navedeni podaci ukazuju da je iza projekta otkupa čifčija fakultativnim otkupom sa najznačajnijim finansijskim iznosom stala država. Ona je obezbjedila najviše finansijskih sredstava za ovaj proces, dok je znatno manje bilo sredstava iz drugih izvora. Navedena sredstva su bila važna da otpočne fakultativni otkup čifčijskih selišta u 1912. godini. Zahvaljujući tome, u narednom periodu je ovaj proces nastavljen u većem obimu i intenzitetu, što upućuje na činjenicu da je linija kreditne politike bila aktivna u ovoj godini.

Nažalost, nemamo detaljne podatke koji ukazuju na tačne izvore finansiranja-kreditiranja čifčija u procesu otkupa selišta, ali postoje drugi podaci na osnovu kojih se može zaključiti da se ovaj proces u 1912. godini odvijao značajnim intenzitetom. Prema podacima Ureda za otkup čifčija, imaju podaci samo za 1912. godini o prodavcima zemljišta. Za navedenu godinu, podaci ukazuju da je među prodavcima zemljišta bilo: muslimana 922, pravoslavnih 144, katolika 36, jevreja 1, te pravna lica 11. Da bi se otkupila ova zemlja neophodno je bilo obezbijediti značajna finansijska sredstva. U tom smislu čifčijama su davani zajmovi. Kada je riječ o dodijeljenim zajmovima, podjela zajmova u 1912. godini po konfesionalnoj osnovi, kretala se ovako: ukupno 56 muslimanskih porodica je dobilo zajam, koji je bio u iznosu od 79.000 kruna. Za navedeni iznos sredstava otkupljene su površine zemljišta od 2.584 dunuma. Pravoslavnih čifčija koji su dobili zajam bilo je 4.429, a njihov otkupni iznos zajma bio je 8.818.700 kruna. Za navedeni iznos sredstava otkupljeno je u 1912. godini 453.644 dunuma zemljišta. Katolika koji su dobili zajam bilo je 1.335. Otkupni iznos sredstava je bio 2.268.800 kruna, dok je iznos otkupljenih površina zemljišta iznosio 117.376 dunuma.⁸⁸²

O osnivanju bankarskih institucija kod Bošnjaka postojala je inicijativa i ranije. Međutim, zvanično prva *Muslimanska centralna banka* osnovana je 1911. godine. Zemaljski poglavar general Oskar Potiorek i zajednički ministar finansija Bilinski, smatrali su potrebnim da se *Muslimanska centralna banka*, poveže sa austrijskim kapitalom. Cilj im je bio da se ova mlada kreditna institucija učvrsti i time pomognu interesi muslimanskih zemljoposjednika. Kako je Osterr Landerbank početkom 1912. godine pokazala interesovanje za Bosnu, to su uz posredovanje Bilinskog uspostavljene veze između pomenutih banaka. Međutim, *Muslimanska centralna banka*, koja je stvarno otpočela sa radom tek od septembra 1912. godine postala je u tolikoj mjeri zavisna od Landerbanke da je od Potioreka jednostavno tretirana kao njena filijala. Inače, brojni nacionalni kreditni zavodi u Bosni i Hercegovinu raspolagali su obično malim sopstvenim sredstvima, pa su s toga obilno poslovali sa tuđim ulozima i reeskontnim kreditima dobivenim od većih novčanih zavoda u zemlji ili Monarhiji. I druge vodeće nacionalne banke bile su usko povezane sa stranim kapitalom, koji je u tom povezivanju vidio

⁸⁸² H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 94.

značajnu šansu za svoju dalju ekspanziju. U tom pogledu, kao ozbiljan konkurent austro-njemačkom i mađarskom kapitalu pojavljuje se u Bosni i Hercegovini, kao i na cijelom južnoslavenskom prostoru, češki kapital. Ovo povezivanje imalo je i politički značaj, te je često bilo inspirisano konkretnim političkim motivima.⁸⁸³

Težnja muslimanskog političkog vodstva bila je da se novac, koji posjednici dobiju otkupom čifčija položi u *Muslimansku centralnu banku* i upotrijebi za finansiranje proširenja beglučkih posjeda i unapređenje proizvodnje na njima. Ove težnje podudarale su se sa željama austrougarske uprave da nakon otkupa čifčija veleposjed, kojim bi se uspješno gazdovalo, ostane u muslimanskim rukama.

Usprkos oslonca na Landerbank, *Muslimanska centralna banka* nije mogla još zadugo računati na to da stvori poseban hipotekarni institut koji bi davao kredite za kupovinu zemlje, a bez hipotekarnih kredita u mnogim slučajevima muslimanski zemljoposjednici nisu mogli pomisliti na proširenje begluka. Zato su predstavnici Muslimanskog saborskog kluba u drugoj polovini 1912. godine, zahtijevali od funkcionera bosanskohercegovačke uprave, uz olakšice pri kupovini begluka, da se i jedan austrijski novčani zavod angažuje u pružanju hipotekarnih kredita muslimanskim zemljoposjednicima. Uslovi koje su im u tom pogledu nudile mađarske banke nisu za njih bili prihvatljivi. Kako je ispunjenje ovog i još nekih drugih zahtjeva moglo djelovati i na držanje muslimanskih poslanika u Saboru, Bilinski je na traženje Potioreka pokušao da preko Lohnsteina, generalnog direktora Landerbank, utiče da se na ovom poslu angažovala Osterr Zantralbodenkreditbank iz Beča, koja je u stvari bila tvorevina Landerbank.⁸⁸⁴

Za uspjeh kombinacija da se u Sarajevu osnuje nova banka, koja bi bila u uskim odnosima sa *Muslimanskom centralnom bankom* i koja bi muslimanskim zemljoposjednicima davala jeftini hipotekarni kredit, bila je, osim vodećih ličnosti bosanskohercegovačke uprave, zainteresirana i Vojna kancelarija prestolonasljednika nadvojvode Franza Ferdinanda. Kod pomenutih faktora bilo je prisutno strahovanje od socijalnih i političkih posljedica propadanja muslimanskog zemljoposjednika i oslobođenih čifčija. Pri tome, je osobito u vojnim krugovima izražavana bojaznost da će Srbi znatno povećati svoje zemljišne posjede i time ojačati svoj uticaj. Da bi se to spriječilo, imalo se u vidu da nova agrarna banka, na koju bi vlada imala odlučujući uticaj. Ista bi učestvovala i u kupovini zemljišta od muslimanskih posjednika u slučajevima kada se pokaže da se prodaja više ne može odlagati. Banka je trebala da kupuje zemlju i od drugih prodavaca u cilju eventualnog stvaranja novih austrijskih

⁸⁸³ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 467. Potiorek Bardollfu 13. 3. 1913. KAMK FF 2385/1913, 8 16/13 ex 1913.

⁸⁸⁴ Dževad Juzbašić, Izvještaj Herman won Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu austrijskih ekonomskih suprotnosti, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XVIII, Sarajevo 1968-1969, str. 74-75.

kolonija u Bosni i Hercegovini.⁸⁸⁵ Međutim, ostvarenju ovih planova nije se moglo pristupiti. Razlog je bio kako nedostatak sredstava, zbog velike potražnje kapitala na novčanom tržištu, tako i pomanjkanje odgovarajućeg interesa austrijskih banaka da nakon izbijanja rata na Balkanu ulažu novac u Bosnu i Hercegovinu.⁸⁸⁶

Kapacitet okružnih i kotarskih zaklada, koje su davale zajmove čifčijama, kako bi isti ušli u proces otkupa čifčijskih selišta nije bila velika. Ona je do 1914. godine iznosila 4.500.000 kruna. Ukupan iznos realizovanih zajmova iznosio je krajem 1914. godine oko 5,5 miliona kruna. Zajmovi su davani isključivo na obveznice, a samo je oko 250.000 kruna bilo osigurano hipotekom. Od 1912. godine novac je u većim iznosima davan za otkup čifčija u Bosni i Hercegovini.⁸⁸⁷

Pored navedenih poljoprivrednih institucija, koje je država osnivala, razvio se cijeli niz zadruga koje je podigla privatna inicijativa. Zadruga su imale za cilj napraviti organizaciju koja bi pospješila poljoprivrednu proizvodnu i podigla standard sela. U tom pravcu je prednjačio srpski faktor. Tako je do 1914. osnovano 128 srpskih i 60 hrvatskih zemljoradničkih zadruga. Srpske zemljoradničke zadruga udružile su se 1911. godine u *Savez srpskih zemljoradničkih zadruga*. Sa osnivanjem zadruga počeli su se osnivati i mnogi novčani zavodi kao štedionice na udjele ili kao akcionarska društva. Tako je 1914. godine u Bosni i Hercegovini bilo 26 srpskih novčanih zavoda sa oko 10 miliona kruna osnovne glavnice, 5 miliona rezervnog kapitala i oko 8 miliona uloga, hrvatskih je bilo 10 sa oko 3 miliona kruna glavnice, 600.000 kruna rezervi i 3 miliona kruna uloga, muslimanskih 8 sa oko 4 miliona kruna glavnice, 800.000 rezervi i 3,5 miliona kruna uloga. Ostalih 6 zavoda imalo je osnovu glavicu od oko 4 milion kruna, 500.000 kruna rezervi i 3,2 miliona kruna uloge na štednji.⁸⁸⁸

Jasnu sliku navedene problematike daju nam saznanja o tome koje u procesu otkupa zemljišnih posjeda i u kolikom iznosu dobio sredstava za ovu namjenu. Ako se uzme kao osnova 1912. godina, za koju se zna da je od ukupnih izdataka za otkup čifčijskih porodica participiralo je: 922 muslimanska zemljovlasnika (82,61%), 144 srpska „kmetodera“ (12,89%), katoličkih zemljoposjednika je bilo 36 (3,22%), jevrejskih zemljoposjednika 11 (0,48%) i pravnih lica 3 (0,26%). Po osnovu navedenih podataka može se dobiti približna slika primljenog novca po konfesijama: muslimani su od procesa otkupa zemljišta dobili 21.914.941 kruna, pravoslavni 3.419.584 kruna, katolici 854.378 kruna, jevreji 127.335 kruna i pravna lica 68.973 kruna.⁸⁸⁹

⁸⁸⁵ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 468. Šef vojne kancelarije Franca Ferdinanda, pukovnik Bardollf, obratio se direktoru Kreditanstalta dr. Alexandru Spitzmulleru u martu 1913.

⁸⁸⁶ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u BiH*, str. 468.

⁸⁸⁷ Đ. Krstić, *Agrarna politika u BiH*, str. 95.

⁸⁸⁸ Đ. Krstić, *Agrarna politika u BiH*, str. 96.

⁸⁸⁹ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, str. 94; ABiH, ZMF, VI.

Ovako velika otkupna suma novca koju su primili, uglavnom krupni muslimanski zemljoposjednici nije išla u pravcu njihovog ekonomskog jačanja, jer navedena sredstva nisu korištena za preorijentaciju i modernizaciju agrarne proizvodnje, niti su ulagana u druge privredne oblasti, poput industrije, koje su omogućavale stvaranje obrta i profita. Tako da ovim novcem nije došlo do stvaranje modernog kapitalističkog veleposjeda, koji bi bio obrađivan onovremenim agrotehničkim sredstvima ili na razvoj industrije. Jedan, manji dio primljenog novca ulagan je u privatne banke. Najveći dio dobijenog novca, međutim, išao je na luksuz i suviše velike potrebe zemljoposjedničke klase. Kod pravoslavnih zemljoposjednika (kmetodera kako ih je zvao Petar Kočić), novac je mogao ići na unapređivanje privrede, trgovine i industrije.

ZAKLJUČAK

Agrarno pitanje je bilo za cijelo vrijeme austrougarske okupacije u Bosni i Hercegovini centralno ekonomsko, društveno i političko pitanje. Austrougarska vlast je tretirala ovaj neobičan komplikovan problem prema svojim političkim potrebama i gledanjima na položaj Bosne i Hercegovine u sklopu Austro-Ugarske monarhije. Gledano iz političkih aspekata Monarhije, kao balkanske države, agrarno pitanje je bilo dio opšteg problema u ovoj državi. Shvatajući težnje srpskog seljaštva u Bosni i Hercegovini za slobodnim zemljišnim posjedom, kakav je postojao u Srbiji, kao i njegove težnje da se ujedini sa tom državom, već je Kalaj utrao put političkog oslonca na muslimanski zemljovlasnički element u uvjerenju da će široke muslimanske mase ići za njim sigurno. Kalaj je ukazao na mogućnost rješavanja agrarnog pitanja istom po izvršenoj aneksiji Bosne i Hercegovine, do čega je naizad i došlo. Priznajući privatno-pravni karakter zemljišnih odnosa, austrougarske vlasti su, u stvari, sprovodile, i do donošenja *Zakona o fakultativnom otkupu kmetova*, dobrovoljno otkupljivale i na tome radile.

Agrarno pitanje je za austrougarsku vlast predstavljalo ogroman teret koji njegova administracija nije mogla u cjelini da obuhvati. Postavljajući se između nepomirljivih klasa kao posrednik, okupacioni režim je nužno morao da balansira između njih i da agrarno pitanje posmatra sa političkog aspekta. Ogroman broj agrarnih parnica koje su rješavane pred upravnim vlastima ukazivao je na složenost ovog problema, ali i omogućavao režimu da bude arbitar između zavađenih klasa. Iako je mnogo učinjeno na podizanju privrede uopšte u Bosni i Hercegovini, posebno industrije i saobraćaja, austrougarske vlasti su svojom politikom u agrarnim odnosima pokazale da nisu u stanju da poljoprivredu digne na viši nivo. Ona je ostala zanemarena, pa i planovi o fakultativnom otkupu zemljišta i nade da će ona pomoći da se razvije naprednija poljoprivreda nisu ostvareni. Može se sa sigurnošću reći da je sve ono što je učinjeno na rješanju agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini predstavljalo palijativne i polovične mjere. Položaj zemljovlasnika, glavnih imalaca zemljišnih posjeda, postajao je u ovom periodu sve nezavidniji. Oni su kroz cijeli period austrougarske uprave ekonomski slabili, jer su njihovi posjedi, kao čiflučka selišta, tako i begluci bili na stalnom udaru čifčija. Nakon što se ušlo u fakultativni proces otkupa čifčija, zemljoposjednici su došli do određenih finansijskih sredstava. Međutim, oni nisu mogli ili nisu znali da primljenim novcem za otkup čifčija razvijaju više oblike poljoprivrede ni da postanu nosioci naprednijeg kapitalističkog veleposjeda. Najzad je potrebno ukazati da su neriješeni agrarni odnosi vodili neprekidno sukobima između zemljovlasnika i čifčija i nisu omogućavali da se u zemlji stvori snošljivo političko stanje.

Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini austrougarskog perioda bilo je glavno ekonomsko, društveno i političko pitanje. Posebno dobija na intenzitetu donošenjem Ustava i uspostavom Bosanskohercegovačkog sabora 1910. godine. Srpski poslanici u Saboru govorili su da je to pitanje svih pitanja. U navedenom pitanju pored neposredno zainteresiranih zemljoposjednika i čifčija, u rješavanju ovog pitanja su bili uključeni predstavnici vlasti, domaćih političkih i vjerskih organizacija. I prije i nakon donošenja *Zakona o fakultativnom otkupu* čifčija, ovo pitanje je bilo jedno od gorućih pitanja u Bosni i Hercegovini. Od okupacije pa sve do 1911. godine kada je donesen *Zakon o fakultativnom otkupu*, proces otkupa se odvijao po tzv. obligatornom principu. Iako je ovaj proces tekao sporo, ipak je on dao značajne rezultate na planu otkupa čifčija i promjene vlasništva nad zemljišnim posjedima. Prema dostupnim izvještajima austrougarskih vlasti od 1879. do 1910. godine otkupljeno je (uglavnom obligatornim putem) ukupno 28.481 čifčijsko selište, zašto je plaćeno oko 29 miliona kruna. Upravo toliko zemljišnih posjeda promijenilo je vlasnika. Uglavnom su zemljoposjednici bili age i begovi Bošnjaci, a kupci čifčijskih zemljišta čifčije Srbi. Na taj način, otkupom čifčijskih selišta promijenjena je vlasnička i socijalna struktura zemljišnih posjeda. U konfesionalnom pogledu došlo je do promjene vlasnika zemljišnih posjeda na štetu Bošnjaka, a u korist Srba. Broj čistih čifčija je do 1910. godine smanjen za 9.293 ili 10,45%. No i pored toga, muslimani zemljoposjednici s čifčijama činili su 91,15% i 73,92% zemljoposjednika bez čifčija, dok je stanje sa čifčijama bilo slijedeće: čistih čifčija pravoslavaca bilo je 73,92%, čifčija katolika 21,49% i muslimana čifčija 4,58%. Postojeća slika nam ukazuje na činjenicu da i pored toga što je proces otkupa čifčija do 1910. godine imao određene rezultate, isti nije zadovoljio ni čifčije ni zemljoposjednike. Do većih zaokreta i rezultata nije došlo zato što država nije bila spremna uložiti više u otkup čifčija. Naime, država iako je pratila navedeni proces, nije bila spremna finansijski značajnije sudjelovati u istom. Mada su još u vremenu Benjamina Kalaja činjene određene mjere na obezbjeđenju zajmova čifčijama kako bi obimnije ušli u otkup čifluka, ali to nije dalo značajnije rezultate.

Agrarni odnosi su često dovodili do dizanja tenzija, ne samo na socijalnom principu, već i nacionalno-konfesionalnom, što je pravilo znatne probleme austrougarskoj upravi. S druge strane, prilike u oblasti agrara su stagnirale u mnogo čemu, a posebno u poljoprivrednoj proizvodnji, što nije moglo zadovoljiti ni državu, a ni zemljoposjednika i čifčiju. Nakon aneksije Bosne i Hercegovine, odnosi između age i čifčije su bili sve složeniji, pa je prijetila opasnost od socijalnog bunta, ali i vjersko-konfesionalnog sukoba. U takvim okolnostima car Franjo Josif je potegao za radikalnijim mjerama rješavanja ovog problema, te je 3. marta 1910. godine dao zakonske osnove za fakultativni otkup čifčija. Nakon toga, u Saboru Bosne i Hercegovine ovo je bilo jedno od najznačajnijih i najosjetljivijih pitanja sa kojim se sretala bosanskohercegovačka

vlast. Poslanici su u zavisnosti od konfesije kojoj su pripadali zauzimali stav u vezi agrarnog pitanja, iznoseći argumente koje su predočavali, kako bi pokazali opravdanost predloženog stava u vezi rješenja ovog pitanja. Sva društveno-politička i ekonomska pitanja u Bosni i Hercegovini bila su vezana za agrarno pitanje. To se posebno reflektovalo na rad Bosanskohercegovačkog sabora, gdje je ovo pitanje igralo jednu od najvažnijih uloga i bilo predmet stalnih rasprava narodnih poslanika i predstavnika Vlade u Saboru.

Stavovi i mišljenja predstavnika tri nacionalna saborska kluba i Zemaljske vlade kao četvrtog sudionika u saborskim pitanjima su se zaoštrila nakon što je car Franjo Josif donio Zakonsku osnovu za fakultativni otkup čifčija. Stoga je za rješenje ovog pitanja formiran poseban Agrarni odbor, koji je imao za cilj da pripremi prijedlog rješenja fakultativnog otkupa i da isti proslijedi u Sabor. Ovo pitanje je probudilo veliki interes poslanika i predstavnika Vlade. Nakon brojnih sjednica, poslaničkih diskusija stavovi tri nacionalna saborska kluba bila su oprečna po ovom pitanju, ovo je posebno važilo za Muslimanski i Srpski poslanički klub. Predstavnicima Muslimanskog kluba su bili izričiti i podržavali su vladin prijedlog fakultativnog otkupa čifluka, dok su srpski poslanici težili dokazati u Saboru opravdanost obligatornog otkupa čifčija. Sabor je bio i mjesto gdje su se mogle čuti i iznijeti stavovi različitih socijalnih slojeva bosanskohercegovačkog društva.

Među bošnjačkim poslanicima, zemljoposjednici su imali odlučujuću ulogu, i težali su zadržavanju zemljišnog posjeda, kao glavnog izvora njihove ekonomske i političke snage. Bošnjačkom stanovništvu svih socijalnih slojeva zadržavanje zemljišnog posjeda u bošnjačkim rukama predstavljeno je kao nacionalni interes i uslov opstanka Bošnjaka u Bosni i Hercegovini. Bošnjački poslanici su agrarno pitanje smatrali životnim za cjelokupno bošnjačko stanovništvo i davali su bezrezervnu podršku vladinom prijedlogu o fakultativnom otkupu čifčija. Smatrajući da upravo fakultativni otkup zadovoljava njihove interese.

Srpski poslanici se nisu slagali sa Vladinim prijedlogom i vršili su pritisak na Vladu da predloženu vladinu osnovu o otkupu čifluka promijeni i Sabor usvoji obligatorni (obavezni) otkup čifčija, koji bi bio plaćen od strane države. U tome su posebno bili aktivni poslanici SNO okupljeni oko lista "Otađzbina" i "Narod".

Hrvatski poslanici u Saboru nisu se previše u saborskim diskusijama opterećivali pitanjem otkupa čifčija. Oni su u cilju neoponiranja Vladi zbog saveza sa Bošnjacima u Saboru podržali fakultativni otkup čifluka, tumačeći isti kao najpravedniji i najfunkcionalniji način rješenja agrarnog pitanja.

U Saboru je od strane Vlade za izglasavanje Zakonske osnove za fakultativni otkup čifluka bilo obezbijedena većina, pa je ovaj prijedlog 5. aprila 1911. godine izglasan bez većih problema. Ova zakonska osnova je ozakonila već postojeću praksu sporazumnog otkupa čifčija, samo što se sada u procesu

otkupa kao posrednik pojavljuje država, koja je imala obavezu obezbijediti čifčijama finansijska sredstva putem povoljnog zajma.

Nakon usvajanja *Zakona o fakultativnom otkupu kmetova*, bio je evidentan daleko veći otkup, nego što je to dotada bilo. Tako se u 1912. godini otkupilo ukupno 5.821 čifluk, 1913. godine 5.126 čifluka, 1914. godine 2.413 čifluka i 1915. godine 11 čifluka. To znači da je od donošenja *Zakona o fakultativnom otkupu zemljišta* do početka 1915. godine kada predstaje proces otkupa, otkupljeno ukupno 13.371 čifčijsko selište u ukupnoj površini od 120.606,0 ha. Toliko je zemljišta, čifčijskih selišta i begluka promijenilo vlasništvo. Vlasništvo je promijenjeno najviše u korist pravoslavne konfesionalne komponente (oko 76%), a potom katoličke (oko 23%), dok je muslimanska komponenta u otkupu čifčijskih selišta bila zastupljena sa manje od (1%).

Osnovni preduslov za provedbu fakultativnog otkupa čiflučkih selišta pored donesenih zakonskih osnova, neophodno je bilo obezbijediti finansijska sredstva. Od 1912. do početka 1915. godine prema raspoloživim podacima obezbijeđeno je za otkup čifčijskih selišta, ukupno 25.439.730 kruna. Ubjedljivo najviše sredstava obezbijeđeno je putem hipotekarnih kredita Zemaljske vlade, i to u iznosu od 23.679.400 kruna, čifčije su uplatile iz svojih sredstava 1.163.711 kruna, dok su hipotekarni krediti kod drugih novčanih zavoda učestvovali sa 696.619 kruna. Očigledno je da je u procesu otkupa čifčija država izdvojila ubjedljivo najviše sredstava, dok su drugi učesnici obezbijedili za ovaj proces simbolična sredstva.

Fakultativnim procesom otkupa čiflučkih selišta i begluka, muslimanska konfesionalna komponenta izgubila je više od 120.000 ha zemlje. Upravo tolike su površine zemlje promijenile vlasništvo. Kako je najviše zemlje koja je bila predmetom otkupa pripadalo zemljoposjednicima Bošnjacima, tako je ovaj proces najviše uticao na njihovo ekonomsko stanje. Ovo najviše zbog činjenice jer dodijeljena finansijska sredstva od otkupa čiflučkih selišta nisu upotrijebljena za unapređenje poljoprivrede na preostalom posjedu zemljoposjednika, niti su uložena u industrijski ili trgovački obrt, koji je mogao biti profitabilan za zemljovlasnika i na taj način uticati na njegovo ekonomsko stanje.

Na osnovu navedenih činjenica, može se zaključiti da je pravoslavna, pa i donekle katolička komponenta imale najviše razloga za zadovoljstvo provedenim procesom otkupa čiflučkih selišta, jer su u ovom procesu došle u posjed značajnih površina zemlje, koje su u prethodnom periodu obrađivale pod posebno utvrđenim uslovima. Procesom otkupa čifčijskih selišta, muslimanska komponenta je izgubila značajne zemljišne površine, a time i svoju važnu ekonomsku osnovu. S druge strane, čifčije koje su izvršile otkup čifčijskih selišta su se zadužile i tako bile pod finansijskim teretom na duži vremenski period, što je u dobroj mjeri opterećivalo status seljaka, koji nije mogao organizirati značajniju poljoprivrednu proizvodnju.

U značajnoj mjeri uticaj na ukupne odnose u Bosni i Hercegovini imali su balkanski ratovi (1912-1913). Ti odnosi su se reflektovali na agrarne prilike i otkup čifčijskih selišta. Jedan broj Bošnjaka koji je u vrijeme austrougarske uprave odselio na prostor Osmanskog carstva, u toku i nakon balkanskih ratova se vratio u matičnu zemlju Bosnu i Hercegovinu. U procesu njihovog povratka uključila se vlast, kao i dio bošnjačkog stanovništva. Povratnicima je austrougarska vlast obezbijevala zemlju iz erarnog zemljišta. Tome su se suprotstavljali seljaci hrišćani i srpski poslanici. To je dodatno zaoštrilo i onako složene odnose u oblasti agrara u Bosni i Hercegovini. Ovo pitanje, kao i pitanje otkupa čiflučkih selišta bili su predmet rasprave u Bosanskohercegovačkom saboru.

Međutim, srpski poslanici kao i čifčije nisu bile zadovoljne procesom fakultativnog otkupa čifčija, pa su u jeku otkupa istih u vrijeme i nakon balkanskih ratova, otvorili ovo pitanje u Saboru. Oni su na Četvrtom saborskom zasjedanje izašli sa inicijativom srpskih poslanika iz opozicije, koji su tražili reviziju načina rješenja čiflučkih odnosa i donošenje novog *Zakona*, koji bi se bazirao na obligatorni otkup čifluka. Oni su u Saboru veoma agresivno nastupali, insistirajući na način kako je Srbija riješila agrarno pitanje nakon balkanskih ratova u osvojenim krajevima. Međutim, iako su predstavnici austrougarske uprave Belinski i Potiorek bili za neki vid obligatornog otkupa, do izglasavanja novog zakona u Saboru nije došlo. Dalji procesi u oblasti agrara u Bosni i Hercegovini su u potpunosti zavisili od događaja vezanih za Prvi svjetski rat. Proces otkupa čifčijskih selišta nakon 1914. godine skoro da je bio i prekinut, i rješenje ovog složenog i kompleksnog pitanja čekalo je neko drugo vrijeme.

Možemo na kraju istaći da austrougarska uprava nije napravila nikakav revolucionarni oblik rješavanja agrarnog pitanja, čime bi u određenoj mjeri negirala pravo privatnog vlasništva na kojim je i sama počivala. Iako je u ovom vremenu došlo do značajnog otkupa čifčija i promjene vlasništva nad zemljom, jer se putem obligatornog i fakultativnog otkupa čifluka otkupilo više od 46.000 čifčijskih selišta, koji su dobili zemlju u ukupnoj površini od više stotina hiljada hektara. Ipak se može kazati da austrougarskoj upravi nije išlo u prilog razvlaštenja begova i aga putem promjene vlasništva nad zemljom, jer, oko 100.000 čifluka ostalo je u posjedu zemljoposjednika, koji su pretežno bili Bošnjaci. Taj proces će se realizirati nakon Prvog svjetskog rata, stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kad je problem rješavanja agrarnog pitanja bio jedno od najvažnijih nacionalnih i ekonomskih pitanja nove države.

SUMMARY

The agrarian issue was the central economic, social and political issue during the entire Austro-Hungarian occupation in Bosnia and Herzegovina. The Austro-Hungarian government treated this unusually complicated problem according to its political needs and views on the position of Bosnia and Herzegovina within the Austro-Hungarian Monarchy. Viewed from the political aspects of the Monarchy, as a Balkan state, the agrarian issue was part of the general problem in this country. Understanding the aspirations of the Serbian peasantry in Bosnia and Herzegovina for free land ownership as it has existed in Serbia and its aspirations to unite with that country, Kalay has tapped the path of political support to the Muslim landowner's believing that the mass Muslim masses will follow. Kalay pointed to the possibility of resolving the agrarian issue on the basis of an annexation of Bosnia and Herzegovina, which eventually happened. Recognizing the private-legal character of the land relations Austro-Hungarian authorities implemented balancing practice until the Law on Optional Buyout of Sefdom was created.

The agrarian issue for Austro-Hungarian government represented a huge burden that its administration could not comprehend. Placed amongst the unsympathetic classes as a mediator, the occupation regime necessarily had to exist between them and to look at the agrarian issue from a political point of view. Huge number of agrarian litigation that was solved before the administrative authorities pointed to the complexity of this problem, but also allowed the regime to be an arbitrator between the classes. Although much has been done to boost the economy in general in Bosnia and Herzegovina, especially in the industry and traffic, the Austro-Hungarian authorities have shown, through their agricultural policy, that they are unable to advance to a higher level in agriculture. It has remained neglected, so plans for optional land purchase and the hope that it will help develop more advanced agriculture have not been realized. It can be safely said that all that was done on the solution of agrarian relations in Bosnia and Herzegovina was palliative and semi-massive measure. The position of the landowner, the main landowner, became more and more insignificant in this period. Throughout the Austro-Hungarian government, they had been economically weakened, because their possessions, as well as the property were under threat. After entering the optional process of land buyout, landowners came to certain financial resources. However, they could not or did not know to use the funds gained to develop more forms of agriculture and to become the bearers of a more advanced economy. It should be pointed out that unresolved agrarian relations have led to constant conflicts between landowners and peasants, and did not allow the country to create a resilient political state.

The agrarian issue in Bosnia and Herzegovina of the Austro-Hungarian era was the main economic, social and political issue. It holds special attention by the adoption of the Constitution and the establishment of the Banja Luka Parliament in 1910. The Serbian delegates in Parliament said that this was the most important of all issues. In this issue, in addition to the directly interested landowners and clans, representatives of the authorities, domestic political and religious organizations were involved in solving this issue. Even before and after the Law on Optional Purchase of Serfdoms, this issue was one of the burning issues in Bosnia and Herzegovina. From occupation until 1911 when the Law on Optional Purchase of Serfdoms was adopted, the process of the purchase took place under the so-called obligatory principle. Although this process was slow, however, he made significant results on the plan of redemption and ownership change on land. According to the available reports of the Austro-Hungarian authorities from 1879 to 1910, a total of 28,481 serfdoms were purchased (mainly by obligatory route), with the paid sum of around 29 million crowns. Just so much land ownership has changed the owner. Most of the landowners were agas and beys of Bosniaks and the buyers of the land were mostly Serbs. In this way, the ownership and social structure of the land property has been changed. In the confessional view there has been a change of the owners of the land to the detriment of the Bosniaks, and for the benefit of the Serbs. By 1910, the number of pure serfs was reduced by 9.293 or 10.45%. However, Muslim landowners with land accounted for 91.15% and 73.92% of unmanned landowners, while the state of affairs was as follows: Orthodox serfs were at 73.92%, Roman Catholics 21.49% and Muslims 4.58%. The existing picture points to the fact that despite the fact that the process of land buyout until 1910 had certain results, it did not satisfy either serfs nor landlords. Major breaks and outcomes did not occur because the state was not ready to invest more in the buyout. Namely, although the state followed this process, the state was not prepared to participate financially in the same way. Even though in the time of Benjamin Kalay certain measures have been taken to secure the loans in order to ensure easier purchasing for serfs, this did not yield any significant results. Agrarian relations often led to the rise of the tensions, not just on the social principle, but even ,pre om the national-confessional one, which was considerable problem for the Austro-Hungarian government. On the other hand, agricultural opportunities have stagnated in many ways, especially in agricultural production, which neither the country nor landowners and serfs could satisfy. After the annexation of Bosnia and Herzegovina, the relationship between the agas and the serfs was more complex and threatened the social conflict, but also the religious-confessional conflict. In such circumstances, Franz Joseph had moved for more radical measures to address this problem, and on March 3, 1910, he gave the legal basis for the facultative purchase of serfdoms. Subsequently, in the Parliament of Bosnia and Herzegovina, this

was one of the most significant and most sensitive issues that the Bosnian-Herzegovinian authorities had encountered. Representatives of the Parliament, depending on the confessions they belonged to, took the position on the agrarian question, outlining the arguments they presented, to show the justification of the proposed attitude regarding the solution to this issue. All the socio-political and economic issues in Bosnia and Herzegovina were linked to the agrarian issue. This was particularly reflected in the work of the Parliament, where this issue played one of the most important roles and was the subject of constant discussions of national representatives and the representatives of the Government in the Parliament.

The attitudes and opinions of representatives of the three national groups and the national governments as the fourth participant in the parliamentary affairs have faded after the emperor Franjo Josif made the legal basis for the optional buyout of serfdoms. For this purpose, a special Agrarian Committee was set up to resolve this issue, with the aim of preparing a proposal for an optional purchase solution and forwarding it to the Parliament. This question aroused the great interest of the delegates and representatives of the Government. After numerous sessions, delegation discussions, the views of the three national parliamentary clubs were controversial on this issue, this was particularly relevant for the Muslim and Serbian Parliamentary Club. Representatives of the Muslim Club were explicit and supported the government's proposal of optional buyout, while the Serbian deputies sought to prove in the Parliament the justification for the obligatory purchase of serfdoms. The Parliament was also the place where the views of different social strata of the Bosnian-Herzegovinian society could be heard and expressed.

Among the Bosniak representatives, landowners played a decisive role, and sought to retain their land ownership as the main source of their economic and political power. For the Bosniak population of all social strata, the preservation of the land property in Bosniak hands was presented as a national interest and a condition for the survival of Bosniaks in Bosnia and Herzegovina. Bosniak deputies considered the agrarian issue to be vital for the whole Bosniak population and gave unreserved support to the government's proposal on the optional purchase of serfdoms, considering that just the optional purchase meets their interests.

The Serbian delegates did not agree with the government's proposal and pressured the government to change the proposed government's basis for redemption of the charter, and the Parliament would adopt the mandatory (mandatory) redemption of the bill, which would be paid by the state. There were specially active SNO delegates gathered around the "Homeland" and "People" lists.

The Croatian delegates in the Parliament were not burdened too much in parliamentary discussions with the issue of buyout. They were in favor of the

Government's proposal and in accordance with an alliance with the Bosniaks in the Parliament voted to support the facultative, optional buyout as the most just and most functional way of solving the agrarian question.

In the Parliament, the Government has approved the legal basis for the optional purchase of a serfdoms with majority of votes, and this proposal was passed on April 5, 1911 without major problems. This legal basis has already enacted the existing practice of the collective bargaining agreement, only in the process of buyout the state appeared as an intermediary, which was obliged to provide financial means through a favorable loan.

After the adoption of the Law on the Optional Buyout of Serfdoms there was evidently a far greater buyout increase than previously. Thus, in 1912, a total of 5,821 serfdoms were purchased, 1913 it was 5,126 serfdoms, in 1914 2,413 serfdoms and 1915 none. This means that since the adoption of the Law on Optional Land Acquisition until the beginning of 1915, when the procurements were made, a total of 13,371 serfdoms were purchased in a total area of 120,606.0 hectares. Therefore, large number of land changed ownership. Ownership has changed mostly in favor of the Orthodox confessional component (about 76%) and then Catholic (about 23%), while the Muslim component in the purchase of serfdoms was represented by less than (1%).

The basic prerequisite for the realization of the optional purchase of serfdoms besides the legal basis was necessary to provide financial resources. From 1912 to the beginning of 1915, according to the available data, a total of 25,439,730 crowns were spent on buyout of serfdoms. The largest amount of funds was secured by mortgage loans from the National Government, amounting to 23,679,400 crowns, serfs used 1,163,711 crowns of their own funds, while mortgage loans with other financial institutions participated with 696,619 crowns. Obviously, in the process of buyout, the state affiliates set out the most surplus of funds, while the other participants provided the symbolic means for this process.

By the optional process of buyout of serf land, the Muslim confessional component lost about 120,000 hectares of land. Many areas of land have changed ownership. As most of the countries that were the subject of the purchase belonged to the landowners of Bosniak nationality, so this process had the most impact on their economic situation. This is mainly due to the fact that the allocation of financial resources from the purchase was not used in promotion of agriculture on the remaining holdings of landowners nor has been invested in industrial or commercial crafts that could be profitable for the landlord and thus positively affect its economic condition.

Based on the aforesaid facts, it can be concluded that the Orthodox and some Catholic component had the greatest reason for the satisfaction with the process of land buyout because in this process significant land surfaces were occupied, which were processed in the previous period under specially

defined conditions. Through the process of buying out serfdoms, the Muslim component has lost significant land, and thus its important economic base. On the other hand, the serfs who made the purchase were taking a loan, and thus were under a financial burden for a longer period of time, which was to a large extent burdened by the status of the peasants who could not organize more significant agricultural production.

The Balkan wars (1912-1913) had a significant impact on overall relations in Bosnia and Herzegovina. These relations were reflected in the agrarian situation and the buyout of serfdoms. A number of Bosniaks who, at the time of the Austro-Hungarian Empire, moved to the Ottoman Empire, returned to their native Bosnia and Herzegovina during and after the Balkan wars. The returnees were secured the land from the errant land of Austro-Hungarian Empire. Croatian and Serbian representatives opposed this. This has further hindered the complex relations in the field of agriculture in Bosnia and Herzegovina. This issue, as well as the question of buyout of serfdoms, was the subject of debate in the Bosnian Parliament.

However, Serbian representatives were not satisfied with the process of optional buyout of serfdoms and after the Balkan wars they opened this issue in the Parliament. At the Fourth Parliamentary Session they came out with the initiative of Serbian opposition deputies who sought to revise the way of solving agrarian status and the adoption of a new law, which would be based on the obligatory buyout. They spoke very aggressively in Parliament, insisting on how Serbia solved the agrarian issue after the Balkan wars in the conquered areas. However, although representatives of Austro-Hungarian administration Belinski and Potiorek were somewhat willing to see the obligatory purchase, there was no parliamentary vote on the new law. Further processes in the field of agriculture in Bosnia and Herzegovina were entirely dependent on events related to the First World War. After 1914, the process of purchasing the land was almost interrupted, and the solution to this complex issue awaited another time.

We can at last point out that the Austro-Hungarian Government has not made any revolutionary form of dealing with the agrarian issue, which would in some way deny the right of private property on which it relied. Although there has been significant shortage and change of land ownership over this time, because the obligatory and facultative purchase of serfdoms for more than 46,000 serfs, which landed in the total area of several hundred thousand hectares. However, it can be said that the Austro-Hungarian administration did not support the spread the change of ownership over the land. For, about 100,000 hectares remained in the possession of landowners, who were predominantly Bosniaks. This process will be completed after the First World War, after the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, when the issue of tackling agrarian issues was one of the most important national and economic issues of the new state.

IZVORI I LITERATURA

NEOBJAVLJENI IZVORI:

1. Arhiv Bosne i Hercegovine

- *Zemaljska vlada Sarajevo (ZVS)*
- *Zajedničko ministarstvo finansija (ZMF)*
- *Zbirka Eisner*
- *Sabor Bosne i Hercegovine*

2. Arhiv Tuzlanskog kantona:

- *Zbirka dokumenta Vojislava Bogićevića, Prevod popisa dokumenata koje je pripremio Vojislav Bogićević, vezanih za Okružnu oblast Tuzla koji se nalaze u fiovima: ZVS i ZMF, a odnose se na period 1879-1918.*
- *Kotarski šerijatski sud Tuzla 1894-1944.*

3. Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

- *Zbirka Adaberta Sheka*

4. Državni arhiv Crne Gore

- *Ministarstvo unutrašnjih djela*

5. Državni arhiv Makedonije

- *Muhadžerska komisija*

OBJAVLJENI IZVORI:

1. *Agrarni odnosi u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*, I, Građa, Redaktor: Hamdija Kapidžić, Sarajevo 1969.
2. *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko–mearifsku autonomiju*, Sabrao i uradio Ferdo Hauptman, Arhiv Bosne i Hercegovine, Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine XIX i XX vijeka, Tom III, Sarajevo 1967.

3. *Dokumenti o poljoprivrednoj politici Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, Prikupio i obradio Nikola Jerak, koristeći dokumentaciju iz nekoliko arhivskih fondova, pri čemu su bili najviše zastupljeni fondovi: *Zemaljske vlade Sarajevo* i *Zajedničkog ministarstva finansija*, Sarajevo 1959.
4. *Glasnik zakona i naredbi*, donijet 15. augusta 1901. godine, koji sadrži cjelokupnu zakonsku regulative koja se odnosila na Bosnu i Hercegovinu u ovom periodu.
5. *Glasnik zakona i naredbi za Bosnu i Hercegovinu*, godina 1907, br. 144.
6. *Glasnik zakona i naredbi za Bosnu i Hercegovinu*, godina 1911.
7. *Osmanska dokumenta Orijentalne zbirke Arhiva "Ras" u Novom Pazaru*, priredili: dr.Yasin Yayla, mr. Nesip pepić I dr. enver Ujkanović, Novi Pazar 2018.
8. *Popis stanovništva Bosne i Hercegovine 1879. godine*
9. *Protokol (defter) Gornjotuzlanske nahije (1873-1876)*, preveo: Omer Nakičević, Sarajevo 2015.
10. *Rezultati popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, Sarajevo 1912.
11. *Zemaljski ustav (štatut) za Bosnu i Hercegovini*, Naklada knjižarnica: Mih. Milanovića, B. Buchvalda i J. studeničke u Sarajevu 1910.

ŠTAMPA:

1. Bečki list *Die Zeit* iz 1910.
2. *Beogradske novosti*, br. 1. Beograd 1893.
3. *Bosanski glasnik/Bosnischer Bote*, Godina XVIII, Sarajevo 1914.
4. *Bosansko-hercegovačke novine*, br. 30, 1878.
5. *Bošnjak*, br. 16, 1908.
6. *Cetinjski vjesnik*, br. 21, od 8. marta 1913.
7. *Glas Crnogorca*, br. 17, od 19. aprila 1913.
8. *Hrišćanski vesnik*, Beograd za august i septembar 1901.
9. *Musavat*, br. 25, 3. maj 1911, br. 50, 24. septembar 1910, br. 82, 8. oktobar 1910.
10. *Muslimanska sloga*, br. 29, 11. April 1911.
11. *Muslimanska svijest*, b 1, 9. septembar 1908.
12. *Napredak* - Hrvatski narodni kalendar za 1913.
13. *Narod*, br. 42, Mostar 22. septembar 1907.
14. *Narodni listy*, Prag, br. 238, august 1901.
15. *Neues kleines Journal*, Budapest 1900.
16. *Neues politisches Velkablatt*, (Wien) 4. septembar 1900.
17. *Orient Rundachu*, Wien.

18. *Politika*, Beograd, 1. decembar 1909.
19. *Sarajevski list*, 1883, 1910. i 1911.
20. *Srbobran*, br. 94/1895.
21. *Srpska riječ*, br. 86, Sarajevo 2. juli 1905, br. 176, 2. januar 1906, br. 188, 1908.
22. *Zastava o Bosni i Hercegovini*, odabrao Hamdija Kapidžić, knj. II (1871-1873), Sarajevo 1953.
23. *Zeman*, br. 2, 3. septembar 1911.

KNJIGE:

1. Aličić Ahmed, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Orijentalni institut Sarajevo, posebno izdanje IX, Sarajevo 1996.
2. Andrijašević Živko, *Crnogorska ideologija 1860-1918*, Cetinje 2017.
3. Antić Ljubomir, *Velikosrpski nacionalni program, ishodišta i posljedice*, Zagreb 2007.
4. Babić Branko, *Politika Crne Gore u novooslobođenim krajevima 1912-1914*, Cetinje 1984.
5. Bandžović Safet, *Iskušenja historije*, Novi Pazar 1993.
6. Bandžović Safet, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo 2006.
7. Bandžović Safet, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, Sarajevo 2013.
8. *Bosna i Hercegovina, Separat iz drugog izdanja Enciklopedije Jugoslavije*, Zagreb, Jugoslovenski leksikografski zavod 1983.
9. Božović B. Vuk, *Crna Gora u drugom balkanskom ratu s Bugarskom 1913*, Beograd 1932.
10. Ćirković Sima, *Srbi među europskim narodima*, Zagreb 2008.
11. Čubrilović Vasa, *Bosanski ustanak*, Beograd 1996.
12. Đaković Luka, *Formiranje političkih stavova kod bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, doktorska disertacija, Sarajevo 1969.
13. Donia Robert, *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878-1914*, Sarajevo 2000.
14. Donia Robert, *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo 2006.
15. Donia Robert, J. Fine, *Bosna i Hercegovina-iznevjerena tradicija*, Sarajevo 2011.
16. Dutina Todor, Mastilović Dragan, *Hercegovina kroz vjekove*, Bileća 2012.
17. Džait. H, *Europa i islam*, Sarajevo 1985.
18. Ekmečić Milorad, *Ogledi iz istorije*, Beograd 2002.
19. Ekmečić Milorad, *Ratni ciljevi Srbije*, Beograd 1973.
20. Ekmečić Milorad, *Ustanak u Bosni 1875-1878*, Sarajevo 1973.
21. *Ekonomski genoid nad bosanskim muslimanima*, Sarajevo 1993.

22. Erić Milivoje, *Agrarna reforma u Jugoslaviji*, Novi Sad 1959.
23. Feifalik. A, *Eun neuer aktueller Weg zur Losung der bosnischen Agrarfrage*, Wien u Laipzig 1916.
24. Filandra Šaćir, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo 1998.
25. Grassal. G, *Zwei Jahre fakultativer Kmetenablosung in Bosnien und der Herzegowina. Mitteilungen des osterreichisch-bosnisch-herzegowinischen Interessentenverbandes*, Vien 1914.
26. Hadžibegović Iljas, Mustafa Imamović, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske uprave*, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1998.
27. Hadžibegović Iljas, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo 1991.
28. Hadžibegović Iljas, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Sarajevo 1980.
29. Hadžibegović Iljas, *Migracije stanovništva u Bosni i Hercegovini 1878-1914*, Sarajevo 2001.
30. Hadžić Osman Nuri, *Muslimansko pitanje u Bosni i Hercegovini*, Zagreb 1902.
31. Hadžić Senaid, *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko) nacionalnih ideja*, Tuzla 2016.
32. Hadžijahić Muhamed, *Od tradicije do indentiteta*, Sarajevo 1974.
33. Hadžijahić Muhamed, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanje Muslimana*, Sarajevo 1991.
34. Hadžijahić Muhamed, Traljić M, *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini*, Istanbul.
35. Hauptman Ferdo, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918)*, Sarajevo 1987.
36. Hranić Vojislav, (fra Jozo Markušić) *Kmetovsko pitanje u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1911.
37. Imamović Muhamed, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, Sarajevo 1976.
38. *Istorija Jugoslavije*, knj. II, Beograd 1972.
39. Ivišić M, *Les Problemes agraires en Jougoslavie*, Paris 1926.
40. Jovanović Slobodan, *Vlada Milana Obrenovća*, knjiga prva, Beograd 1934.
41. Jovanović Slobodan, *Ustavobranitelji i njihova vlada (1838-1858)*, Beograd 1933.
42. Juzbašić Dževad, *Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje 1910-1914*, Sarajevo 1999.
43. Juzbašić Dževad, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002.

44. Kamberović Husnija, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini*, Zagreb 2003.
45. Kapidžić Hamdija, *Zastava o Bosni i Hercegovini*, III, Sarajevo 1954.
46. Kapidžić Hamdija, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo 1958.
47. Kemura Ibrahim, *Uloga "Gajreta" u društvenome životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1948)*, Sarajevo 1986.
48. Krstić Đorđe, *Agrarna politika u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1938.
49. Ljušić Radoš, *Knjiga o Načertaniju, Nacionalni i državni program Kneževine Srbije (1844)*, Beograd 1993.
50. Madžar Božo, *Borba Srba u Bosni i Hercegovini za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Sarajevo 1982.
51. Malkom Noem, *Kosovo: Kratka povijest*, Sarajevo 2000.
52. Memić Mustafa, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo 1996.
53. Memić Mustafa, *Plav i Gusinje u prošlosti*, Beograd 1989.
54. Muvekit Salih Sidki Hadžihuseinović, *Povijest Bosne*, Sarajevo 1999.
55. Pejanović Đorđe, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd 1955.
56. Perin. Đ, *Ekonomski razvitak sela od 1878. do 1928. Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, Sarajevo 1929.
57. Petrev I. *Okupacija ili ulazak austrougarske vojske u Bosni i Hercegovini 1878. godine*, Sarajevo 1932.
58. Ristić Jovan, *Diplomatska istorija Srbije*, knj. I-II, Beograd 1898.
59. Rizvić Muhsin, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887-1918*, II izdanje, Sarajevo 1990.
60. Sarajlić Esad, *Gradačac i okolina u prošlosti*, Gradačac 2008.
61. Sead Selimović, Senaid Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991. Demografske i socijalne promjene*, Tuzla 2007.
62. Schmid Ferdinand, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Osterreich-Ungarns*, Lajpzing 1914.
63. *Seljačko gazdinstvo u Jugoslaviji*, Izdavačka zadruga Politika i društvo s.o.j, sveska 29, Beograd 1939.
64. Spaho Mehmed, *Die Agrafrage in Bosnien und in der Herzegovina*, Wien 1912.
65. Šabotić Izet, *Agrarne prilike u Bosnskom ejaletu (1839-1878)*, Tuzla 2013.
66. Šarkinović Hamdija, *Bošnjaci od Načertanija do Memoranduma*, Podgorica 1997.
67. Šehić Nusret, *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1980.
68. Šimunić Petar, *"Načertanije". Tajni spisi srpske nacionalne i vanjske politike*, Zagreb 1940.

69. Škapur Hasan, *Odnos osmanskih vlasti prema bosanskom ustanku (1875-1878)*, Sarajevo 2017.
70. Šljivo Galib, *Omer Lutvi paša u Bosni i Hercegovini 1850-1852*, Tešanj 2007.
71. Šljivo Galib, *Bosna i Hercegovina 1869-1878*, Tešanj 2012.
72. Thalloczy, *A bosnyak-hercegovina, "beg" ezimrol. (Tural 1915. Sv. I-II)*.
73. Uspenski, Fjodor I. *Istočno pitanje*, Beograd 2003.
74. Vojvodić M, *Skadarska kriza 1913. godine*, Beograd 1970.
75. Vrankić L, *Pojam i biće srpske nacije*, Novi Sad 2009.

ČLANCI:

1. Andrijašević Živko, Stanojević Zoran, Pokršćavanje muslimana 1913. godine, *Almanah*, Podgorica 2003.
2. Avdić Hakija, *Genocid nad Muslimanima u Donjem Kolašinu*, Stockholm, 1997.
3. Bandžović Safet, Bošnjački muhadžiri u Makedoniji, u: *Seobe kao sudbine*, Skoplje 2011.
4. Bogićević Vojislav, Emigracija Muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austrougarske vladavine 1878-1918.godine, *Glasnik VIS*, br. 7-9, Sarajevo 1951.
5. Bogićević Vojislav, Seljački pokret u Bosanskoj krajini i Posavini 1910. godine, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, II, Sarajevo 1950.
6. Bogićević Vojislav, *Stanje raje u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875-1878. godine*, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, II, Sarajevo 1950.
7. Dimon P, Period tanzimata (1839-1878), u: *Istorija Osmanskog carstva*,
8. Gravier G, Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine, *Pregled*, br. 7-8, Sarajevo 1911.
9. Ekmečić Milorad, Balkanska politika Austro-Ugarske posle Berlinskog kongresa, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 75-76, Novi Sad 2007.
10. Ekmečić Milorad, Nacionalna politika Srbije prema Bosni i Hercegovini i agrarno pitanje (1844-1875), *Godišnjak Društva istoričara Bosne i hercegovine*, X, Sarajevo 1959.
11. Ekmečić Milorad, Početak Bosanskohercegovačkog ustanka 1875, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, IV, Sarajevo 1954.
12. Ekmečić Milorad, Uticaj balkanskih ratova 1912-1913. na društvo u Bosni i Hercegovini, u: *Marksistička misao*, br. 4. Sarajevo 1985.
13. Ekmečić Milorad, Uticaj balkanskih ratova na društvo u Bosni i Hercegovini, *Prilozi za historiju Bosne i Hercegovine XIX i XX veka*, Beograd 1997.

14. Gaković Milan, Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini 1918-1921, *Prilozi Instituta za istoriju Sarajevo*, br. 6, godina VI, Sarajevo 1970.
15. Gecer G. Osman, Fenomen migracije i pokušaji sprečavanja iste nakon okupacije Bosne i Hercegovine, *Saznanja*, br. 3, Tuzla 2009.
16. Grdić Šćepan, Agrarno pitanje i muslimani, *Pogled*, br. 2, IIV 1910.
17. Gros Mirjana, Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914, *Historijski zbornik*, 1906/1907.
18. Hadžibegović Iljas, Ideja o naseljavanju ruskih ratnih zarobljenika njemačke nacionalnosti u istočnoj Bosni krajem 1915. i početkom 1916. godine, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, godina XXXIX, Sarajevo 1988.
19. Hadžibegović Iljas, Migracije stanovništva u Bosni i Hercegovini, *Prilozi Instituta za istoriju Sarajevo*, br. 11-12, Sarajevo 1975-1976.
20. Hauptmann Ferdo, Reguliranje zemljišnog posjeda u Bosni i Hercegovini i počeci naseljavanja stranih seljaka u doba austrougarske vladavine, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XVI, Sarajevo 1965.
21. Hauptman Ferdo, Andrijaševa politička baština i bosanska politika Austro-Ugarske nakon okupacije, *Radovi Filozofskog fakulteta Sarajevo*, VI, Sarajevo 1971.
22. Hauptman Ferdo, *Die Osterreich-Ungarisch Herrschaft in Bosnien und der Herzegovina 1878-1918*, Wirtschaftspolitik und Wirtschaftsentwicklung, Graz 1983.
23. Hauptman Ferdo, Bosanskohercegovački aga u procijepu između privredne aktivnosti i rentijerstva na početku XX stoljeća, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XVII/1966-67, Sarajevo 1967.
24. Hauptman Ferdo, Djelokrug austrougarskog zajedničkog ministarstva finansija, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, Godina III, knjiga 3, Sarajevo 1963.
25. Imamović Mustafa, Regulisanje agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini 1878-1914, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 3, Beograd 1973.
26. Imamović Mustafa, Agrarno pitanje u programima građanskih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini do 1911. godine, *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 3-4, Beograd 1973.
27. Imamović Mustafa, Osnivanje i program Srpske narodne organizacije u Bosni i Hercegovini 1907. godine, *Istorija XX veka-Zbornik XII*, Beograd 1972.
28. Imamović Mustafa, Bošnjaci u emigraciji, u: *Monografija Bosanskih pogleda 1955-1967*, Sarajevo 1996.
29. Josimovski. E, Bošnjačkato maalo do i po balkanskite vojni, u: *Bošnjacite na Balkanot*, Skopje 2003.
30. Jovanović Zoran, Deca careva, pastorčad kraljeva. *Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd 2005.

31. Juzbašić Dževad, Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova prema upravljanju Bosnom i Hercegovinom, u: Naučni skup posvećen *80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*, ANU BiH, Posebna izdanja, XCIX/29, Sarajevo 1991.
32. Juzbašić Dževad, Izvještaj Hermana von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svijetlu austrougarskih ekonomskih suprotnosti, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Godina XVIII, Sarajevo 1969.
33. Juzbašić Dževad, Neke napomene o prolematici etničkog i društvenog razvitka u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave, *Prilozi Instituta za istoriju Sarajevo*, br. 11-12, Sarajevo 1975/76.
34. Juzbašić Dževad, Uticaj balkanskih ratova na Bosnu i Hercegovinu i na tretman agrarnog pitanja, *Radovi Filozofski fakultet u Sarajevu*, knj. XII, Sarajevo 2000.
35. Kamberović Husnija, Turci i kmetovi-mit o vlasnicima bosanske zemlje, *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo 2003.
36. Kapidžić Hamdija, Ekonomska emigracija u Sjevernu Ameriku početkom XX vijeka, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, VII, Sarajevo 1969.
37. Kapidžić Hamdija, Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918), *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, godina XIX (1970-1971), Sarajevo 1973.
38. Kapidžić Hamdija, Dva priloga novijoj istoriji Bosne i Hercegovine, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, II, Sarajevo 1962.
39. Kapidžić Hamdija, Mladoturski režim i austrougarske metode suzbijanja oslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini - pokušaj njihove primjene u Makedoniji 1909. godine, *Zbornik radova posvećen uspomeni Salke Nezečića, Filozofski fakultet Sarajevo*, Sarajevo 1972.
40. Kecmanović Ilija, Iza kulisa jedne politike, *Pregled*, br. 6/1907.
41. Kapidžić Hamdija, Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918). *Jugoslovenski narodi pred Prvi svjetski rat. Posebno izdanje Srpske akademije nauka i umjetnosti, Odjeljenje društvenih nauka*, knj. 61, Beograd 1967.
42. Kraljičić Tomislav, Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku Prvog balkanskog rata, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990.
43. Krulj Vukan, Pravac naše politike, *Pogledi*, br. 3, 1. april 1910.
44. Kruševac Todor, Seljački pokret-štrajku Bosni 1910. godine, *Jugoslovenski narodi pred Prvi svjetski rat*, SANU- Posebna izdanja, knjiga CD XVI, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 61, Naučno delo, Beograd 1967, str. 369-405.

45. Lavić Osman, Iseljavanje Bošnjaka muslimana iz Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske vladavine i risala Mefmeda Teufika Azapagića, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XVII-XVIII, Sarajevo 1996.
46. Madžar Božo, Pokušaj pacifikacije Hercegovačkog ustanka 1875. godine, posredovanjem predstavnika europskih država, *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama u istočnoj krizi 1875-1878. godine*. Tom I, Sarajevo 1977.
47. Marjanović J, Reforma ili revolucija na Balkanu, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 3-4, Beograd 1975.
48. Mikić Đorđe, Pitanje autonomije Bosne i Hercegovine, kao srpska samoodbrana, *Politeia*, br. 4, Banja Luka 2012, str- 91-92.
49. Mikić Đorđe, Prilog pitanju odnosa Mladoturaka prema Bosni i Hercegovini u aneksionalnoj krizi, *Istorijski zbornik*, br. 1, Banja Luka 1980.
50. Mušović Ejub, Egipćani u ugušivanju nosansko-hercegovačkog ustanka, *Istorijski zapisi*, br. 4, Titograd 1987.
51. Mušović Ejub, Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara, *SANU Etnografski institut Beograd*, Beograd 1979.
52. Petrović V, Etnizacija čišćenja u riječi i nedjelu, *Hereditas*, br. 1, Beograd, Beograd 2007.
53. Popov Čedomir, Jovan Ristić u srpsko-turskim ratovima 1876-1878. godine, u: *Život i rad Jovana Ristića*, Beograd 1985.
54. Radušić Edin, Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru 1910-1914, *Prilozi*, br. 34, Sarajevo 2005.
55. Radušić Edin, Nacionalne ideje i nacionalni razvoj u Bosni i Hercegovini 19. stoljeća- od vjerskog prema nacionalnom identitetu, *Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje Novi Sad*, Fakultet za europske pravno-političke studije, Sremska Kamenica 2010.
56. Radušić Edin, Odnos vlasti i domaćih političkih snaga prema stranim naseljenicima i naseljenicima izbjeglim povratnicima u Bosni i Hercegovini u kontekstu borbe za zemlju u prvom ustavnom period 1910-1914. (http://chdr-ns.com/pdf/documents/kamenica_edin_radusic.pdf).
57. Rastoder Šerbo, Nekoliko dokumenata iz bečkih arhiva o pokrštavanju i iseljavanju muslimanskog stanovništva iz oblasti koje je Crna Gora oslobodila u balkanskim ratovima 1912/1914, *Almanah*, br. 41-42, Podgorica 2008.
58. Sarić Samija, Arhivski fondovi o rješavanju agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini 1911-1945, *Glasnik arhiva i arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, godina XXV, Sarajevo 1985.
59. Skarić Vladislav, Ustanak 1882, u knjizi: *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, ed. *Srpski narod u XIX veku*, knj. XV, Beograd 1938.

60. Stančić Nikša, Problem “Načertanija” Ilije Garašanina u našoj historiografiji, *Historijski zbornik*, god XXI-XXII 1968-69, Zagreb 1971.
61. Stojanović Nikola, Bosanskohercegovačka politika od 1883-1917. godine, u knjizi: *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, Beograd 1933.
62. Stojanović Nikola, Otkup kmetova, *Pogledi*, br. 2, 1. april 1910.
63. Svrzo Hamid, Agrarno pitanje, *Samouprava*, br. 36. 1. decembar 1911.
64. Šabotić Izet, Bošnjačke muhadžirske enklave u Makedoniji-nekad i danas, *Bošnjačka pismohrana*, Svezak 16, br. 44, Zagreb 2017.
65. Safet Bandžović, Bošnjački muhadžiri u Makedoniji, u: *Seobe kao sudbine*, Skoplje 2011.
66. Šarac Nedim, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i agrarno pitanje, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, I, Sarajevo 1960.
67. Šehić Nusret, Mjere Kalajevog režima u Bosni i Hercegovini na suzbijanju autonomnog pokreta Muslimana, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XX, Sarajevo 1974.
68. Šehić Nusret, Pokret Muslimana za vjersku i vakufsko – mearifsku autonomiju u svijetlu pregovora sa Zemaljskom vladom za Bosnu i Hercegovinu 1901. godine, *Prilozi Instituta za istoriju Sarajevo*, god IX/I, Sarajevo 1973.
69. Šehić Nusret, Program agrara u Bosni i Hercegovini u politici muslimanskog autonomnog pokreta, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-4, Beograd 1978.
70. Škrijelj Redžep, Bošnjački Mazgit-muhadžerska oaza Bošnjaka na Kosovu, *Almanah*, br. 35-36, Podgorica 2006.
71. Tepić Ibrahim, Uspostavljanje austrougarske okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini u izvještajima ruskog konzula u Sarajevu (1879-1880), *Prilozi*, br. 24, Sarajevo 1988.
72. Trifunovski J, O Turcima u SR Makedoniji, *Geografski pregled*, X, Sarajevo 1966.
73. Trifunovski J, O bosanskohercegovačkim muhadžerima u okolini Skoplja, *Geografski pregled*, VII, Sarajevo 1963.
74. Udovički J, Spone i sukobi, *Republika*, br. 188, Beograd, 1-15 maj 1998.
75. Vojvodić Mihailo, Velika Srbija u svatanjima Stojana Novakovića, *Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa održanog u Srpskoj akademiji nauka i umjetnosti 24-26. oktobra 2002*, Srpska književna zadruha, posebna izdanja, Beograd 2003.
76. *Zbornik radova/naučni skupovi; Migracije u Bosni i Hercegovini*, održan 10. 1. 2010. i 12. 9. 2011, Tuzla 2011.

INDEKS IMENA

A

Adelbert Shuen, 201
Alajbegović hadži Salih, 103
Alajbegović Haki-beg Hamza, 109
Alipašić H. Riza-beg, 153, 158
Alipašić Ibrahim-beg, 160
Aleksandar II, 18
Andraši, 15, 27
Andrić Nikola, 53
Arnautović ef. Šerif, 90, 97, 100, 105, 106, 107, 189, 190, 193, 199, 200, 202, 203, 204, 251

B

Babić Jovan, 145
Babići, 149
Babić Pero, 72
Bahtijarević Hifze-beg, 107
Bakunin-konzul, 73
Barbić Ivan, 119
Bašagić dr. Safet, 138, 242, 252
Batenberg-knez, 73
Berković Nikola, 138
Berks, 151
Benko, 92, 124, 134, 135, 136, 137, 138, 192, 202, 203, 215, 221
Bičakčić Salih, 92, 93, 100, 103, 106
Biernet, 200
Bilinski, 152, 157, 160, 165, 236, 247, 248, 249, 250, 253, 254, 255, 256, 270, 271
Biogradlija Ahmed-beg, 150, 151
Biščević Vasvi-beg, 92, 203, 205
Bizmark, 16, 21, 22
Bijelić, 69
Blagojević Makso, 158
Bošković Trifun, 61
Božić Risto, 60, 203
Bubić, 160
Burić, 7, 110, 111, 112, 115, 117, 120, 121, 122, 124, 125, 185, 186, 208, 210, 216, 250

C

Cerić Sulejman-beg, 92, 93
Cvijetić Aleksa, 145, 189, 190

Č

Čelebić Salko, 81
Čelebić, 149
Čirkinagić ef. Omer, 96, 103, 193, 213, 214, 215, 262, 263
Čokorilo Stojan, 72
Čuturić Petar, 158

Ć

Ćelović Luka, 73
Ćirić, 212

D

Dalen-general, 41
Danilović Jovo, 158
Despotović Mileta, 17
Dimitrijević dr. Lazar, 122
Dimović Danilo, 251, 252, 253, 254, 256
Dučić Nićifor, 15, 17, 75

DŽ

Džabić-muftija, 86, 89, 90, 92, 93, 94, 96, 97, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 199
Dževdet Abdulah, 100
Dženetić, 149
Džinić Hamid-beg, 251
Džinić Ragib-beg, 88
Džinić hadži Mahmud-beg, 92, 93
Džinić, 97, 103, 149
Džindo Rašid-beg, 80, 160
Džindo Ibrahim-beg, 148
Džonlagić, 149

D

Đorđić Milka, 153
Đokić Milan, 238
Đumšić, 95
Đumšić Muharem-aga, 84
Đurđević Nikola, 98, 102
Đurković Maksim, 182
Đurić Nikola, 212, 213

E

Ekmečić Milorad, 17, 25
Eraković Simo, 197, 203
Ergić hadži Husein-aga, 154

F

Fadilpašić, 149
Fajtinger dr. Aleksej, 189
Fajvalik, 234
Fehim-beg, 109
Ferdinand Franz, 271
Fidahić, 149
Filipović-general, 23, 28, 34
Filipović-baron, 47, 48, 55
Filipov, 73
Firdus Ali-beg, 94, 95, 96, 100, 101, 103, 110, 124, 144, 145, 203
Firdus Ibrahim-beg, 87
Foglar-predstojnik, 92
Forto Salih-aga, 64
Freiherr von Schwegel, 34, 35

G

Garić Luka, 155
Gašić, 211
Gašić Gavriilo, 213, 254, 255
Garašanin, 61
Gavrila Emil, 98, 220
Gluhić Šefkija, 198, 202, 204, 212, 213
Goleman Wilhem, 237
Golubović Manda, 157

Gorčakov, 16
Gradašćević, 149
Gradašćević Šemsi-beg, 160
Gradašćević Husein-beg, 144
Gradašćević Muhamed-beg, 63
Gradašćević Bećir-beg, 148, 203, 205
Gradašćević Ahmed-beg, 148
Grbavac Stjepan, 80
Grđić Vasilj, 197, 212, 254, 263
Grđić Šćepan, 164, 204, 220
Gvozden Ostoja, 80

H

Hadži Lojo, 22
Hadžijamaković Muhamed, 22, 23
Hadžić Osman Nuri, 102
Hadžimusić Ahmed-beg, 103
Hadži-Ristić, 145
Hadži Abdulah Kaučkija, 22
Hafizadić Ahmed-beg, 88, 92, 93, 108
Hajmerle, 47, 56
Hajdarević Abdulah, 77
Hasanpašić Hamdi-beg, 94, 99, 100, 103, 105, 109
Hauptmann Ferdo, 179
Hempfling-oficir, 161
Herdevary Khuen, 200
Henda Mujaga, 92
Henda, 93, 103
Henda Ahmet-aga, 106
Holeček Josef, 85
Hulusi Vlado, 87

I

Ibrahim-beg, 61
Ibrahimpasić Mustaj-beg, 88, 103, 108
Ibrahimović, 125
Ivanović Kristifor Stambolski, 73

J

Janković dr, 197
Jankijević, 211, 212, 213
Jeftić Mihailo, 76
Jeftanović Gligorije, 98, 108, 109, 220, 221, 253, 263
Jeftanović, 85, 94, 100, 101, 103, 220
Jovanović, 28, 34, 36
Jovanović Kornel, 73
Jovanović Gliša, 92
Jovanović Proto, 111
Jovanović Lazo, 127
Josif Franjo, 7, 50, 86, 107, 119, 127, 137, 166, 181, 207, 226, 274, 275, 281
Junuz Šefket, 109

K

Kalaj Benjamin, 6, 7, 65, 67, 68, 69, 71, 72, 76, 77, 78, 79, 82, 83, 86, 87, 88, 92, 93, 96, 97, 99, 101, 102, 104, 107, 108, 110, 111, 120, 121, 145, 168, 169, 207, 273, 274
Kapetanović Munir-beg, 109
Karamehmedović dr, 138, 192
Karamehmedović Čamil, 262, 263
Karabegović, 84, 95
Kapidžić Hamdija, 173
Karasofta Salih-aga, 62
Kazazović Salih, 109
Kecmanović Dušan, 251, 252, 254
Kisić Đoko, 79
Knežević Pavle, 61
Kobasica Stjepan, 119
Kočić Petar, 119, 193, 203, 204, 205, 209, 214, 215, 216, 217, 220, 221, 263, 272
Kočović, 72
Kollas-baron, 244
Komadina Mujaga, 92, 93, 96, 100, 101
Korać Ilija, 72
Korica Đuro, 80
Kovačević Stojan, 64, 73
Krasović, 98
Krsmanović Jovan, 72
Kruľj dr. Uroš, 195, 196

Kulenović Skender-beg, 92
Kulenović-Badulović, 204, 217
Kučukalić Alija-ga, 157
Kučukalić Salih-aga, 203
Kutschera-barun, 89, 97, 99, 100, 102, 154

L

Lohnstein, 236, 271
Lufenberg-general, 188

LJ

Ljubović Derviš-beg, 76
Ljubibratić Mihailo, 72
Ljubibratić Savo, 189, 190

M

Majkić Kosta, 193, 212
Manojlović Panto, 64
Marković Dimitrije, 70
Marković Lazar, 76, 114
Marjanović Cvijan, 154
Martinović Đorđe, 187
Mandić-mitropolit, 76
Mandić dr. Nikola, 140, 201, 205, 252
Mehmedalić Mehmedalija, 148
Mešić Adem-aga, 118, 251
Mikuli vitez Jakov, 191, 193, 194, 195
Milan-kralj, 72
Milan-knez, 14, 17, 18
Miralem Derviš-beg, 99, 103, 105, 107, 108, 109, 138, 160, 198, 199, 202, 203, 205, 215, 245, 251, 252
Moštro, 149
Muderizović Riza-beg, 83
Muftić ef. Ahmed, 111
Mujezinović, 125
Mulaosmanović Paša, 161
Muratbegović Osman, 114
Muratbegović Emin-beg, 158
Muteveliћ Mustaj-beg, 139, 204, 212, 217, 263
Muzaferija, 149

N

Nieč dr. Vladimir, 256
Nezirhodžić Hasan, 108
Nevesinjac Vid, 72
Nikola-knjaz, 20
Nikolić Milan, 69
Nikolić baron, 168
Nišić Alija i Meho, 70

NJ

Nježić dr. Živko, 200, 203

O

Omanović Fata, 86, 87
Omerović Avdo, 160, 161
Omerović Ibro, 160, 161
Osman-paša, 18, 19

P

Pajić Stevo, 151
Panić Jovan, 14, 15
Papić, 72
Paranos Risto, 72
Pašić Ibrahim-beg, 80
Pašić Zijah-beg, 92
Pašić Haki-beg, 109, 114, 153, 155
Pašić Ali-beg, 126
Pašić Osman-beg, 126, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 160, 161, 163, 164, 165, 203, 205
Pašić Hafiz-beg, 160
Pašić Sabri-beg, 160
Pašić Saida, 160
Pavlović Teša, 73
Pelagić Vaso, 58, 59, 72
Petranović Stevo, 72
Petrović Ilija, 160, 161
Pinter, 64, 95, 96
Plener dr. 65
Popov Čedomir, 16

Popov-major, 72
Potiorek, 232, 236, 243, 247, 248, 249, 250, 252, 255, 256, 270, 271, 277, 283
Preić ef. Osman, 92, 93, 105
Preljubović Ćerim-beg, 126, 158, 162, 238
Preljubović Džana, 238
Privilica Vasi-beg, 92

R

Rešad Husref-paša, 15
Ristić, 18
Ristić Jovan, 16
Ristić Sav, 155
Rizvanbegović, 149
Rukavina Mihailo, 96

S

Salihbegović Osman-beg, 160
Salihbegović Omer-beg, 159, 161, 162
Salihbegović Smail-beg, 162
Sarić dr. Murat, 191, 192, 199, 202, 205
Savić Miloš, 158
Sertić, 211, 212
Simić Jovo, 204
Smiljanić Ruža, 154
Sokolovići, 149
Sprečak Atif-aga, 63
Spahija Mustafa, 77
Spaho dr. Mehmed, 263
Srđić Todor, 193
Srškić Milan, 138, 216, 217
Stojanović dr. Nikola, 183, 193, 204, 262
Stanarević Lazo, 151
Sulejmanpašić Rifat-beg, 138, 140, 242, 245, 262
Sulejmanpašić Ali-beg, 93, 94
Sunarić dr. Jozo, 199, 201
Szlavy von, 47, 48, 50, 51, 55, 65

Š

Šaratov, 73
Šerif Osman-paša, 257
Škorić, 75, 76
Šola Vojislav, 92
Špoljarić David, 73
Štadler dr. Josip, 82, 87, 122

T

Thomann dr. L.v, 44
Thalloczy, 149
Todorović, 145
Tomić Jaša, 98, 104
Tomić Mikan, 237
Tomić Stevan, 237
Trubarac Tešo, 80
Tunguz pero, 64
Turković Ivan, 128
Turhanija, 149
Tuzlić Bakir-beg, 87, 88, 92, 93, 94, 95, 100, 101, 107, 108
Tuzlić hanuma Hanifa, 160

U

Uzelac Petar, 72

V

Vasić Srećko, 120
Varešanin Marijan, 184
Veselinović Milivoje, 72
Vičić Jovica, 69
Vidović, 104
Vlajković Đoko, 63
Vojinović-pukovnik, 58
Vucelja Jovo, 163
Vuković, mostarski predstojnik, 41
Vuković Jovo, 158

W

Wrangel-baron, 35

Z

Zaharić Jeftomir, 104

Zulfikarapašić Ibrahim-beg, 155

Ž

Žerajić Bogdan, 184

INDEKS GEOGRAFSKIH POJMOVA

A

Alžir, 48
Aldaca, 168
Amerika, 174
Anadolija, 19, 81
Atmačići, 160
Austro-Ugarska, 5, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 30, 32, 33, 49, 60, 61, 64, 65, 67, 68, 73, 84, 107, 110, 122, 125, 126, 167, 195, 196, 198, 205, 226, 239, 240, 241, 261, 273
Austrija, 146, 192
Azija, 217

B

Beč, 6, 25, 33, 35, 55, 59, 61, 67, 80, 85, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 100, 102, 106, 108, 109, 110, 113, 115, 118, 136, 138, 145, 152, 169, 200, 207, 222, 226, 236, 261, 271
Banja Luka, 64, 92, 93, 94, 107, 109, 149, 230, 231, 263, 268, 280
Bar, 72, 73
Balkan, 14, 19, 20, 21, 22, 23, 146, 239, 240, 246, 247, 249, 253, 255, 271
Batković, 159, 160, 162
Batkovički Lug, 160
Begovača, 189
Beograd, 59, 61, 72, 73, 76, 100, 101, 119, 186
Berane, 73, 246, 319
Berlin, 21, 22, 109
Bihać, 92, 93, 115, 118, 237, 241, 263
Bihovo, 189
Bijeljina, 32, 61, 69, 70, 75, 76, 80, 81, 82, 92, 95, 110, 114, 126, 136, 149, 152, 153, 154, 155, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 189, 190, 230, 236, 238, 263, 268
Bileća, 64, 263
Bijelo Polje, 72
Bitolj, 240
Bosna i Hercegovina, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 41, 42, 44, 47, 48, 49, 51, 53, 55, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92,

94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 109, 110, 111, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 134, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 151, 152, 155, 160, 165, 166, 167, 168, 169, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 191, 193, 194, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 213, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 234, 235, 237, 239, 240, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 252, 255, 256, 257, 258, 259, 261, 263, 264, 268, 270, 271, 272, 275, 276, 277, 278, 279, 281, 282, 283, 284, 285

Bosna, 13, 14, 16, 17, 18, 20, 22, 23, 32, 33, 45, 46, 62, 64, 72, 73, 81, 84, 85, 89, 90, 130, 139, 169, 184, 188, 192, 199, 206, 214, 217, 221, 231, 232, 240, 241, 243, 245, 246, 257

Bosanska Krajina, 23, 74, 80, 85, 188, 206, 242, 244

Bosanska Posavina, 147, 168

Boče, 148

Bogutovo Selo, 154

Brezovo Polje, 75, 154, 189

Bobotino Brdo, 189

Boderišta, 189

Bosanski Brod, 23

Bosanska Dubica, 80, 115, 230, 263, 268

Bosanska Gradiška, 23, 104, 188, 231, 237, 241, 264

Bosanska Kostajnica, 23

Bosanska Krupa, 264, 268

Bosanski Novi, 264

Bosanski Petrovac, 264, 268

Bosanski Šamac, 23, 157

Bosanski ejalet, 23, 27

Brčko, 32, 64, 69, 75, 87, 91, 103, 115, 119, 130, 145, 148, 151, 156, 159, 161, 169, 189, 190, 230, 231, 263

Brčka, 189

Brezik, 189

Brod, 189

Budimpešta, 25, 89, 90, 97, 105, 106, 107, 108, 111, 118, 200

Bugojno, 104, 263

Bugarska, 18, 20, 22, 72, 73

Bugovina, 189

Buselkari, 151

Busovača, 23

Buzekara, 189

C

Cazin, 227, 241, 263

Cetinje, 18, 73

Crna Gora, 13, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 29, 35, 36, 72, 109, 125, 239, 246, 248, 252

Crnjelovo, 159

Č

Čajniče, 263

Čađavac, 189

Čengić, 160

Čović Polje, 148

Ć

Ćičevo, 189

D

Dalmacija, 14, 15, 17, 29, 37, 58, 90, 119, 123, 244

Drina, 14, 61, 64, 163, 188, 250

Derventa, 162, 231, 263, 268

Dizdaruša, 189

Donja Tuzla, 149

Donji Rahić, 189

Donji Žabar, 144, 189

Donji Vakuf, 23, 106, 108

Dragaljevac, 75, 162, 238

Drvar, 244

Duvno, 37, 53

Dvorovi, 114, 162

E

Egipat, 15

Europa, 21, 23, 25, 100, 145, 169, 239, 247, 248

F

Fakovići, 120

Fojnica, 115, 263

Foča, 263

G

Gacko, 36, 61, 64, 263
Galicija, 79
Glamoč, 37, 53, 54, 264
Glavatičevo, 64
Glavićorak, 189
Gorice, 148
Gornja Tuzla, 77
Gornji Žabar, 189
Grab, 14
Gromiželj, 158
Gornji Vakuf, 23
Gradačac, 82, 111, 119, 144, 148, 149, 189, 190, 230, 231, 264, 268
Gredica, 189
Grbeta, 189
Gračanica, 23, 60, 70, 111, 264, 269
Grahovo, 36
Gusinje, 246

H

Habzburška monarhija, 23
Hercegovina, 13, 14, 15, 17, 18, 20, 36, 37, 39, 45, 53, 62, 63, 64, 65, 68, 75, 79, 86, 130, 189, 190, 198, 231
Hrvatska, 29, 36, 58, 73, 96, 119, 122, 123, 128, 199, 201, 220, 244

I

Istočna Rumelija, 22
Imotski, 23
Indija, 48
Istočna Hercegovina, 62, 64
Istanbul, 19, 21, 25, 63, 76, 81, 84, 87, 88, 93, 95, 100, 102, 106, 108, 109, 110

J

Janja, 114, 160, 161
Jabanuši, 160
Jedrene, 19, 245
Jajce, 23, 103, 228, 264
Jugoistočna Bosna, 62, 64
Južna Ugarska, 75

K

Kavkaz, 48
Kiseljak, 86, 105, 106, 107, 108
Kladanj, 264, 269
Ključ, 228, 241, 244, 264
Konjic, 64, 168, 264
Korjenić, 189
Kosovo, 20
Kosovski vilajet, 20
Kostajnica, 80
Kotor Varoš, 230, 264
Kovačić, 189
Krajina, 34, 206, 244
Krivi Hrast, 160
Krstac, 72
Kupres, 37, 53

L

London, 19, 21, 22
Livno, 37, 53, 54, 145, 228, 230, 264

LJ

Ljubuški, 37, 264
Ljubinje, 264

M

Majevica, 15, 61, 69
Mađarska, 261
Magnojevići, 159
Maglaj, 264
Makedonija, 81, 109, 127
Marković Polje, 189
Miričina, 70
Mostar, 53, 54, 64, 72, 74, 76, 87, 88, 91, 92, 93, 94, 97, 103, 105, 118, 123, 198, 199, 245, 264
Mrkonjići, 189

N

Nevesinje, 34, 35, 36, 64, 149, 230, 231, 264

Neretva, 37, 64

Nikšić, 18, 20

Niš, 72

Novi Pazar, 15, 20

Novi Sad, 75, 103

NJ

Njemačka, 15, 16

O

Osmansko carstvo, 6, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 64, 65, 68, 77, 81, 83, 94, 95, 102, 106, 125, 126, 127, 173, 187, 217, 239, 240, 242, 245, 247

Odesa, 72

P

Pariz, 21

Pačarica, 160

Petrograd, 20

Petrovac, 244

Pešta, 90

Peć, 246

Piperci, 153, 168, 189

Prijedor, 206, 213, 230, 241, 265

Plevna, 19

Plovdiv, 19

Plav, 246

Posavina, 23, 32, 37, 81, 85, 89, 99, 103, 147, 148, 151, 168, 198

Popovi, 159

Potočari, 189

Popovo Polje, 189

Porebice, 189

Prozor, 108, 265, 268

Prnjavor, 227, 230, 241, 265, 268

Puškovac, 159

R

Rasovac, 189

Ražljevo, 189

Rogatica, 73, 149, 227, 265

Rumunija, 18, 22

Rusija, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 36, 72, 79, 109, 125

S

Sarajevo, 6, 10, 22, 23, 25, 37, 38, 39, 49, 51, 58, 61, 63, 64, 65, 68, 69, 72, 74, 79, 80, 81, 82, 85, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 97, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 108, 109, 110, 112, 116, 118, 119, 122, 123, 126, 149, 168, 208, 226, 230, 239, 240, 244, 245, 250, 256, 261, 265, 270

Sandići, 189

Sanski Most, 237, 265

Semberija, 147

Skakava, 189

Skoplje, 81, 108, 240

Slavonski Brod, 104, 110, 121, 128

Slijepčević, 189

Solun, 240, 241, 242

Srbija, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 28, 50, 61, 63, 65, 68, 72, 73, 74, 75, 76, 85, 100, 102, 109, 119, 122, 125, 126, 160, 188, 217, 239, 242, 244, 247, 248, 249, 250, 252, 254, 255, 275

Srebrenica, 14, 73, 120, 227, 265

Stanovi, 189

Stolac, 94, 115, 265

Sofija, 19, 20

Suljevac, 158

Š

Šepak, 160

Špionica, 60, 61

Štip, 127

T

Tirol, 168

Tešanj, 231, 265, 268

Tolisa, 119, 144

Travnik, 15, 37, 54, 79, 88, 90, 92, 93, 103, 189, 190, 265

Trebinje, 14, 119, 174, 265, 268
Trakija, 19
Trnava, 182
Tromašnje, 237
Trst, 241, 242
Tulje, 189
Turić, 189
Tuzla, 60, 61, 63, 64, 65, 69, 70, 71, 72, 73, 77, 79, 83, 87, 91, 92, 93, 95,
102, 114, 115, 123, 124, 126, 148, 149, 189, 190, 199, 265
Turska, 95, 107, 108, 216, 243, 245

U

Ugarska, 25, 67, 75, 138, 145, 196, 198, 201
Ugljevik, 162
Ukrajina, 79
Ulcinj, 18
Ulice, 189
Ulog, 64
Ulović, 145, 148, 189
Užice, 17, 18, 72

V

Varcar Vakuf, 265
Velika Britanija, 16, 19, 21
Venecija, 17
Vidin, 20
Velika Kladuša, 23
Velja Gora, 189
Vidovice, 169
Visoko, 23, 149, 265
Visoč, 160
Višegrad, 228, 265
Vlasenica, 32, 265
Vojvodina, 75
Vranduk, 23
Vršani, 75, 153
Vrgorac, 23
Vukšić, 189

Z

Zagorje, 64

Zagreb, 96, 123

Zenica, 106, 108, 227, 265

Zvornik, 14, 20, 36, 69, 149, 160, 182, 227, 265

Zvornički sandžak, 20, 257

Zubci, 14, 189

Ž

Žepče, 115, 230, 265

Županjac, 52, 54, 58, 106, 108, 265

RECENZIJE

Dr. sc. Senaid HADŽIĆ, redovni profesor

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

Recenzija rukopisa **ČIFČIJSKI ODNOSI PROMJENA VLASNIŠTVA NAD
ZEMLJOM U BOSNI I HERCEGOVINI I (1878-1918),**

autora prof. dr. Izeta ŠABOTIĆA, Tuzla 2019.

Zahvaljujem prof. dr. Izetu Šabotiću koji mi je ukazao povjerenje da recenziram rukopis: *Čifčijski odnosi i promjene vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*, Tuzla 2019. Nakon pomnog i pažljivog iščitavanja naslovljenog rukopisa kao recenzent istog dajem slijedeće mišljenje.

Šta su to čifčijski odnosi i o kakvoj promjeni vlasništva je riječ, te šta je to što ovo pitanje čini tako različitim u odnosu na druga pitanja iz bosanskohercegovačke prošlosti? Da li je riječ o jednom od najvažnijih i najznačajnijih političkih, ekonomskih, socijalnih, vojnih, kulturnih pitanja ili o političkom, socijalnom, nacionalnom i kulturalnom diskursu ili o historijskom realitetu oblikovanom osebnim političko-državnim stanjima i razvojnim procesima koji su Bosnu i Hercegovinu i njene narode obilježili kao „drugost“, „serhat“, „krajinu“ u odnosu na ostatak Osmanskog carstva ili Austro-Ugarske monarhije ili jugoistoka Europe? Nisu li čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom rezultat pravnih, zakonskih, normativnih rješenja osmanskih i austrougarskih vlasti i logično ishodište susreta i sudara između Istoka i Zapada, Orijenta i Europe? Da li su čifčijski i općenito agrarni odnosi sudbonosno utjecali na novovjekovne i savremene razvojne procese i zbivanja na prostoru Bosne i Hercegovine i šire i bili u znaku zaostajanja i mukotrpnog i nepredvidivog reproduciranja modela državnog, ekonomskog i kulturnog života razvijenog dijela Europe? Šta je to što „čifčijske odnose“ čini tako bitnim i u kojoj mjeri su isti imali utjecali na stvaranje psihološke, političke, nacionalne, obrazovne i socijalne podloge kolektivnog identiteta kao glavnog pokretača u raznolikim izrazima narodnih stremljenja u Bosni i Hercegovini i Jugoistočnoj Europi na prelazu iz 19. u 20. stoljeće? Ovo su samo neka od pitanja koja se otvaraju u opservacijama naučnika i stručnjaka različitih profila koji se bave ekonomskim, socijalnim, nacionalnim pitanjima bosanskohercegovačke historije i nastoje razumjeti i protumačiti fenomene njene prošlosti i sadašnjosti – kulturne, političke, vojne, socijalne, vjerske. Knjiga historičara prof. dr. Izeta Šabotića *Čifčijski odnosi i promjene vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)* mogla bi im poslužiti kao koristan oslonac u analizama kako geneze nastanka čifčijskih (agrarnih) odnosa bitnih za razumijevanje moderne nacionalne države, tako i boljeg praćenja procesa koji

su bitno utjecali na razvoj bosanskohercegovačkog društva, ali i kao polazište u suočavanju sa mnogolikim i zamršenim manifestacijama bitnih promjena u zemljovlasničkim odnosima, koja se, kako u prošlosti tako i u sadašnjosti, s pravom ili ne, često spominje kao supstrat moguće krize, pa i prijetnje miru i stabilnosti u Bosni i Hercegovini, na Balkanu i Europi uopće. Autor je prepoznao važnost integralnog proučavanja i sagledavanja agrarnog pitanja, čifčijskih odnosa, te promjene vlasništva nad zemljom kao bitnog faktora koji je utjecao na procese u novijoj bosanskohercegovačkoj historiji, kako sa stanovišta vjerodostojnosti historijske struke, tako i u funkciji promoviranja vrijednosti historijske istine bez koje nemože biti dijaloga i tolerancije, jednako bitnih u prvim decenijama 21. stoljeća kao i u ranijim stoljećima bosanskohercegovačke, balkanske i europske historije. On s pravom ukazuje na činjenicu da je znanje o navedenom pitanju (čifčijskom, agrarnom), posebno pozitivne i negativne konotacije koje su proizašle iz tog pitanja, uglavnom slabo i nedovoljno, a i tamo gdje ga ima, nerijetko ispunjeno mitovima i stereotipima te kontaminirano sadržajima i ishodištima dominirajućih nacionalističkih narativa, što ne može ići u prilog stabilnosti i prosperitetu Bosne i Hercegovine, ali i Balkana kao dijela ujedinjene Europe. Ova knjiga je u tom smislu važna kao poticaj kritičkom razumijevanju geneze čifčijskih odnosa i promjena vlasništva nad zemljom kao pretpostavci njene demitologizacije i izmještanja iz područja nacionalno-političke manipulacije.

Rukopis prof. dr. Izeta Šabotića nastao je kombinacijom dvaju metodoloških usmjerenja – istraživačkog i kompilacijskog, sa ciljem da se ponudi, kako stručnjacima i naučnicima tako i studentima i široj čitalačkoj javnosti, knjiga, štivo koje donosi pregled poznatih historijskih činjenica, ali ga dijelom i obogaćuje novim obavijestima, nudeći zaokruženu sliku o događajima i procesima koji su oblikovali turbulentnu historiju Bosne i Hercegovine na prelazu iz 19. u 20. stoljeće. U rekapitulaciji historije čifčijskih odnosa i agrarnog pitanja, te promjene vlasništva nad zemljom koje tretira, autor u prvom dijelu rukopisa donosi i šire zahvate iz ranijeg osmanskog razdoblja vladavine Bosnom i Hercegovinom, dok u II⁸⁹⁰, III⁸⁹¹ i IV⁸⁹² poglavlju opservaciju produžava sve do kraja Velikog rata. Autor istraživačko pitanje prati i sagledava u kontinuitetu kauzalnih odnosa i razvojne dinamike. Rukopis je najvećim dijelom zasnovan na rasprostranjenoj literaturi, kako starijeg tako i novijeg datuma, neobjavljenim i objavljenim historijskim izvorima, onovremenoj štampi, kao i na člancima, ponajprije autora sa prostora Bosne i Hercegovine, te bivših jugoslavenskih zemalja. Pisanje o vrlo kompleksnom i zahtjevnom pitanju, dakako, osjetljivo je i zahtjevno stvaralačko i intelektualno poduzeće, jer nužno podrazumijeva selekciju bibliografskih naslova i rizično oslanjanje na podatke, tvrdnje i interpretacije koje nudi selektirana i korištena literatura, čiji kvalitet ne mora uvijek podrazumijevati

⁸⁹⁰ Agrarne prilike od okupacije do ustanka u Bosni i Hercegovini 1882. godine.

⁸⁹¹ Prilike u oblasti agrara od 1883. do 1910. godine.

⁸⁹² Čifčijski odnosi od 1910. do 1918. godine.

vrijednosne standarde profesionalne historiografije. Autoru, međutim, valja priznati da je ovom odgovornom zadatku pristupio bez pretenzija da ponudi bilo šta drugo do li uravnotežen i vjerodostojan presjek činjenica koje bacaju svjetlo na političku, društvenu, ekonomsku, nacionalnu i socijalnu historiju Bosne i Hercegovine na prelazu iz 19. u 20. stoljeće. U kojoj mjeri je on u tome uspio, prosudit će čitaoci ove knjige.

Evidentne su i poteškoće sa kojima se dr. Šabotić morao suočiti na planu harmoniziranja ukupnog metodološkog koncepta. Autor je taj izazov doista uspješno riješio. U najkraćem, riječ je o uspjelom naučno-istraživačkom poduhvatu, koji će doprinijeti ne samo uklanjanju stereotipa u predstavljanju bosanskohercegovačke prošlosti na prelazu iz 19. u 20. stoljeće, već i u smislu poticaja za dalja istraživanja ukupnog historijskog iskustva bosanskohercegovačkog društava. Ono što treba posebno naglasiti jeste njegov kritički diskurs, sposobnost da afirmira vlastiti autorski uklon, odnosno da argumentira i utemeljeno ospori određena stajališta kod nekih historičara koji su se bavili proučavanjem navedenih i sličnih pitanja iz bosanskohercegovačke historije, ili, pak, da demistificira stereotipe u tematskom području koje istražuje.

Autor je rad prilagodio čitaocima svih nivoa obrazovanja, što mu, između ostaloga, i daje dodatnu vrijednost. On pišu *sine ira et studio*, onako kako i treba da pišu profesionalni historičari. Mišljenja sam da će čitalačka publika imati razloga udubiti se u sadržaj ovog rukopisa kao nedvojbeno korisnog štiva bosanskohercegovačke historije s kraja 19. i početka 20. stoljeća, bez čijeg poznavanja nije moguće istraživanje i razumijevanje novije prošlosti, pa i sadašnjosti Bosne i Hercegovine i njenih naroda. Zbog svega navedenog predlažem štampanje i objavljivanje ovoga veoma vrijednog rukopisa.

Prof. dr. Senaid Hadžić

Dr. sc. Adnan VELAGIĆ, redovni profesor

Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

Recenzija rukopisa **ČIFČIJSKI ODNOSI I PROMJENA VLASNIŠTVA NAD
ZEMLJOM U BOSNI I HERCEGOVINI (1878-1918),**
autora prof. dr. Izeta ŠABOTIĆA, Tuzla 2019.

Sprovođenje agrarne reforme i regulisanje odnosa u ovom sektoru nametalo se kao prioritarno pitanje u Bosni i Hercegovini, tokom cijelog 19. stoljeća. Takav status proizilazio je iz općedruštvenog karaktera agrarnih odnosa, koji su sadržavali ne samo osnovne privredne karakteristike bosanskohercegovačkog sela nego i međusobno isprepletena i snažno naglašena nacionalna i konfesionalna prožimanja. I ne samo to, upravo je, zbog kompleksnosti agrarne problematike i osjetljivosti ukupnih odnosa u ovom sektoru, pitanje karaktera čifluka i promjene vlasničke strukture nad zemljom tokom perioda austro-ugarske vladavine u Bosni i Hercegovini, predstavljalo polazno ishodište za proučavanje pitanja iz šireg društvenog konteksta.

Baveći se istraživanjem navedene problematike prof. dr. Izet Šabotić je, u svome rukopisu pod naslovom *Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*, ponudio brojne odgovore utemeljene na naučnim osnovama. Kroz četiri poglavlja autor, na bazi relevantne literature i velikog broja neobjavljenih historijskih izvora, obrađuje vrlo složenu problematiku, koja nije samo subjektivnog karaktera nego se reflektira na širi spektar zamršenih društveno-političkih odnosa u Bosni i Hercegovini tokom perioda austro-ugarske vladavine.

U podnaslovu „Velika istočna kriza i okupacija Bosne i Hercegovine“ autor nas uvodi u jedno od najdramatičnijih razdoblja u historiji Bosne i Hercegovine, koja je te krizne 1875. godine postala objekat interesa ne samo velikih sila nego i susjednih država Srbije i Crne Gore. Šabotić je u maniru školovanog historičara, oslobođenog bilo kakve pristrasnosti, vrlo temeljito obradio ispoljavanje velikodržavnih ambicija susjednih zemalja prema Bosni i Hercegovini, stvarajući polazno ishodište za razmatranje brojnih prevalentnih pitanja, koja su bila u fokusu njegovog istraživanja na navedenoj temi.

U podnaslovu „Agrarne prilike od okupacije do ustanka u Bosni i Hercegovini 1882. godine“ Šabotić je, analizirajući agrarno naslijeđe iz osmanskog perioda, konstatovao da je zbog kompleksnosti agrarne problematike i osjetljivosti ukupnih odnosa u ovom sektoru austrougarska vlast rješavanju ovog pitanja pristupala krajnje oprezno. Smatrajući odnose između čifluk sahibije i čifčije krucijalnim, u pogledu analiziranja sveukupnih agrarnih odnosa, Šabotić je naglasio da su se „na terenu otvarala brojna pitanja i sporovi između agazemljoposjednika i čifčija. Često je dolazilo do neizvršavanja obaveza od strane

čifčija, pa su se vlastima žalili i jedni i drugi. Stoga je agrarno pitanje postajalo sve zamršenije“. Glavno težište na rješavanju ovih odnosa čifčije su stavljale na otkup zemlje, pa je austro-ugarska vlast, da bi regulisala odnose u agraru, dozvolila ovaj proces. No, on se odvijao isključivo nakon dogovora između čifčije i čifluk-sahibije, a ključni zakonski akti, prema kojima su se odvijali ovi procesi, bili su preuzeti iz osmanskog perioda. S druge strane, aktuelna vlast je ulagala određene napore da ekonomski ojača seljaštvo, kako bi na taj način omogućila njegov brži otkup. No ipak, finansijska sredstva, koja su usmjeravana u ove svrhe, nikada nisu bila dovoljna, što se odrazilo na relativno slab otkup seljaka. Razloge ovakvog odnosa aktuelne vlasti prema otkupu seljaka treba tražiti u općepolitičkom kursu koji je kreirala kako uprava u Sarajevu tako i zvanična austrougarska vlast u Beču.

Podnaslov „Prilike u oblasti agrara od 1883. do 1910. godine“, obuhvata najveći dio rukopisa. U njemu je autor razmatrao ključno razdoblje austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini, odnosno vrijeme kada je aktuelna vlast glavno težište svoje unutrašnje politike usmjerila na rješavanje agrarnih prilika. Upravo je godinu dana ranije, odnosno 1882. godinu, upravu u Bosni i Hercegovini preuzeo ministar finansija Benjamin Kalaj, koji je kao vrstan poznavalac prilika na Balkanu i čovjek od velikog političkog iskustva, insistirao na očuvanju postojećih agrarnih odnosa. Šabotić je dobro primjetio kada je konstatovao da je Kalaj, kao pristalica neprikosnovenog prava vlasnika na svoju privatnu imovinu, tražio „da se Vlada mora pridržavati principa nemijenjanja postojećih vlasničkih odnosa, sa naglaskom da se muslimanski zemljoposjednici ne smiju jednostavno razvlastiti. Njihovim razvlaštenjem oni bi značajno ekonomski oslabili, što bi uticalo na ukupno stanje muslimanske populacije u Bosni i Hercegovini“. Naravno, uvažavajući činjenicu da je agrarno pitanje ujedno i pitanje odnosa unutar konfesionalnih zajednica u Bosni i Hercegovini, Kalaj je ovom pitanju pristupao krajnje oprezno, uvažavajući činjenicu da je zemljišni fond uglavnom u vlasništvu muslimana. Ne dozvoljavajući nekontrolisani otkup seljakā, on je, na jednoj strani, nastojao da zaštiti muslimanskog zemljoposjednika i time očuva odanost muslimanskog stanovništva prema Monarhiji, te da, na drugoj strani, spriječi naglo ekonomsko jačanje pravoslavnog stanovništva, koje, kako je Kalaj navodio, „nikada neće biti odano Monarhiji, nego će uvijek biti okrenuto prema Beogradu“.

U podnaslovu „Čifčijski odnosi od 1910. do 1918. godine“ autor se bavi razdobljem ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini, kada je na snazi bio Bosanski ustav i kada je u političkom životu djelovao Bosanski sabor. Šabotić je konstatirao da je Sabor, u pokušaju da konačno riješi agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini, preuzeo na sebe tu složenu ulogu, ali da je, zbog ustavnih ograničenja, nije mogao u potpunosti implementirati. Kako autor navodi, „Sabor je postao mjesto najžešćih diskusija oko agrarnog pitanja, a na njegovim zasijedanjima su se jasno iznosili stavovi narodnih poslanika u vezi agrarne

problematike“. Upravo je agrarno pitanje prouzrokovalo političku polarizaciju u Saboru, pri čemu su se formirale tri glavne grupe, bazirane na vjerskom, odnosno na nacionalnom ključu, dok je četvrti sudionik bila Zemaljska vlada i njeni predstavnici na saborskim zasjedanjima.

Na osnovu uvida u rukopis *Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*, autora prof. dr. Izeta Šabotića može se zaključiti da se radi o naučnom djelu, koje obrađuje vrlo složenu problematiku agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini, tokom perioda austro-ugarske vladavine. Autor je na osnovu relevantne literature i velikog broja arhivskih izvora, pri čemu dominira neobjavljena arhivska građa, elaborirao odgovore na brojna pitanja koja i danas opterećuju naučnu javnost. Smatrajući da će ovaj rukopis detaljnije osvijetliti navedenu problematiku i da će kao takav doprinjeti prevazilaženju nekih neutemeljenih sporenja oko ovog pitanja srdačno ga preporučujem za objavljivanje.

Prof. dr. Adnan Velagić

BILJEŠKE O AUTORU

Dr. sc. ŠABOTIĆ Izet, vanredni profesor

Rođen 3. juna 1964. godine u Tucanjama, Bihor, Crna Gora. Osnovnu školu završio u mjestu rođenja, gimnaziju u Beranama, a Pedagošku akademiju u Skoplju. Filozofski fakultet Odsjek za historiju završio na Univerzitetu u Tuzli. Magistirao 2003. godine na Univerzitetu u Sarajevu, a doktorirao 24. maja 2008. godine na Filozofskom fakultetu u Tuzli, na temu: „Agrarna reforma i kolonizacija u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1948. godine“.

Radio u više osnovnih i srednjih škola na području Bosne i Hercegovine u periodu 1985-1994. godine. Od augusta 1995. godine radio u JU Arhiv Tuzlanskog kantona, a od 2002. do 2014. godine obavljao dužnost direktora Arhiva Tuzlanskog kantona.

Na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli angažovan je od akademske 1999/2000. godine, kao asistent, viši asistent, a od 2008/2009. godine kao predavač na Odsjeku za historiju na više predmeta na užoj naučnoj oblasti „Novi vijek“. Danas je uposlenik Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli u zvanju vanrednog profesora.

Učestvovao je kao predavač na brojnim međunarodnim naučnim i stručnim skupovima, kao i u pripremi i organizaciji brojnih naučnih i stručnih skupova održanih u Bosni i Hercegovini iz oblasti historije i arhivistike. Dugogodišnji je glavni i odgovorni urednik časopisa: *Arhivska praksa* i *Glasnik arhiva i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*. Aktualni je urednik časopisa *Historijski pogledi*. Član je redakcija nekoliko međunarodnih i domaćih časopisa i drugih publikacija. Član je više stručnih i naučnih komisija svih nivoa iz oblasti historije i arhivistike. Trenutno radi na realizaciji nekoliko naučnih međunarodnih projekata iz oblasti historije.

Autor je i koautor devet knjiga i pet udžbenika, te više od 280 naučnih i stručnih radova iz oblasti historije i arhivistike, objavljenih u više domaćih i stranih časopisa. Urednik i recezent je više od 90 knjiga iz oblasti historije i arhivistike.

Aktivno je sudjelovao u realizaciji brojnih naučnih, kulturnih i stručnih sadržaja u Bosni i Hercegovini i inozemstvu. Obavljao je brojne dužnosti u stručnim i naučnim asocijacijama na svim nivoima. Aktualni je predsjednik UO Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla.

Za postignute rezultate u oblasti obrazovanja, nauke i kulture više puta je nagrađivan, kako od strane domaćih, tako i međunarodnih ustanova i institucija.

Živi i radi u Tuzli, oženjen je i otac dvoje djece.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

338.431(497.6)"1878/1918"
349.4(497.6)"1878/1918"

ŠABOTIĆ, Izet

Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i
Hercegovini : (1878-1918) / Izet Šabotić. - Tuzla : Centar za istraživanje
moderne i savremene historije, 2019. - 320 str. : ilustr. ; 25 cm

Bilješka o autoru: str. 319. - Bibliografija: str. 283-292 ; bibliografske i
druge bilješke uz tekst. - Summary. - Registri.

ISBN 978-9926-8226-2-0

COBISS.BH-ID 27468294
